

Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu: 3. serija - sv. VI-VII

Other document types / Ostale vrste dokumenata

Publication year / Godina izdavanja: **1973**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:300:103927>

<https://doi.org/https://doi.org/10.52064/vamz>

Rights / Prava: [Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International/Imenovanje-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-02**

Repository / Repozitorij:

[AMZdepo - Repository of the Archaeological Museum in Zagreb](#)

VJESNIK

ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU

3. SERIJA — SV. VI-VII

ZAGREB
1972-73

Dosadašnje serije »VJESNIKA«:

VIJESTNIK NARODNOG ZEMALJSKOG MUZEJA U ZAGREBU, 1870 (IZVAN SERIJE)

VIJESTNIK HRVATSKOGA ARKEOLOGICKOGA DRUŠTVA, I—XIV (1879—1892)

VJESNIK HRVATSKOGA ARHEOLOŠKOGA DRUŠTVA, N. S. I—XXII/XXIII (1895—1941/1942)

VJESNIK ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU, 3. SERIJA (od 1958 dalje)

Redakcioni odbor:

STRUČNI KOLEGIJ ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU

Odgovorni urednik:

DUJE RENDIĆ-MIOČEVIĆ

Ovaj dvobroj »Vjesnika« posvećen je Šimi Ljubiću (1822—1896), ravnatelju *Narodnog muzeja u Zagrebu* i prvom upravitelju njegova »Arheološkog odjela«, utemeljitelju i dugogodišnjem uredniku »Viestnika Hrvatskog arheološkoga društva« u povodu 150. godišnjice njegova rođenja.

SADRŽAJ

CONTENTS — INHALT — SOMMAIRE

RASPRAVE I ČLANCI — ISTRAŽIVANJA I IZVJEŠTAJI

RUŽICA DRECHSLER-BIŽIĆ

- Nekropola prahistorijskih Japoda u Prozoru kod Otočca (tab. I—XL) 1
Gräberfelder vorgeschichtlicher Japoden in Prozor bei Otočac (Taf. I—XL) 46

NIVES MAJNARIĆ-PANĐIĆ

- Kasnotatenski keltski grobovi iz Sotina (tab. I—V) 55
Spätlatènezeitliche keltische Gräber aus Sotin (Taf. I—V) 71

BRANKA VIKIĆ-BELANČIĆ

- Prilog istraživanju antičkog naseobinskog kompleksa u Varaždinskim Toplicama (tab. I—XX) 75
Beitrag zur Erforschung des antiken Ansiedlungskomplexes in Varaždinske Toplice (Taf. I—XX) 127

ALEKSANDRA FABER

- Građa za topografiju antičkog Siska (tab. I—VI) 133
Materialien zur Topographie der antiken Stadt Siscia (Taf. I—VI) 159

IVO BOJANOVSKI

- Novi Elagabalov miljokaz iz Bosanske Krajine (tab. I, II) 163
Un nouveau milliaire d'Elagabal provenant de la Bosnie septentrionale (Vallée de Sava) (Pl. I, II) 174

ZDENKO VINSKI

- O rovašenim fibulama Ostrogota i Tirinžana povodom rijetkog tirinškog nalaza u Saloni (tab. I—XII) 177
Zu ostgotischen und thüringischen Fibeln anlässlich eines seltenen thüringischen Fundes in Salona (Taf. I—XII) 216

IVAN ŠARIĆ

- Novi nalazi starohrvatskog oružja u Lici (tab. I—III) 229
Nouvelles trouvailles d'arme ancienne croate à Lika (Pl. I—III) 235

IZ MUZEJSKIH ZBIRKI — GRAĐA

VALERIJA DAMEVSKI

- Crvenofiguralne vaze iz apulskih radionica u Arheološkom muzeju u Zagrebu (tab. XVII—XXVI) 239
Red-figured Vases from the Apulian Workshops in the Archaeological Museum in Zagreb (Pl. XVII—XXVI) 241
Katalog 243

DUJE RENDIĆ-MIOČEVIĆ

- Ilirski vladarski novci u Arheološkom muzeju u Zagrebu (tab. I—VIII) 253
Monnaies des rois illyriens au Musée archéologique de Zagreb (Pl. I—VIII) 265

RUŽICA DRECHSLER-BIŽIĆ

NEKROPOLA PRAHISTORIJSKIH JAPODA U PROZORU KOD OTOČCA

Godine 1889. u Popisu arheološkog odjela Nar. zemaljskog muzeja u Zagrebu pionir naše arheološke znanosti Šime Ljubić objavio je nalaze iz japodske nekropole u Prozoru¹. Iz kratkih podataka o smještaju naselja i nekropole i historijata istraživanja saznali smo da od 1881. godine počinje iskopavanje na Velikom Vitlu i nekropoli južno od te gradine, koji rad uglavnom obavlja učitelj Marko Marković, po uputama Š. Ljubića. O položaju i veličini nekropole i o broju grobova u Popisu je rečeno vrlo malo. Autor je, međutim, na tablama XV—XXXII priložio veliki broj crteža arheoloških nalaza, dajući uglavnom najvažnije tipove i varijante pojedinih predmeta, pretežno fibula, po čemu se lako moglo zaključiti da je to vrlo bogat lokalitet koji obiluje naučno vrlo interesantnim i vrijednim nalazima, iako zbog nestručnosti M. Markovića grobne cjeline prilikom iskopavanja nisu sačuvane. Uprkos tom nedostatku, gotovo čitav jedan vijek se u arheološkoj literaturi, kad je riječ o nekropolama starijeg i mlađeg željeznog doba na teritoriji Japoda, citiraju nalazi objavljeni u Popisu, jer je to bio jedini publicirani rad o pomenutoj nekropoli.² Kako od 1889. godine do danas o tome nije ništa novo napisano, a do prije dvije godine nisu poduzimana ni istraživanja, u prvom dijelu ove radnje opširnije ću govoriti o naselju na Velikom i Malom Vitlu i nekropolama u nji-

¹ Š. Ljubić, Popis arheološkog odjela Narodnog zemaljskog muzeja u Zagrebu, 1889, str. 105—151, tabla XV—XXXII.

² Većina japodskih nekropola u Lici nije istražena do kraja. Razlog treba tražiti u nedovoljnim materijalnim sredstvima, kao i u želji istraživača da se što prije i što više iskopa raznih predmeta na raznim mjestima i tako svagdje pomalo ispita bogatstvo terena i prikupi građa. Zbog toga smo od 1955. g. do danas uglavnom primorani završavati već davno započeti posao naših prethodnika: u Kompolju je do kraja istražena nekropola ispod gradine Crkvine, koju je velikim dijelom istražio J. Brunšmid 1903—1905. g. (re-

zultate publicirala R. Drechsler u Vjesniku AMZ, ser. III, sv. II, Zagreb, 1961. g.); u selu Vrepcu nastavljeno je otkrivanje nekropole na lokalitetu Brda i na Velikoj njivi a radovi još nisu završeni (rezultate djelimičnih istraživanja publicirala: R. Drechsler u Vjesniku AMZ, ser. III, sv. I, 1958. g.). Slična situacija je i na teritoriji zapadne Bosne. Velike japodske nekropole u Jezerinama, Ribiću i Golubiću, iako su najvećim dijelom dobro istražene i nalazi publicirani, još uvijek nisu do kraja istražene, i u posljednjih nekoliko godina također se nastavljaju istraživanja (up. Z. Marić, Glasnik zem. muzeja XXIII, Sarajevo, 1968. g. i B. Raunig, u istom broju GZM).

hovom podnožju. Podatke sam crpla djelomično iz stručne arhive Arheološkog muzeja u Zagrebu, a djelomično su oni rezultat rekognosciranja i probnih iskopavanja koja smo poduzimali posljednjih godina. U drugom dijelu objavit ću rezultate revizionih istraživanja nekropole koju Marković nije do kraja iskopao, te će tako uz svu potrebnu tehničku i foto-dokumentaciju naučnoj javnosti biti potpunije prezentirani rezultati i Ljubićevih i naših istraživanja tog najznačajnijeg lokaliteta u Gackom polju³.

TOPOGRAFSKI PODACI I HISTORIJSKI ISTRAŽIVANJA

Selo Prozor nalazi se 8 km jugoistočno od Otočca, glavnog grada Gackog polja, a južno od ceste koja vodi iz Otočca u Gospić.

Na sjeverzapadnoj strani sela uzdiže se brdo Prozorina (Δ 648 m) a na sjeveroistočnoj Veliki Vital (Δ 557 m) i Mali Vital (Δ 516 m). Današnje naselje pruža se duž padina ovih brijegova, u ravnici.

U ataru sela nalazi se više prahistorijskih lokaliteta o istraživanju kojih ovdje navodim osnovne podatke.

Gradine Veliki i Mali Vital

Naselje prahistorijskih Japoda, kojim su se koristili i u antičko doba (tabla I, 1).

Veliki Vital ima oblik koso zasječenog stošca kojemu je vrh danas potpuno bez vegetacije, a sastoji se od krečnjačkih i dolomitskih stijena. Apsolutna visina mu je 557 m a relativna 107 m. Na sjevernoj strani, ispod vrha, naziru se ostaci obrambenog kamenog zida, a na južnoj strani, bliže vrhu, široka je zaravnjena terasa na kojoj je očuvan tanak sloj humusa. Ispod te terase, sve do podnožja, stepenasto se redaju manje terase, na kojima su bile kuće prahistorijskih stanovnika. Na sjevernoj padini Velikog Vitla ima takođe terasa, ali mnogo manje nego na zapadnoj, što je i razumljivo kad se uzme u obzir da su u toj geografskoj regiji zime veoma oštre, pa su uvjeti za podizanje nastambi na sjevernoj strani brijega veoma nepogodni.

Blagim zemljanim prevojem Veliki Vital je povezan s Malim Vitlom, nešto nižim, prostranim brežuljkom na kojemu je bolje očuvan sloj humusa, sa mnogo tragova kućnog lijepa i keramike na terasama. Apsolutna visina Malog Vitla je 516 m a relativna 66 m.

U arheološkoj literaturi ove gradine smatraju se, prema podacima iz historijskih izvora, japodskim naseljem Arupium ili Aurupium. Š. Ljubić je 1885. i 1886. g.

³ Od nekoliko kraških polja, na rubovima kojih je bilo najviše japodskih naselja i nekropola, najbolje je istraženo Gacko polje u

kojem je registrirano 25 bogatih prahistorijskih i antičkih nalazišta u selima Prozoru, Čovićima, Kompolju, Ličkom Lešću, Sincu i dr.

opširno naveo podatke o naseljima Japoda, pa je među ostalima pomenuo i Arupium, i to samo citirajući druge autore (Momsen, CIL III, str. 386) koji ga identificiraju kao Vital kod Otočca⁴. K. Patsch navodi nekoliko podataka iz izvora po kojima je Arupium brijeg Vital kod Otočca⁵. G. Veith, opisujući osvajanje Japudije od Octaviana Augusta, 35. g. prije n. e., donosi sve osnovne podatke o naseljima na toj teritoriji, sakupljene iz tekstova Appiana i Starbona, i u karti glavnih japodskih naselja, koja se temelji na geografskim podacima iz Tabulae Peutingeriane, itinerera iz IV st. n. e., locira Arupium kraj današnjeg sela Prozora⁶. On navodi i jedan veoma interesantan Appianov podatak o Arupinima, koji u slobodnom (njegovom) prijevodu glasi: »Octavian krenu prvo na Japode s ovu stranu Alpa, gdje mu se bez borbe predadoše Monetini i Avendeati. Međutim Arupini, najborbenije pleme ove pokrajine, povukoše se prvo iz slobodnih polja u grad, a kad ovaj bi od Rimljana skoro opsjednut, pobjegoše u šume. Octavian zauze grad ne razorivši ga. Kasnije se Arupini vratiše i predadoše. Tako je cijela Japudija s ove strane Alpa bez prolijevanja krvi bila pacificirana⁷.«

Prvi podatak o sondiranju terena na Velikom Vitlu potječe iz 1880. godine⁸. Mate Žagrović, prozorski učitelj, u izvještaju Muzeju bilježi kratko: »Na kat. čestici br. 1153 i 1161, oko zidova starog Arupiuma, bilo je više od dvadeset pokusa iskopavanja, ali bez uspjeha.« Sve do 1898. godine ne spominje se nikakav nastavak radova na tom terenu, a tada kotarski predsjednik Vukelić izvještava: »Dana 15. prosinca o. g. poduzela su se iskopavanja sa većim brojem radnika na općinskom zemljištu naokolo vrhunca brijega Vitla, na terasama. Kopanje na terasama obavilo se uzdužnim i poprečnim jarcima.« Vukelić dalje opisuje radove prilično lapidarno. Tako kaže da je na jednoj terasi nađeno garište na dubini 0,40 m u zemlji crnici, i da je to garište bilo od »izgorjelog zida, melte, izgorjele zemlje i ugljenisanog drveta«, pa s pravom pretpostavlja da se ovdje radi o ostacima izgorjele kuće. Dalje navodi da je u sondama bilo fragmenata keramike, nešto rimske cigle i novca, i životinjskih kostiju. Zanimljiv je i podatak o iskopavanju zaštitnog zida koji se nalazio iznad najviše terase pod vrhom gradine. Vukelić kaže: »Cio brijeg bio je opasan zidom dužine kakvih 44 m. Dio tog zida bi očišćen u dužini od 6 m. Zid je bio debeo 1,10 m a visok 1 m. Izvana se sastojao od grubo oklesanih četverobridnih klesanaca, dimenzije 0,25×0,25 m, a prema unutar od neizrađenog lomljenca. Zid je bio vezan nekom vrstom morta«. Na japodskim gradinama česta je pojava utvrđivanje vrha, i to ogradom od grubo oklesanog kamena, slaganog u tehnicu suhog zidanja. Vrh gradine, tako zaštićen, služio je kao refugium u čestim, kratkim i oštrim međusobnim sukobima. S obzirom na izuzetno važan položaj naselja na Vitlu, koje suvereno dominira nad velikim dijelom Gackog polja, nije isključeno da se ovdje poklonila naročita pažnja

⁴ Š. Ljubić, Viestnik HAD, Zagreb, 1885. g., str. 1—11, i Viestnik HAD, Zagreb, 1886. str. 39—50. Podatak o ubiciranju Arupiuma u Viestniku HAD, Zagreb, 1885, str. 10.

⁵ K. Patsch, Lika in römischer Zeit, str. 30.

⁶ G. Veith, Die Feldzüge des C. Iulius Cae-

sar Octavianus in Illyrien, Schriften der Balkankommission, Wien, 1914, str. 23—25 i karta I.

⁷ G. Veith, o. c., str. 16.

⁸ Podaci iz arhive Arheološkog muzeja u Zagrebu.

izgradnji obrambenog zida i da je zbog toga i u kasnije, rimsko vrijeme dograđivan i doziđivan u novoj, rimskoj tehnici zidanja. Nova istraživanja će na to pitanje dati sigurniji odgovor. Svi pokretni nalazi koji su iskopani prilikom ovih radova nisu doneseni u muzej pa se ne može ocijeniti u kakvom odnosu stoji prahistorijska keramika prema rimskoj. Na osnovu podataka koje smo dobili iskopavanjima kuća 1972. i 1973. godine očigledno je da se život ovdje nastavlja za cijelo vrijeme rimske vladavine i da se uporedo s prahistorijskom, na istom ognjištu nalazi i rimska keramika, staklo pa čak i novac iz III st. n. e.

Godine 1900. obilazi ovaj teren K. Patsch⁹, te nakon detaljnog pregleda zaključuje »da je ovdje kopao bez plana i cilja svatko pozvan i nepozvan, kome god je to činilo veselje«. Iako nije poduzimao nikakve intervencije, detaljno je opisao sve interesantne vidljive nepokretne ostatke na ovim gradinama, pa su nam te informacije dobrodošle prilikom reambuliranja terena i naših sadašnjih istraživanja.

Ekipa Arheološkog muzeja iz Zagreba uz pomoć stručnjaka Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture započela je 1971. godine zaštitno istraživanje na sjeveroistočnoj padini Velikog Vitla. Taj dio gradine mjestimično je obrastao lijeskom i šibljem, a veći dio je pod pašnjacima. Na pojedinim mjestima, na tim travnim površinama, jače su se isticale grupe krečnjačkih stijena. Na nekima smo zapazili tragove obrade ljudskom rukom. Na prostoru od cca 500 m zapaženo je 6—7 takvih objekata. Njih je spomenuo u svom izvještaju i K. Patsch samo jednom rečenicom: »U krečnjačkim stijenama kameni pragovi predstavljaju jednu osobitost istočnog podnožja Velikog i Malog Vitla«. Kako taj teren nije iskopavao, Patsch nije ni mogao pretpostaviti da su tragovi obrade u stijenama zapravo tragovi kućne arhitekture. Mi smo, naime, počeli iskopavanja oko tih »pragova«; kako su radovi još u toku, ovdje bih samo ukratko saopćila da su već do sada postignuti rezultati veoma značajni i da smo na putu otkrivanja dijela naselja koje je pripadalo Japodima. Način konstrukcije kuće megaronskog tipa ukazuje na prahistorijsku tradiciju gradnje, a nalazi materijalne kulture pripadaju prahistorijskom i antičkom vremenu. Prema nalazu rimskog novca, u kući koja se upravo otkriva, izgleda da je ovo naselje, ili barem jedan njegov dio, korišteno sve do III st. n. e.¹⁰ Ova kuća, dimenzija 8 × 6,3 m, podignuta je obradom i glačanjem dviju stranica žive stijene koje su pod pravim kutom, dok su druga dva zida izgrađena od manjeg, neobrađenog kamenja u tehnici suhog zidanja. U centralnom dijelu tog objekta nađeno je mnogo rimskih crijepova kojima je krov bio pokriven (imbrices), a na ognjištu bilo je mnogo fragmenata prahistorijske i rimske keramike I i II st. n. e. Najviše je bilo svjetlosive keramike rađene na lončarskom kolu, ukrašene tzv. metličastim ornamentom. Očigledno je dakle da je tip prahistorijske japodske kuće i u rimsko doba ostao gotovo nepromijenjen, odnosno da se sačuvao kontinuitet u načinu gradnje. Slična pojava zapažena je i na gradini u Danilu kod Šibenika, kao i na liburnskom naselju na gradini u Radovinu, gdje su otkopane građevine iz raznih vremenskih perioda. U

⁹ K. Patsch, o. c., str. 77.

šta, potječe iz III st. n. e. (Galijen).

¹⁰ Rimski novac nađen u kući, kraj ognji-

najstarijem, prahistorijskom sloju kuće su megaronskog tipa a sagrađene su od amorfnog vapnenca u tehnici suhozida. U drugom, mlađem sloju iz rimskog perioda način gradnje ostao je isti; jedino što su, prema rimskim pravilima gradnje, zidovi bili nešto uži, od bolje obrađenog kamena, a krov je pokriven imbreksima i tegulama. I Rendić i Batović naglašavaju taj kontinuitet gradnje. Batović kaže da su oblici građevina ostali isti kroz predrimsko i rimsko doba, a da su se kuće dozidavale u doba Rimljana na istim temeljima, bez promjene oblika tlocrta¹¹.

U nastavku istraživanja u 1972. godini, na zemljištu Marka Klobučara, nekih 300 m istočno od grupe stijena koje su istraživane 1971. godine, otkrivena je takođe jedna prahistorijska kuća. Zidovi su rađeni od velikih blokova amorfnog krečnjaka. Šupljine između njih zasute su sitnijim kamenjem, slaganim u tehnici suhozida. Pod je izrađen od čvrsto nabijene ilovače, a površinski sloj je vrlo dobro uglačan. Debljina poda je 0,50 m, a dimenzije kuće 7×5,2 m. U uglu jedne jedine prostorije od koje se kuća sastojala, nađeno je ognjište koje je bilo sagrađeno od manjeg, u polukrug složenog kamena, a svuda okolo bilo je puno gara, pepela, prahistorijske keramike i urušenog izgorjelog drveta. Vrlo je vjerojatno da je gornji dio kuće bio izgrađen od drvenih oblica, jer je nađeno mnogo željeznih čavala velikih dimenzija, kojima je drvo prikucavano i spajano. Takođe je u sjevernom uglu bilo mnogo gara i pepela kao i ostataka jednog drvenog stuba, izgorjelog u požaru. Stub je bio točno na uglu kuće.

Nakon ovako uspješnih probnih iskopavanja nema više sumnje da će dalji rad dati dobre rezultate i da ćemo, poslije dugog vremena, konačno dobiti sigurne podatke o izgledu, veličini i trajanju naselja na gradinama Veliki i Mali Vital.

Prahistorijska nekropola sjeverno od Velikog Vitla

U polju, sjeverno od Velikog Vitla, oko 300 m udaljeno od podnožja, nalazi se zemljište Dane Kostelca, na kat. česticama br. 1213, 1214 i 1214a.

Prema podacima sačuvanim u arhivu AMZ sve tri čestice pripadale su ranije Marku Markoviću, učitelju u Prozoru, a iskopavanje tog terena, prema izvještaju Mate Žagrovića, započeo je prvo sam vlasnik Marković, ali rezultati nisu bili zadovoljavajući. Kasnije, na istom terenu radi austrijski major F. Dietz i otkriva vrlo bogate grobove. Na žalost, nalazi iz njegove kampanje nisu dospjeli u Arheološki muzej u Zagrebu¹². Godine 1888. iskopavanja nastavlja Ramberger, takođe s mnogo uspjeha. Jedan dio nalaza predao je Arheološkom muzeju u Zagrebu a drugi Prirodoslovno-povijesnom muzeju (Naturhistorisches Museum) u Beču.

¹¹ D. Rendić-Miočević, Simpozium o Ilirima u antičko doba, Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka BIH, knj. V. Sarajevo, 1967. g., str. 179; Š. Batović 4, Zadar, 1968, g., str. 59.

¹² Manji dio veoma vrijednih nalaza čuva Prirodoslovno-povijesni muzej (Naturhistorisches Museum) u Beču, među njima vjerojatno su i nalazi koje je major F. Dietz, prema podacima M. Žagrovića, odnio u Beč.

Kada smo 1970. godine obilazili ovaj teren saznali smo od Vencela Kostelca da je tu u nekoliko mahova 1930—1936. godine, vađen šljunak, te da je tom prilikom takođe iskopano više grobova u kojima su bili prilozi. On tvrdi da je nalaze njegov otac prodao nekim trgovcima u Otočcu. O tim nalazima nitko nije obavještavao tadašnju upravu Arheološkog muzeja u Zagrebu i tako su oni nepovratno izgubljeni.

Kada se danas dođe na ovaj teren, lako se može uočiti da je on nešto malo povišen u odnosu na okolno zemljište, što je svakako posljedica veće koncentracije grobova, odnosno nanošenja kamenja za njihovu konstrukciju. Grobovi su bili ukopavani jedan iznad drugog do 1,30 m dubine. Prilikom obilaska terena 1971. g. saznali smo da je na dijelu uzvišenja koje nije oštećeno vađenjem pijeska kopan 1969. g. uski kanal za postavljanje vodovodnih cijevi. Kanal je bio 0,40 m širok i 1 m dubok. Cijelom njegovom dužinom na toj parceli nalažene su ljudske kosti i razni prahistorijski nakit: brončane ukrasne igle, tordirane ogrlice, zrna jantara i stakla. Dio nalaza izgubila su djeca koja su ih iskopala, a neki predmeti predati su učitelju Stipi Šuperu u Otočcu¹³.

Radove na tom lokalitetu trebalo je da poduzmemo 1972. g. ali je vlasnik tražio veoma visoku novčanu odštetu za korištenje zemljišta, pa kako tada nismo mogli postići sporazum, ostalo je otvoreno pitanje kada će se ovdje istraživanja nastaviti, ili bolje reći završiti. Treba napomenuti da je, što ranijim iskopavanjima što vađenjem pijeska, ova nekropola najvećim dijelom već iscrpena, te da bi našim radom mogli samo mali broj grobova spasiti, što će svakako ipak biti učinjeno čim za to bude materijalnih mogućnosti.

Prahistorijske nekropole južno od Velikog i Malog Vitla

Gradine Veliki i Mali Vital zatvaraju sa tri strane (sjeverne, sjeveroistočne i zapadne) malu kotlinu koja je i sa južne strane odvojena od polja nešto nižim brežuljkom izrazito krečnjačkog karaktera, na kojem danas ima nešto šume i voćnjaka. U tako izoliranoj dragi, pokrivenoj pašnjacima i njivama, otkrivene su najbogatije nekropole prahistorijskih stanovnika pomenutih gradina. Jedan dio terena u ovoj dragi blago je uzdignut i pruža se u pravcu sjever — jug. To zemljište je pripadalo Marku Markoviću i Juri Kovačeviću i odatle potječe najveći broj nalaza koji se čuvaju u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Prema arhivskim podacima bilo je nalaza i na drugim, susjednim terenima. Podatke o istraživanjima od 1880. do 1889. godine dostavio je Muzeju učitelj Mate Žagrović; ovdje dajem pregled stanja istraživanja onim riječima i redoslijedom kako je to Žagrović tokom nekoliko godina dostavljao:

¹³ Učitelj Stipe Šuper predao je ove nalaze svom bratu, koji živi u Zagrebu i ima manju zbirku predmeta sa područja Gackog polja,

o čemu je obaviješten Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, koji je nadležan za to područje.

- K. č. br. 1985 — Vlasništvo Marka Markovića iz Prozora. To je zemljište vlasnik kopao duže vremena i ono je skoro sasvim prekopano. Dalji rad nisu dozvolili njegovi nasljednici (sin i žena).
- K. č. br. 1983 — M. Žagrović iskopao lijepe nalaze.
- K. č. br. 1970. — M. Žagrović iskopao nalaze u grobovima.
- K. č. br. 1969 — To je nastavak bogate čestice 1970, ali iskopavanja nisu dala nikakve rezultate.
- K. č. br. 1971. — Kopao M. Žagrović 1898. g. Skeletni grobovi su bili jedan iznad drugog i to na dubini od 0,40 do 2 m.

Iako su ti podaci veoma skromni, ipak su nam mnogo pomogli jer smo barem saznali odakle treba početi rad, odnosno na kojim česticama je bilo najviše nalaza i koji je teren djelomično istražen. Naročito je bio važan onaj podatak koji govori o stanju na kat. čestici 1985. na njivi Marka Markovića, iz kojega se moglo vidjeti da iskopavanja nisu dovršena. Šime Ljubić je prilikom objave nalaza nekropole iz Prozora pružio takođe nešto podataka o nalazima na zemljištu Jure Kovačevića¹⁴. Iz tih opisa saznali smo da su umrli sahranjivani inhumacijom i da je spaljivanje bilo veoma rijetka pojava. Grobovi su ukopavani jedan iznad drugog od 0,40 do 2 m dubine, a orijentirani su bili u raznim pravcima.

Kad smo sumirali sve dobivene podatke i na terenu izvršili obimnu anketu i identificirali sve stare katastarske čestice o kojima je bilo govora u arhivskim podacima, došli smo do slijedećeg zaključka: na terenu južno od Velikog i Malog Vitla postojale su barem dvije nekropole. Prva je na samoj južnoj padini Velikog Vitla, kat. čestica 1970, za koju Š. Ljubić daje u popisu samo kratki podatak: »Uz obronak prema jugu Velikog Vitla prvo otkrilo se je grobište starije dobe, gdje grobovi mal ne svi od izgorjelih tjelesa i sa predmeti isključivo od bronza ili mjeda«.

Druga nekropola je mnogo veća, a nalazila se na kat. česticama 1971 i 1985, odnosno na zemljištu Marka Markovića i Jure Kovačevića. To je ona nekropola za koju u Popisu Š. Ljubić kaže da se nalazi na »visočini po srijedi drage, a grobovi su sadržali tjelesa na zakop iz nešto mlađe dobe, sa predmeti, ako i riedko iz željeza«. Grobne cjeline iz obje ove nekropole nisu očuvane, i Ljubić kaže da je samo na Kovačevićevom zemljištu otkopao 75 skeletnih grobova kojih je položaj dao u jednoj skici u Popisu. Foto-kopija te skice priložena je u ovom radu (vidi prilog 6).

Te katastarske čestice (1971 i 1985) su onaj već maloprije pomenuti blago uzdignut centralni dio drage, kojeg se izgled, po našem mišljenju, mora dovesti u vezu s postojanjem nekropole. Naime, gotovo svi grobovi, ukopani u tri sloja, imali su kamenu konstrukciju te su tako velika količina nanesenog kamenja i stalno ukopavanje koje je trajalo nekoliko vjekova izmijenili, neznatno ali ipak primjetljivo, prirodu konfiguraciju terena. Na sredini ovog uzvišenja zapazili smo jedno ulegnuće koje je nastalo nakon iskopavanja i odnošenja kamenja. O istraživanjima tog terena prenosile su se s generacije na generaciju opširne priče, pa smo tako saznali da su prilikom iskopavanja 1887. g. s njiva odvožene velike

¹⁴ Š. Ljubić, Popis, str. 150—151.

količine kamenja i da su mnoge ograde i dvorišta u Prozoru i obližnjim Čovićima napravljeni od kamenja sa ove nekropole. Ulegnuće na sredini drage bilo je takođe jasan dokaz da je taj dio terena već iskopan. Međutim, najjužniji dio ove čestice izgledao je nedirnut, pa smo pretpostavili da bi to morao biti onaj dio o kojem Žagrović izvještava da poslije smrti Marka Markovića njegovi nasljednici nisu dozvolili kopati. Zbog toga je odlučeno da istraživanje počne na najjužnijoj tački ovih čestica, te da se tako, idući od juga prema sjeveru, odnosno prema sredini terena, sistematski obuhvati cijeli onaj dio terena koji do sada nije bio istraživan.

REVIZIONO ISTRAŽIVANJE NEKROPOLE 1971. I 1972. GODINE

U srpnju 1971. i kolovozu 1972. godine, u trajanju od po 25 radnih dana, obavljeno je reviziono iskopavanje na kat. česticama 1985/1 i 1985/2, na zemljištu M. Markovića, kojega su danas vlasnici Mate i Josa Marković iz Prozora.¹⁵ Na pomenutom terenu otvoreno je 12 blokova dimenzija 5 × 5 m, i više manjih, kontrolnih sonde na već istraženom terenu, kako bi se sigurno potvrdilo da tu nema više nalaza. Ukupno je otvoreno 348 m² terena, na kojem je prostoru nađeno 76 grobova (71 je bio skeletni a 5 žarnih).¹⁶ U istraženim blokovima utvrđeno je da su grobovi ukopani u dva i tri sloja jedan iznad drugog, što je naročito izraženo u blokovima 4 i 8, gdje su pojedini grobovi gusto ukopavani neposredno jedan iznad drugog od 0,30 do 1,10 m dubine. Dubina kulturnog sloja varirala je u pojedinim slojevima, a zdravica se, počevši od juga prema sjeveru, nalazila na sve dubljim razinama.

Umrli su sahranjivani na više načina, a najčešće su stavljeni na dasku, ograđivani manjim ili većim neobrađenim kamenjem i zasipani zemljom.¹⁷ U dva slučaja umrli su bili pokriveni daskom preko koje je nasut sloj zemlje (grobovi 44 i 68). Na iskopanom prostoru bile su dvije vrste grobova: skeletni i žarni grobovi. Inhumacija je mnogo češće zastupljena, dok je spaljivanje i sahranjivanje pepela u žarama dosta rijetka pojava: na 71 inhumirani dolazi svega 5 spaljenih grobova. Žare nisu ni naročito velike ni posebno estetski vrijedne. Osim one u žarom grobu 1, sve su druge u stvari male, jednostavno modelirane posude kakve se nalaze u svakodnevnoj upotrebi u japadskim naseljima tog doba. Žara se ne

¹⁵ Stručna ekipa 1971. g. bila je u sastavu: Ružica Drechsler, naučni suradnik AMZ, prof. Ivan Šarić, arheolog Reg. zavoda za zaštitu spomenika kulture; Mladen Nadu, apsolvent arheologije i Drago Medoš, geometar iz Otočca. U ekipi 1972. g. bili su osim R. Drechsler i Ivana Šarića još i apsolventi arheologije Ivančica Pavišić i Aleksandar Durman, svi iz Zagreba. — Osim geodetskog snimanja terena, koje je načinio Drago Medoš, sve planove i profile nekropole izradili su za 1971. g. prof. Ivan Šarić, a za 1972. g.

Aleksandar Durman. Fotografiranje na terenu: Ružica Drechsler i Ivan Šarić, a crtanje svih arh. nalaza Krešimir Rončević iz Zagreba. Svim suradnicima i kolegama srdačno zahvaljujem na velikom trudu i stručnoj pomoći prilikom iskopavanja nekropole u Prozoru. — Osim iskopavanja nekropole u ove dvije godine započeto je i istraživanje naselja na gradini Veliki Vital.

¹⁶ Vidi prilog 3, 4 i 5.

¹⁷ Na prilogu 4 označene su sve vrste sahranjivanja umrlih.

stavlja u posebno konstruiranu kamenu komoru, nego se ukopava direktno u zemlju ili u kamenje koje već služi kao ograda nekog skeletnog groba (vidi grobove 73 i 74, odnosno žarne grobove 4 i 5). Mislim da te činjenice mogu dobro potvrditi naše mišljenje da se sahranjivanju spaljivanjem nije u ovoj nekropoli pridavala posebna pažnja.

Za pravilno određivanje vremena ukopavanja u nekropoli i pojedinim horizontima unutar nekropole poslužili su prije svega stratigrafski podaci, a zatim i nalazi grobnih cijelina, naročito onih grobova u blokovima 4 i 8 od kojih smo na osnovu njihove stratigrafske pozicije unutar kulturnog sloja mogli utvrditi i međusobni vremenski odnos. Interesantno je napomenuti da je već Šime Ljubić zapazio da su umrli sahranjivani u tri sloja, ali na žalost nije sačuvao grobne cjeeline iz svakog od tih horizonata. Ovim iskopavanjem pružila se sada prilika da razmotrimo situaciju u svakom pojedinom horizontu i da tako i onaj veliki broj ranije iskopanih nalaza pravilno datirano, komparirajući ih s nalazima iz zatvorenih grobnih cijelina koje smo dobili ovim iskopavanjem.

Horizont I — dubina 1,30—0,70 m

U ovom, stratigrafski najdubljem sloju nekropole, koji mjestimično ulazi i dublje u zdravicu, te tako seže do 1,40 m, nađena su 23 groba, od kojih je 21 bio skeletni, a 2 žarna. U 15 grobova bilo je mnogo vrijednih priloga, a 8 grobova je bez priloga. To su grobovi broj 7, 8, 12, 14, 17, 20, 34, 35, 37, 38, 44, 45, 48, 59, 60, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 73, 74. Polovina grobova ima manje-više dobro očuvanu grobnu konstrukciju: umrli je stavljen u plitku raku okruženu neobrađenim kamenjem i zatim pokriven samo zemljom, ili zemljom izmiješanom sa sitnim kamenjem (tabla II, 1, 2). Ostali umrli bili su sahranjeni ili direktno u zemlju ili položeni na dasku, pa zatim zasuti zemljom (tabla III, 2). Što se tiče orijentacije grobova, u ovom horizontu je zapažena izvjesna pravilnost. Naime, većina grobova je orijentirana u pravcu sjever — jug ili u manjem skretanju od tog pravca, uglavnom prema sjeveroistoku i jugozapadu.

Horizont II — dubina 0,70—0,40 m

U ovom horizontu bilo je najviše grobova; ukupno 31 grob, od kojih 30 skeletnih i 1 žarni. Samo u 4 groba nije bilo priloga. Svi drugi su obilovali vrijednim i relativno dobro sačuvanim nalazima. To su grobovi broj 5, 6, 9, 11, 13, 18, 19, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 36, 41, 42, 43, 47, 49, 51, 54, 55, 56, 57, 58, 61, 62, 64. Umrli su sahranjivani na više načina: 15 skeleta je bilo ograđeno manjim ili većim neobrađenim kamenjem, 12 skeleta je bilo u zemljanoj raki bez grobne konstrukcije, jedan je ležao na dasci, dok su ostala 3 dislocirana. Grobovi su orijentirani u svim mogućim pravcima, pa se može reći da u određivanju smjera orijentacije nije bilo nikakvog pravila.

Horizont III — dubina 0,40—0,20 m

Veliki broj grobova iz ovog najmlađeg sloja uništen je obradom zemljišta, pa ovdje zato imamo samo 22 sačuvana groba, od kojih 20 skeletnih i 2 žarna. Jedino smo u ovom horizontu našli predmete van grobova, što samo potvrđuje činjenicu da je ovdje bilo više grobova koji su tokom godina obradom zemlje potpuno uništeni. U ovom horizontu bili su grobovi broj 1, 2, 3, 4, 10, 15, 16, 21, 22, 23, 29, 39, 40, 46, 50, 52, 53, 63, 71, 72, 75, 76. U 5 grobova nije bilo priloga. O načinu pokapanja ne može se sasvim pouzdano govoriti. Najviše je nađeno ostataka skeleta na pougljenjenoj dasci. Koliko je umrlih stavljeno direktno u zemljanu raku ograđenu kamenjem teško je procijeniti jer je prilikom oranja sav kamen na koji se naišlo odmah izbacivan, da ne smeta obradi zemlje, te je tako grobna konstrukcija mnogih grobova potpuno uništena. Isto tako nesigurna je i orijentacija nekih grobova koji su jako dislocirani.

Zahvaljujući sretnoj okolnosti što je gotovo jedna trećina nekropole južno od Velikog i Malog Vitla ostala neistražena, može se danas stvoriti prilično jasna slika kako je izgledala nekropola na tom terenu u cjelini. Naime, dobiveni rezultati Š. Ljubića¹⁸, i ovi najnoviji, pokazuju da je nekropola na zemljištu Marka Markovića i Jure Kovačevića mogla imati cca 250 do 300 grobova koji potječu iz kasnog brončanog i starijeg i mlađeg željeznog doba odnosno iz vremena od 1100. do 100. godine prije n. e. Što se tiče samog tipa nekropole zaključili smo na osnovu rekonstrukcije ranijih iskopavanja i naših rezultata, da je to tip ravne nekropole sa tri sloja ukopavanja umrlih, što je gotovo karakterističan tip nekropole na centralnoj japodskoj teritoriji.¹⁹ Na osnovu naših istraživanja može se takođe zaključiti da je i osnivanje naselja na Vitlu moralo pasti u vrijeme oko 1100. g. prije n. e., te da je ono u kontinuitetu trajalo sve do rimske okupacije pa i dalje u rimsko doba, o čemu već postoje neki sasvim sigurni podaci.²⁰

ANALIZA ARHEOLOŠKIH NALAZA I KRONOLOGIJA

Horizont I — dubina 1,30—0,70 m

Nalazi iz ovog najstarijeg sloja ne pokazuju neke osobito nove karakteristike koje ne bi bile već uočene na materijalu i drugih japodskih nekropola. Izuzetak je jedino ukras za kosu iz groba 68.

Čest su prilog u grobovima ovog horizonta male lučne jednopetljaste fibule od brončane žice, sa krupnim ovalnim zrnom jantara na luku (tabla XIX, grob 37, 7,8; tabla XIX, grob 38, 9; tabla XXIII, grob 44, 6; XXIV, grob 45, 1). Glava tih fibula, za razliku od kasnijih, nešto mlađih, uvijek je samo jedanput spiralno zavijena. Ta vrsta nakita pojavljuje se u grobnim cjelinama nekropola u Kompolju, Smiljanu, Vrepcu i sada u Prozoru. Prilikom analize predmeta iz kompolske nekropole utvrdila sam da jednopetljaste fibule sa zrnom jantara na luku pred-

¹⁸ Š. Ljubić, Popis str. 150—152, i tabla XXXII, plan nekropole. (Vidi kopiju plana nekropole u Prilogu 6).

¹⁹ Takve su nekropole u Kompolju, Vrepcu (Velika njiva), Širokoj Kuli, Smiljanu i sl.

²⁰ Vidi bilješku 10.

stavljaju dalji stepen u razvoju lučnih jednopetljastih fibula koje su vrlo česte u japodskim grobovima HaB stupnja kasnog brončanog doba, te sam zato kao vrlo vjerovatan datum njihovog postanka označila prelaz od kraja kasnog brončanog na starije željezno doba (stupnjevi HaB₂ — HaC₁), odnosno vrijeme 800—700. g. prije n. e.²¹ Takvo datiranje u kompoljskoj nekropoli uslovljavala je i njihova stratigrafska pozicija unutar 1,90 m dubokog kulturnog sloja. U liburnskoj nekropoli u Ninu, u grobu 14, ovakva fibula se nalazi sa zmijolikom fibulom pomoću koje se ovaj grob datira u kraj HaB stupnja kasnog brončanog doba i početak HaC stupnja starijeg željeznog doba.²² U grobu 45 u Prozoru (tabla XXIV, 1) fibula sa zrnim jantara zajedno je s brončanim oglavljem ukrašenim nizom iskucanih ispupčenja. Grobne cjeline sa sličnim nalazima poznate su i u Kompolju, a datirane su u HaC₁ stupanj starijeg željeznog doba.²³ Ovakvo datiranje potvrđeno je i analizom radioaktivnog ugljika iz sačuvane pougljene daske groba 44 u kojem je kao jedini prilog bila ova fibula. Analiza je pokazala datum starosti daske: 750. g. prije n. e., s dopuštenom pogreškom od ± 60 godina.²⁴

Osim većeg broja lučnih fibula sa zrnim jantara na teritoriji Japoda i Liburna zapažena je njihova prisutnost i u Italiji, i to pretežno u oblasti Picenuma, a samo sporadično u oblasti Bologne, Etrurije i Rima, gdje se nalaze u grobnim cjelinama s materijalom koji se datira od polovice VIII do VI st. prije n. e.²⁵ Liburnske fibule Š. Batović datira najčešće u III fazu liburnske kulture odnosno u VIII i VII st. prije n. e. Iako to nigdje izričito ne tvrdi, iz atribuiranja ovih fibula trećoj liburnskoj fazi proizilazi da su one na toj teritoriji starije nego na japodskoj, jer japodske isti autor stavlja tek u VI i V st. prije n. e.²⁶ Nakon opširnijeg objašnjenja razvoja ovih fibula kod Japoda u bilješci 26 ovog rada, kao i na

²¹ R. Drechsler, Vjesnik AMZ, ser. III, sv. II, Zagreb, 1961. g., str. 77, tabla III, grob 42.

²² F. Stare, Arheološki vestnik VIII 3—4, Ljubljana, 1957. g., str. 213. sl. 4, br. 4—7.

²³ R. Drechsler, Vjesnik AMZ, 3. ser., sv. III, Zagreb, 1968. g., str. 40, tabla III, grob 137, i tabla V, grob 139.

²⁴ Grob 44, na dubini 0,96 m, djelomično ukopan u zdravicu, bio je pokriven daskom u dužini 1,45 m i u širini 0,60 m. Ispod daske bio je sloj zemlje debljine 0,16 m, a ispod toga netaknuti ostaci skeleta. Od priloga bila je samo mala lučna jednopetljasta fibula sa velikim zrnim jantara na luku (tabla XXIII, 6). Nakon otkrivanja i fotografiranja skupljeno je 40 dkg dobro očuvanih, pougljenjenih ostataka daske koji su spremljeni u hermetički zatvorenu vrećicu. Po dolasku u Zagreb ovaj materijal predat je na radio-karbonsku analizu doc. dr Adici Sliepčević u Institut za nuklearna istraživanja »Ruđer Bošković«, i to samo s oznakom lokaliteta, bez ikakvih podataka o arheološkim nalazima. Nakon stanovitog vremena dostavljen je

rezultat analize radioaktivnog ugljika (C-14) u ostacima daske, koji glasi: »Analizom drveta pougljenjene daske iz groba 44 u Prozoru ustanovljeno je da drvo potječe iz 750. g. prije n. e., odnosno da je staro 2.700 godina. Pogreška mjerenja iznosi ± 60 godina. Zagreb, 28. I. 1972. g. Potpis: doc. dr Adica Sliepčević.«

²⁵ Na liburnskoj teritoriji najviše ih ima u nekropoli u Ninu, gdje su nađene u 32 groba. Isto tako bilo ih je u Zatonu i Osoru na Cresu (up. J. Mladin, Iskopavanja ilirskog tumula u Osoru, tabla VIII, 1, 2, 5 i tabla IX, 2, 3); Š. Batović, Archaeologia Iugoslavica VI, Beograd, 1965. g., str. 62—63. Za Italiju uporedi V. Dumitrescu, L'età del ferro nel Piceno, Bucarest, 1929, str. 124.

²⁶ Š. Batović, Archaeologia Iugoslavica VI, Beograd, 1965, str. 62—63. U bilješci 64 autor navodi grobove 63, 66 i 72 iz Kompolja (Vjesnik AMZ, ser. III, sv. II, table V, VII i X) te na osnovu nalaza iz tih grobova zaključuje da se fibule o kojima je ovdje riječ ne mogu datirati ranije od VI i V. st. prije n. e. Ta

osnovu radio-karbonske analize pougljenjene daske iz groba 44 iz Prozora, smatram sigurnim da se ove fibule na japodskoj teritoriji istovremeno javljaju kad i na liburnskoj, odnosno da se na obje ove teritorije pojavljuju u vremenu od 800. do 750. godine prije n. e. U iskopanom dijelu prozorske nekropole one su u isto vrijeme i najstariji nalaz, po kojem se početak ukopavanja može fiksirati u vrijeme početka starijeg željeznog doba.

U ovom horizontu pojavljuju se istovremeno i varijante tog tipa fibule. To su primjerci iz grobova 37 i 38, kojih je luk omotan tankom trakom od brončanog lima (tabla XIX, 8, 9), a također se u tu grupu mogu staviti i fibule sa zrnom od staklene paste na luku (tabla XIX, 7).²⁷

U grupu tipološki starijih nalaza ovog horizonta treba ubrojiti i dvije naočarske fibule manjih dimenzija (tabla XI, grob 17, 5 i tabla XXVI, grob 48, 10).

Pojava spiralnih naočarastih fibula od brončane žice okruglog presjeka sa osmicom u sredini utvrđena je u srednjoj Evropi, naročito u Podunavlju, već u vrijeme kulture polja sa žarama. Prema Staréu, na osnovu nalaza iz groba 108 u Dobovi, njihov početak bi mogao pasti u vrijeme HaA₂ stupnja kasnog brončanog doba.²⁸ Na teritoriji Japoda spiralne naočaraste fibule raznih varijanata vrlo su

konstatacija bi bila sasvim na mjestu kad bi u tim grobovima to bila *prva pojava* ovih fibula. Međutim, u tekstu mog članka u citiranom Vjesniku AMZ na strani 77 govori se o tipičnim oblicima stratuma I kompoljske nekropole i tu se navodi prva pojava male, jednopetljaste fibule sa zrnom jantara na luku iz groba 42 (up. Vjesnik AMZ, tabla III, 9), među ostalim nalazima ovog prema stratigrafskom položaju najstarijeg sloja nekropole (dubina 1,90—0,90 m). U tom sloju karakteristični su nalazi: jednopetljaste lučne fibule sa dva diskosa na luku, jednopetljaste lučne fibule glatkog luka koji je često ukrašen geometrijskim ornamentima, spiralne naočaraste fibule malih dimenzija i sl. Svi ti predmeti pripadaju HaB₁ i HaB₂ stupnju kasnog brončanog doba, kako ih je i sam Batović datirao (up. Š. Batović, Diadora 1, Zadar, 1961. g., str. 65—68), osim lučne fibule sa dva diskosa, koja je još starija i datira se u HaA₂ — HaB₁ stupanj. Nalazi mlađeg stratuma, stratuma II, od 0,90 do 0,40 m, razlikuju se od onih iz stratuma I po velikom broju raznih, tipološki mlađih nalaza, među kojima su takođe male lučne fibule koje ovdje zaista spadaju u VI i V st. prije n.e. One u stvari nastavljaju svoje trajanje i u mlađim slojevima nekropole, što nije ni prvi ni posljednji slučaj u mnogim japodskim, liburnskim i uopće ilirskim nekropolama. U stratumu II, međutim, ove fibule evo-

luiraju i razvijaju se u nekoliko varijanti. Spomenut ću kao primjer baš ona tri kompoljska groba iz stratuma II, koje citira Batović. U grobu 63 na sl. 8 nalazi se lučna fibula sa zrnom jantara, koja se od one u stratumu I razlikuje po tri puta spiralno zavijenoj glavi, a u istom grobu je i fibula koja svakako predstavlja nešto mlađu varijantu ove prethodne i osim pet puta spiralno zavijene glave ima i luk koji više nije polukružan nego se po svom izgledu više približava luku kasnijih fibula sa tri petlje, koje su karakteristične za rani HaD stupanj starijeg željeznog doba kod Japoda (grob 66, sl. 12). Dakle, pojava male jednopetljaste fibule sa zrnom jantara prvi put se fiksira u stratumu I kompoljske nekropole, gdje se datira, na osnovu drugih nalaza tog stratuma, najkasnije u HaB₂ stupanj kasnog brončanog doba.

²⁷ Interesantno je i mišljenje S. Gabrovca, koji za kolijevku ovog tipa fibula smatra istočnu obalu Jadrana i Liku, odnosno centralnu japodsku teritoriju, a sve pojave ove fibule u Sloveniji dovodi u vezu s utjecajima s japodskog tla. Datira ih u HaC stupanj starijeg željeznog doba (up. S. Gabrovec, Prazgodovina Gorenjske, disertacija, neobjavljeno, Ljubljana, 1961 g., str. 122).

²⁸ F. Stare, Situla 1, Ljubljana, 1960, str. 92.

rasprostranjen i omiljen ukras na ženskoj odjeći. O njihovom razvoju govorila sam opširnije prilikom obrade nalaza iz kompoljske nekropole.²⁹ Ovdje bih samo napomenula da je pojava ovih fibula u Kompolju vezana za horizont I, u kojem prevladavaju nalazi s kraja kasnog brončanog i prelaza na starije željezno doba.

Za početak starijeg željeznog doba vezuje se i pojava spiralne naočaraste fibule koja na poleđini ima traku od brončanog lima; jedan primjerak te fibule nađen je u horizontu I u Prozoru (tabla XI, grob 17, 5). Taj je tip fibule prvi u nizu varijanata spiralnih naočarastih fibula koje se razvijaju skoro isključivo na teritoriji Like. Njih ne treba dovoditi u direktnu vezu sa sličnim fibulama s liburnskog područja, jer iako su obje vrste istovremene, po tehnici izrade i tipološkim odlikama predstavljaju potpuno različite oblike.³⁰

Brončane sljepočničarke se u japodskim nekropolama pojavljuju već u kasno brončano doba, za što imamo dokaze u kompoljskoj nekropoli u stratigrafski najstarijem sloju. U Prozoru, u grobu 68 (tabla XXXII, 1, 4), one su, izgleda, neka vrst survivala, jer su zajedno s fibulom od brončane žice sa tri petlje i zrnima stakla na luku i spiralnim ukrasom za kosu, koji nalazi ne bi mogli biti stariji od HaC₁ stupnja starijeg željeznog doba. Naime, obje ove vrste predmeta tipološki su mlađe od sljepočničarki, kojih prisutnost u horizontu I u Prozoru vjerovatno ukazuje na još svježije reminiscencije na kasno brončano doba. Kao potvrda ovog mišljenja služi i dio sljepočničarke (plosnati, profilirani kolut) nađen u grobu 57. On ovdje više uopće nema prvobitnu funkciju nego je upotrijebljen kao privjesak.

Do sada analizirani predmeti horizonta I nesumnjivo ukazuju na to da bi početak starijeg željeznog doba morao biti datum prvih ukopavanja na ovom dijelu prozorske nekropole. Potrebno je, međutim, naglasiti da se u tom horizontu već pojavljuju i neki nalazi koji spadaju u vrijeme punog razvoja starijeg željeznog doba. Ta činjenica ne treba da iznenađuje kad se zna da se ovdje kontinuirano sahranjuje dugi niz godina pa i stoljeća. Naime, grobovi koji sadrže tipološki mlađe nalaze svi su, bez izuzetka, nađeni na manjim dubinama tog horizonta (od 0,70 do 0,80 m), koji bi se na osnovu ovako raspoređenih grobnih cjelina mogao podijeliti u dvije faze: onu stariju, u kojoj su grobovi isključivo HaC₁ stupnja, i mlađu, sa grobovima kojih prilazi pokazuju tipološke odlike HaC₂ i HaD₁ stupnja starijeg željeznog doba. To bi bili grobovi 8, 12, 35, 59 i 66 u kojima su igle sa više kuglica (tabla XI, 8), brončane lučne fibule s dugom nogom i kuglicom na kraju (tabla XII, 1, 7), jedraste (tabla XXXIII, 2) i čertozoidne fibule (tabla XII, 9, XXI, 6). Ovi nalazi označuju prelaz na horizont II, koji je mlađi i u kojemu su ovakvi predmeti sve više i češće zastupljeni.

Osim skeletnih u tom horizontu su nađena i dva žarna groba (grob 73, žarni 4, tabla XXXIV, 1 i grob 74, žarni grob 5). Samo je žara iz groba 73 mogla biti rekonstruirana, dok je ona iz groba 74 imala tanke, slabo pečene zidove a nađena

²⁹ R. Drechsler, *Vjesnik AMZ*, ser. III sv. II, Zagreb, 1961. g., str. 78, 84—86.

³⁰ Uporedi: S. Batović, *Inventaria archaeologica*, fasc. 4, Bonn, 1962. g., list Y 36 i Y

37 (datirani u HaC i HaC-D stupanj starijeg željeznog doba); *ibid.*, *Archaeologia Jugoslavica* VI, 1965, Beograd, tab. XI, sl. 1—3; tab. X, sl. 5.

je u malim, sasvim raspadnutim fragmentima od kojih se pored sveg nastojanja, nije mogla načiniti dobra rekonstrukcija njenog prvobitnog oblika. Po fakturi i obliku žara iz groba 73 ima srodne primjerke u keramici Cerovačke donje spilje i Pećine u Ličkom Lešću, gdje su takvi nalazi datirani u kasni HaB stupanj kasnog brončanog doba i početak starijeg željeznog doba.³¹

Horizont II — dubina 0,70 — 0,40 m

Najbogatiji i najbolje očuvani grobovi nađeni su u ovom horizontu. I ovdje su najčešći prilozi u grobovima razne fibule, često ukrašene lijepim privjescima, zatim brojne ogrlice od jantara i stakla, kao i privjesci u obliku puno lijevanih životinja (konja).

Samo u jednom grobu (tabla XI, 6, 7, grob 19) zapaženi su nalazi koji bi po svojim tipološkim osobinama mogli pripadati isključivo HaC₁ stupnju starijeg željeznog doba, a u nekoliko drugih (grobovi broj 24, 26, 31, 42 i 51) se takođe primjećuju među mlađima i nalazi koji u stvari predstavljaju kontinuitet iz horizonta I. Tako grobovi 24 i 26 sadrže spiralne naočaraste fibule sa širokom pločicom na poleđini (tabla XVI, 1; tabla XV, 1), a u grobu 31 je mala lučna fibula sa zrnim jantara i uz nju već razvijeni tip lučne jednopetljaste fibule sa velikim zrnim od staklene paste na luku, i dvije fibule od brončane žice sa tri petlje, koje su sve češće zastupljene u horizontu II (tabla XIX, 2, 4, 5). Tu je i grob 42 sa ukrasnom iglom s dvije kuglice i pincetom ukrašenom udubenim koncentričnim kružićima, kojeg takođe treba datirati u HaC stupanj (tabla XXIII, 7, 8).

Najveći broj nalaza ovog horizonta, međutim, pripada vremenu od 600. do 400. godine prije n. e. odnosno stupnjevima HaD₁ i HaD₂ starijeg željeznog doba.

Karakteristične fibule ovog horizonta su zmijolike, čunaste, lučne s dugom nogom i kuglicom na kraju, lučne sa tri kuglice na luku (a tre bottoni) i pločaste naočaraste fibule. Ovi mnogobrojni tipovi fibula dobro datiraju i ostali dio arheoloških nalaza koji su zajedno s njima bili u zatvorenim grobnim cjelinama.

U grobu 6 (tabla IX, 2—7; tabla IV, 1) nađene su zajedno tri vrste fibula: jedna zmijolika sa diskosom na luku, četiri lučne s dugom nogom i kvadratnim presjekom luka i jedna lučna s nešto sploštenim lukom i raskucanom nogom koja se savija prema luku.

Zmijolike su fibule na japodskoj teritoriji vrlo rijetke pa se s pravom može pretpostaviti da su importirane iz slovenačkih nalazišta, gdje su vjerojatno prenešene iz Italije i Austrije. Stariji tipovi ovih fibula, one s roščićima i rozetama kao i bez njih, odomaćeni su u južnoalpskom i istočnoalpskom prostoru. Na tlu Slovenije nalaze se u VII stoljeću u Brezju³², Malencu³³ i Stični³⁴, a u Italiji su

³¹ R. Drechsler, *Vjesnik AMZ*, ser. III, sv. II, Zagreb, 1961, tab. I, sl. 4; tab. XVI, sl. 2; tab. XXI, sl. 1, 2 i druge.

³² K. Kromer, Brezje, Ljubljana, 1959. g., tab. 19. sl. 4.

³³ V. Stare, *Arheološki vestnik XI—XII*, Ljubljana, 1960—61. g., tabla VIII, sl. 7, tab. X, sl. 8—10.

³⁴ S. Gabrovec, *Arheološki vestnik XV—XVI*, 1964—5, tab. 10, sl. 9; tab. 17, sl. 6.

sadržajem etrurskih grobova tzv. orijentalizirajućeg stila apsolutno datirane u sredinu odnosno drugu polovicu VII stoljeća prije n. e.³⁵ Mlađi tip zmijolike fibule, kakav je onaj iz groba 6 u Prozoru, nalazi se u Sloveniji u Lepencu i Kranju.³⁶ Taj tip fibula nađen je još i u južnoj Njemačkoj u sigurno datiranim grobovima HaD₁ stupnja.³⁷ Kako su one inače karakteristične za južnoalpski prostor, vrlo je vjerovatno da su odatle prenesene u Sloveniju pa su došle i do centralne japodske teritorije. Nalaz zmijolike fibule veoma je važan zbog toga što se pomoću nje može izvršiti preciznije datiranje lučnih fibula s dugom nogom jer su te fibule vrlo često zastupljene u velikom broju japodskih nekropola, od kojih samo rijetke imaju sačuvane grobne cjeline. U kompoljskoj nekropoli pripadaju uglavnom sloju mlađih grobova odnosno horizontu II, koji vremenski pripada stupnjevima HaC₂ — HaD₁ starijeg željeznog doba.³⁸ Među tim fibulama izdvajaju se dvije varijante.

Varijanta A

U ovu varijantu spadaju lučne fibule s dugom nogom, okruglog ili kvadratnog presjeka luka. Ležište igle i noga formirani su na slijedeći način: gornji dio noge (leđa) splošten je i uzak, a donji dio savijen u žlijeb u kojega vrh igle naliže sa strane a ne odzogo, kako je to na fibulama iz ranijih perioda (lučne jednopetljaste fibule, s malom, raskucanom nogom, čunaste i sl.). Na kraju dugačke noge nalazi se redovito kuglica ili bradavičasti završetak (tabla IX, 3, 4, 6, 7; tabla XVIII, 1; tabla XX, 13; tabla XXV, 1, tabla XXIX, 5, 8 i sl.).

Varijanta B

Ovoj varijanti pripadaju lučne fibule s dugom nogom čiji je luk splošten i proširen, a ponekad i neznatno lučno savijen. Gornja površina noge (leđa) jače je proširena (tabla XII, 9; tabla XX, 13).

Fibule varijante A izgleda da bi mogle biti nešto starije od onih varijante B. Naime, one bi mogle pripadati prelazu od HaC₂ na HaD₁ stupanj, sudeći ne samo po ovdje navedenim grobnim cjelinama iz Prozora nego i po mnogobrojnim primjerima iz zatvorenih grobnih cjelina iz Kompolja, koje za sada nisu objavljene.

Fibulâ varijante B nema dovoljno u grobnim cjelinama, pa se njihovo datiranje u razvijeni HaD₁ stupanj za sada mora ostaviti otvorenim. Ali, bez obzira na njihovo preciznije datiranje, ovdje nas one zanimaju više zbog svojih tipoloških

³⁵ O. Montelius, *Civ. primitive en Italie*, tab. 195, sl. 6 i tab. 198, sl. 2.

³⁶ S. Gabrovec, *Disertacija*, neobjavljeno, tabla 12, sl. 3, tabla 32, sl. 4.

³⁷ G. Kossak, *Südbayern während der Hal-*

lstatzeit, Röm.-germ. Forschungen 24, Berlin, 1955. g., str. 32; *Zürn, Germania* 26, 1942, str. 116.

³⁸ R. Drechsler, *Vjes. AMZ*, III, sv. II, *Zagreb*, 1961, tab. V, sl. 2 i 21; tab. XV, sl. 4.

karakteristika jer bi mogle predstavljati prelazni tip od starije lučne fibule s dugom nogom na tip-čertoza fibule.³⁹ Sve više se, naime, čuje mišljenje nekih arheologa, da bi ove fibule mogle biti prototip čertoza-fibula, pa ih čak mnogi već nazivaju čertozoidnim fibulama.

O problemu nastanka čertoza-fibula kod nas je prvi opširnije progovorio S. Gabrovec.⁴⁰ On je južnoalpsko i subalpsko područje označio kao središte najgušće rasprostranjenosti tih fibula, uključujući tu i geografsku oblast Like odnosno centralnu japodsku teritoriju. Iz tipološke analize čertoza-fibula, koju je dao F. Stare, proizilazi da se one direktno razvijaju iz kasnijih varijanata čunastih i zmijolikih fibula.⁴¹ Njegovi dokazi su vrlo uvjerljivi i ovdje bi se moglo, s obzirom na novije rezultate istraživanja, još više i sigurnije dopuniti to mišljenje. Međutim, što se tiče japodske teritorije ne bi se smjela previdjeti i mogućnost da su lučne fibule s dugom nogom, i to specijalno one varijante B, takođe mogle u svojoj genezi prerasti u čertoza-fibule. Naime, S. Gabrovec upozorava da se na teritoriji Like opaža cijeli niz pojava, koje sve skupa, kada se pravilno protumače, mogu dovesti do zaključka da bi baš ova regija mogla biti kolijevka protočertoskih fibula, iz kojih se onda razvijaju »klasične« čertoske varijante.⁴² Ako se lučne fibule s dugom nogom i kuglicom na kraju, zahvaljujući ostalim nalazima iz grobnih cjelina u Prozoru, mogu sigurno datirati u HaD₁ stupanj starijeg željeznog doba, onda bi se one, a naročito fibule varijante B, ne samo tipološki nego i kronološki mogle sasvim dobro uklopiti u protočertoski horizont, te bi ih pored već pomenutih zmijolikih i čunastih fibula trebalo smatrati prototipom čertoza-fibula na centralnoj japodskoj teritoriji.

Od čunastih fibula u ovom horizontu pojavljuje se samo jedna, i to mlađeg tipa, po Staréovoj shemi razvoja, a datira se u HaD₁ stupanj starijeg željeznog doba (tabla XVIII, grob 27, 2).⁴³ U isti period dolaze i pločaste naočaraste fibule lijevane iz jednog komada koje u genetskom razvoju od spiralnih naočarastih fibula od žice pa dalje, predstavljaju jednu od varijanata najmlađeg tipa tih fibula (tabla XIII, grob 25, 6; tabla XIV, grob 18, 12).⁴⁴

U grobu 64 (tabla XXX, 4) nađena je jedna lučna fibula sa tri kuglice (tzv. fibula a tre bottoni). O nastanku i razvoju tog tipa fibula govorila sam opširnije prilikom objave nalaza iz Kompolja.⁴⁵ Interesantno je ovdje napomenuti da je ovo jedna od rijetkih fibula za koju se može sigurno tvrditi da je autohtonog japodskog porijekla. Domovina tih fibula je japodska teritorija (Lika i dio današnje Notranjske u Sloveniji), i izvan tih oblasti one se ne pojavljuju ni na istoku, u gla-

³⁹ F. Stare, *Arheološki vestnik* V/1, Ljubljana 1954, str. 33, tab. V, sl. 5; Vida Stare, *Arh. vestnik* XI—XII, 1960—61, Ljubljana, str. 57, tab. XI; H. Müller-Karpe, *Arh. vestnik* IV/1, Ljubljana, 1953, str. 54—58; S. Gabrovec, *Arh. vestnik* XV—XVI, Ljubljana, 1964—65, str. 34, tab. 10, sl. 13.

⁴⁰ S. Gabrovec, *Prazgodovina Gorenjske*, disertacija, neobjavljeno.

⁴¹ F. Stare, *Prazgodovinske Vače*, Ljubljana, 1954. g., str. 72—73.

⁴² S. Gabrovec, o. c., str. 117.

⁴³ F. Stare, *Arh. vestnik* V/1, Ljubljana 1954, str. 33, tab. V, sl. 5, i S. Gabrovec, *Arh. vestnik* XV—XVI, Ljubljana, 1954, tabla 10, sl. 2, 7.

⁴⁴ O razvoju ovih fibula pisala sam opširnije u *Vjesniku AMZ*, ser. III, sv. II, Zagreb, 1961, str. 85—86.

⁴⁵ R. Drechsler, o. c., str. 82—84.

sinačkoj ilirskoj kulturi, niti u Italiji, osim u Picenumu, kuda su sigurno prenesene sa istočne jadranske obale.⁴⁶ Što se njihovog datiranja tiče, do sada se na osnovu mnogobrojnih grobnih cjelina moglo zaključiti da se već potpuno oblikovana fibula a tre bottoni odnosno puno lijevana fibula sa tri krupne kuglice na luku i dugom nogom, nešto koso uzdignutom, i s jednom ili dvije kuglice na kraju, najčešće javlja u HaD₁ stupnju starijeg željeznog doba, iako se nešto jednostavniji oblici registriraju u Kompolju već u HaC stupnju.⁴⁷

U ovom su horizontu pored velikog broja fibula vrlo česti prilozi u grobovima stilizirane brončane figure četveronožnih životinja, npr. konja (tabla XI, grob 5, 3; tabla X, grob 9, 5; tabla XII, grob 13, 11). Isto tako ovdje je bilo dosta privjesaka koji su se nalazili na fibulama (tabla XVIII, grob 27, 5; tabla XXX, grob 56, 2; tabla XXX, grob 64, 4 i drugi). Treba takođe pomenuti i lijepe ukrase za prsa (pektorale), koji su direktno pričvršćivani na odjeću (tabla XXIII, grob 43, 2). Svi ovi nalazi dobro su datirani fibulama, jer je rijetko koji grob bio bez njih. Ovdje takođe treba istaći da se u ovom horizontu sve više pojavljuju kesičasta zrna jantara. Naime, već se u starijim japodskim grobovima (HaB stupnja) nalaze zrna jantara, i to isključivo okruglog i ovalnog oblika: okrugla, plosnata, nižu se u ogrlice, a ovalna ukrašavaju luk fibula.⁴⁸ U kasnijim fazama razvijenog željeznog doba, od HaC stupnja nadalje, okrugla, plosnata zrna zamjenjuju sve više zrna u obliku kuglice i tzv. kesičasta zrna. U Prozoru se to takođe može dobro pratiti. U horizontu I, u svega dva groba bilježimo pojavu kesičastih zrna (tabla XXV, grob 48, 4 i tabla XII, grob 12, 3), dok se njihov broj u horizontu II sve više povećava (up. tabla XVII, grob 25, 7; tabla XXII, grob 36, 6).

Od žarnih grobova u ovom sloju nađen je samo jedan: grob 47 (žarni grob 1) a to je u isto vrijeme i najbolje očuvana žara u prozorskoj nekropoli. Iako je grube fature, debelih zidova i nemarno glačane površine, ona je po svom obliku veoma interesantna, i za sada unikat na japodskoj teritoriji. Njeno datiranje, s obzirom na stratigrafski položaj, moglo bi se odrediti u HaC₂ ili HaD₁ stupanj starijeg željeznog doba. Na takvo datiranje upućuje donekle i oblik drški, koje spadaju u grupu potkovičastih drški. One se u velikom broju pojavljuju već na keramici HaB stupnja na cijeloj centralnoj japodskoj teritoriji.⁴⁹

U tom periodu one su nešto drukčije od ovih na prozorskoj žari: manje su i tanje i više odgovaraju svojoj namjeni. Na prozorskoj žari one nemaju funkciju drški već su tako oblikovane da više naliče na ukras, pa su u stvari neka vrsta plastičnog ornamenta. To u isto vrijeme znači da one kao drške degeneriraju i pretvaraju se u ornament nakon određenog dužeg vremena, te se ta njihova transformacija svakako treba vremenski uže povezati za mlađe faze starijeg željeznog doba.

⁴⁶ S. Gabrovec, Prazgodovina Gorenjske, disertacija, neobjavljeno, Ljubljana, 1961. str. 164—165.

⁴⁷ R. Drechsler, o. c., tabla IV, sl. 2; tabla VI, sl. 3. Za mlađe tipove uporedi S. Gabrovec, Prazgodovina Gorenjske, disertacija, tabla 3, sl. 7; tabla 5, sl. 1, 2, 10; tab. 8 sl. 8, 20.

⁴⁸ Kompolje, Smiljan, Prozor, Jezerine, Golubić.

⁴⁹ R. Drechsler, Vjesnik AMZ 3, ser. IV, tab. IV, sl. 3, 4, 11. Taj oblik drški zapažen je pretežno u naseljima (Ličko Lešće-Pećina, Gornje Vrhovine, gradina Vel. i Mali Obljaj).

To je stratigrafski najmlađi horizont nekropole u kojemu nalazi iz grobnih cjelina pokazuju da razvoj materijalne kulture iz starijih slojeva kontinuirano ide dalje sve do kraja I st. prije n. e.

Pored predmeta koji se pojavljuju u horizontu II ovdje se zapažaju i neke nove forme, prvenstveno novi oblici fibula i privjesaka.

Pločaste naočaraste fibule ovog horizonta mijenjaju svoj dotadašnji izgled i evoluiraju (tabla XIII, grob 15, 7; nalazi van grobnih cjelina, table XXXV i XXXVI, 8, 9).⁵⁰ One se na prvi pogled ne razlikuju bitno od prethodnih tipova, kojima su srednji dio i diskosi lijevani iz jednog komada. Međutim, razlika u tehnici izrade veoma je značajna. Pločaste fibule ovog horizonta načinjene su od dva tanja, zasebno lijevana diskosa, a srednji dio, osmica i njeni kraci lijevani su opet zasebno. Diskosi se u fibulu spajaju središnjim osmicama koje na licu i poleđini drže diskose pomoću četiri zakovice. Često su ove fibule vrlo velikih dimenzija i više naliče na neku vrstu pektoralnog ukrasa. Među ranije iskopanim nalazima iz Prozora jedna ovakva fibula bila je duga 25,5 cm a prečnici diskosa bili su 17 cm svaki, pa je sasvim sigurno da se ovdje radilo o pektoralnom ukrasu, jer je pokrivaio gotovo cijelu širinu prsa umrle osobe (up. Ljubić, Popis, rekonstrukcija groba na tabli XV).

Ova vrsta fibule prvi put se pojavljuje u HaD₁ stupnju kopoljske i prozorske nekropole,¹⁵ ali je najčešća u HaD₂ stupnju, te je za taj stupanj i karakteristična. Ovakvo datiranje u Prozoru uslovljeno je i stratigrafskim položajem grobova koji sadrže ove fibule, a kako su one u isto vrijeme i tipološki najmlađi, posljednji član u dugom razvoju naočarastog tipa fibule, razumljivo je da moraju i vremenski pripadati najmlađim stupnjevima starijeg željeznog doba, odnosno već vremenu ranog latena. Za to imamo dobar primjer među nalazima iz Vinice: na jednoj ranolatenskoj fibuli visi pločasta naočarasta fibula istog tipa kao ovi najmlađi primjerci iz Prozora.⁵²

⁵⁰ Up. R. Ložar, Glasnik muz. društva za Slov., Ljubljana, 1934, tab. VI, sl. 7 (84), i S. Gabrovec, Arheološki vestnik XVII, tabla 14, sl. 5a, b.

Spiralne naočaraste fibule od brončane žice sa osmicom u sredini rasprostranjene su na većem dijelu Evrope, uglavnom u istočnoalpskom prostoru, Čehoslovačkoj i Podunavlju, uključujući i dio Balkanskog poluotoka. Jedino se na japodskoj teritoriji može pratiti dugotrajan razvoj ovih fibula, sa svim varijantama i novim elementima do konačnog, najmlađeg oblika: pločaste naočaraste fibule koja ima velike dimenzije, a lijevana je iz dva dijela. Na Glasincu postoje također neki elementi koji ukazuju na dugotrajniji razvoj, ali koji nije tako kontinuiran kao na japodskom tlu. Prije svega, tamo se ne pojavljuju naočaraste fibule sa osmicom u sre-

dini, dakle upravo klasičan oblik ovih fibula, koji je zastupljen u drugim susjednim oblastima. Tamo je opet zato čest tzv. kolutasti nakit, koji je nesumnjivo u genetskom razvoju srodan s naočarastim fibulama, naročito onima pločastog tipa. Ali, bez obzira na neke teorije o postanku i razvoju tog nakita na Glasincu, čija se pojava prati od 800. g. prije n.e., složila bih se s mišljenjem Benca i Čovića da je razvoj ovih fibula na Glasincu išao potpuno zasebnim putem, te da se i kronološki zato drukčije određuju. (up. Benac—Čović, Glasinac 2, Sarajevo, str. 27—29).

⁵¹ R. Drechsler, Inventaria archaeologica, fasc. 9, Zagreb, 1966. g., list Y 88, i Prozor, grob 25, tabla XVIII, 6.

⁵² R. Ložar, Glasnik muz. društva za Slovenijo, Ljubljana, 1934. g., str. 24, 7.

Čertoza-fibule zastupljene su samo jednim primjerkom (tabla XIV, grob 16, 8). Fibula nije u cijelosti očuvana te se ne zna da li je glava bila od spiralne žice tzv. tipa samostrela (Armbrust) ili je to bila samo jedanput do dvaput zavijena žica koja se produžavala u iglu. S obzirom da je luk fibule gotovo trakast a noga se završava malom životinjskom (konjskom) glavom, vjerovatno je da je glava fibule bila tipa samostrela. Naime, ovakav tip čertoza-fibula dosta je često zastupljen u grobovima južne istočnoalpske regije i značajan je za najmlađi stupanj starijeg željeznog doba (HaD₃) odnosno rani laten u našim krajevima.⁵³

Fibule sa više zrna jantara i dvije petlje koje se jedanput do dvaput spiralno zavijaju takođe bi mogle spadati u isto vrijeme, a najranije u HaD₂ stupanj starijeg željeznog doba. O tome postoje sigurni dokazi u sadržaju groba 47 u Kompolju koji ima dvije ovakve fibule sa privjescima, a datiran je jantarnom plastikom u prvu polovicu V st. prije n. e., što odgovara stupnju HaD₂ starijeg željeznog doba.⁵⁴ Ovom stupnju morala bi se pripisati i fibula iz Prozora (tab. XXI, grob 39, 4), i to prvenstveno zbog tipa privjeska koji je na njoj nađen. Trapezoidna pločica ukrašena šrafiranim trouglima tipološki predstavlja stariji oblik takvih privjesaka, koji se od HaD₃ stupnja nadalje bitno mijenjaju: pločice se izrađuju u najvećem broju slučajeva u tehnici prolamanja (à jour).⁵⁵ Ovdje treba takođe pomenuti da ovaj tip fibula živi i dalje sve do kasnolatenskog perioda, što naročito dobro pokazuju nalazi iz groba 278 iz Jezerina, koje Marić datira u svoju Vb fazu odnosno u kraj I st. prije n. e.⁵⁶

Srednji i kasni laten (Lat. C i D po kronologiji Reinecke) zastupljeni su u Prozoru grobovima 46, 52, 71, 75 i 76, a svi pripadaju horizontu III ove nekropole.

U grobu 46 (tabla XXIII, 9) bila je samo jedna brončana srednjolatenska fibula koja po svojim tipološkim odlikama spada u red latenskih fibula lokalnog tipa, što je na cijelom japodskom području već uobičajena pojava. Ovakve fibule nalaze se u većem broju u Vinici, Jezerinama, Ribiću i Prozoru (ranija iskopavanja), i to zajedno s nalazima iz srednjeg i kasnog latena.⁵⁷

Grob 52 (table XXVII i XXVIII, 1—14) sadrži pored srednjolatenske fibule slične onoj iz groba 46 još i dvije fibule specijalnog tipa, koji se javlja najčešće na japodskoj teritoriji. To su fibule sa dvije spirale i ovalnim zrnom jantara i stakla u luku. Uz njih je još jedan specifičan i kod Japada čest oblik fibule koja ima spiralnu glavu, čunasti luk od tankog, brončanog lima i unazad savijenu nogu koja dotiče luk. Uz ove fibule nađen je niz od 104 male bikonične perle od prozirnog bijelog stakla, rađene u specijalnoj tehnici: preko staklenog jezgra prevučena je

⁵³ S. Gabrovec, Prazgodovina Gorenjske, disertacija, neobjavljeno, str. 168, tabla rasprostranjenja br. 15; K. Kromer, o. c., tabla 21, 3; tabla 43, 4. Slično u Jezerinama i Sanskom Mostu, WMBH, Sarajevo, 1889, str. 125, sl. 185 i WMBH 3, 1895, str. 98, sl. 190.

⁵⁴ R. Drechsler, o. c., tabla XXXII, 1, 2.

⁵⁵ Treasures of Carniola, New York, 1934, g., tabla XII, 51; tabla XV, 72.

⁵⁶ Z. Marić, Glasnik Zem. muzeja, 1968, tom. XXIII, tabla V, 1 22. Sadržaj ovog groba gotovo je potpuno adekvatan skupnom nalazu iz Ličkog Ribnika, koji je rimskim novcem datiran u I st. prije n.e. (up. Vjesnik HAD, N. S. XVI, Zagreb, 1935, g., str. 86).

⁵⁷ S. Gabrovec, Arheološki vestnik XVII, Ljubljana 1966, tab. 15—17; Z. Marić, Glasnik Zem. muzeja, 1968, grob 122, 161, 131, itd.

zlatna folija a preko nje opet tanki sloj stakla. Prema fibulama sa dvije spirale i onoj sa čunastim lukom grob bi mogao pripadati Lat. D stupnju mlađeg željeznog doba. Za takvo datiranje postoji oslonac i u mnogobrojnim grobnim cjelinama iz Jezerima i Ribića, koje sve pripadaju fazi Vb odnosno I st. prije n. e. Isto je tako dobar oslonac i poznata ostava srebrnih predmeta iz Ličkog Ribnika, u kojoj pored fibula, srodnih onima u grobu 52, ima veći broj rimskog novca koji ostavu sigurno datira u I st. prije n. e.⁵⁸ U isti period mogao bi spadati i grob 75, koji sadrži puno lijevanu narebrenu narukvicu od bronce i perle rađene u istoj tehnici kao one iz groba 52, samo s tom razlikom što su u ovom grobu bile dvije vrste: jedne uzdužno duboko žlijebljene (tzv. Melonen-perle), i druge, koje imaju niz plastičnih kvržica. Paralele za narukvicu postoje u Ribiću, gdje je jedna takva nađena u grobu 10 zajedno s fibulama sa dvije spirale i drugim kasnolatenskim materijalom.⁵⁹

Ova dva groba sa izrazito kasnolatenskim nalazima u isto vrijeme imaju i priloge koji očigledno svjedoče da se na japodskom tlu tradicija starijeg željeznog doba ne gubi tako brzo. To se dobro vidi na nalazima groba 52, koji pored već pomenutih kasnolatenskih nalaza sadrži i niz kalotastih brončanih dugmeta koja su bila našivena na kožni pojas, što je nesumnjivo znak produžetka starijih tradicija. Ove pojave su takođe česte u velikim japodskim nekropolama u Vinici, Jezerinama i Ribiću⁶⁰ Isto je tako čest slučaj da srednjolatenske fibule traju duboko do u kasni laten, u kojem žive pored velikog broja novih tipova, kao što su na primjer fibule sa staklenim zrnima (Prozor, grob 52, 7) ili pak sa staklenom oblogom, za što takođe postoji primjer u Vinici, Prozoru i Ribiću.⁶¹ U Ribiću i Vinici, u ovom periodu, zapažen je veći broj željeznih bojnih noževa, pa neki arheolozi s pravom zaključuju da se počevši od srednjeg latena oružje sve češće stavlja u grobove, što je u starije željezno doba kod Japoda bio samo veoma rijedak, izuzetan slučaj.⁶² Tu pojavu evo sada vidimo i u Prozoru. Među nalazima iz ranijih iskopavanja čuva se u Arheološkom muzeju u Zagrebu i nekoliko bojnih željeznih noževa, a u ovoj kampanji iskopana su dva u grobovima 71 (tabla XXXIV, 3) i 75 (tabla XXXV, 1).

Analizirajući grobne cjeline iz sva tri horizonta prozorske nekropole datirala sam nalaze prema analogijama koje sam nalazila isključivo u materijalu zapadno-balkanske ilirske grupe, kako je kulturu Histra, Liburna i Japoda označio S. Gabrovec.⁶³ Zbog tipološke srodnosti s materijalom Liburna, s jedne i sjevero-

⁵⁸ Z. Marić, o. c., grobovi 10, 51, 56, 122, 131, 161, 278.

⁵⁹ Ibid., o. c., tabla XVIII, 21.

⁶⁰ Up. Z. Marić, o. c., tabla XII, grob 122; tabla IX, 199 i sl.

⁶¹ T. E. Haevernick, Situla 1, Ljubljana, 1960, sl. 14.

⁶² S. Gabrovec, Arheološki vestnik XVII, Ljubljana, 1966, str. 190—191. Up. Glasnik Zem. muzeja, 1893, grob 288, str. 378. i Glasnik Zem. muzeja, 1968, tabla XXI, grob 78

i tabla X, grob 17. Svi spadaju u fazu Vb odnosno u I st. prije n.e.

⁶³ U kulturnom i kronološkom razgraničenju Ilira utvrđeno je da u starije željezno doba na Balkanu postoje dva horizonta, koja teku uporedo, ali se međusobno manje-više isključuju. Prvi je centralno-balkanski (Glasinac, zapadna Srbija, Makedonija) a drugi zapadnobalkanski u koji se ubrajaju japodska, liburnska i histarska regija. (up. S. Gabrovec, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. I, Sarajevo, 1964, str. 228—229.

zapadne halštatske kulture Slovenije, s druge strane, na nalaze iz Prozora primijenjen je u osnovi Reineckeov sistem periodizacije, kojim se nešto izmijenjenim i modificiranim koristio Gabrovec prilikom obrade halštatske kulture u Sloveniji.⁶⁴ Iz te podjele proizilazi da se starije željezno doba na toj teritoriji dijeli na dva veća vremenska perioda: stariji, HaC period, koji se dalje dijeli na HaC₁ i HaC₂ stupanj, i mlađi, HaD period, koji ima tri stupnja: HaD₁, HaD₂ i HaD₃. Ova podjela utemeljena je na sadržaju značajnih grobnih cjelina koje su nosioci pojedinih vremenskih horizonata. Kako su se u tim grobnim cjelinama nalazili predmeti pojava kojih se mogla zapaziti i u prozorskoj nekropoli, Gabrovčev sistem periodizacije usvojen je u osnovnim crtama i primijenjen na uže japodsko područje. Ovaj se sistem naročito dobro može primijeniti u određivanju kronologije pojedinih grobnih cjelina koje pripadaju mlađim fazama starijeg željeznog doba. Naime, na centralnoj japodskoj teritoriji kronološki pojam kulture starijeg željeznog doba, označen pomenutim stupnjevima HaC i HaD po Reineckeu, ne smije se, kao ni u drugim ilirskim oblastima, primijeniti shematski, formalno jer, kulturnohistorijski gledano, na našoj teritoriji željezno doba ne počinje i ne završava istovremeno kad i u srednjoj Evropi, za koju vrijedi pomenuto Reineckeovo stupnjevanje. To se na nalazima prozorske nekropole, kao i mnogih drugih, vrlo dobro primjećuje. Halštat D stupanj traje ovdje sve do kraja 300. godine prije n. e. U srednjoj Evropi već je oko 500. godine počelo mlađe željezno doba (laten), kojega su nosioci Kelti i njihova materijalna kultura, a to se opet na teritoriji Japoda ne može dobro fiksirati prije početka srednjelatenskog perioda (Laten C po Reineckeu). Kako je, međutim, razvoj materijalne kulture na japodskoj teritoriji imao svoje određene tokove i samostalni razvoj, nužno je ovaj veliki odsjek — HaD — morao biti podijeljen na osnovu realnih karakteristika nalaza iz grobnih cjelina na tri stupnja, od kojih HaD₁ traje cca 600—500. godine, HaD₂ 500—400. godine prije n. e. (Lat. A po Reineckeu) HaD₃ 400—300. godine prije n. e. (Laten B po Reineckeu).

ZAKLJUČAK

Na kraju bih, rezimirajući rezultate ovih opširnijih analiza iskopanog materijala, istakla slijedeće:

Revizionim istraživanjem terena južno od Velikog i Malog Vitla dobiveni su vrijedni podaci o ovoj do sada najvećoj nekropoli na centralnoj japodskoj teritoriji. Prije svega, dobiveni su tačni podaci o načinu sahranjivanja i inventaru zatvorenih grobnih cjelina na osnovu kojih se moglo dobiti sigurne podatke o počecima i trajanju nekropole. Iz tih podataka vidi se da je u ovom dijelu nekropole sahranjivanje počelo 800—750. godine prije n. e., odnosno u ranijim fazama HaC stupnja starijeg željeznog doba. Na osnovu sadržaja grobnih cjelina iz sva tri horizonta sigurno je utvrđeno da je ukopavanje neprekidno trajalo do Laten D stupnja mlađeg željeznog doba odnosno do kraja I st. prije n. e. Sistematski i

⁶⁴ S. Gabrovec, *Arheološki vestnik* XV—XVI, Ljubljana, 1964—65, str. 29, 1—2.

strpljiv rad prilikom otkopavanja svakog groba nagrađen je važnim nalazima takvih predmeta koji zbog svog karaktera izrade do sada nisu mogli biti sa sigurnošću rekonstruirani. Isto tako, za mnoge ranije iskopane nalaze nije se moglo nikad saznati kako su nošeni, odnosno na kojem dijelu tijela ili odjeće, kao što se do sada nije znalo ni kako su izgledali neki privjesci, iako se svi elementi od kojih su oni sastavljeni čuvaju u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Naime, spiralne cjevčice, alke, zrna jantara i sl. nalaze se u velikom broju među ranije iskopanim materijalom iz Prozora. Međutim, kako se istraživači nisu potrudili da privjeske u cijelosti sačuvaju ili, ako su bili u lošem stanju, na licu mjesta barem skiciraju, da bi ih onda u muzeju rekonstruirali, stavljeni smo pred gotovu činjenicu da u Prozoru postoje mnogobrojni sitni dijelovi od kojih su se vjerovatno privjesci sastojali, ali njihov prvobitan kompletan izgled više nije bilo moguće rekonstruirati. Na taj način su zauvijek izgubljeni lijepi i možda veoma originalni ukrasni predmeti koji su mogli biti svjedoci umjetničke nadarenosti i bogatstva fantazije japodskih majstora. U ovoj kampanji pažljivim radom uspjeli smo spasiti nekoliko lijepih privjesaka do sada nepoznatog oblika.

U grobu 27 (tabla XII, 5) na lučnoj fibuli našli smo pet spiralnih cjevčica na kojima su visile okrugle brončane alke. Cijeli taj privjesak bio je pričvršćen za glavu fibule tankom kožnom trakom od koje su nađeni očuvani dijelovi. U grobu 36 (tabla XX, 2) nalazila se na tankoj kožnoj traci spiralna cjevčica i naočarasti privjesak. Interesantan je i privjesak na velikoj fibuli sa 6 krupnih zrna jantara iz groba 39 (tabla XV, 4). Ovaj djelomično oštećen privjesak, sastavljen od nekoliko dijelova, rekonstruiran je na licu mjesta i tako je sačuvan njegov izgled u svim detaljima. Veoma rijedak pektoralni ukras nađen je u grobu 43 (tabla XXIII, 2): brončano kalotasto dugme (toka) ima u sredini jednu zakovicu kojom je bilo pričvršćeno direktno na tkaninu (odjeću), a nađeno je na slabo očuvanom skeletu, otprilike u visini prsa. Na toki visi veća brončana alka ovijena trakom od brončanog lima. Tankim kožnim nitima vezana je za ovu alku mala, pravokutna brončana pločica, a na njenoj donjoj ivici je takođe o kožnoj niti visilo pet dugoljastih brončanih privjesaka. Među ranije iskopanim nalazima ima nekoliko ovakvih brončanih toka, u sredini kojih su zakovice, i mnogo alki i svih ovdje pomenutih dijelova privjeska, ali smo sada prvi put mogli sa sigurnošću utvrditi kako je takav jedan kompletan privjesak izgledao. Prema mjestu nalaza, i načinu nošenja, vjerovatnije je da je i ovo pektoralni ukras, jer je stajao na prsima skeleta sasvim samostalno. Originalan ukras nađen je u grobu 48 (tabla XXVI, 16): na prsima slabo sačuvanog skeleta bilo je 12 okruglih, plosnatih brončanih alki složenih u polukrug od desnog ramena pa preko cijele širine prsa do lijevog ramena. Kako nije očuvan trag kože, vjerovatno je da je kroz njih bila provučena šira traka od tekstila, koja je mjestimično prišivena na odjeću, te je tako nastao ovaj svojevrsan pektoralni ukras.

U svim horizontima zapažen je takođe veliki broj brončanih privjesaka u obliku četveronožnih životinja (konjića) od kojih su vjerovatno neki visili na fibulama, a neki bili prišiveni direktno na odjeću. I pored velike pažnje pri iskopavanju nijedan od ovih privjesaka nije nađen sasvim sigurno na fibulama jer su svi nalazi u grobovima bili jako dislocirani. U dijelu nekropole koji smo isko-

pavali nađeno je šest ovakvih privjesaka, a među ranije iskopanim materijalom tri primjerka. Prema načinu izrade mogu se podijeliti u dvije grupe: a) konjići dugog, puno lijevanog trupa, sa četiri noge i glavom okrenutom unazad (tabla VIII, grob 3, 6; tabla X, grob 9, 5; tabla XI, grob 5, 3), i b) puno lijevani konjići nešto manjih dimenzija, sploštenog tijela, sa po jednom prednjom i zadnjom nogom. Na dugačkom vratu je mala glava koja je normalno okrenuta u pravcu kretanja životinje, (tabla XIII, grob 15, 4; tabla XXIX, grob 59, 2). Obje ove vrste plastike nađene su za sada samo u Prozoru (osim jednog komada u Kopolju), pa bi ih trebalo smatrati proizvodom kakve manje prozorske radionice u kojoj se ova vrsta privjesaka proizvodila isključivo za potrebe stanovnika obližnje gradine.

Dijelovi ženske nošnje — kape, oglavlja i dijademe — zastupljeni su u Prozoru mnogobrojnim varijantama koje su opširnije obrađene u posebnom radu.⁶⁵ Od tih, već poznatih tipova u ovom dijelu nekropole nađeno je oglavlje od tankog brončanog lima ukrašeno iskucanim ornamentima (grob 45 tabla XXIV, 4) a u grobu 68 (tabla XXXIII, 5) otkriven je ukras za kosu, do sada nepoznat u japodskoj materijalnoj kulturi. Sastojao se od dva spiralno savijena diska, neke vrste spiralne fibule bez osmice u sredini. U centru svakog diska bio je malo izvučen kraj žice i savijen u petlju. Kroz te petlje provlačile su se dvije manje brončane igle na krajevima ukrašene sa po dvije perle od sive staklene paste, ukrašene žutim koncentričnim kružićima. Ovaj spiralni ukras je tim iglama pričvršćivan na kosu i to, izgleda, na samom vrhu glave ili visoko na potiljku, jer je nađen tačno iza lubanje umrle osobe (up. tabla V, 1). Među ranije iskopanim nalazima iz ove nekropole bilo je nekoliko ovakvih spiralnih ukrasa, ali kako su igle bile potpuno izdvojene, mi smo, u nedostatku bilo kakvih podataka o pravom izgledu i funkciji ovih predmeta, jednostavno zaključili da se ovdje radi o spiralnim fibulama bez osmice, kakvih je do sada bilo na raznim lokalitetima na ilirskoj teritoriji.⁶⁶

Iskopavanjima 1971. i 1972. godine završen je rad na istraživanju nekropole južno od gradina Veliki i Mali Vital.⁶⁷ Na planu nekropole (prilog 3) ucrtani su dijelovi koje je kopao učitelj Marko Marković na svom zemljištu, kao i dijelovi zemlje Jure Kovačevića na kojima je 1888. godine iskopavao prozorski učitelj M. Žagrović i našao veliki broj grobova, te naši blokovi na do sada neistraženom dijelu nekropole. Dio nacрта grobova sa zemljišta Jure Kovačevića priložen je ovdje u foto-kopiji (prilog 6), da bi se vidjeli barem djelomično raspored, orijentacija i stratigrafski položaj grobova. I ovdje je ukopavanje izvršeno u tri sloja, kako je već u Popisu saopćio Š. Ljubić, a interesantno je napomenuti da taj način ukopa nije obuhvatao cijeli prostor nekropole nego je primjenjen samo mjestimično. Na starom planu koji je ovdje reproduciran uočena je grupa od 10 grobova u centralnom dijelu plana (grobovi najdubljeg sloja označeni su rimskim brojevima I, VII, IX i X, mlađeg sloja arapskim brojevima 15, 16, 23, 24 a najmlađeg velikim slovima I, K). Malo zapadnije od ove grupe bila je nešto manja

⁶⁵ R. Drechsler, Vjesnik AMZ, 3. ser., III sv., Zagreb, 1968. g., str. 29—51.

⁶⁶ Benac—Čović, Glasinac II, Sarajevo 1957.

g., tab. II, 15; tab. VI, 4; tab. XI, 6 i sl.

⁶⁷ Up. Š. Ljubić, Popis, Tabla XIX, 53, 54, 55; Tabla XX, 93; Tabla XXVI, 168.

grupa od 6 grobova, takođe ukopanih u tri sloja (najstariji sloj, grobovi III i VIII, mlađi grobovi 17, 18, i 22 te najmlađi grob, označen slovom G). Pošto grobne cjeline nisu očuvane, nije se moglo saznati kakav je vremenski odnos između nalaza u najstarijim i najmlađim grobovima, pa se u vezi s tim podacima nikakvi dalji zaključci nisu ni mogli donijeti.

Prilikom naših iskopavanja nađeno je 5 grupa grobova ukopanih u tri sloja jedan iznad drugog. To su: blok 4, grobovi 25, 28, 33, 35 i 38; blok 5, grobovi 39, 40, 41, 44; blok 8 (grupa I), grobovi 15, 18, 50, 51, 54, 56, 57, 58, 59, 60, 62; blok 8 (grupa II), grobovi 61, 65, 71; blok 9, grobovi 64, 69, 70, 73, 74. Kako su u tim blokovima (osim u bloku 8, grupa II) grobne cjeline dobro sačuvane a prilozi mnogobrojni, u mogućnosti smo da ovdje donesemo slijedeći zaključak: grobovi iz bloka 4 pripadaju stratumima I i II odnosno najstariji grobovi su iz stupnja HaC₂ a najmlađi iz stupnja HaD₁ starijeg željeznog doba; grobovi iz bloka 5 pripadaju stratumima II i III odnosno najstariji grobovi su iz HaD₁ stupnja a najmlađi iz HaD₂ stupnja starijeg željeznog doba; grobovi iz bloka 8 (I grupa) pripadaju stratumima I, II i III odnosno najstariji su iz HaC₂ a najmlađi iz HaD₂ stupnja starijeg željeznog doba. Za ove tri grupe grobova moglo bi se zaključiti, sudeći po kratkom vremenskom rasponu između najstarijih i najmlađih ukopavanja, koji iznosi najviše 200 godina, da to ukopavanje u tri sloja nije bilo slučajno, nego da se ovdje radi o namjernom sahranjivanju članova veće obitelji na jednom određenom i izdvojenom mjestu. Na takvu pomisao lako se može doći i kad se pogleda cjelokupan raspored grobova u svim do sada iskopanim blokovima. Na planu, u prilogu 4, vidi se da baš pored gusto grupiranih grobova postoji mnogo slobodnog, potpuno praznog prostora, i da su se tu mogli sasvim lako redati grobovi jedan pored drugog, a ne jedan iznad drugog, te da takav način sahrane nije bio uslovljen nedostatkom slobodnog prostora, nego je posljedica svjesne namjere da se, kako sam pomenula, članovi jedne grupe krvno vezanih srodnika tokom dužeg vremena kontinuirano sahranjuju zajedno. Da je iskopavanje ove velike nekropole od početka sistematski provođeno i da su svi grobovi pravilno ucrtani u plan, danas bi se znao tačan raspored grupâ grobova. Ipak, čini se da onaj mali isječak odnosno skicirani dio nekropole koji je iskopan 1888. godine, kao i rezultati do kojih smo mi došli, ukazuju na sasvim realnu mogućnost postojanja i ovakvog običaja sahranjivanja u nekropolama centralne japodske teritorije, za koji do sada nismo imali nikakvih podataka.

Što se tiče datiranja nekropole, treba reći da pored jasno utvrđenog vremena nastanka prvih ukopavanja u dijelu nekropole iskopanom 1971—1972 godine, postoji i onaj dio, kojeg je kopao Šime Ljubić, i u kojem ima nekoliko nalaza koji se mogu datirati u HaB stupanj kasnog brončanog doba. To su tri jednopetljaste lučne fibule i fibule kojih se luk sastoji od tanjeg brončanog lima složenog u niz petlji, kao i jedna široka narukvica od brončanog lima s iskucanim ptičjim protomima.⁶⁸

⁶⁸ Postoji mogućnost da se na cijelom kompleksu koji je ranije istražen nađe još poneki grob, jer iskopavanja nisu izvršena po sistemu blokova. Prekopavanje cijele te

površine bilo bi veoma skupo, a ako bi se i našao još koji »zaboravljeni« grob, sigurno je da njegov sadržaj ne bi mogao izmijeniti ovdje navedene činjenice.

Prema tome, može se zaključiti da je trajanje ove nekropole bilo od X—I st. prije n. e., s napomenom da je ipak najveći i najbogatiji procvat života obuhvaćen vremenski periodom starijeg i mlađeg željeznog doba, jer iz tog perioda je daleko najveći broj nalaza u Prozoru.

Smatram da svim ovim do sada postignutim rezultatima revizionog istraživanja možemo biti zadovoljni. Ostaje još samo da se i onaj bogati i naučno vrijedan materijal kojeg su iskopali Marko Marković i ostali, po uputama Šime Ljubića, u obliku kataloga prezentira naučnoj javnosti, pa da poslije gotovo sto godina od otkrića, nekropola prahistorijskih Japada u Prozoru zauzme jedno od prvih mjesta među ostalim japodskim nekropolama, jer joj ono zaista i pripada.

OPIS GROBOVA

Grob 1 (tabla VII, 1—11)

Blok 1, kv. A, dubina 0,25 m, orijentacija istok — zapad, s pogledom na istok. Grob je dislociran jer je bio odmah ispod recentnog humusa. Na tragu pougljenjene daske bio je slabo očuvan skelet.

Prilozi: 1) fragmentarna lučna fibula od koje je očuvano samo zrno jantara i mali dio luka i glave; 2) glava dvokrake ukrasne igle od brončane žice složene u osmice; 3—5) tri brončana privjeska u obliku zrna lijevanih na proboj; 6) ogrlica od 36 okruglih, plosnatih zrna jantara; 7—9) tri spiralne cjevčice od brončanog lima; 10) brončani okov za pojas sa tri okrugla otvora za zakovice na užim stranama, ukrašen samo sa dvije urezane paralelne linije; 11) brončana pločica, dio privjeska sa pojasa.

Grob 2 (tabla VII, 12)

Blok 1, kv. A, dubina 0,30 m, orijentacija istok — zapad(?). Grob je jako dislociran jer je bio odmah ispod recentnog humusa. Na slabim tragovima pougljenjene daske bile su jako oštećene kosti umrlog.

Prilog: 12) malo oštećen željezni okov za pojas. Na užem dijelu proširen u dva okrugla ispupčenja, a srednji dio, između njih, savijen u kvačicu.

Grob 3 (tabla VIII, 1—17)

Blok 1, kv. B, dubina 0,23 m, orijentacija nije utvrđena.

Ispod recentnog humusa, na slabim tragovima pougljenjene daske veličine 20×30 cm, dislociran grob sa slabo očuvanim kostima. Grob je vjerovatno bio ograđen kamenjem, od kojega je sačuvan samo mali dio (dva kamena), dok je drugi pri obradi zemlje odbačen.

Prilozi: 1) fragmentarna brončana lučna fibula luk koje je omotan trakom od brončanog lima, na luku okruglo zrno jantara; 2—5) četiri male spiralne cjevčice od brončanog lima; 6) privjesak u obliku brončane stilizirane životinje (konja); 7) bron-

čana plosnata alka omotana trakom od brončanog lima; 8) veće brončano fragmentarno dugme sa zakovicom u sredini; 9) brončano fragmentarno dugme bez zakovice; 10) brončana alka; 11) dio manje brončane alke; 12) kalotasto brončano dugme; 13) privjesak u obliku sudića, fragmentiran; 14—16) tri privjeska u obliku trapezoidnih pločica od tankog brončanog lima; 17) ogrlica od 33 profilirana zrna jantara razne veličine.

Prilozi pod brojevima 7, 8, 10, 13—16 vjerovatno su dijelovi jednog privjeska koji je vrlo srodan ako ne i istovjetan s privjeskom iz groba 43. Budući da ipak nije adekvatan ovom pomenutom, nisam se upuštala u proizvoljnu rekonstrukciju.

Grob 4 (tabla XI, 11—14)

Blok 1, kv. A, dubina 0,30 m, orijentacija sjever — jug, s pogledom na jug.

Na pougljenjenim tragovima daske slabo očuvan skelet, mjestimično ograđen kamenjem, složenim u polukrug oko glave.

Prilozi: 11) gornji dio ukrasne igle sa tri očuvane kuglice; 12) polovica brončane alke; 13) fragmentarna ukrasna igla sa dvije očuvane kuglice; 14) fragmentarna ukrasna igla sa 4 kuglice i tordiranim vratom.

Grob 5 (tabla XI, 1—3)

Blok 1, kv. C, dubina 0,48 m, orijentacija sjever — jug, s pogledom na jug.

Grob je bio mjestimično ograđen nepravilnim, većim kamenjem i zasut kamenjem i zemljom, tako da su kosti skeleta jako oštećene i manje-više dislocirane.

Prilozi: 1) dio profiliranog zrna jantara; 2) fragment lučne fibule luk koje je bio omotan brončanom trakom. Očuvan dio luka i tamnosivo zrno od staklene paste, ukrašeno koncentričnim kružićima žute boje; 3) privjesak u obliku brončane stilizirane životinje (konjića). Oštećena je desna prednja noga i dvije alkice na leđima.

Grob 6 (tabla IX, 1—8)

Blok 1, kv. A, B, C, dubina 0,52 m, orijentacija sjeverozapad — jugoistok, s pogledom na jugoistok.

Na sredini bloka nalazilo se već od 0,30 m dubine veće kamenje, složeno na hrpu. Nakon skidanja prvog sloja kamena otkriven je grob. Skelet je bio ograđen u polukrug složenim kamenjem iznad glave i duž lijeve strane. Od kostiju očuvan dio lubanje i nešto ostataka kostiju ruku i nogu.

Prilozi: 1) brončana spiralna cjevčica; 2) brončana lučna fibula s dugom nogom i dva privjeska u obliku štapića s kuglicama; 3) manja brončana fibula s dugom nogom, igla nedostaje; 4) brončana fibula s dugom nogom, fragmentarna; 6) brončana fibula s dugom nogom; 7) brončana fibula s dugom nogom, fragmentarna; 8) niz od 9 jantarnih zrna i jednom perlom od staklene paste.

Grob 7

Blok 1, kv. A, dubina 0,87 m, orijentacija sjeveroistok — jugozapad, s pogledom na sjeveroistok. Skelet jako loše očuvan, kosti dislocirane. Nema grobne konstrukcije pa skelet leži direktno u zemlji.

Prilozi: na nogama nekoliko malih fragmenata posudice tamnosmeđe boje. Nije mogla biti rekonstruirana.

Grob 8 (tabla XI, 8—10)

Blok 1—2, kv. C, dubina 0,86 m, orijentacija sjever — jug, s pogledom na jug. Skelet ulazi djelimično u blok 2. Od kostiju očuvani samo dijelovi donjih ekstremiteta. Grob nema nikakve konstrukcije. Skelet leži direktno u zemljanoj raki.

Prilozi: 8) fragmentarna ukrasna brončana igla sa 4 kuglice i tordiranim vratom; 9) perla od staklene sive paste sa žutim koncentričnim kružićima; 10) brončana alka.

Grob 9 (tabla X, 1—14)

Blok 2, kv. A, C, dubina 0,55 m, orijentacija sjeverozapad — jugoistok, s pogledom na jugoistok. Loše očuvan skelet leži direktno u zemljanoj raki.

Prilozi: 1) fragmentarna lučna brončana fibula sa lukom omotanom trakom od brončanog lima, a na njemu zrno jantara na sredini probušeno odnosno u sekundarnoj upotrebi; 2) fragmentarna brončana fibula s dugom nogom i raskucanim lukom koji je ukrašen uzdužno urezanim linijama; 3) fragmentarna lučna fibula s dugom nogom i raskucanim lukom; 4) privjesak od brončane deblje ploče u obliku jako stilizirane ljudske figure (adorant); 5) privjesak u obliku četvoronožne stilizirane životinje (konjić). Prednje noge nešto kraće od zadnjih. Alke na leđima oštećene; 6) privjesak u obliku brončanog vedra, lijevan od bronce; 7) pojasna kopča od debljeg brončanog lima. Na širem kraju dva otvora u kojima su bile zakovice. Površina ukrašena šrafiranim trouglima; 8) spiralna cjevčica od brončanog lima; 9) niz od 21 komada sitnih žutih staklenih perla; 10) niz od 19 okruglih zrna jantara tamnocrvene boje; 11) spiralni naočarasti privjesak od brončane žice okruglog presjeka; 12) četiri mala kalotasta brončana dugmeta; 13—14) dvije fragmentarne brončane alke.

Grob 10

Blok 2, kv. C, dubina 0,35 m, orijentacija sjever — jug, s pogledom na jug.

Grob je dislociran jer se nalazio u recentnom humusu. Skelet je ležao direktno u zemlji, bez grobne konstrukcije.

Grob je bez priloga.

Grob 11 (tabla XII, 9)

Blok 2, kv. A, dubina 0,67 m, orijentacija istok — zapad, s pogledom na istok. Loše očuvan skelet leži direktno u zemlji, bez označene grobne rake, okružen mjestimično kamenjem koje se pojavilo na dubini 0,50 m.

Prilog: 9) lučna brončana fibula s dugom nogom, bez ornamenta.

Grob 12 (tabla XII, 1—5)

Blok 2, kv. A, dubina 0,70 m, orijentacija istok — zapad, s pogledom na istok. Skelet loše očuvan. Iznad glave dva kamena.

Prilozi: 1) fragmetarna brončana lučna fibula s dugom nogom; 2) kalotasta perla od jantara ukrašena udubenim koncentričnim kružićima; 3) kesičasto zrno tamnocrvenog jantara; 4) dio privjeska, vjerovatno sa fibule pod br. 2; 5) brončana lučna fibula s dugom nogom. Geometrijski ornamenat u obliku snopova linija, urezan. Na glavi dva privjeska, u stvari dijelovi ukrasnih igala sa dvije i četiri kuglice.

Grob 13 (tabla XII, 10—11)

Blok 2, kv. B, dubina 0,65 m, orijentacija istok — zapad, s pogledom na istok. Skelet vrlo slabo očuvan, kosti gornjih i donjih ekstremiteta takođe pomiscane. Kraj glave jedan kamen a na lijevoj strani skeleta još dva.

Prilozi: 10) okrugla, plosnata alka omotana trakom od brončanog lima; 11) privjesak u obliku stilizirane četvoronožne životinje (konjića). Prednje noge, rep i vrat oštećeni.

Grob 14 (tabla XII, 6—8)

Blok 2, kv. D, dubina 0,74 m, orijentacija sjever — jug(?). Na pougljenjenoj dasci, tragovi koji se pružaju u pravcu sjever — jug, pa je to i vjerovatna orijentacija skeleta. Nađeni su samo tragovi kostiju.

Prilozi: 6) niz tankih okruglih brončanih alkica. Vjerovatno dio ogrlice; 7) fragmentarna lučna brončana fibula s dugom nogom; 8) fragmentarna lučna brončana fibula, luk koje je omotan trakom od brončanog lima. Na luku lijevano ovalno brončano zrno koje na poleđini ima jednu alku kroz koju je provučen luk fibule.

Grob 15 (tabla XIII, 1—7)

Blok 3—8, kv. B, C, dubina 0,36 m, orijentacija sjeverozapad — jugoistok, s pogledom na jugoistok.

Neposredno ispod recentnog humusa otkriven je trag pougljenjene daske, mjestimično ograđen kamenjem. Obradom zemljišta ovaj je grob jače dislociran, kosti gotovo potpuno uništene, ali su prilozi dobro sačuvani, osim velikih, pločastih fibula.

Prilozi: 1) fragmentarna fibula luk koje je omotan trakom od brončanog lima. Na luku ovalno zrno od bronce s alkom na poleđini, kroz koju je provučen luk fibule; 2—3) dva brončana dugmeta, na poleđini kojih je plastično izliveno pojačanje, probušeno sa po tri rupice; 4) brončani privjesak u obliku konjića, lijevan u plitkom kalupu i ima samo jednu prednju i jednu zadnju nogu. Trup dugačak i splošten; 5) pločasta naočarasta fibula lijevana iz jednog dijela. Na sredini ukrašena udubenim, koncentričnim kružićima. Na poleđini, u sredini diskosa, tragovi željezne igle; 6) niz od 18 okruglih, tamnocrvenih zrna jantara; 7) velika pločasta naočarasta fibula. Diskosi su spojeni pomoću dvije pločice u obliku osmica s kracima, na kraju kojih su zakovice, koje drže srednji dio zajedno s pločicama. Diskosi su ukrašeni urezanim, koncentričnim kružićima. Na sredini svakog nalazi se umbo od brončanog lima, pričvršćen za podlogu po jednom željeznom zakovicom trag koje se vidi na unutrašnjoj strani umba i na poleđini fibule.

Grob 16 (tabla XIV, 8)

Blok 3, kv. D, dubina 0,40 m, orijentacija sjeveroistok — jugozapad, s pogledom na jugozapad.

Grob jednim dijelom ulazi u zapadni profil bloka 12. Ograđen je djelimično kame njem. Skelet loše očuvan i dislociran.

Prilog: 8) fragmentarna čertoza-fibula. Na nozi stilizirana glava životinje.

Grob 17 (tabla XI, 4—5)

Blok 3, kv. D, dubina 0,25 m., orijentacija sjeveroistok — jugozapad, s pogledom na sjeveroistok. Od skeleta očuvane djelimično kosti lubanje i donjih ekstremiteta. Grobne konstrukcije nema.

Prilozi: 4) brončana jedrasta fibula, fragmentarna. Na dijelu gdje počinje noga jak trag željeza, pa je sigurno cijela noga bila željezna; 5) mala spiralna naočarasta fibula od brončane žice. Na poleđini je brončana traka provučena kroz osmice, radi pojačanja fibule.

Grob 18 (tabla XIV, 9—13)

Blok 3, kv. B, dubina 0,55 m, orijentacija sjeveroistok — jugozapad, s pogledom na sjeveroistok. Ispod nabacanog kamenja kojim je grob pokriven nađen je skelet samo u tragovima.

Prilozi: 9) fragmentarna fibula luk koje je omotan trakom od brončanog lima. Na luku zrno od tamnoplave staklene paste, ukrašeno žutim koncentričnim kružićima; 10) fragmentarna brončana lučna fibula sa jednim većim, svjetlosivim zrnom od staklene paste na luku; 11) brončani privjesak u obliku amforice bez drški. Na rubu otvora dvije rupice kroz koje se provlačila vrpca za vješanje privjeska; 12) brončana livena pločasta naočarasta fibula. Na poleđini, na sredini diskosa, tragovi željeza. Igla nedostaje. Srednji dio ornamentiran udubenim koncentričnim kružićima; 13) svjetlosmeđa perla od staklene paste.

Grob 19 (tabla XI, 6—7)

Blok 3, kv. B, dubina 0,46 m, orijentacija sjeveroistok — jugozapad, s pogledom na jugozapad. U hrpi nepravilno složenog većeg kamenja nalaze se ostaci skeleta. Kamenje kojim je bio ograđen grob vjerovatno je pomicano prilikom obrade zemlje, jer je grob dosta plitko ukopan.

Prilozi: 6) polovica spiralnog naočarastog privjeska od brončane žice; 7) fragmentarna lučna brončana fibula sa ovalnim zrnom jantara na luku.

Grob 20

Blok 3, kv. B, dubina 0,70 m, orijentacija sjever — jug, s pogledom na sjever. U zemlji, bez grobne konstrukcije, dislociran skelet od kojeg je sačuvana samo lubanja i dva kamena kraj nje, vjerovatno ostatak ograđene rake. Lubanja je bila licem okrenuta zemlji.

Bez priloga.

Grob 21 (tabla XV, 2—3)

Blok 4, kv. D, dubina 0,30 m. Orijentacija nije utvrđena.

Na tragu pougljenjene daske, odmah ispod recentnog humusa, dislociran, loše očuvan skeletni grob, sa dobro očuvanim priložima.

Prilozi: 2) naočarasta pločasta fibula, livena iz jednog komada bronce. Na kracima u sredini udubeni, koncentrični kružići. Na poleđini nije sačuvana igla; 3) velika pločasta naočarasta fibula, livena iz jednog komada. Na srednjem dijelu ukrašena udubenim, koncentričnim kružićima, isto kao i na periferiji diskosa. Na poleđini trag željeza, pa je vjerovatno igla bila od istog metala. Na osmici dio lančića na kojem je, vjerovatno, bio kakav privjesak.

Grob 22 (tabla XIV, 1—7)

Blok 4, kv. A, dubina 0,30 m. Orijentacija nije utvrđena. Na ostacima pougljenjene daske dio dislociranog skeleta.

Prilozi: 1—3) brončani privjesci u obliku ažuriranih zrna; 4) brončani privjesak u obliku zvončića; 5) fragment željezne lučne fibule sa brončanim puno livenim zrnom na luku. Na zrnju niz sitnih, plastičnih ispupčenja; 6) fragment brončane alke omotane trakom od brončanog lima; 7) niz od 15 okruglih, plosnatih zrna tamnocrvenog jantara.

Grob 23 (tabla XVII, 1—4)

Blok 4, kv. A, dubina 0,30 m. Orijentacija nije utvrđena. Na ostacima pougljenjene daske bili su jedva vidljivi tragovi skeleta. Obzirom da je grob neposredno pod recentnim humusom, dislociran je obradom zemljišta.

Prilozi: 1) brončana lučna fibula. Duga noga na kraju oštećena, a igla nedostaje; 2) fragment lučne željezne fibule sa jednim očuvanim zrnom jantara na luku; 3) brončana stilizirana ljudska figura. Glava nedostaje. Figura je na rukama i nogama probušena pa je vjerovatno prišivana na podlogu; 4) velika spiralna cjevčica od brončanog lima.

Grob 24 (tabla XVI, 1)

Blok 4, kv. D, dubina 0,45 m, orijentacija istok — zapad, s pogledom na istok. U grobu bez konstrukcije, odmah ispod recentnog humusa, očuvan dio lubanje i donji ekstremiteti.

Prilog: 1) velika spiralna naočarasta fibula od brončane žice. Na poleđini tanka ploča od brončanog lima krajevi koje prelaze na lice fibule. Na diskosima u sredini po jedan umbo, pričvršćen na podlogu željeznim zakovicama.

Grob 25 (tabla XVII, 5—7)

Blok 4, kv. B, dubina 0,42 m, orijentacija sjever — jug, s pogledom na jug. Grob je bez konstrukcije, očuvan samo dio lubanje i nešto kostiju gornjih i donjih ekstremiteta.

Prilozi: 5—5a) spiralna naočarasta fibula od brončane žice. Na prednjoj strani, na osmicama, četverokraka pločica od tankog brončanog lima, po rubovima ukrašena isku-

canim tačkama i urezanim cik-cak crtama. Na poledini traka od tankog brončanog lima, koja je na fibulu bila pričvršćena zakovicama; 6) pločasta naočarasta fibula od bronce. Na srednjem dijelu ukrašena udubenim koncentričnim kružićima. Na poledini trag željezne igle; 7) niz od 8 komada horizontalno probušenih kesičastih zrna jantara tamno-crvene boje.

Grob 26 (tabla XV, 1)

Blok 4, kv. A, dubina 0,43 m. Orijehtacija nije utvrđena.

Skeletni dislocirani grob u zemlji, bez grobne konstrukcije. Kostii vrlo slabo očuvane.

Prilozi: 1—1a) spiralna naočarasta fibula od brončane žice. Na poledini traka od brončanog lima, provučena kroz osmicu i pričvršćena za fibulu pomoću dvije zakovice koje na prednjoj strani pokriva, u centru svakog diskosa, po jedan umbo od brončanog lima.

Grob 27 (tabla XVIII, 1—6)

Blok 4, kv. A, B, dubina 0,60 m, orijentacija istok — zapad, s pogledom na zapad.

Grob je bio ograđen s nešto kamenja koje je djelimično bilo postavljeno i ispod samog skeleta na dubini 0,70 m. Očuvan je dio lubanje i nešto kostiju. Priloga je bilo dosta, ali neki od željeza bili su u potpunom raspadanju, toliko korodirani da se čak nije moglo utvrditi o kakvim oblicima nakita ili drugih predmeta se radi.

Prilozi: 1) brončana lučna fragmentarna fibula; 2) brončana čunasta fibula s dugom nogom. Na luku urezan geometrijski ornament; 3—4) dva brončana privjeska u obliku zvončića; 5) lučna brončana fibula luk koje je omotan trakom od brončanog lima. Na luku 5 zrna jantara. Na glavi fibule privjesak od nekoliko spiralnih brončanih cjevčica, a na njihovim krajevima su plosnate brončane alke. Cijeli privjesak bio je za fibulu pričvršćen tankom kožnom trakom koja je u potpunosti očuvana, te smo u ovom crtežu mogli dati potpuno vjernu rekonstrukciju privjeska; 6) brončana ukrasna igla sa dvije kuglice i tordiranim vratom.

Grob 28 (tabla XVIII, 7—13)

Blok 4, kv. B, dubina 0,55 m. Orijehtacija nije utvrđena. Na manjem tragu pougljenjene daske u prah pretvorene kosti skeleta na kojima su bili prilozi.

Prilozi: 7) fragment ukrasne igle sa dvije kuglice; 8—9) zrna jantara, horizontalno probušena, vjerovatno dio ogrlice; 10) veće zrno od smeđe staklene paste sa očuvanim jednim dijelom luka fibule; 11) brončana alka; 12) glava dvokrake ukrasne brončane igle, sastavljena od niza osmica; 13) pravougaoni okov za pojas, ukrašen nizovima udubelih koncentričnih kružića. Na užim krajevima očuvane zakovice kojima se okov pričvršćuje za podlogu. Na jednom užem kraju očuvan je i trag željezne kopče.

Grob 29 (tabla XX, 1—4)

Blok 5, kv. D, dubina 0,26 m. Orijehtacija nije utvrđena.

Na ostacima pougljenjene daske, odmah ispod recentnog humusa, jako dislociran skeletni grob. Od kostiju očuvani samo slabi tragovi.

Prilozi: 1) brončani kopljasti privjesak; 2) brončani privjesak u obliku štapića; na vrhu alka oštećena; 3) okrugla, profilirana perla od jantara; 4) fragmentarna brončana fibula. Luk je jako tanak, raskucan, bez ornamenta. Duga noga završava malim dugmetom.

Grob 30 (tabla XX, sl. 5—12)

Blok 5, kv. B, dubina 0,50 m, orijentacija sjever — jug, s pogledom na jug.

Slabo očuvan skelet ležao je direktno u zemlji, bez grobne konstrukcije.

Prilozi: 5) tamnoplava perla od staklene paste, ukrašena žutim koncentričnim kružićima. Bila je na luku željezne fibule, od koje se sačuvao samo mali dio; 6) fragmentarna brončana čertoza-fibula. Ornament geometrijski, urezan; 7) tamnoplava perla sa žutim koncentričnim kružićima; 8) kalotasta brončana dugmeta; 9) dio ogrlice od sedam okruglih, horizontalno probušenih zrna jantara; 11—12) dvije spiralne brončane cjevčice.

Grob 31 (tabla XIX, 1—6)

Blok 4, kv. A, C, dubina 0,60 m, orijentacija istok — zapad, s pogledom na istok.

Grob je ograđen lijepo poredanim kamenjem na dubini od 0,30 m. Kostii skeleta loše očuvane.

Prilozi: 1) brončani liveni štapić, dio privjeska; 2) lučna fibula luk koje je omotan trakom od brončanog lima. Na luku veliko zrno od tamnosive staklene paste, ukrašeno žutim koncentričnim krugovima; 3) fragmentarna lučna jednopetljasta fibula od brončane žice, sa ovalnim debelim zrnom jantara na luku; 4) brončana fibula sa tri petlje. Na luku je jedno veće zrno od staklene paste tamnosive boje, sa žutim, koncentričnim krugovima, a kraj njega tri sitna zrna iste boje; 5) brončana fibula sa tri petlje. Luk je ukrašen sa dva tamnosiva zrna od staklene paste sa žutim koncentričnim kružićima; 6) brončana plosnata alka i na njoj komadić brončane žice. Vjerovatno je služila kao privjesak na fibuli.

Grob 32 (tabla XX, 15—16)

Blok 4—5 kv. A, B dubina 0,60 m. Orijetacija istok — zapad, s pogledom na istok.

Dislociran skeletni grob, vjerovatno oštećen ukopavanjem groba 36. Dva kamena su ostatak grobne konstrukcije.

Prilozi: 15) komadić kožne trake, spiralno savijene. Bila je provučena kroz spiralnu cjevčicu, pa je tako zadržala spiralni oblik; 16) spiralna cjevčica od brončanog lima.

Grob 33 (tabla XX, 13—14)

Blok 4, kv. B, D, dubina 0,45 m, orijentacija sjeveroistok — jugozapad, s pogledom na sjeveroistok.

U zemljanoj raki, bez grobne konstrukcije, slabo očuvani ostaci lubanje i donjih ekstremiteta.

Prilozi: 13) brončana lučna čertozoidna fibula, fragmentarna; 14) spiralna cjevčica od brončanog lima.

Grob 34

Blok 4, kv. A — C, dubina 0,70 m, orijentacija sjeverozapad — jugoistok, s pogledom na sjeverozapad.

U sredini bloka, pored reda kamenja koje izgleda kao dio nekog pregradnog zida, nađen je dio skeleta od kojeg je sačuvana samo lijeva strana.

Grob je bez priloga.

Grob 35 (tabla XXI, 5—8)

Blok 4, kv. B, dubina 0,70 m, orijentacija sjever — jug(?). Na tragovima pougljenjene daske bio je skelet od kojeg se sačuvalo samo nešto kostiju u tragovima. Grob je mjestimično ograđen kamenjem.

Prilozi: 5) niz od 42 sitne, žute perle od stakla i 5 krupnijih zrna jantara; 6) brončana lučna fibula s dugom nogom koja se završava kuglicom. Glava i noga nedostaju. Luk i površina noge ukrašeni su urezanim geometrijskim ornamentom; 7) brončani privjesak u obliku zvonca; 8) lučna brončana fibula s dugom nogom, fragmentarna. Bez ornamenta.

Grob 36 (tabla XXII, 1—8)

Blok 4, kv. A, dubina 0,66 m, orijentacija sjeveroistok — jugozapad, s pogledom na sjeveroistok.

Ovaj grob djelimično prelazi u blok 5 i u zapadni profil bloka 4. Ograđen je djelimično kamenjem. Od skeleta samo bolje očuvana lubanja, dok su druge kosti nađene jedva u tragovima.

Prilozi: 1) brončana fibula sa tri petlje. Na luku očuvano zrno od staklene paste tamnosive boje, ukrašeno žutim koncentričnim kružićima; 2) fragmentarna brončana fibula sa tri petlje. Na luku tri krupna zrna od staklene paste, tamnosive boje, sa žutim koncentričnim kružićima. Na fibuli je brončani spiralni naočarasti privjesak koji visi na jednoj spiralnoj cjevčici kroz koju je provedena kožna traka koja je takođe dobro sačuvana; 3) dio privjeska u obliku brončanog lijevanog štapića, ukrašenog okruglim ispupčenjima i koso urezanim crtama; 4) brončani spiralni naočarasti privjesak; 5) okrugla brončana kopča za pojas. U središtu je krstasto postavljen dio, nešto jače profiliran; 6) niz od 21 kesičaste perle od jantara; 7) tri perle od staklene paste tamnosive boje, sa žutim, koncentričnim kružićima; 8) brončana alka, dio privjeska.

Grob 37 (tabla XIX, 7—8)

Blok 4, kv. B, dubina 0,78 m, orijentacija istok — zapad, s pogledom na istok.

Grobna raka okružena je kamenjem. Od skeleta sačuvano veoma malo kostiju, uglavnom dio lubanje i ekstremiteti.

Prilozi: 7) fragment lučne brončane fibule luk koje je bio omotan trakom od bron-

čanog lima. Na luku svjetlosmeđa perla od staklene paste, čiji je gornji sloj potpuno istrošen; 8) fragmentarna brončana lučna fibula čiji je luk omotan trakom od brončanog lima. Na sredini luka bila je perla od staklene paste, potpuno pretvorena u prah, tako da se samo po nešto tamnijem kružiću u zemlji moglo zaključiti da je postojala.

Grob 38 (tabla XIX, 9)

Blok 4, kv. B — D, dubina 0,77 m, orijentacija sjeverozapad — jugoistok, s pogledom na jugoistok.

Grobna raka je lijepo ograđena kamenjem, mjestimično poslaganim u dva reda, jedan iznad drugog. Skelet je ležao direktno na zemlji, a loše je očuvan.

Prilog: 9) brončana lučna fibula čiji je luk omotan trakom od brončanog lima. Na luku zrno od tamnosive staklene paste sa žutim koncentričnim kružićima.

Grob 39 (tabla XXI, 4)

Blok 5, kv. C, dubina 0,29 m. Orijentacija nije utvrđena.

Grob je bio neposredno ispod recentnog humusa te je jako dislociran. Ležao je na dasci i bio ograđen kamenjem od kojeg je sačuvan mali dio. Uz to kamenje bili su lijepo složeni prilozi. Nakon rekonstrukcije na samom mjestu nalaza ustanovili smo da je to bila fibula sa velikim privjeskom.

Prilog: 4) brončana fibula sa 6 krupnih zrna tamnocrvenog jantara na luku. Na fibuli je mala alka na kojoj visi trapezoidna brončana pločica s profiliranim rubovima. Polje pločice ispunjeno je urezanim trouglima koji su ukrašeni urezanim horizontalnim tankim crtama. Na donjoj ivici ove pločice nalazi se 6 rupica i na njima je o kožnu traku obješeno po 5 sitnijih zrna jantara. Ispod toga visi veliki brončani privjesak (bula).

Grob 40

Blok 5, kv. C, dubina 0,32 m, orijentacija sjeveroistok — jugozapad, s pogledom na jugozapad.

Grob je nađen odmah ispod recentnog humusa te je zbog toga izbačen veći dio kamenja koje je ograđivalo grob. Sačuvan je mali dio lubanje i relativno dobro očuvan ostali dio skeleta.

Grob je bez priloga.

Grob 41 (tabla XXI, 1—3)

Blok 5, kv. C, dubina 0,40 m, orijentacija sjeveroistok — jugozapad, s pogledom na sjeveroistok.

Svega desetak centimetara ispod groba 40 nađeni su samo ostaci lubanje i nešto dislociranih kostiju ovog groba, koje su poremećene ukopavanjem groba 40.

Prilozi: 1) fragmentarna brončana fibula sa tri petlje; 2) fragmentarna brončana fibula sa tri petlje. Na luku tri zrna od staklene paste, od kojih samo jedno ima žute koncentrične kružice, dok je površina ostalih jako istrošena. Perle su tamnosive boje; 3) brončana plosnata alka,

Grob 42 (tabla XXIII, 7—8)

Blok 5, kv. A — C, dubina 0,55 m, orijentacija sjeveroistok — jugozapad, s pogledom na jugozapad.

Grob nije imao konstrukcije, a od skeleta očuvani su samo tragovi i dio lubanje.

Prilozi: 7) brončana pinceta, na širem dijelu ukrašena udubenim, koncentričnim kružićima; 8) malo oštećena brončana ukrasna igla sa dvije kuglice.

Grob 43 (tabla XXIII, 1—4)

Blok 5, kv. C, dubina 0,44 m, orijentacija nije utvrđena. Grob je bez konstrukcije, ostaci skeleta samo u tragovima.

Prilozi: 1) niz od 12 okruglih plosnatih zrna jantara; 2) privjesak koji se sastoji od jednog većeg okruglog brončanog dugmeta (toke), koje se na podlogu pričvršćivalo zakovicom i brončane alke omotane trakom od brončanog lima. Na alci visi pravokutna pločica od tankog brončanog lima, a o njoj, na kožnoj traci, spiralne brončane cjevčice i puno lijevani brončani čunjasti privjesci; 3) dio dvokrake ukrasne igle s glavom u obliku niza osmica; 4) brončana alka.

Grob 44 (tabla XXIII, 5—6)

Blok 5, kv. C, dubina 0,96 m, orijentacija istok — zapad, s pogledom na zapad. Grob je bio pokriven dvjema daskama dužine 1,45 m, a širine ukupno 0,60 m. Ispod daske je bio sloj zemlje debeo 0,16 m, a ispod toga ostaci skeleta. Skelet je ležao na dubini 0,96 m, jednim dijelom ukopan u zdravicu.

Prilozi: 5) sitna zrna tamnocrvenog jantara; 6) mala lučna jednopetljasta fibula sa ovalnim krupnim zrnom jantara na luku.

Grob 45 (tabla XXIV, 1—4)

Na sredini bloka 5, dubina 0,96 m, orijentacija istok — zapad, s pogledom na zapad. Grob je bez konstrukcije, skelet loše očuvan.

Prilozi: 1) fragmentarna lučna brončana fibula sa većim ovalnim zrnom jantara na luku; 2) niz od 23 okrugle perle od bijelog i zelenog prozirnog stakla; 3) niz od 18 perla od staklene paste tamnosive boje, sa žutim koncentričnim kružićima. Perle su razne veličine; 4) fragmentarno oglavlje (dijadema) od brončanog lima, ukrašeno nizovima iskucanih ispupčenja.

Grob 46 (tabla XXIII, 9)

Blok 11, kv. A, dubina 0,30 m. Orijetacija nije utvrđena. Ispod recentnog humusa jako dislociran skeletni grob, bez očuvane grobne konstrukcije.

Prilog: 9) brončana fragmentarna latenska fibula.

Grob 47, žarni grob 1 (tabla XVI, 2)

Blok 2, kv. C, dubina 0,53 m,

U zemlji žara od tamnosmeđe keramike, dobro pečena, debelih zidova. Rub zaravnjen, a na dijelu vrata četiri masivne potkovičaste drške, koje više imaju ukrasni karakter. U žari su bile spaljene kosti umrle osobe.

U žari nije bilo priloga.

Grob 48 (tabla XXV—XXVI, 1—16)

Blok 7, kv. C, dubina 0,70 m, orijentacija sjever — jug, s pogledom na jug. Na dobro očuvanom tragu pougljenjene daske, dužine 0,70 m, nađene su kosti skeleta u jedva vidljivim tragovima.

Prilozi: 1) lučna brončana fibula s dugom nogom. Glava i igla nedostaju; 2) brončana fibula sa tri petlje. Na njoj lančić o kojem visi brončani zvončić; 3) dio brončanog lančića; 4) niz od 108 perla od jantara, raznih veličina i oblika; 5) brončana fragmentarna okrugla alka; 6) široka kožna oputa koja je bila provučena kroz spiralnu cjevčicu i tako zadržala spiralno zavijen oblik; 7) spiralna brončana cjevčica koja je bila na kožnoj oputi pod br. 6; 8) fragment trbuha i drške manje posude, dosta dobro glačane površine; 9) spiralna naočarasta fibula od brončane žice okruglog presjeka. Na srednjem dijelu, na osmici, na očuvanoj kožnoj oputi, vise dvije spiralne brončane cjevčice na kojima je jedna brončana okrugla alka; 10) niz od brončanih štapića koji imaju gornji dio probušen, pa su vjerovatno služili kao ogrlica; 11) fragmentarno kalotasto dugme od brončanog lima; 12) okrugla perla od jantara, horizontalno probušena. Na jednoj strani ukrašena urezanim koncentričnim kružićima; 13) mala perla od jantara ukrašena sa dva koncentrična kružića; 14) više brončanih kalotastih dugmeta oko glave, pa se lako može pretpostaviti da su bila našivena na kožnu kapu. Mali komad kože ostao je sačuvan na poleđini jednog dugmeta; 15) četiri kesičaste perle od jantara svijetložute boje, jako prozirne; 16) niz od 12 brončanih karika koje su bile jednom alkom pričvršćene na desno rame umrlog i preko prsa prelazile na lijevo rame. Kako nemaju nikakvih tragova od rupica za prišivanje, vjerovatno su se nalazile na kakvoj kožnoj ili tekstilnoj traci.

Grob 49

Blok 7, kv. C, dubina 0,47 m, orijentacija sjeveroistok — jugozapad, s pogledom na jugozapad. Tragovi skeleta leže direktno u zemlji. Od grobne konstrukcije sačuvano je nešto kamenja. Grob je jako dislociran.

Bez priloga.

Grob 50

Blok 8, kv. D, dubina 0,25 m, orijentacija sjeveroistok — jugozapad, s pogledom na sjeveroistok. Odmah ispod recentnog humusa slabo očuvan skeletni grob, djelimično ograđen kamenjem, složenim u polukrug iznad glave. Od kostiju samo tragovi.

Bez priloga.

Grob 51 (tabla XXIX, 10—14)

Blok 8, kv. D, dubina 0,57 m, orijentacija sjeverozapad — jugoistok, s pogledom na jugoistok. Slabo očuvan skelet leži direktno u zemlji, a ograđen je mjestimično kamenjem.

Prilozi: 10) fragmentarna okrugla pojasna kopča sa četiri polukružna luka; 11) brončana okrugla alka; 13) bikonično, malo zrno jantara tamnocrvene boje; 13) dio ukrasne brončane igle sa dvije kuglice; 14) tri veća zrna od staklene paste tamnosive boje, sa žutim koncentričnim kružićima. Ovi kružići su na jednoj perli sasvim iščezli jer je površina oštećena. Zrna su bila na lučnoj željeznoj fibuli od koje se očuvao mali dio luka.

Grob 52 (tabla XXVII—XXVIII, 1—14)

Blok 8, kv. A, B, dubina 0,40 m, orijentacija sjeverozapad — jugoistok(?).

Na tragovima pougljenjene daske, dužine 1,30 m, nađeni su slabo očuvani dijelovi skeletnog groba s mnogo priloga.

Prilozi: 1) okrugla, profilirana perla od jantara na tri mjesta probušena; 2) okrugla, plosnata perla od jantara u sredini probušena; 3) niz od 104 male, bikonične perle od prozirnog, bijelog stakla, rađene u slijedećoj tehnici: preko staklenog jezgra perle prevučen je tanak sloj zlata, a preko njega opet sloj prozirnog bijelog stakla; 4) okrugla, profilirana perla od jantara, ukrašena na jednom mjestu urezanim trouglima; 5) profilirana okrugla perla od jantara, ukrašena na rubu sitnim, kosim kanelurama; 6) brončana fibula sa dvije spirale i ovalnim zrnom jantara na luku; 7) brončana fibula sa dvije spirale. Na luku duguljasta perla od bijelog prozirnog stakla sa uzdužnim plastičnim rebrima; 8) brončana fibula sa spiralnom glavom i nogom prebačenom na čunasti luk; 9) brončana fibula s unazad prebačenom nogom koja je vezana za luk i ukrašena plastičnim rebrima i kuglicom; 10) niz od 139 zrna jantara, raznog oblika i veličine; 11) ovalna perla od jantara, horizontalno probušena; 12) dvije okrugle perle od bijelog, prozirnog stakla, horizontalno probušene; 13) dio valjkaste, kanelirane perle od jantara, na dva mjesta probušene; 14) više kalotastih brončanih dugmeta razne veličine. Na jednom sačuvan dio kože od pojasa na koji su ova dugmeta bila prišivena.

Grob 53

Blok 8, kv. B, dubina 0,30 m, orijentacija sjeveroistok — jugozapad. Kostii skeleta samo u tragovima. Grobna konstrukcija nije očuvana.

Grob je bez priloga.

Grob 54

Blok 8, kv. C, D, dubina 0,45 m, orijentacija istok — zapad, s pogledom na istok. U zemljanoj raki slabo očuvane kosti skeleta. Grob je mjestimično ograđen kamenjem. Od priloga je nađen samo mali dio brončane spiralne cjevčice.

Grob 55 (tabla XXIX, 7—9)

Blok 8, kv. B, dubina 0,67 m, orijentacija sjever — jug, s pogledom na sjever. U zemljanoj raki, bez očuvane grobne konstrukcije, ostaci skeleta od kojeg je samo dobro očuvana lubanja.

Prilozi: 7) brončana spiralna cjevčica; 8) brončana lučna fibula s dugom nogom. Dio glave i igla reparirani i pričvršćeni za luk jednom zakovicom; 9) niz od 42 sitne perle od žutog stakla.

Grob 56 (tabla XXX, 1—3)

Blok 8, kv. D, dubina 0,65 m, orijentacija istok — zapad, s pogledom na istok. Očuvana lubanja i nešto kostiju donjih ekstremiteta.

Prilozi: 1) brončana lučna fibula luk koje je omotan trakom od tankog brončanog lima. Na sredini luka je bilo zrno jantara koje je jako zdrobljeno i nije moglo biti rekonstruirano. Na fibuli su tri spiralne brončane cjevčice na kojima su tri lijevana brončana privjeska u obliku malih amfora; 2) dva zrna jantara na dijelu luka željezne fibule; 3) na prsima dugačka spiralna cjevčica.

Grob 57 (tabla XXIX, 4—6)

Blok 8, kv. C, D, dubina 0,66 m, orijentacija sjeveroistok — jugozapad, s pogledom na sjeveroistok. Skelet leži u zemljanoj raki, ograđenoj mjestimično kamenjem.

Prilozi: 4) privjesak u obliku brončane lijevane profilirane ploče, upotrijebljen ovdje u sekundarnoj funkciji. Ovakove ploče su, naime, sastavni dio sljepočničarki; 5) brončana lučna fibula s dugom nogom na kojoj nedostaje kuglica na kraju noge; 6) lučna brončana fibula luk koje je omotan trakom od brončanog lima. Na luku puno lijevano zrno od bronce, po sredini ukrašeno nizom okruglih, plastičnih ispupčenja. Glava i igla fibule bile su od željeza.

Grob 58

Blok 8, kv. D, dubina 0,67 m, orijentacija istok — zapad, s pogledom na istok. Grob je jače dislociran ukopavanjem drugih grobova. Djelimično je ograđen kamenjem.

Grob je bez priloga.

Grob 59 (tabla XXIX, 1—3)

Blok 8, kv. D, dubina 0,87 m, orijentacija sjeveroistok — jugozapad, s pogledom na sjeveroistok. U zemljanoj raki slabo očuvani ostaci skeleta. Od grobne konstrukcije postoje samo tri kamena.

Prilozi: 1) dio ukrasne brončane igle sa četiri kuglice; 2) privjesak u obliku brončanog puno lijevanog konjića, ovalnog presjeka na trupu. Ima samo po jednu prednju i po jednu zadnju nogu; 3) brončana fibula raskucanog luka koji je ukrašen urezanim šrafiranim trouglima.

Grob 60

Blok 8, kv. B, C, D, dubina 1,09 m, orijentacija sjeveroistok — jugozapad, s pogledom na jugozapad. Zemljana raka okružena je nizom složenog kamenja, mjestimično poredanog u dva reda, jedan iznad drugog. Skelet dosta dobro očuvan.

Od priloga nađene samo dvije staklene i jedna perla od jantara.

Grob 61 (tabla XXXI, 1—3)

Blok 8, kv. C, dubina 0,57 m, orijentacija sjeverozapad — jugoistok, s pogledom na jugoistok. U zemljanoj raki, mjestimično ograđenoj kamenjem, slabo očuvan skelet.

Prilozi: 1, 1a) spiralna naočarasta fibula od brončane žice. Na poleđini traka od željeza i očuvana brončana igla. Na jednom kraku osmice mali brončani privjesak u obliku sudića; 2) dugačka spiralna cjevčica od brončanog lima; 3) ogrlica od 20 profiliranih brončanih štapića.

Grob 62

Blok 8, kv. C, dubina 0,68 m, orijentacija sjeveroistok — jugozapad. Grob ulazi djelimično u profil bloka 3, jako je dislociran i nema priloga.

Grob 63

Blok 9—10, kv. B—D, dubina 0,28 m, orijentacija sjeveroistok — jugozapad. Od grobne konstrukcije očuvana samo tri kamena. Skelet u tragovima.

Grob je bez priloga.

Grob 64 (tabla XXX, 4)

Blok 9, kv. B, dubina 0,40 m, orijentacija sjeverozapad — jugoistok, s pogledom na sjeverozapad. Skelet leži direktno u zemlji, mjestimično ograđen kamenjem. Od kostiju samo dobro očuvana lubanja.

Prilog: 4) velika lijevana fibula sa tri kuglice na luku. Glava i noga su bile od željeza, od kojega su nađeni tragovi u zemlji. Na igli je velika plosnata brončana alka.

Grob 65 (tabla XXXIII, 1—4)

Blok 8, kv. C, dubina 0,75 m, orijentacija jugoistok — sjeverozapad, s pogledom na sjeverozapad. Grob djelimično ulazi u blokove 3 i 10. Grobna raka okružena je nizom manjeg kamenja. Skelet dosta dobro očuvan.

Prilozi: 1) ogrlica od vrlo sitnih, žutih staklenih perla; 2) brončana jedrasta fibula na kojoj je privjesak koji se sastoji od male spiralne cjevčice i gornjeg dijela ukrasne igle sa 4 kuglice, u sekundarnoj upotrebi; 3) brončano kalotasto dugme; 4) brončana okrugla alka.

Grob 66 (tabla XXXI, 4—5)

Blok 3 i 9, kv. A, B, dubina 0,75 m, orijentacija sjeverozapad — jugoistok, s pogledom na sjeverozapad. Grobna raka bila je ograđena kamenjem, ali očuvana samo do polovice jer je donji dio groba oštećen ukopavanjem groba 67.

Prilozi: 4) pet okruglih jantarnih zrna; 5) veliki privjesak u obliku kalote od tankog brončanog lima. Na rubu je ukrašen nizom iskucanih tačkica. Kalota je visila na željeznoj alki od koje je očuvan mali dio.

Grob 67

Blok 9—10, kv. B—D, dubina 0,80 m, orijentacija sjeverozapad — jugoistok, s pogledom na sjeverozapad. Grob je jače dislociran, a od skeleta očuvana bolje samo lubanja.

Grob je bez priloga.

Grob 68 (tabla XXXII, 1—6)

Blok 9, kv. D, dubina 0,97 m, orijentacija sjeveroistok — jugozapad, s pogledom na jugozapad. Grobna raka ukopana je djelimično u zdravicu. Skelet je bio pokriven daskom u dužini 1,76 m i u širini od 0,78 m.

Prilozi: 1, 4) s obje strane lubanje, u visini uha, po jedna velika brončana sljepočničarka koja se sastoji od po dva koluta. Gornji kolut je na vanjskoj strani ukrašen nizom sitnih paralelnih kanelura; 2) četiri perle od staklene paste, tamnoplave boje, sa žutim koncentričnim kružićima; 3) na desnom ramenu mala brončana fibula sa tri petlje. Na luku je jedna bijela, prozirna staklena perla i jedna manja, tamnoplava, takođe staklena perla; 4, 4a) iza lubanje ukras koji je nošen ili direktno u kosi ili je bio pričvršćen na maramu. Sastoji se od velike spiralne naočarasto savijene brončane žice koja na sredini svakog diska ima na poleđini jednu petlju. Kroz te petlje provučena je po jedna manja brončana igla sa okruglom glavom i nizom sitnih žljebova ispod glave. Na vratu tih igala nalaze se po dvije perle od staklene paste tamnoplave boje, sa žutim koncentričnim krugovima.

Grob 69

Blok 9, kv. B—D, dubina 1,07 m, orijentacija sjeveroistok — jugozapad. Grob je u cijeloj dužini ograđen kamenjem, ali u toj dobro očuvanoj konstrukciji nema ni skeleta ni nalaza, osim nešto ostataka donjih ekstremiteta skeleta. Kako se ovaj grob nalazi na samoj granici istraženog terena odnosno terena koji je iskopao M. Marković, lako se može zaključiti da je ovaj grob već otvaran i prilozi pokupljeni. Sličan slučaj pojavio se u nekoliko sondi koje smo radi kontrole otvorili na već istraženom terenu. Tamo smo naišli takođe na sasvim lijepo očuvane grobne konstrukcije, ali bez ikakvih priloga.

Grob 70

Blok 9, kv. B, dubina 1,11 m, orijentacija sjeveroistok — jugozapad. Dobro sačuvana grobna konstrukcija, bez tragova skeleta i nalaza, nastavlja se na konstrukciju groba 69, bezmalo na istoj dubini. Ovdje se vjerovatno radi takođe o jednom grobu koji je ranije otvaran i prilozi pokupljeni.

Grob 71, žarni grob 2 (tabla XXXIV, 2—3)

Blok 8, kv. C, dubina 0,40 m.

Iznad groba 65, direktno u zemlji, mala svijetlosiva žara, jako fragmentarna. Kako su zidovi bili vrlo tanki, raspali su se u zemlji pa rekonstrukcija nije mogla biti načinjena. Kraj žare su bili prilozi: 2) dio drvene drške nožića sa brončanim koricama; 3) veliki krivi nož od željeza sa drškom na kojoj su očuvane zakovice kojima su, vjerovatno, bile pričvršćene drvene korice.

Grob 72, žarni grob 3 (tabla XXXIII, 5)

Blok 6, kv. A, dubina 0,25 m.

Ispod recentnog humusa, direktno u zemlji, fragmentarna duboka zdjelica s drškom koja nadvisuje obod. Površina nemarno glačana, tamnosmeđa. Zidovi debeli i neravnomjerno pečeni. Zdjelica je služila kao žara jer je bila ispunjena pepelom i sitnim izgorjelim kostima umrlog. U žari nije bilo priloga.

Grob 73, žarni grob 4 (tabla XXXIV, 1)

Blok 9, kv. D, dubina 0,98 m.

U kamenoj ogradi groba 69 zdjela sa ostacima pepela i spaljenih kostiju umrlog. Žara je jedna manja, tamnosmeđa zdjela, niskog, gotovo vertikalnog vrata. Zaobljen trbuh spušta se dosta oštro prema ravnom dnu. Na prelazu od vrata na trbuh drška okruglog presjeka. Površina zdjele nemarno glačana. Na prelomu zapaža se dosta sitnih zrna kalcita u glini. U žari nije bilo priloga.

Grob 74, žarni grob 5

Blok 9, kv. C, dubina 0,95 m.

U kamenoj ogradi groba 70 nađeni su mali fragmenti žare sa ostacima pepela i sitnih spaljenih kostiju umrlog. Žara je bila jako loše pečena i u tako raspadnutom stanju da je nismo mogli rekonstruirati. Grob je bez priloga.

Grob 75 (tabla XXXV, 1)

Blok 12, kv. D, dubina 0,30 m, orijentacija nije utvrđena.

U zemlji, bez grobne konstrukcije, jače dislociran grob, odmah ispod recentnog humusa.

Prilog: 1) dobro očuvan željezni bojni nož. Stanjeni dio je svakako bio usađen u dršku koja nije nađena. Leđa su oštro savijena.

Grob 76 (tabla XXXV, 2—4)

Izvan bloka 12, dubina 0,35 m, orijentacija nije utvrđena.

Na ostacima pougljenjene daske loše očuvane kosti skeleta.

Prilozi: 1) veće okruglo, plosnato zrno jantara tamnocrvene boje; 2) niz od 40 sitnih perla, i to dvije tamnoplave staklene, 6 od bijelog stakla a ostale su tipa tzv.

Melonen-perla i perla s nizom plastičnih malih kvržica na truhu. Ova dva posljednja tipa perla izrađena su od bijelog, prozirnog stakla prevučenog zlatnom folijom koja se mjestimično odvaja od stakla u sitnim ljuskama; 4) brončana puno lijevana narukvica sa plastičnim rebrima na vanjskoj strani.

Nalazi izvan grobova

Tabla XXXVI, 1—9

1. Niz od 18 brončanih perla u obliku kratkih, profiliranih štapića (blok 4, kv. A, dubina 0,30 m).
2. Fragment luka brončane fibule sa tri zrna jantara (blok 4, kv. A, dubina 0,35 m).
3. Fragmentarna toka od brončanog lima (blok 3, kv. C, dubina 0,20 m).
4. Brončana ukrasna igla sa tri kuglice (blok 4, kv. A, dubina 0,35 m).
5. Fragmentarna brončana fibula sa dvije kuglice i s urezanim geometrijskim ornamentom (blok 4, kv. B, dubina 0,35 m).
6. Brončano dugme sa šiljkom (blok 3, kv. A, dubina 0,30 m).
7. Mala, lijevana brončana alka (blok 4, kv. C, dubina 0,30 m).
8. Fragment brončane pločaste naočaraste fibule (blok 1, kv. C, dubina 0,23 m).
9. Fragment srednjeg dijela brončane pločaste naočaraste fibule (blok 1, kv. C, dubina 0,23 m).

Tabla XXXVII, 1—8

1. Brončano ovalno zrno, dio fibule (blok 8, kv. C, dubina 0,40 m).
2. Fragment luka i noge veće čertoza-fibule (blok 8, kv. D, dubina 0,20 m).
3. Brončana ukrasna igla sa četiri kuglice (blok 7, kv. C, dubina 0,60 m).
4. Brončana ukrasna igla sa bikoničnom glavom i pojačanim vratom (blok 8, kv. B, dubina 0,45 m).
5. Drška minijaturnog brončanog sudića. Krajevi u obliku stiliziranih zmijskih glava (blok 8, kv. B, dubina 0,30 m).
6. Dio brončanog okova od pojasa. Na jednom užem kraju tri zakovice a na drugom nedostaju. Okov je bio prebijen i sastavljen nanovo pomoću dvije zakovice (blok 8, kv. D, dubina 0,42 m).
7. Brončana karičica sa pojasa, sa očuvane tri zakovice (blok 8, kv. D, dubina 0,42 m).
8. Fragmentarna pločasta naočarasta fibula. Diskosi posebno lijevani (blok 8, kv. A, dubina 0,20 m).

POPIS PRILOGA

1. Plan katastarskih čestica na položaju gradina i nekropola u Prozoru.
2. Geodetski snimak gradina Veliki i Mali Vital s unešenim položajem nekropole južno od Velikog Vitla.
3. Situacioni plan nekropole južno od gradine Veliki Vital.
4. Plan iskopavanja nekropole južno od gradine Veliki Vital.
5. Blok XII istražene nekropole. (Vidi situacioni plan, prilog 3)
6. Plan iskopavanja nekropole južno od Velikog Vitla, na zemljištu M. Markovića i J. Kovačevića. Iskopavanja Šime Ljubića 1888 godine (Vidi situacioni plan, prilog 3.).

POPIS I SADRŽAJ TABLI

Tabla I

Sl. 1, gradine Veliki i Mali Vital, pogled s istočne strane. Ispod južne padine Velikog Vitla prahistorijska nekropola; sl. 2, pogled na prahistorijsku nekropolu s južne padine Velikog Vitla.

Tabla II

Sl. 1, kamena konstrukcija skeletnog groba 38; sl. 2, detalj kamene konstrukcije groba 38.

Tabla III

Sl. 1, skeletni grobovi 31 i 32, ograđeni kamenjem; sl. 2, tragovi pougljenjene daske kojom je bio pokriven skeletni grob 44.

Tabla IV

Sl. 1, detalj ženskog groba 6 in situ; sl. 2, žarni grob 1 u toku iskopavanja.

Tabla V

Sl. 1, detalj skeletnog groba 68. Na desnom ramenu fibula, kraj svakog uha po jedna sljepočničarka, a iza lubanje brončani ukras za kosu; sl. 2, detalj skeletnog groba 56: brončana fibula s privjescima.

Tabla VI

Sl. 1, detalj skeletnog groba 36: brončana fibula sa tri siva zrna od staklene paste ukrašena žutim koncentričnim krugovima, na fibuli naočarasti brončani privjesak; sl. 2, detalj skeletnog groba 45: brončana dijadema i ogrlica od tamnosivih perla od staklene paste sa žutim koncentričnim kružićima.

Tabla VII

Skeletni grobovi 1 i 2. Sl. 6, perle od tamnocrvenog jantara; sl. 12, pojasni okov od željeza. Ostali prilozi od bronce.

Tabla VIII

Skeletni grob 3. Sl. 1, na luku fibule zrno tamnocrvenog jantara; sl. 17, ogrlica od tamnocrvenog jantara. Ostali prilozi od bronce.

Tabla IX

Skeletni grob 6. Sl. 8, perle od tamnocrvenog jantara. Ostali prilozi od bronce.

Tabla X

Skeletni grob 9. Sl. 9, perle od žute staklene paste; sl. 10, perle od tamnocrvenog jantara. Ostali prilozi od bronce.

Tabla XI

Skeletni grobovi 4, 5, 8, 17, 19. Sl. 2 i 9, perle od staklene paste; sl. 7, perla od tamnocrvenog jantara. Ostali prilozi od bronce.

Tabla XII

Skeletni grobovi 11, 12, 13, 14. Sl. 2, perla od tamnocrvenog jantara, ukrašena udubenim, koncentričnim kružićima. Ostali prilozi od bronce.

Tabla XIII

Skeletni grob 15. Sl. 6, ogrlica od tamnocrvenog jantara. Ostali prilozi od bronce.

Tabla XIV

Skeletni grobovi 16, 18, 22. Sl. 7, ogrlica od tamnocrvenog jantara; sl. 9, 10, 13, perle od tamnosive staklene paste, sa žutim koncentričnim kružićima. Na perlama sl. 10 i 13 gornji sloj uništen. Ostali prilozi od bronce.

Tabla XV

Skeletni grobovi 21 i 26. Svi prilozi od bronce.

Tabla XVI

Skeletni grob 24 i žarni grob 1. Sl. 1, bronca i željezo; sl. 2, keramika.

Tabla XVII

Skeletni grobovi 23 i 25. Sl. 2 i 7, perle od tamnocrvenog jantara. Ostali prilozi od bronce.

Tabla XVIII

Skeletni grobovi 27 i 28. Sl. 5, 8, 9, 10, perle od tamnocrvenog jantara i staklene paste. Ostali prilozi od bronce. Na privjesku fibule (sl. 5) sačuvani tragovi kožne niti provučene kroz spiralne cjevčice.

Tabla XIX

Skeletni grobovi 31, 37, 38. Sl. 2—5, 7, 9, perle na fibulama od tamno sive staklene paste sa žutim koncentričnim krugovima i jantarne perle. Ostali prilozi od bronce.

Tabla XX

Skeletni grobovi 29, 30, 32, 33. Sl. 3, 5, 7, 9, perle od tamnocrvenog jantara i sive staklene paste sa žutim koncentričnim krugovima; sl. 15, ostatak kožne niti koja je bila provučena kroz spiralnu cjevčicu na sl. 16. Ostali prilozi od bronce.

Tabla XXI

Skeletni grobovi 35, 39, 41. Sl. 2, perle od tamnosive staklene paste sa žutim koncentričnim kružićima; sl. 4, na luku fibule i na privjesku zrna od tamnocrvenog jantara; sl. 5, niz od 42 žute perle od staklene paste i 5 perla od jantara. Ostali prilozi od bronce.

Tabla XXII

Skeletni grob 36. Sl. 1, 2, 7, perle od tamnosive staklene paste sa žutim, koncentričnim kružićima; sl. 6, ogrlica od tamnocrvenog jantara. Ostali prilozi od bronce.

Tabla XXIII

Skeletni grobovi 42, 43, 44, 46. Sl. 1, 5, 6, perle od tamnocrvenog jantara. Ostali prilozi od bronce.

Tabla XXIV

Skeletni grob 45. Sl. 1, na fibuli zrno tamnocrvenog jantara; sl. 2, perle od zelenog prozirnog stakla; sl. 3, perle od tamnosive staklene paste sa žutim koncentričnim krugovima; sl. 4, brončana dijadema ukrašena iskucanim kružićima.

Table XXV—XXVI

Skeletni grob 48. Sl. 4, ogrlica od tamnocrvenog jantara; sl. 6, očuvani dio kože koji je bio provučen kroz spiralnu cjevčicu; sl. 8, fragment drške keramičke posude; sl. 12 i 13, perle od tamnocrvenog jantara; sl. 15, četiri perle od svjetložutog, prozirnog jantara. Ostali prilozi od bronce.

Table XXVII—XXVIII

Skeletni grob 52. Sl. 1, 2, 4, 5, 6, zrna tamnocrvenog jantara; sl. 3, niz od 104 perle od bijelog, prozirnog stakla prevučenog zlatnom folijom, preko koje je opet tanki sloj stakla; sl. 7, perla od bijelog, prozirnog stakla uzdužno duboko žlijebljena; sl. 10—13, perle od tamnocrvenog jantara. Ostali prilozi od bronce.

Tabla XXIX

Skeletni grobovi 51, 55, 57, 59. Sl. 9, perle od žute staklene paste; sl. 14, perle od sive staklene paste sa žutim koncentričnim kružićima. Na srednjoj perli oštećen gornji sloj. Ostali prilozi od bronce.

Tabla XXX

Skeletni grobovi 56 i 64. Sl. 1, perle od tamnocrvenog jantara; sl. 2, na privjesku fibule očuvane kožne niti, provučene kroz spiralne cjevčice; sl. 4, na glavi fibule tragovi željeza. Ostali prilozi od bronce.

Tabla XXXI

Skeletni grobovi 61 i 66. Sl. 1, na poleđini brončane fibule željezna pločica; sl. 4, perle od tamnocrvenog jantara. Ostali prilozi od bronce.

Tabla XXXII

Skeletni grob 68. Sl. 2, 5, 5a, perle od tamnoplave staklene paste sa žutim koncentričnim kružićima; sl. 3, na luku fibule jedna bijela prozirna i jedna tamnoplava staklena perla. Ostali prilozi od bronce.

Tabla XXXIII

Skeletni grob 65 i žarni grob 3. Sl. 1, perle od žute staklene paste; sl. 5, keramika. Ostali prilozi od bronce.

Tabla XXXIV

Žarni grobovi 2 i 4. Sl. 1, žara od keramike, bez priloga; sl. 2, dio drvene drške noža, s očuvanim dijelom brončanih korica; sl. 3, željezni bojni nož. Na drški očuvan trag drvenih korica koje su bile pričvršćene pomoću dvije zakovice.

Tabla XXXV

Skeletni grobovi 75 i 76. Sl. 1, željezni bojni nož; sl. 2, perle od bijelog stakla prevučenog slojem zlata; sl. 3, perla od tamnocrvenog jantara; sl. 4, brončana narukvica.

Tabla XXXVI

Prilozi najmlađeg horizonta, izvan grobnih cjelina.

Tabla XXXVII

Prilozi najmlađeg horizonta, izvan grobnih cjelina.

Tabla XXXVIII

Karta rasprostranjenosti prahistorijskih lokaliteta u Gackom polju.

Tabla XXXIX

Perle iz grobova 52, 65, 76 i 45.

Tabla XL

Perle od jantara i staklene paste iz grobova 52, 48 i 45.

ZUSAMMENFASSUNG

GRÄBERFELDER VORGESCHICHTLICHER IAPODEN
IN PROZOR BEI OTOČAC

Die Funde aus der iapodischen Nekropole in Prozor bei Otočac wurden zum ersten Male im Jahre 1889 im Verzeichnis der Archäologischen Abteilung des Nationalmuseums in Zagreb (Popis arkeologičkog odjela Narodnog zemaljskog muzeja u Zagrebu) veröffentlicht (s. Anm. 1). Die Grabungen wurden zuerst, im Jahre 1881, von Šime Ljubić begonnen, später aber von Volksschullehrern-Amateuren fortgeführt so dass viele wertvolle Grabanzheiten nicht erhalten geblieben sind. Trotz dieses Mangels wurden immer, wenn über die Gräberfelder der älteren Eisenzeit auf dem Gebiet der Iapoden gesprochen wurde, die Funde des Verzeichnisses zitiert, da es sich um die einzige publizierte Arbeit über die genannte Nekropole gehandelt hatte.

Nach langer Zeit, nämlich erst vor zwei Jahren, wurden die Grabungen auf den Wallburgsiedlungen Veliki i Mali Vital und auf dem genannten Gräberfeld fortgesetzt. Deswegen wird im ersten Teil dieser Arbeit ausführlicher über alle bestehenden Angaben bezüglich dieser vorgeschichtlichen Fundstätte gesprochen. Diese Angaben stammen teilweise aus dem Archiv des Archäologischen Museums in Zagreb, teilweise sind sie aber das Resultat eigener Forschung. Im zweiten Teil werden Resultate der Revisionsausgrabungen der noch nicht vollständig ausgegrabenen Nekropole veröffentlicht. Mit Hilfe technischer und photographischer Mittel wird versucht, alle Ergebnisse der Erforschungen von uns und von Ljubić dieser bedeutendsten Fundstätte von Gacko Polje zu dokumentieren.

Das Dorf Prozor liegt 8 km südöstlich von Otočac, der grössten Stadt von Gacko polje. Nordwestlich erhebt sich der Berg Prozorina (648 m) und nordöstlich Veliki und Mali Vital (557 und 516 m). Die heutige Siedlung liegt auf den Abhängen dieser Berge. In der Dorfflur befinden sich einige vorgeschichtliche Fundstätten. Hier möchte ich nur einige grundsätzliche Geschichtliche Angaben machen sowie den Verlauf des Ausgrabungen beschreiben.

Burgwallsiedlungen Veliki Vital und Mali Vital

Siedlung vorgeschichtlicher Iapoden, benutzt auch in antiker Zeit (T. I, 1 und Beilage 1 und 2).

Veliki Vital hat die Form eines schief eingeschnittenen Kegels. Sein Gipfel besitzt keine Vegetation und ist aus Kalk und Dolomitgesteinen zusammengesetzt. Seine relative Höhe ist 107 m. Vom Gipfel bis zum Fusse des Berges liegen einige stufenartig angeordnete Terrassen, auf denen sich vorgeschichtliche Siedlungen befanden. Ein Gebirgssattel verbindet Veliki Vital mit Mali Vital (relative Höhe 66 m). Eine Anzahl von Keramiken wurde an der Oberfläche der zahlreichen sichtbaren Terrassen dieses Hügels gefunden.

Diese Burgwallsiedlungen werden in der archäologischen Literatur, den geschriebenen Quellen nach, für die iapodische Siedlung Arupium oder Aurupium gehalten (S. Anm. 4—7). Erst im Jahre 1971 wurden hier die ersten systematischen

Forschungen durchgeführt. Die Arbeiten sind noch im Gange, doch die Ergebnisse sind sehr zufriedenstellend. Es wurden zwei Häuser des megaronischen Typus entdeckt. Das erste ist älter, stammt aus der Eisenzeit, während das zweite, der vorgeschichtlichen Bauweise angehört. Die Funde materieller Kultur entstammen dem vorgeschichtlichen und antiken Zeitraum. Die römischen Münzen aus dem III. Jh., die in dem gerade jetzt erforschten Hause gefunden wurden, bezeugen, dass diese Siedlung, oder wenigstens einer ihrer Teile, kontinuierlich einige Jahrhunderte hindurch bestanden hat.

Vorgeschichtliches Gräberfeld nördlich von Veliki Vital

In der Ebene, nördlich der Wallsiedlung (s. Beilage 1) befindet sich ein kleiner Hügel. Dort fand man im Jahre 1888 vorgeschichtliche Gräber. Vor zwei Jahren, bei einem Kanalbau, wurden hier Gräber mit Beigaben aus Bronze, Bernstein, Glas u. a. gefunden. Das Gräberfeld ist beinahe gänzlich durchgegraben, daher wurden die Arbeiten nicht fortgesetzt.

Vorgeschichtliche Gräberfelder südlich von Veliki und Mali Vital

Die Wallsiedlungen Veliki und Mali Vital versperren von drei Seiten (nördlich, nordwestlich und westlich) einen kleinen Talkessel, der auf der Südseite von Feldern mit kleineren Hügeln begrenzt ist. In diesem isolierten Gebiet liegen Felder und Wiesen, die die reichsten Gräberfelder der vorgeschichtlichen Iapoden enthalten. (S. T. I, 1,2). Ein Teil dieses Geländes erhebt sich leicht in der Richtung Nord-Süd. Aus diesem Gelände stammen die meisten Funde, die im Archäologischen Museum in Zagreb aufbewahrt werden und deren kleinerer Teil im Verzeichnis von Ljubić veröffentlicht wurde.

Nach Angaben der Forscher und nach archivierten Aufzeichnungen befanden sich auf diesem Gelände mindestens zwei Nekropolen.

Die erste, am Südabhang von Veliki Vital gelegen, wird von Ljubić kurz dargestellt. »Am Südabhang (von Veliki Vital) wurde ein Gräberfeld aus einer älteren Periode entdeckt, in welcher beinahe alle Toten verbrannt wurden. Die Funde waren hauptsächlich aus Bronze.«

Die zweite, bedeutend grössere Nekropole, befand sich auf den Grundstücken von M. Marković und J. Kovačević. Nach Ljubić war sie auf einer kleiner Erhöhung in der Mitte des Engtals und enthielt Gräber aus der älteren und jüngeren Eisenzeit. Von Ljubić wurden auch Skizzen von 75 Gräbern angefertigt, die sich auf dem Grundstück von Kovačević befanden (S. Beilage 6). Bei der Reambulierung des Geländes haben wir bemerkt, dass der mittlere Teil der Nekropole niedriger ist, ein Zeichen dass hier gegraben wurde. Der südlichste Punkt dieser länglichen Erhöhung schien intakt zu sein. Da wir wussten, dass die ganze Nekropole nicht durchgegraben wurde, haben wir auf diesem südlichsten Punkt mit unserer Arbeit angefangen. (S. Beilage 3 mit der Darstellung des früher durchforschten Geländes und unseren Blocks 1—11).

ERGEBNISSE DER REVISIONERFORSCHUNG DER NEKROPOLE
IN DEN JAHREN 1971 UND 1972

In zwei Arbeitsabschnitten von je 25 Tagen wurden auf dem erwähnten Terrain insgesamt 12 Blocks und einige Kontrollsonden auf dem bereits erforschten Gelände geöffnet, um die Überzeugung zu gewinnen, dass man in dem schon durchforschten Teil keine neuen Funde entdecken könne. Insgesamt wurden 348 m² durchforscht und auf diesem Gebiet fand man 76 Gräber (71 Gräber mit Inhumation und 5 mit Inzineration). Es wurde festgestellt, dass die Toten stellenweise in drei Schichten beerdigt worden waren, besonders in den Blocks 4 und 8, wo ein Grab über dem anderen liegt (0,30—1,12 m Tiefe). Die Toten wurden auf verschiedene Arten beerdigt, meistens wurden sie auf ein Brett gelegt, mit kleinem, rohem Gestein umfriedet und mit Erde verschüttet. (T. II, 1, 2). In zwei Fällen waren die Toten mit einem Brett bedeckt, auf das Erde aufgeschüttet worden war (T. III, 2).

Für eine richtige Bestimmung der Benutzungsdauer des Gräberfeldes und seiner einzelner Horizonte dienten uns in erster Linie stratigraphische Angaben, weiter archäologische Funde aus geschlossenen Grabeinheiten, besonders der Gräber der Blocks 4 und 8, bei denen wir, auf Grund ihrer Lage innerhalb der Kulturschicht auch ihr gegenseitiges Zeitverhältnis bestimmen konnten. Aus diesem Grunde werden hier auch allgemeine Charakteristika von jedem Horizont dargestellt.

Horizont I — Tiefe 1,30—0,70 m

In dieser stratigraphisch tiefsten Schichte wurden 21 Skelettgräber und 2 Urnengräber gefunden. In 15 Gräbern gab es viele Funde, während 8 Gräber ohne Beigaben waren. Mehr als die Hälfte der Gräber besitzt eine gut erhaltene Grabkonstruktion: der Tote wurde in eine flache Grube gelegt, mit Steinen umfriedet und mit Erde beschüttet. In anderen Gräbern lagen die Toten direkt auf einem Brett oder waren ohne Grabkonstruktion in der Erde begraben. In diesem Horizont konnte man eine gewisse Regelmässigkeit in der Orientierung der Gräber bemerken, meistens in der Richtung Nord—Süd mit kleineren Abweichungen.

Die archäologischen Funde dieser Schichte weisen keine neuen Formen auf, die nicht schon in anderen iapodischen Nekropolen bemerkt worden waren. Charakteristische Gegenstände sind kleine einschleifige Bogenfibeln mit grossen ovalen Bernsteinperlen am Bogen, weiter hin Varianten dieser Fibeln von grösseren Dimensionen und mit einem Bügel, der von einem Bronzeblech umwunden ist. Hier fand man auch achterschleifige Spiralbrillenfibeln aus Bronzedraht. Diese Fibeln wurden in der genetischen Entwicklung ihrer Art als die ältesten betrachtet, da man sie schon in einigen Hortfunden der späten Bronzezeit des Donauraums gefunden hat. Ein Exemplar aus Dobova wird mit der HaA₂-Stufe datiert. Diese Datierung ist vielleicht zu früh, da die Mehrzahl der Fibeln doch der Stufe HaB angehört und die ganze ältere Eisenzeit hindurch in etwas abgewandelten und grösseren Dimensionen auftaucht.

Im Grabe 44, das sich am tiefsten im Horizont I befindet, fand man eine kleine Bogenfibel mit einer Bernsteinperle. Für die gut erhaltenen verkohlten Überreste des Bretts, welches das Grab überdeckte, ergab sich mit Hilfe der Radiokarbonanalyse ein Alter von 750 Jahren v. Chr., (± 60 Jahre). Aus diesem Grunde, sowie auch wegen der typologisch verwandten Funde dieses Horizonts, die man auch auf Anfang der älteren Eisenzeit datieren könnte, habe ich das früherte Datum der Bestattung in dieser Nekropole auf den Zeitraum von 800—700 v. u. Ä. festgelegt.

Horizont II — Tiefe 0,70, 0,40 m

In diesem Horizont fand man die grösste Anzahl von Gräbern, insgesamt 31, u. zw. 30 Skelettgräber und ein Urnengrab. Nur vier Gräber waren ohne Beigaben. Die meisten Gräber waren von Steinen umfriedet, einige Tote lagen auf Brettern, die übrigen waren direkt in der Erde begraben, ohne irgendwelche Grabkonstruktion. Regellos wurden sie in verschiedenen Richtungen bestattet.

Als Beigaben fanden sich grösstenteils Fibeln, öfters mit reichem Behang. Charakteristisch sind: Schlangen-, Kahn-, Bogenfibeln mit langem Fuss und einem Kügelchen am Ende, weiter Fibeln »a tre bottoni« und Scheibenbrillenfibeln. Alle diese Gegenstände gehören den entwickelten Phasen der älteren Eisenzeit (HaD₁ und HaD₂) an.

Auf dem iapodischen Gebiet sind Schlangenfibeln sehr selten. Wahrscheinlich wurden sie aus den slowenischen Fundorten (Brezje, Malence, Libna, Stična u. a.) importiert wohin sie aus südalpineren Regionen kamen. In Italien sind sie beinahe absolut datiert mit dem Inhalt etruskischer Gräber des sg. »orientalisierten« Stils (Mitte des VII. Jh. v. u. Ä.). Der Fund der Schlangenfibel zusammen mit fünf Bogenfibeln mit langgestrecktem Fuss ist sehr bedeutend, da man dadurch die erwähnten Bogenfibeln mit langgezogenem Fuss, die sehr häufig auf dem iapodischen Territorium, aber überwiegend ausserhalb von Gräberfeldern aufzufinden sind, zeitlich bestimmen kann.

In diesem Horizont fand man nur eine Kahnfibel, u. zw. des jüngeren Typs, die nach dem Entwicklungsschema von Staré mit der HaD₁-Stufe der älteren Eisenzeit datiert wird.

Ausser Fibeln kommen sehr oft auch stilisierte Bronzanhänger mit Tierdarstellungen (Pferden) vor. Die beinahe serienhafte Herstellung führt uns zudem Schluss, dass in Prozor eine kleinere lokale Werkstatt für diese Anhänger bestanden hat. Hier fand man 9 Stück, während sie in anderen iapodischen Fundstätten sehr selten sind (1 Stück in Kompolje und 1 Stück in Vrebac). Die grosse Anzahl von Pektoralzierat und Anhängern zeugt von dem Bestand eines bereits entwickelten Giesserhandwerks, sowie auch von dem hohen Künstlertalent einzelner Meister.

Horizont III — Tiefe 0,40—0,20 m

Dieser Horizont ist die jüngste Schichte der Nekropole, in der die archäologischen Funde bestätigen, dass sich die materielle Kultur kontinuierlich seit den älteren Zeiten bis zum Ende des I. Jahrhunderts v. u. Ä. entwickelt hat.

Durch Feldarbeit wurde eine grosse Zahl von Gräbern dieser Schichte vernichtet. Erhalten sind 22 Gräber, davon 20 Skelett- und 2 Urnengräber. Nur in dieser Schichte gab es Gegenstände ausser den Grabeinheiten; zweifelsohne sind durch Zerstörung viele Gräber verschwunden. Die meisten Skelettreste fand man auf verkohlten Brettern. Wieviele Gräber mit Steinen umzäunt gewesen waren, kann man nicht feststellen, da durch Feldarbeit die Steine ausgeworfen wurden und die ursprüngliche Konstruktion zerstört wurde.

Ausser den erwähnten Funden aus dem Horizont II, sind in diesem Horizont als neue Formen die Scheibenbrillenfibeln zu erwähnen, die ihrer Ausführung nach den jüngsten Typ in der Entwicklung dieser Fibeln darstellen. Zwei Scheiben sind durch ein Mittelplättchen mittels Niete verbunden in welchen die Arme des Plättchens enden. Diese Fibeln gehören in den Zeitraum der HaD₂-Stufe der älteren Eisenzeit. Hier befindet sich auch ein Exemplar einer Certosa-Fibel, deren Fuss in einem Tierkopf endet. Dieser Fibeltyp ist gut in den Gräbern der süd-alpinen Region vertreten und ist sehr kennzeichnend für die jüngste Stufe der älteren Eisenzeit (HaD₃) auf dem iapodischen Gebiet.

Die mittlere und späte La-Tène-Zeit (Lat. C und D nach Reineckes Chronologie für Mitteleuropa) sind in Prozor durch die Gräber 46, 52, 71, 75 und 76, vertreten die alle diesem Horizont angehören.

Von diesen Gräbern ist das interessanteste Grab 52 (T. XXVII—XXVIII, 1—14), das neben der Mittel-La-Tène-Fibel, die der Fibel aus dem Grab 46 ähnlich ist, noch zwei Fibeln von speziellem Typ enthält. Diese Fibeln mit zwei Spiralen und einer ovalen Bernstein- oder Glasperle am Bügel zeigen sich am häufigsten auf dem iapodischen Gebiet. Ausserdem besteht noch ein spezifischer Typus der bei den Iapoden sehr oft vorkommt: Eine Fibel mit einem Spiralkopf, einem Kahnbügel aus dünnem Bronzeblech und mit rückwärts gebogenem Fuss mit zwei kurzen Armen. Im Grabe wurde noch eine Schnur von mit Gold überzogenen Glasperlen gefunden. Den Fibeln mit zwei Spiralen sowie auch jener mit Kahnbügel nach, könnte das Grab in die Lat. D-Stufe der Jüngeren Eisenzeit gehören. Für diese Datierung besteht ein Anhaltspunkt auch in zahlreichen Grabeinheiten in Jezerine und Ribić, die der späten La-Tène-Zeit angehören. Es gibt auch Parallelen zu dem bekannten Hortfund aus Lički Ribnik, der ausser Fibeln, die jenen aus dem Grab 52 verwandt sind, auch eine grössere Anzahl römischer Münzen aus dem I. Jh. v. u. Ä. enthält.

*

Die Ergebnisse ausführlicherer Analysen des ausgegrabenen Materials zusammenfassend sind folgende:

Die Revisionsgrabungen in dem Gelände südlich von Veliki Vital ergaben bedeutende Aufschlüsse über dieses bisher grösste Gräberfeld der vorgeschicht-

lichen Iapoden in Gacko polje. Es handelt sich um neue Angaben über die Bestattungsart und über das Inventar von geschlossenen Grabeinheiten, die uns genaue Daten über den Anfang und die Dauer der Nekropole bieten. Wenn man auch die Funde von Š. Ljubić in Betracht zieht, die mit ihren typologischen Charakteristika in jüngere Phasen der HaB-Stufe der späten Bronzezeit gehören (einschleifige Bogenfibeln) kann man die Schlussfolgerung ziehen, dass die Bestattung in diesem Gräberfeld von ca. 900 v. u. Ä ununterbrochen bis zum I. Jh. u. Ä gedauert habe, also einen Zeitraum von später Bronzezeit bis zur älteren und jüngeren Eisenzeit umfasst. Es ist hervorzuhaben, dass die grösste Zahl der Gräber aus der älteren und jüngeren Eisenzeit stammt und dass demnach auch die Besiedelung in diesen Perioden am stärksten war. Die Beigaben in den Gräbern zeigen eine Verwandtschaft mit dem Material der vorgeschichtlichen Nekropolen der westbalkanischen illyrischen Gruppe, besonders aus dem liburnischen und slowenischen Gebiet (Notranjska), das seinerseits eine weitere Verbindung mit der Hallstattkultur der ostalpinen Region aufzeigt. Gewisse Verbindungen bestehen auch mit den italischen Kulturen, besonders mit jenen von der Ostadriaküste.

Auf dem Plan der Nekropole (Beilage 4) befinden sich alle in den Jahren 1971 und 1972, ausgegrabenen Gräber. Hier kann man klar sehen, dass einige grössere Gruppen von Gräbern abgesondert liegen. Meiner Meinung nach handelt es sich hier nicht um eine zufällige Erscheinung, sondern um eine kontinuierliche Bestattung einer grösseren Verwandtengruppe. Diese Erscheinung wurde auf iapodischen Nekropolen früher nie bemerkt. Die grösste Anzahl von Nekropolen wurde nämlich schon längst teilweise ausgegraben, aber leider besteht darüber keine Dokumentation.

Auf der Beilage 3 wurde eine Rekonstruktion der kompletten Nekropole dargestellt, mit Aufzeichnung des Geländes, das im Jahre 1888 und in den heutigen Tagen durchforscht wurde.

VERZEICHNIS DER BEILAGEN

1. Katasterplan im Gelände der Burgwallsiedlungen und Gräberfelder in Prozor.
2. Geodätische Aufnahme der Burgwallsiedlungen Veliki und Mali Vital mit der eingetragenen Lage der Nekropole, südlich von Veliki Vital gelegen.
3. Situationsplan der Nekropole südlich von Veliki Vital.
4. Ausgrabungsplan der Nekropole südlich von Veliki Vital.
5. Block XII der erforschten Nekropole (S. Situationsplan, Beilage 3).
6. Ausgrabungsplan der Nekropole südlich von Veliki Vital, auf den Grundstücken von M. Marković und J. Kovačević. Grabungen von Šime Ljubić im Jahre 1888. (S. Situationsplan, Beilage 3).

TAFELNVERZEICHNIS

Tafel I

Abb. 1 Burgwallsiedlungen Veliki und Mali Vital, Ansicht von der Ostseite. Unter dem Südabhang des Veliki Vital vorgeschichtliches Gräberfeld; Abb. 2 Ansicht der vorgeschichtlichen Nekropole vom Südabhang des Veliki Vital.

Tafel II

Abb. 1 Steinkonstruktion des Skelettgrabes 38; Abb. 2 Detail der Steinkonstruktion des Grabes 38.

Tafel III

Abb. 1 Skelettgräber 31 und 32, mit Stein umfriedet; Abb. 2 Spuren des verkohlten Bretts, welches das Skelettgrab 44 bedeckte.

Tafel IV

Abb. 1 Detail des Frauengrabes 6 in situ; Abb. 2 Urnengrab während der Grabung.

Tafel V

Abb. 1 Detail des Skelettgrabes 68. Auf der rechten Achsel eine Fibel, neben jedem Ohr ein Ohrschmiede, hinter dem Schädel Haarschmuck aus Bronze; Abb. 2 Detail aus dem Skelettgrab 56: Bronzefibel mit Anhängern.

Tafel VI

Detail des Skelettgrabes 36: Bronzefibel mit drei grauen Perlen aus Glaspasta, die mit gelben konzentrischen Kreisen verziert sind. Auf der Fibel ein brillenförmiger Anhänger; Abb. 2 Detail des Skelettgrabes 45: Bronzediadem und Halsband von dunkelgrauen Perlen aus Glaspasta mit gelben konzentrischen Kreisen.

Tafel VII

Skelettgräber 1 und 2. Abb. 6: Perlen aus dunkelrotem Bernstein; Abb. 12 Halsband aus dunkelrotem Bernstein. Andere Beigaben aus Bronze.

Tafel VIII

Skelettgrab 3. Abb. 1 Am Fibelbügel dunkelrote Bernsteinperle; Abb. 17 Halsband aus dunkelrotem Bernstein. Andere Beigaben aus Bronze.

Tafel IX

Skelettgrab 6. Abb. 18 Perlen aus dunkelrotem Bernstein. Andere Beigaben aus Bronze.

Tafel X

Skelettgrab 9. Abb. 19 Perlen aus gelber Glaspasta; Abb. 10 Perlen aus dunkelrotem Bernstein. Andere Beigaben aus Bronze.

Tafel XI

Skelettgräber 4, 5, 8, 17, 19. Abb. 2: 9 Perlen aus Glaspasta; Abb. 7 Perle aus dunkelrotem Bernstein. Andere Beigaben aus Bronze.

Tafel XII

Skelettgräber 11, 12, 13, 14. Abb. 2 Perlen aus dunkelrotem Bernstein, mit vertieften, konzentrischen kleinen Kreisen verziert. Andere Beigaben aus Bronze.

Tafel XIII

Skelettgrab 15. Abb. 6 Halsband aus dunkelrotem Bernstein. Andere Beigaben aus Bronze.

Tafel XIV

Skelettgräber 16, 18, 22. Abb. 7 Halsband aus dunkelrotem Bernstein; Abb. 9, 10, 13 Perlen aus dunkelgrauer Glaspasta mit gelben konzentrischen kleinen Kreisen. Auf den Perlen Abb. 10 und 13 ist die obere Schicht zerstört. Andere Beigaben aus Bronze.

Tafel XV

Skelettgräber 21 und 26. Alle Beigaben aus Bronze.

Tafel XVI

Skelettgrab 26 und Urnengrab 1. Abb. 1 Bronze und Eisen; Abb. 2 Keramik.

Tafel XVII

Skelettgräber 23 und 25. Abb. 2 und 7 Perlen aus dunkelrotem Bernstein. Andere Beigaben aus Bronze.

Tafel XVIII

Skelettgräber 27 und 28. Abb. 5, 8, 9, 10 Perlen aus dunkelrotem Bernstein und Glaspasta. Andere Beigaben aus Bronze. Am Anhänger der Fibel (Abb. 5) sind Spuren eines Leder — fadens vorhanden, welcher durch Spiralröhrchen durchzogen war.

Tafel XIX

Skelettgräber 31, 37, 38. Abb. 2—5, 7, 9 Perlen auf Fibeln aus dunkelgrauer Glaspasta mit gelben konzentrischen Kreisen und Bernsteinperlen. Andere Beigaben aus Bronze.

Tafel XX

Skelettgräber 29, 30, 32, 33. Abb. 3, 5, 7, 9 Perlen aus dunkelrotem Bernstein und grauer Glaspaste mit gelben konzentrischen Kreisen; Abb. 15 Reste eines Lederfadens welcher durch ein Spiralröhrchen ging (B. 16). Andere Beigaben aus Bronze.

Tafel XXI

Skelettgräber 35, 39, 41. Abb. 2 Perlen aus dunkelgrauer Glaspasta mit kleinen gelben konzentrischen Kreisen; Abb. 4 Am Fibelbügel und am Anhänger dunkelroter Bernstein. Abb. 5 Eine Schnur von 42 gelben Perlen aus Glaspasta und 5 Perlen aus Bernstein. Andere Beigaben aus Bronze.

Tafel XXII

Skelettgrab 36. Abb. 1, 2, 7 Perlen aus dunkelgrauer Glaspasta mit kleinen gelben konzentrischen Kreisen; Abb. 6 Halsband aus dunkelrotem Bernstein. Andere Beigaben aus Bronze.

Tafel XXIII

Skelettgräber 42, 43, 44, 46. Abb. 1, 5, 6 Perlen aus dunkelrotem Bernstein. Andere Beigaben aus Bronze.

Tafel XXIV

Skelettgrab 45. Abb. 1 Auf der Fibel ein Stück dunkelroten Bernsteins; Abb. 2 Perlen aus grünem durchsichtigem Glas; Abb. 3 Perlen aus dunkelgrauer Glaspasta mit gelben konzentrischen Kreisen; Abb. 4 Bronzediadem mit gehämmerten Buckeln,

Tafel XXV—XXVI

Skelettgrab 48. Abb. 4 Halsband aus dunkelrotem Bernstein; Abb. 6 Lederteil, der durch ein Spiralröhrchen ging; Abb. 8 Fragment eines Henkels eines Keramikgefäßes; Abb. 12 und 13 Perlen aus dunkelrotem Bernstein; Abb. 15 vier Perlen aus hellgelbem durchsichtigem Bernstein. Andere Beigaben aus Bronze.

Tafel XXVII—XXVIII

Skelettgrab 52. Abb. 1, 2, 4, 5, 6 Dunkelrote Bernsteinstücke; Abb. 3 Schnur von 104 Perlen aus weissem, durchsichtigem mit Gold überzogenem Glas, das mit einer dünnen Glasschicht bedeckt ist; Abb. 7 Perle aus weissem durchsichtigem Glas, das der Länge nach kanneliert ist; Abb. 10—13 Perlen aus dunkelrotem Bernstein. Andere Beigaben aus Bronze.

Tafel XXIX

Skelettgräber 51, 55, 57, 59. Abb. 9 Perlen aus gelber Glasmasse; Abb. 14 Perlen aus grauer Glaspasta mit kleinen gelben konzentrischen Kreisen. Die obere Schicht der mittleren Perle ist beschädigt. Andere Beigaben aus Bronze.

Tafel XXX

Skelettgräber 56 und 64. Abb. 1 Perlen aus dunkelrotem Bernstein; Abb. 2 Am Anhänger der Fibel erhaltene Lederfäden, durch ein Spiralröhrchen durchzogen; Abb. 4 Eisenspuren am Fibelkopf. Andere Beigaben aus Bronze.

Tafel XXXI

Skelettgräber 61 und 66. Abb. 1. Eisenplättchen an der Rückseite der Fibel; Abb. 4 Perlen aus dunkelrotem Bernstein; Andere Beigaben aus Bronze.

Tafel XXXII

Skelettgrab 68. Abb. 2, 5, 5 a Perlen aus dunkelblauer Glaspasta mit kleinen gelben konzentrischen Kreisen; Abb. 3 Eine weiße durchsichtige und eine dunkelblaue Glasperle am Fibelbügel. Andere Beigaben aus Bronze.

Tafel XXXIII

Skelettgrab 65 und Urnengrab 3. Abb. 1 Perlen aus gelber Glaspasta; Abb. 5 Keramik. Andere Beigaben aus Bronze.

Tafel XXXIV

Urnengräber 2 und 4. Abb. 1 Keramische Urne, ohne Beigaben; Abb. 2 Reste eines hölzernen Messergriffs, mit erhaltenem Teil der Bronzescheide; Abb. 3 Eiserner Dolch. Am Griff Spuren einer hölzernen Scheide, die mit zwei Nieten befestigt war.

Tafel XXXV

Skelettgräber 75 und 76. Abb. 1 Eiserner Dolch; Abb. 2 Perlen aus mit Gold überzogenem weissem Glas; Abb. 3 Perle aus dunkelrotem Bernstein; Abb. 4 Bronzearmband.

Tafel XXXVI

Beigaben des jüngsten Horizonts, ausserhalb des Gräberfeldes.

Tafel XXXVII

Beigaben des jüngsten Horizonts, ausserhalb des Gräberfeldes.

Tafel XXXVIII

Landkarte mit der Darstellung der Verbreitung vorgeschichtlicher Fundstätten auf Gackopolje.

Tafel XXXIX

Perlen aus den Gräbern 52, 65, 76 und 45.

Tafel XL

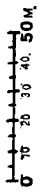
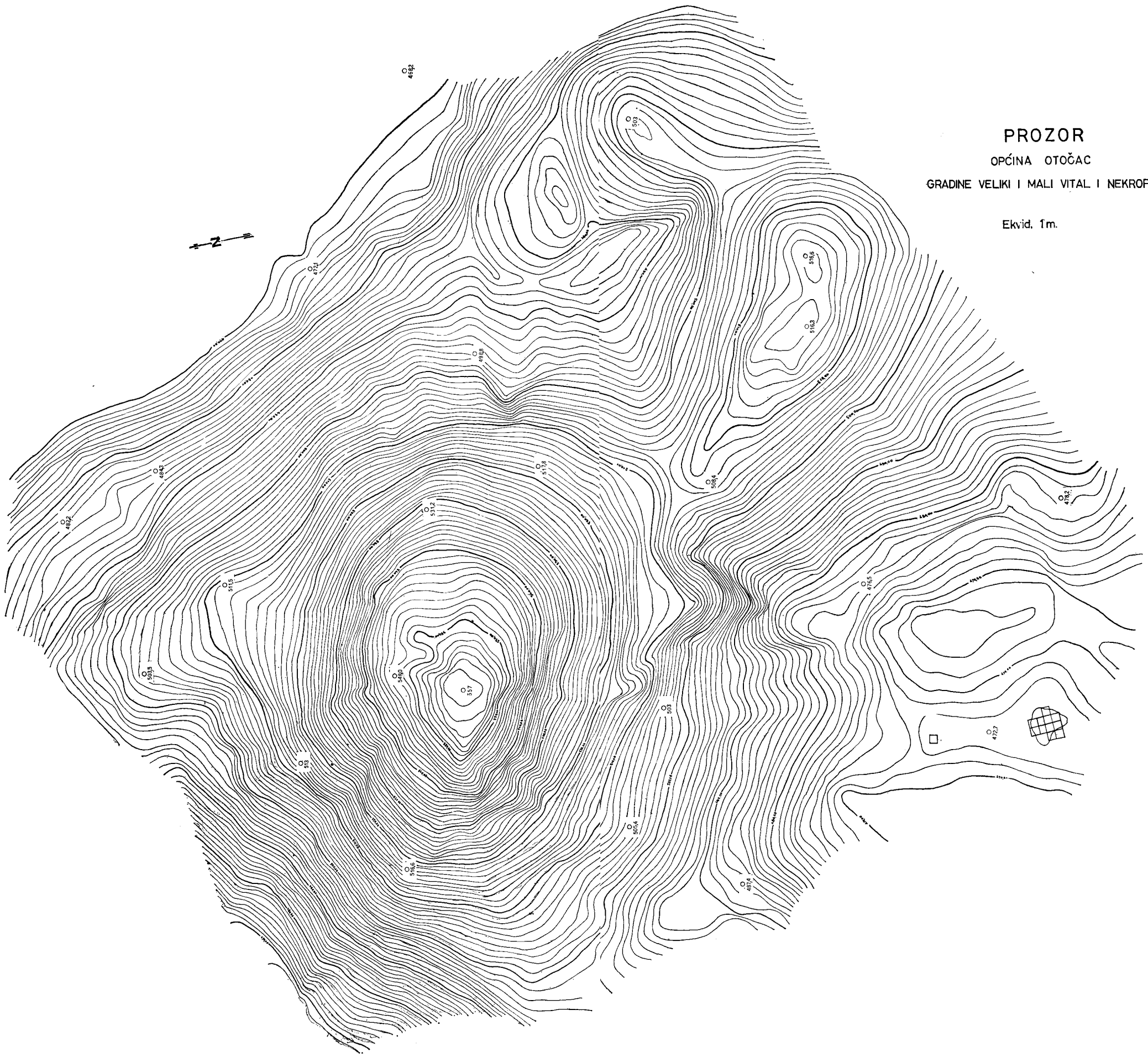
Perlen aus Bernstein und Glaspasta aus den Gräbern 52, 48 und 45.

- istraženo
- djelomično istraženo
- ne istraženo

PROZOR
OPĆINA OTOČAC
GRADINE VELIKI I MALI VITAL I NEKROPOLA

Ekvid. 1m.

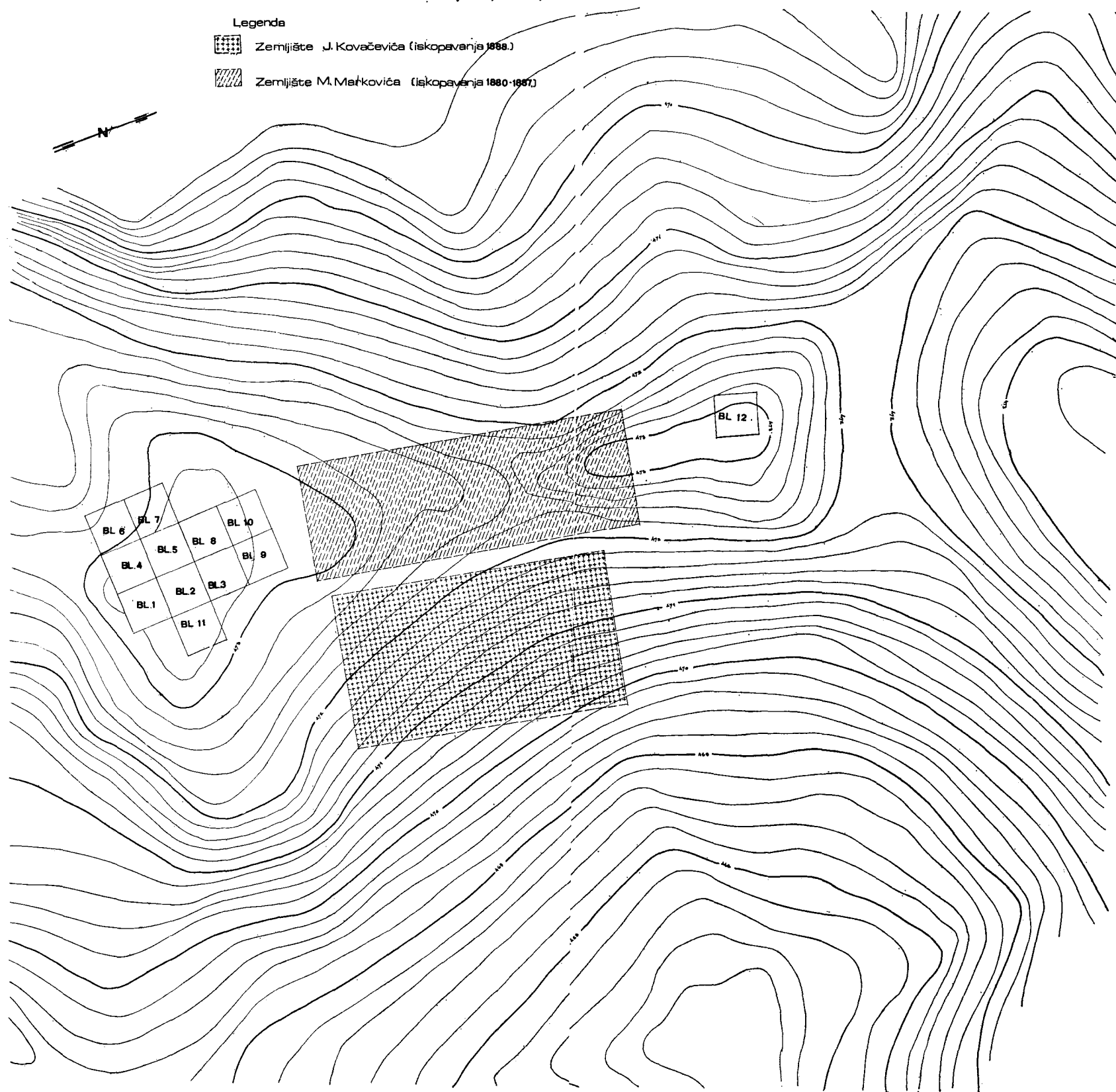

SITUACIONI PLAN VELIKOG I MALOG VITLA I PRAHISTORIJSKE NEKROPOLE

Ekvidistancija slojnica 0,20 m

Legenda

- Zemljište J. Kovačevića (iskopavanja 1988.)
- Zemljište M. Markovića (iskopavanja 1980-1987.)

0 5 10 M.

Izradili: Medoš Drago geod. i
Medoš Mirko geod.

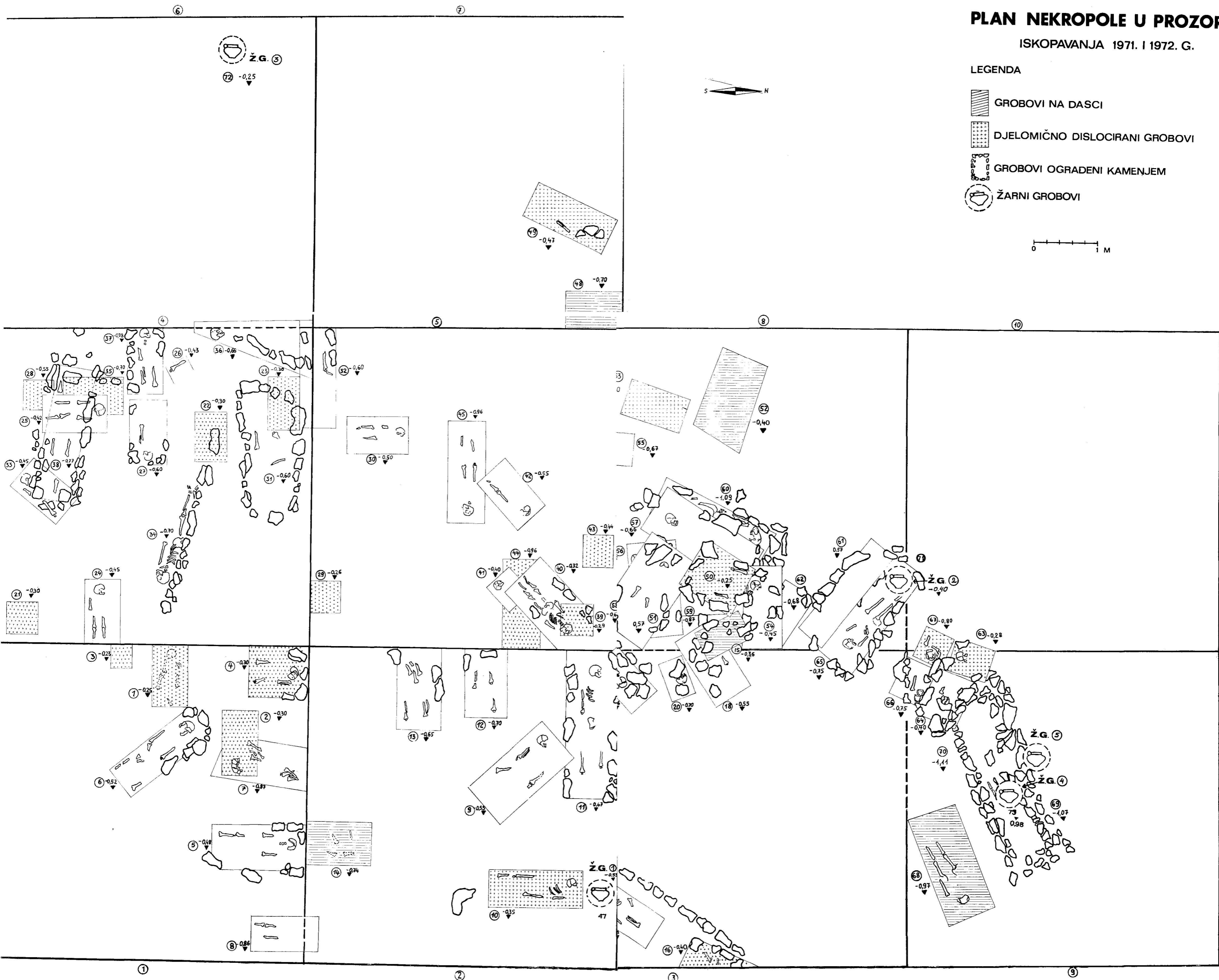
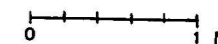

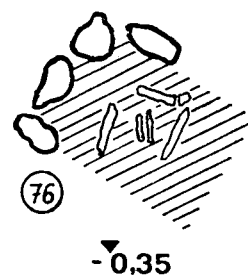
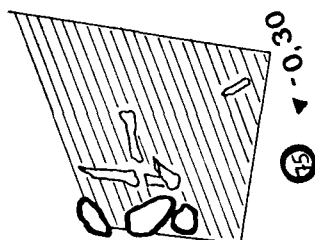
PLAN NEKROPOLE U PROZORU

ISKOPAVANJA 1971. I 1972. G.

LEGENDA

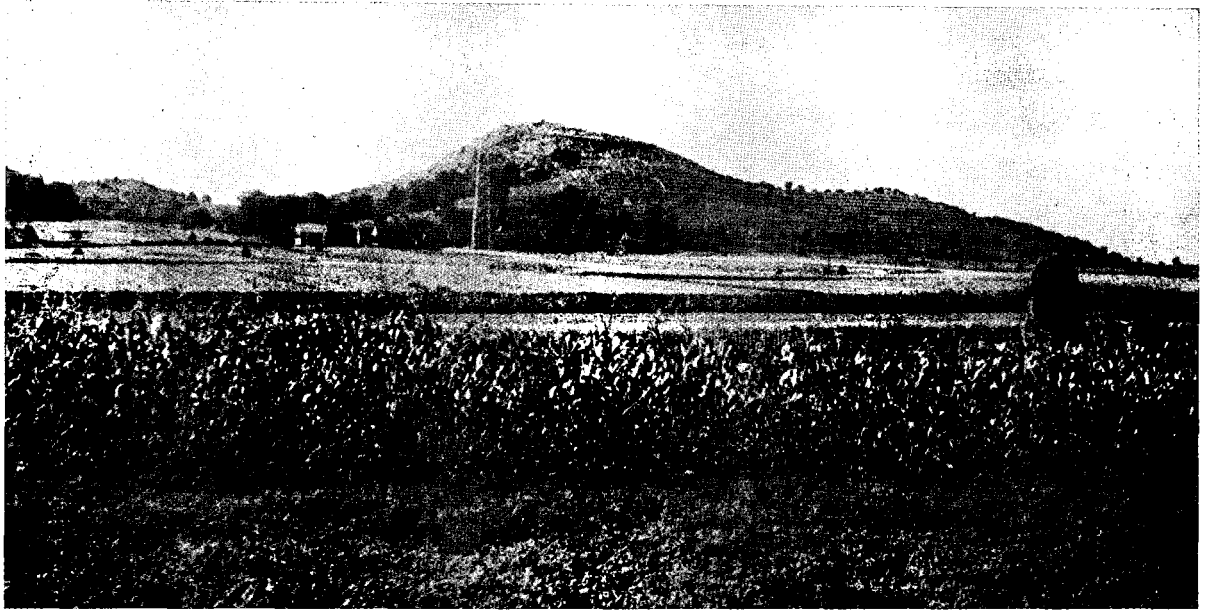
- GROBOVI NA DASCI
- DJELOMIČNO DISLOCIRANI GROBOVI
- GROBOVI OGRADENI KAMENJEM
- ŽARNI GROBOVI

1

2

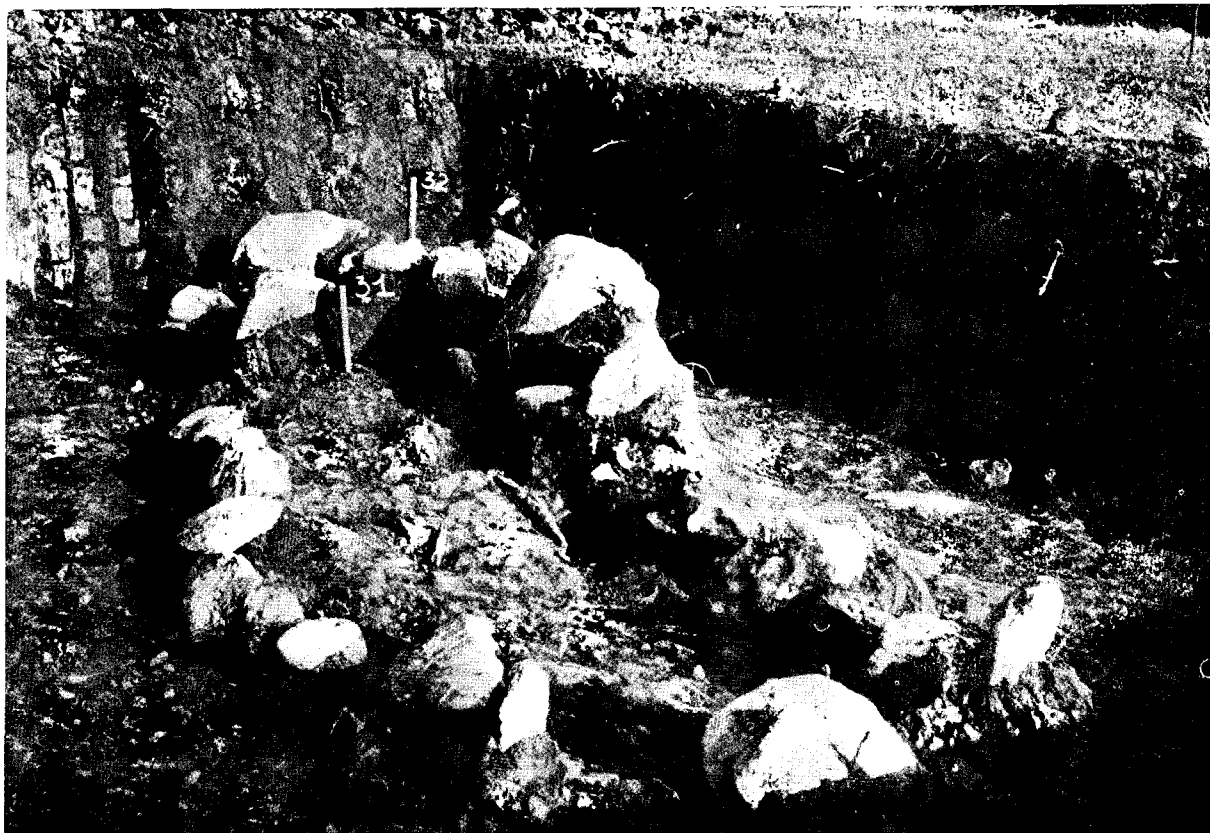

1

2

1

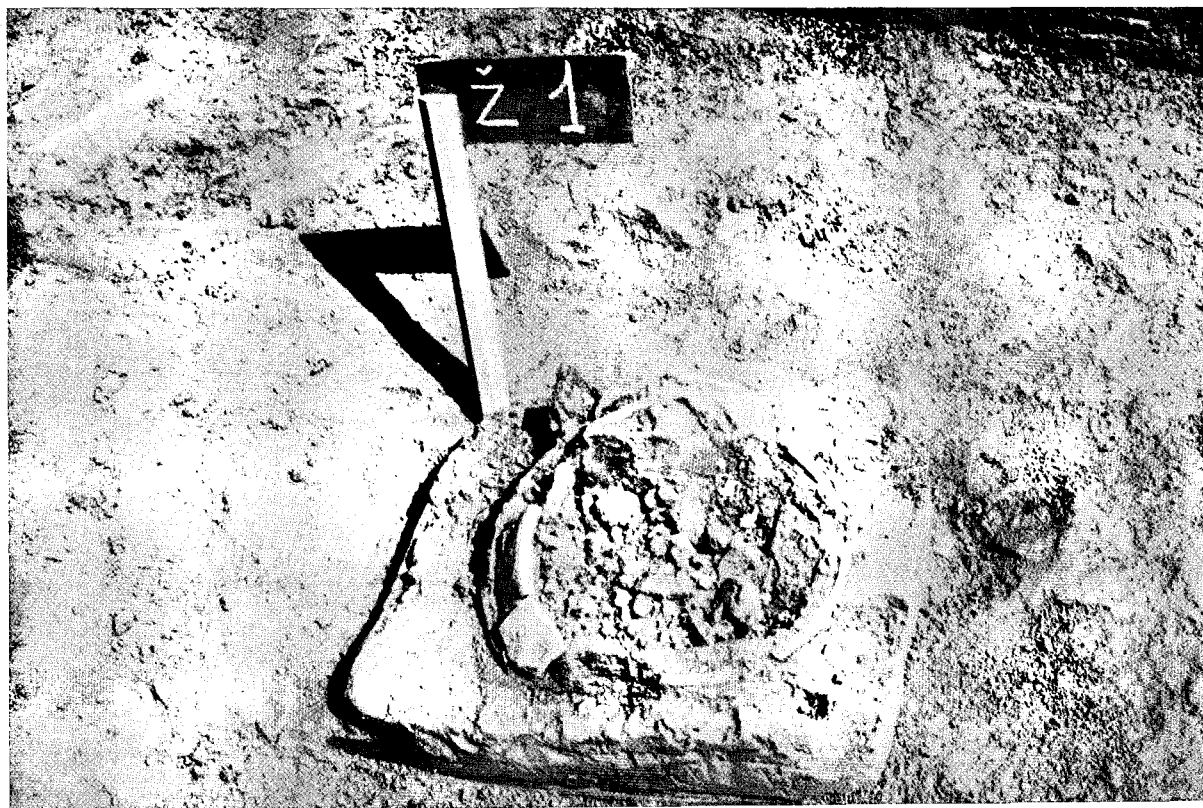
2

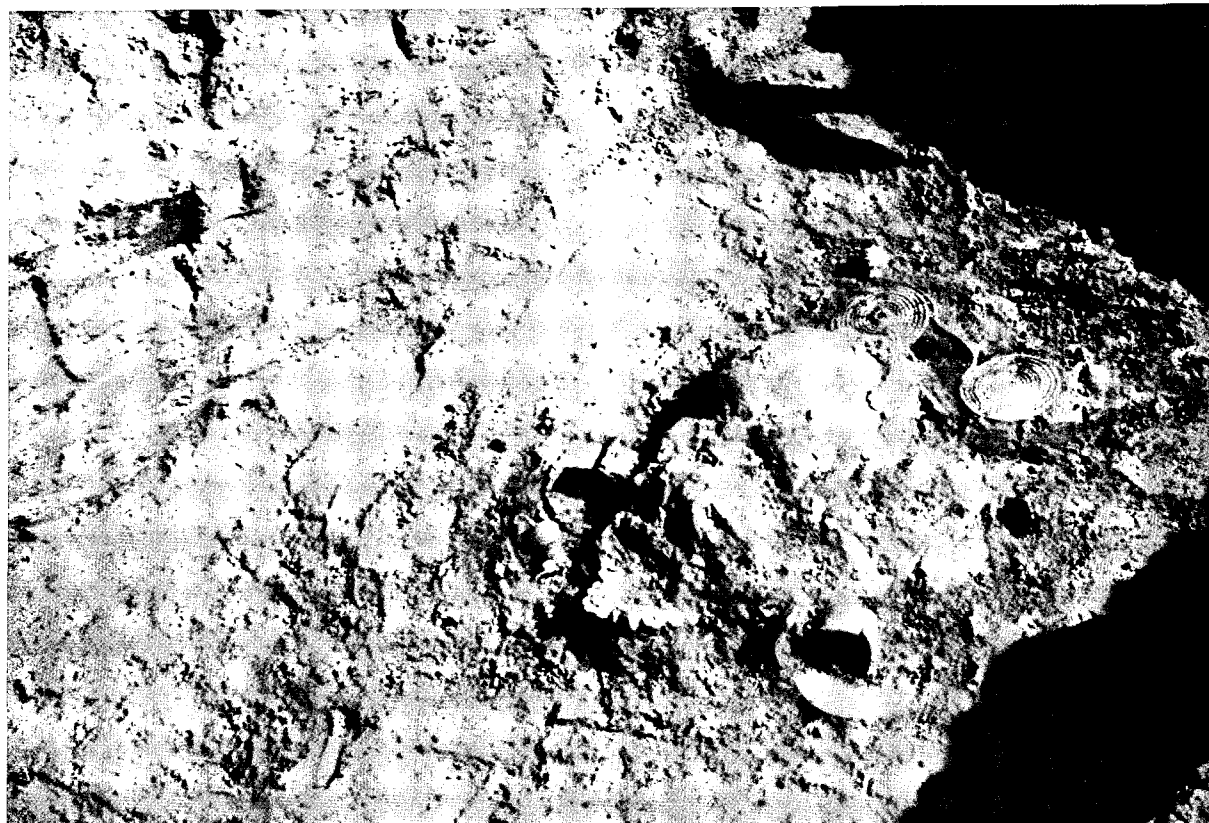

1

2

1

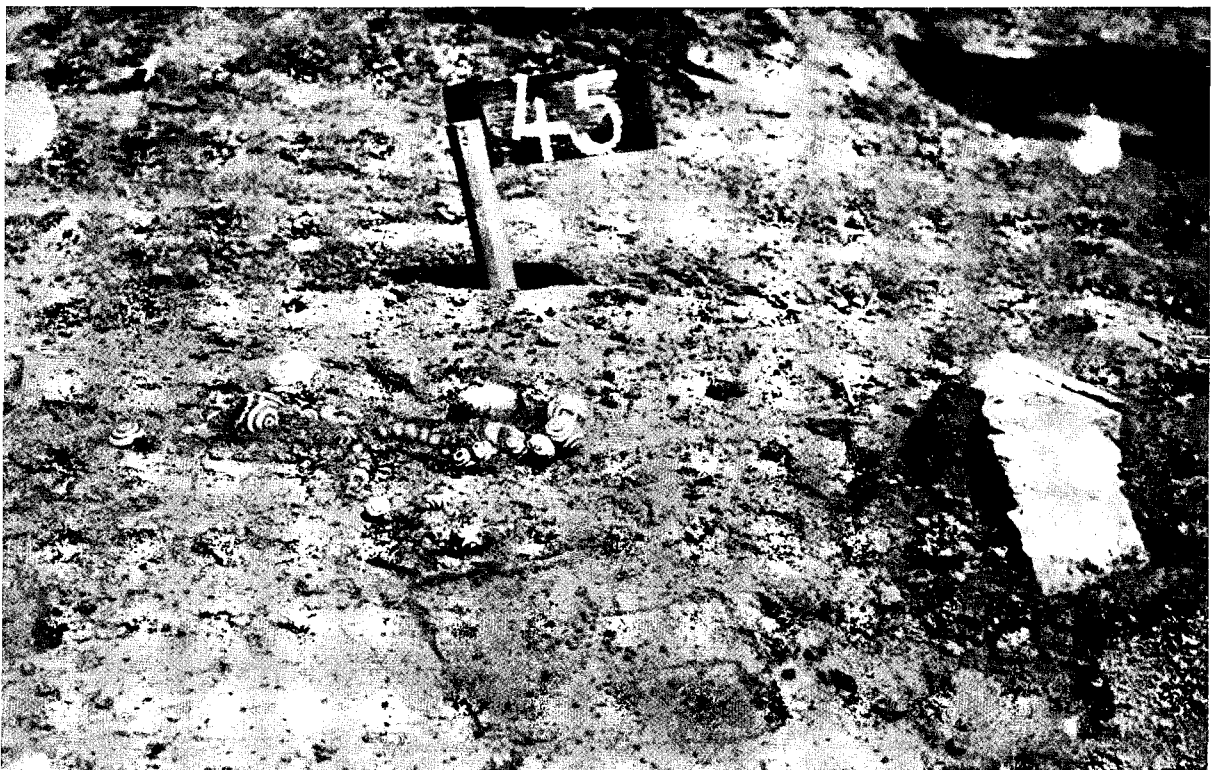
2

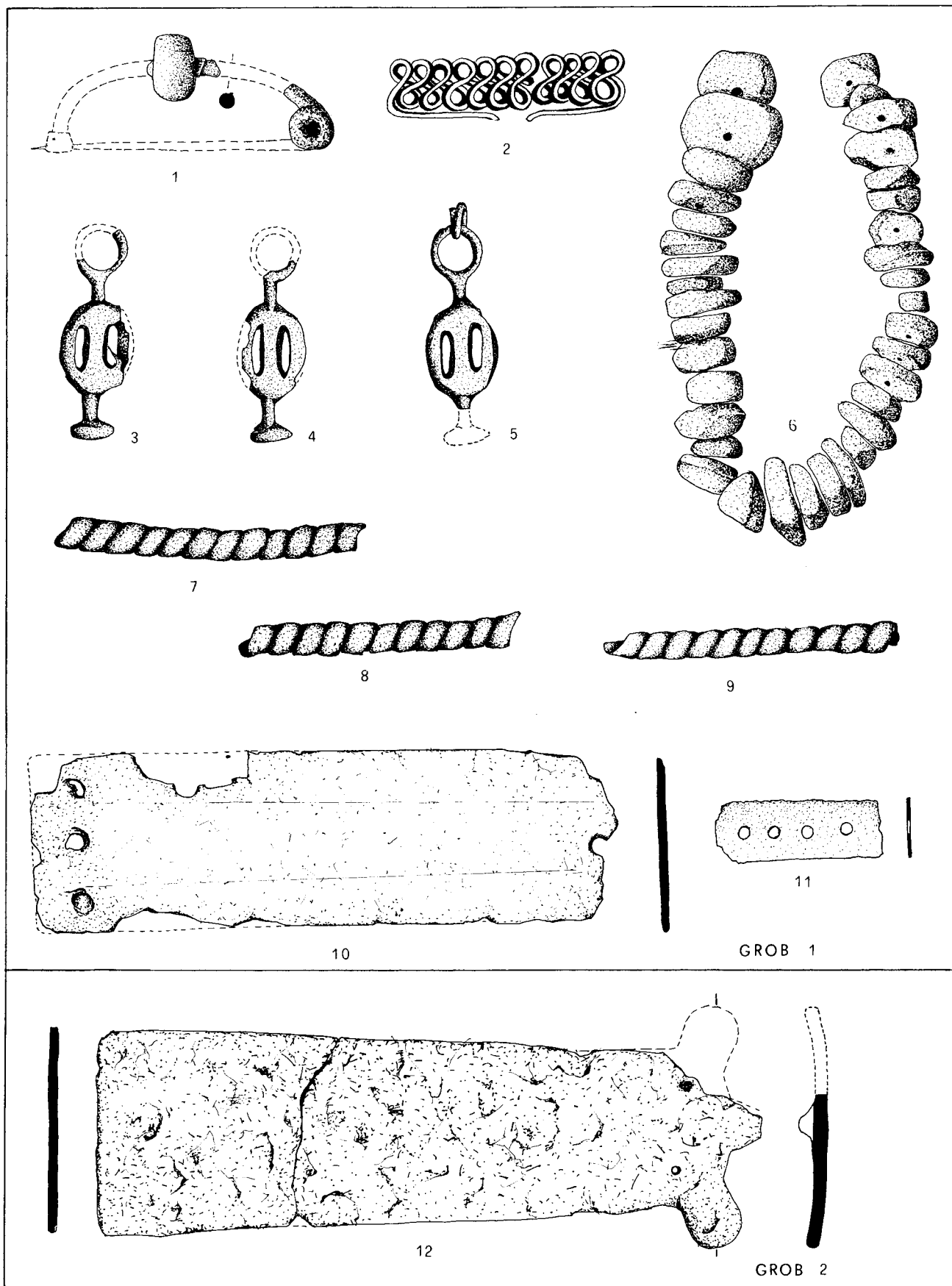

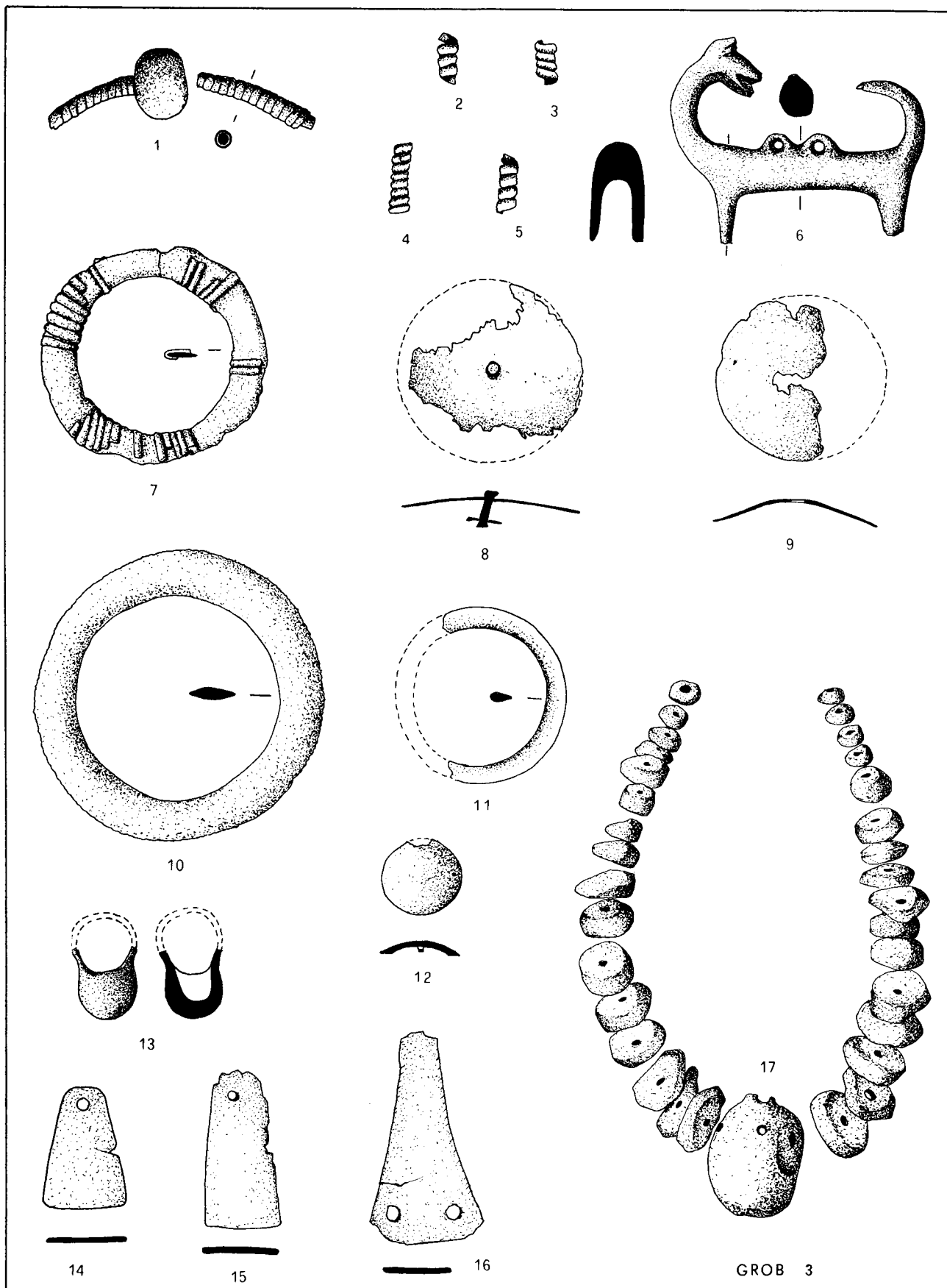

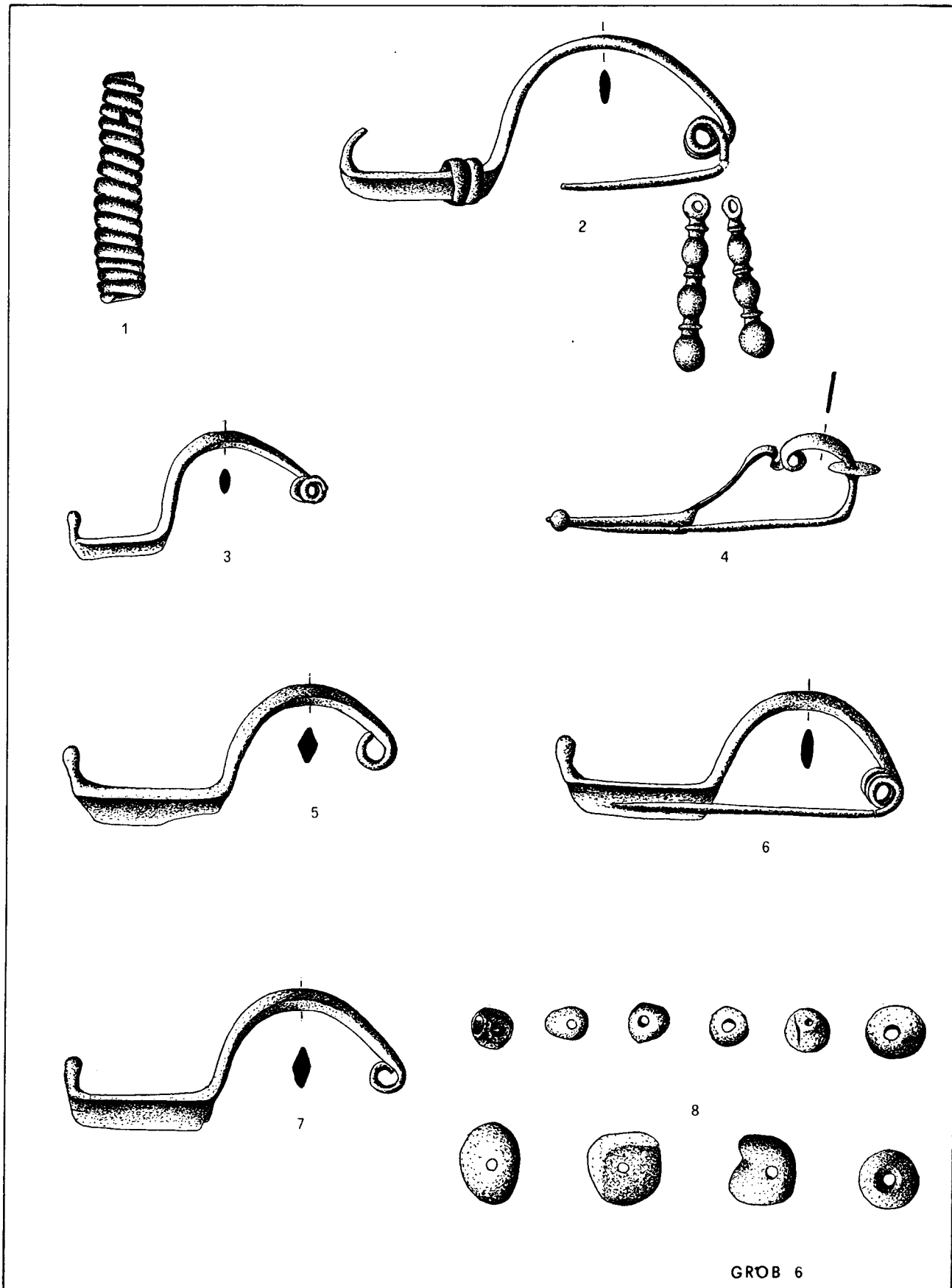
1

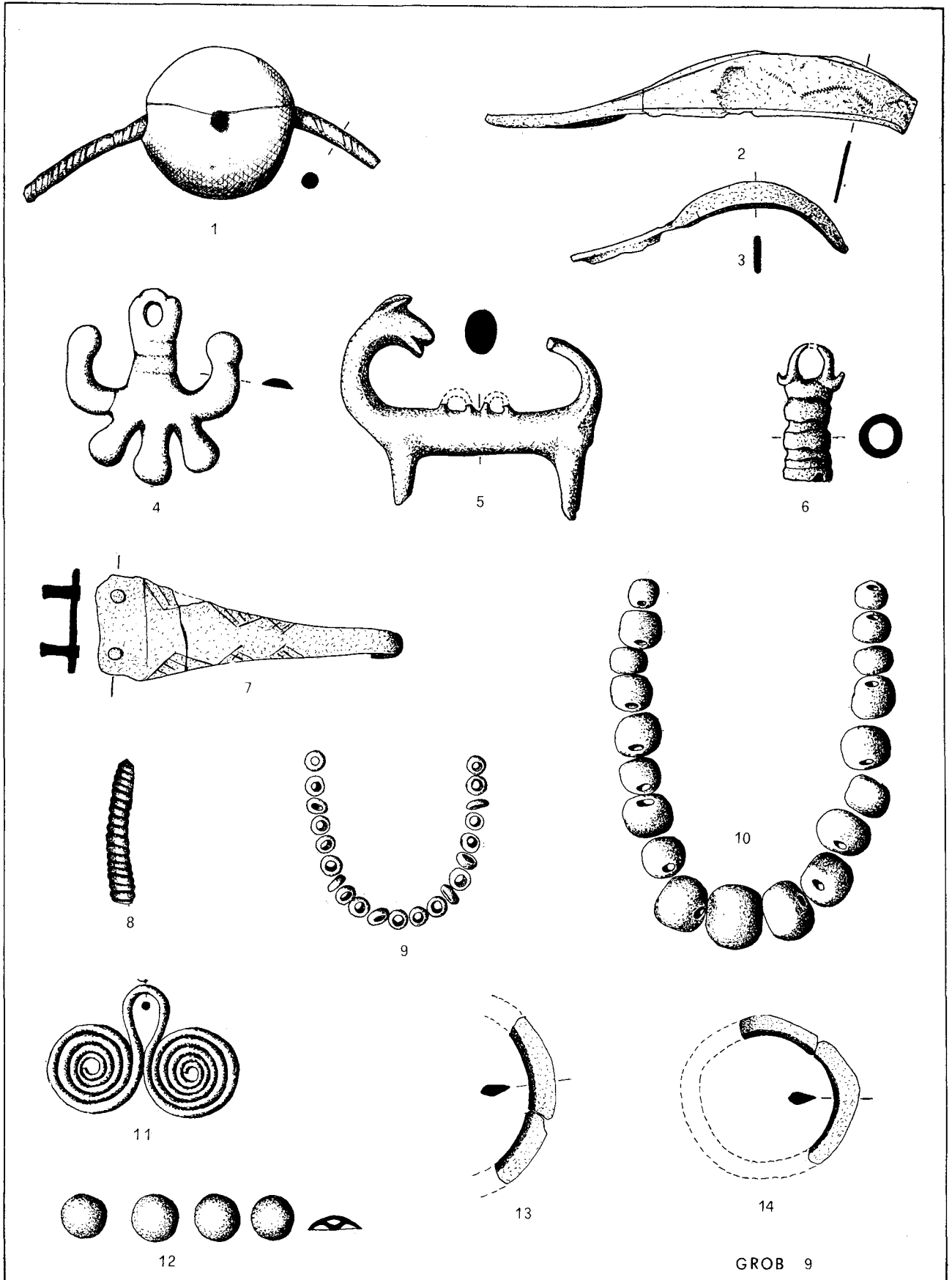
2

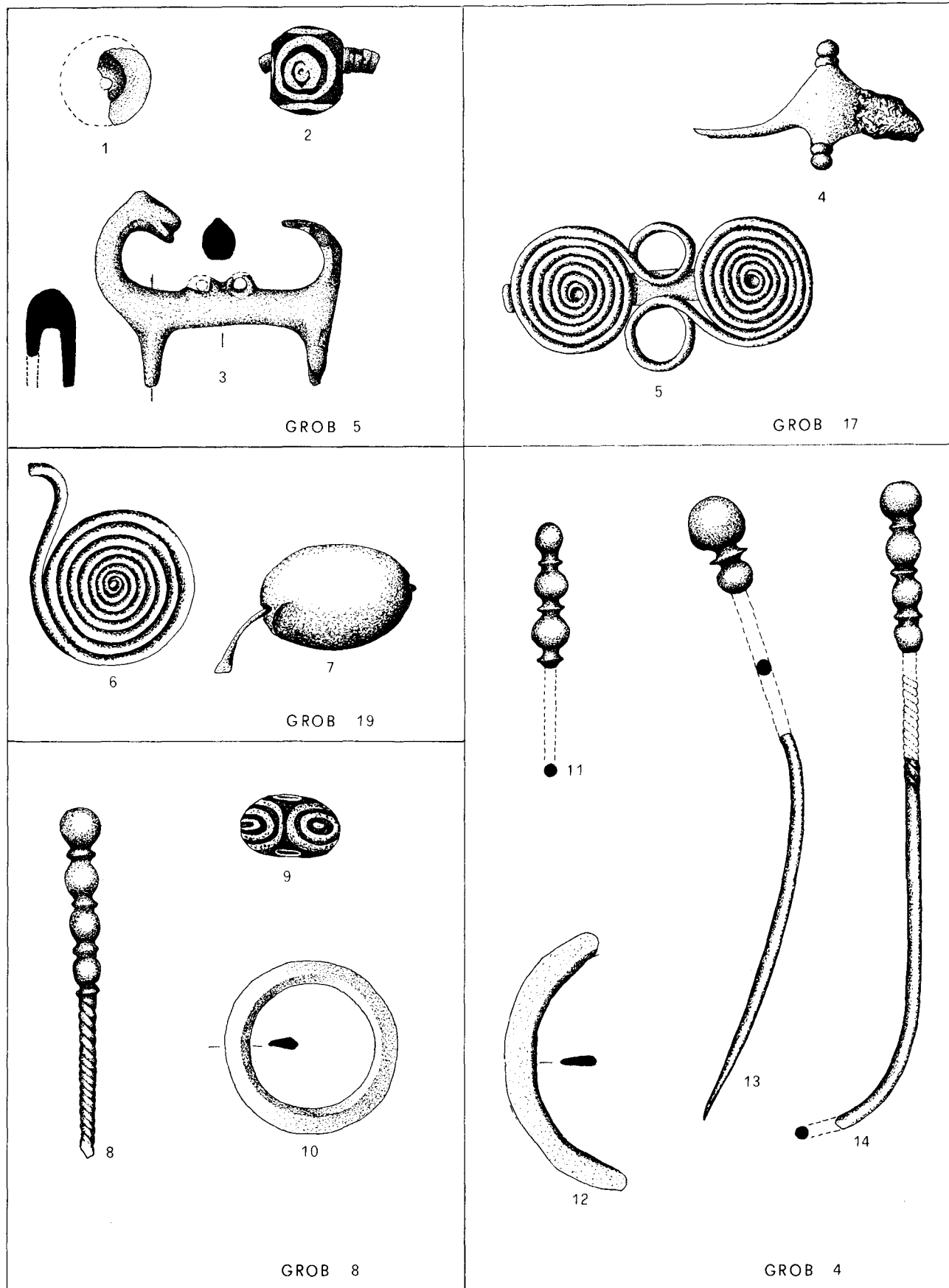

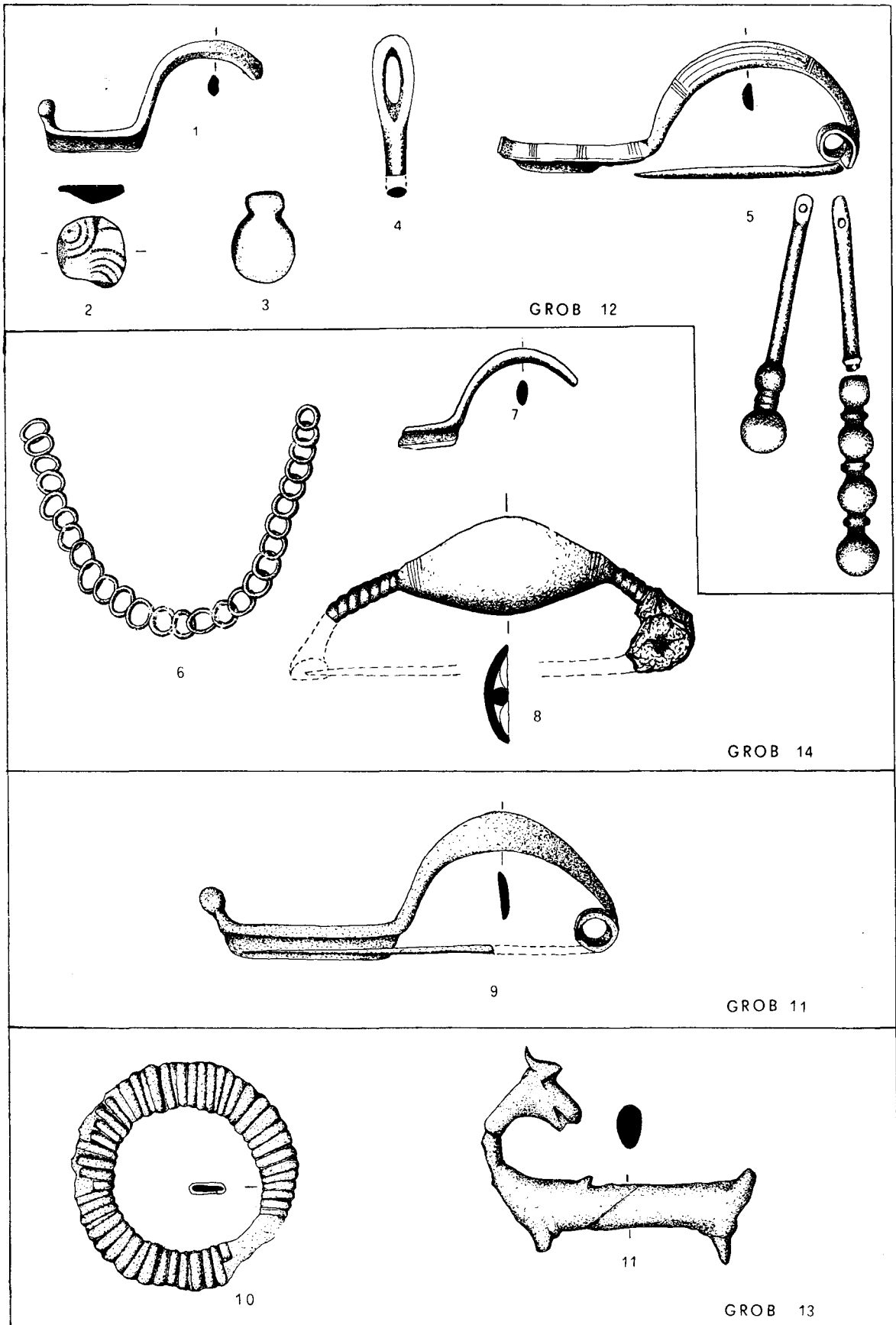

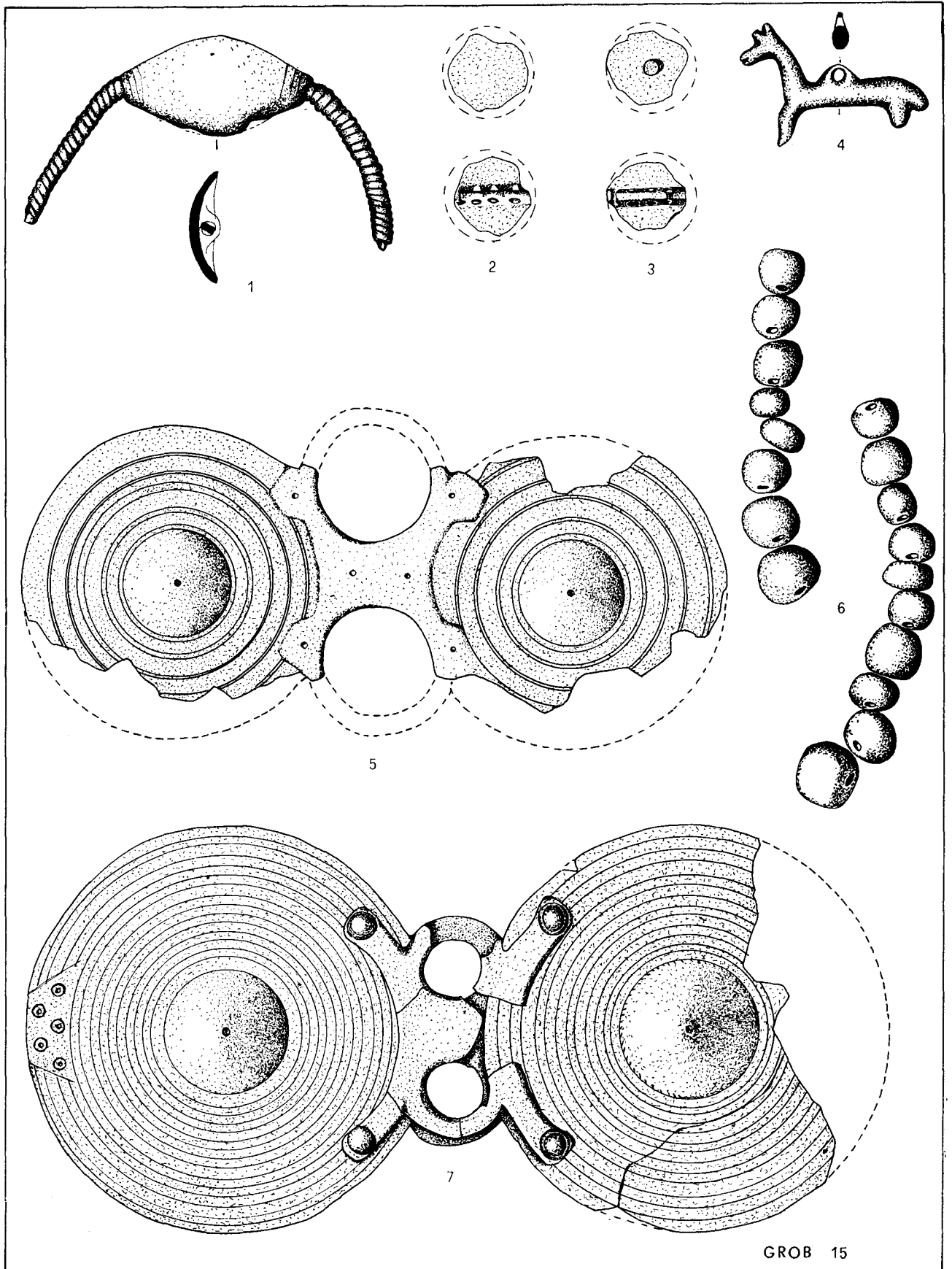

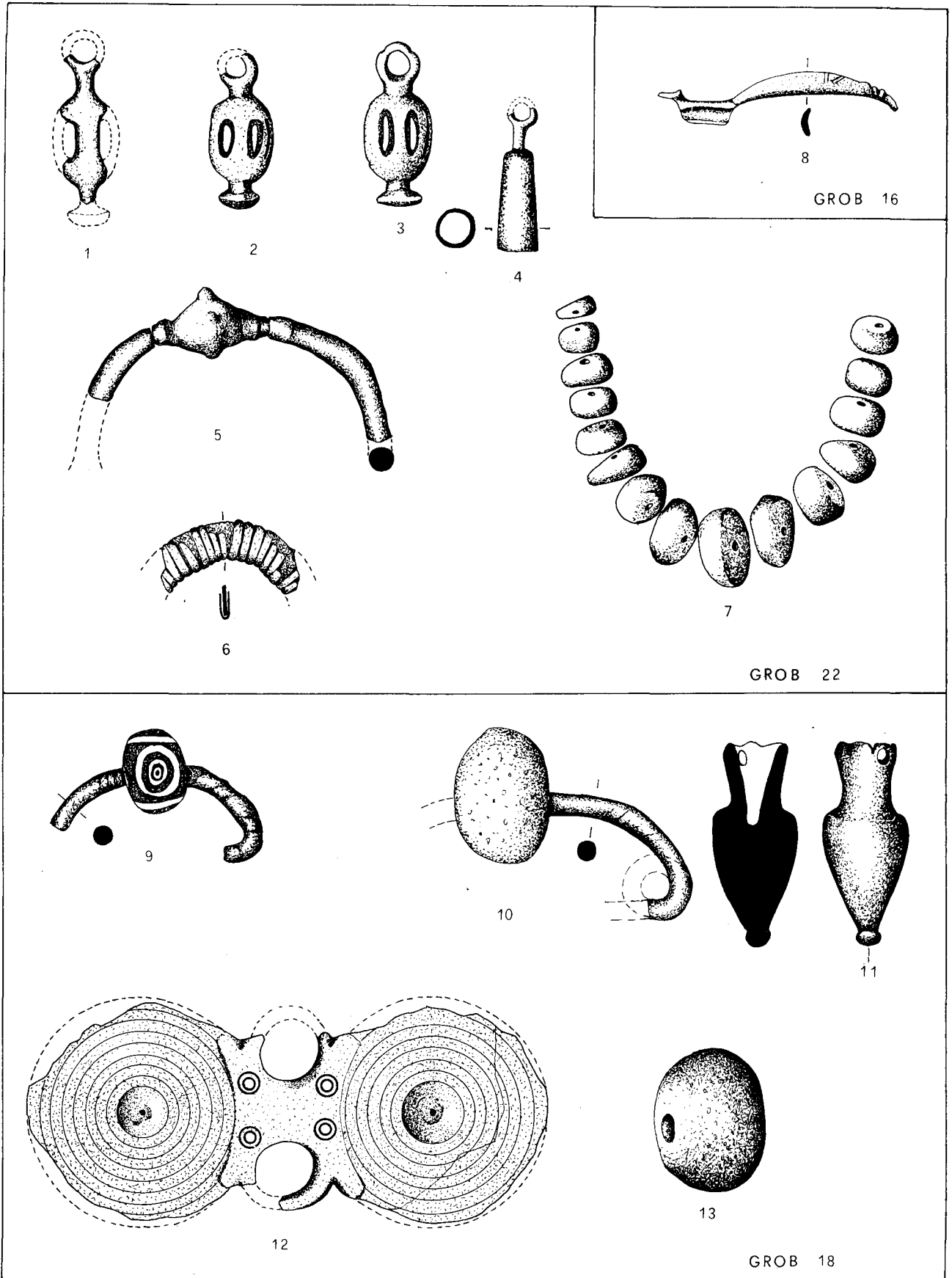

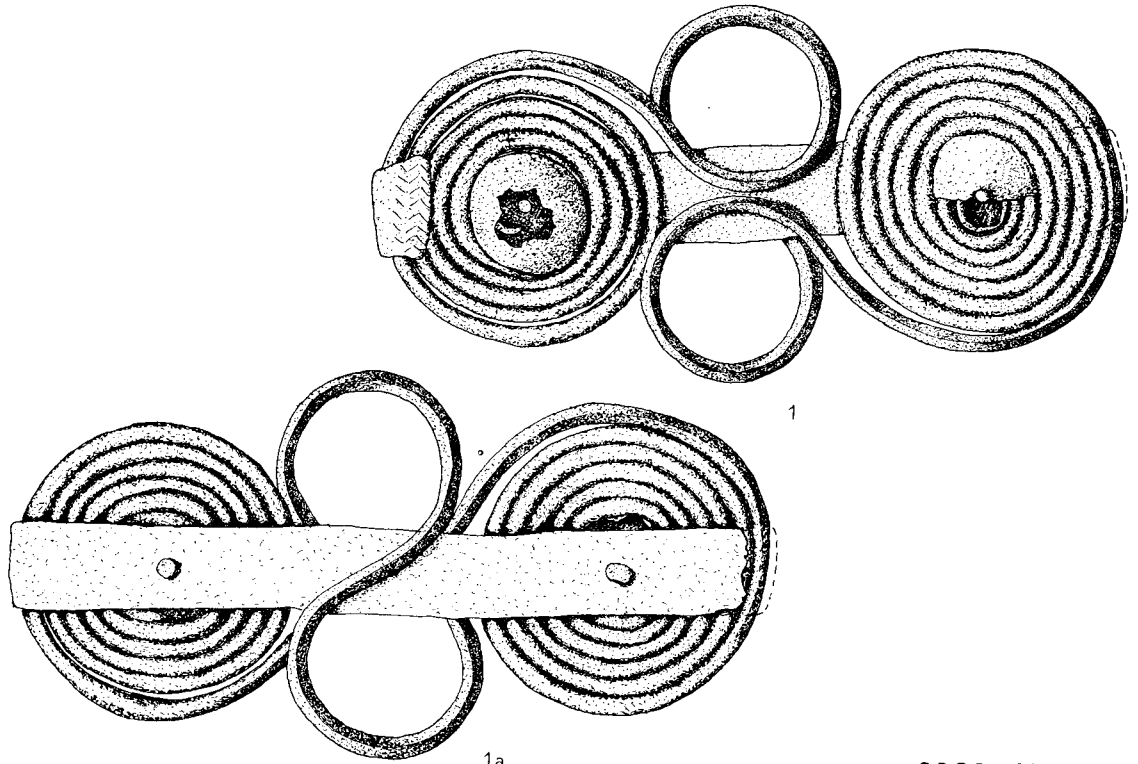

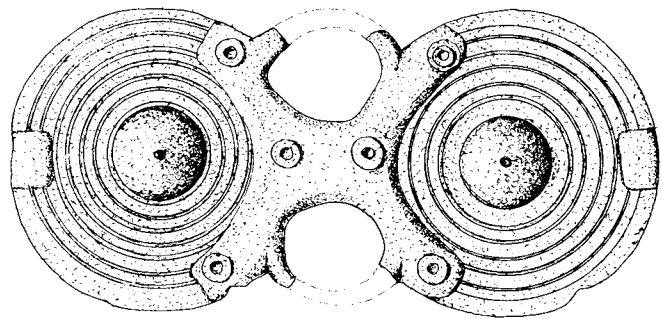

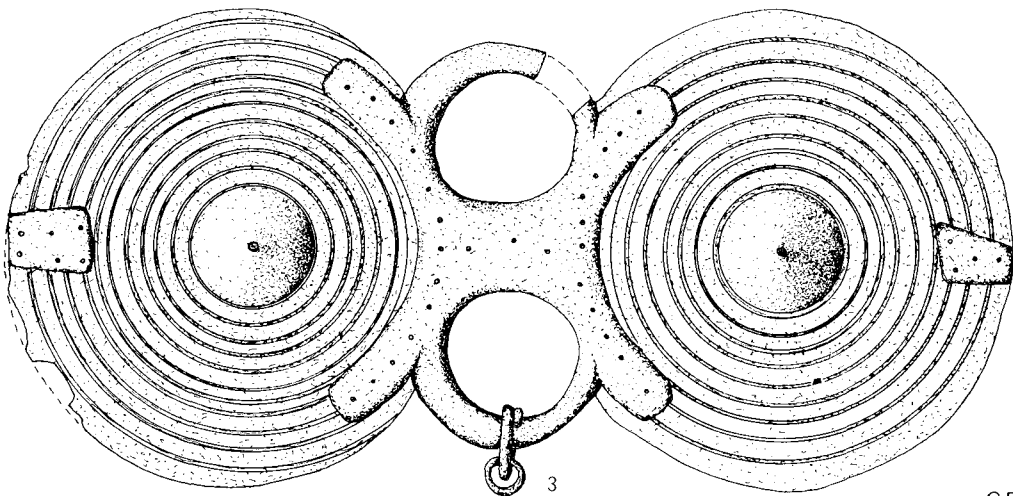

1a

GROB 26

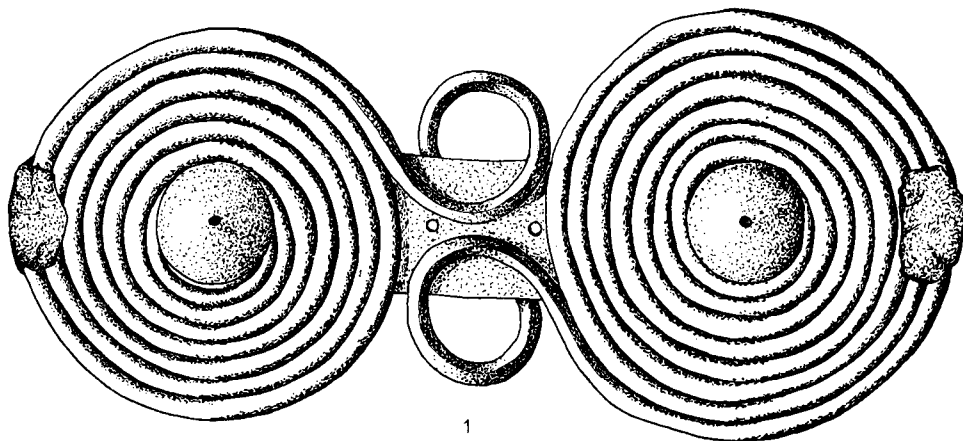

2

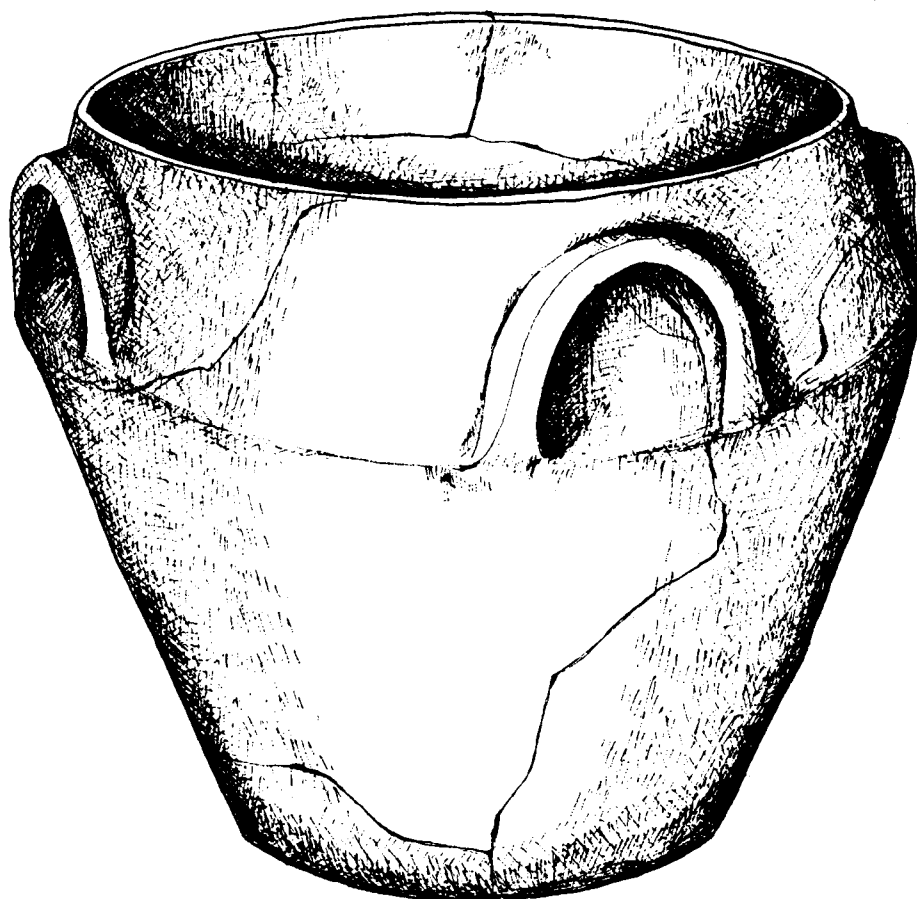
3

GROB 21

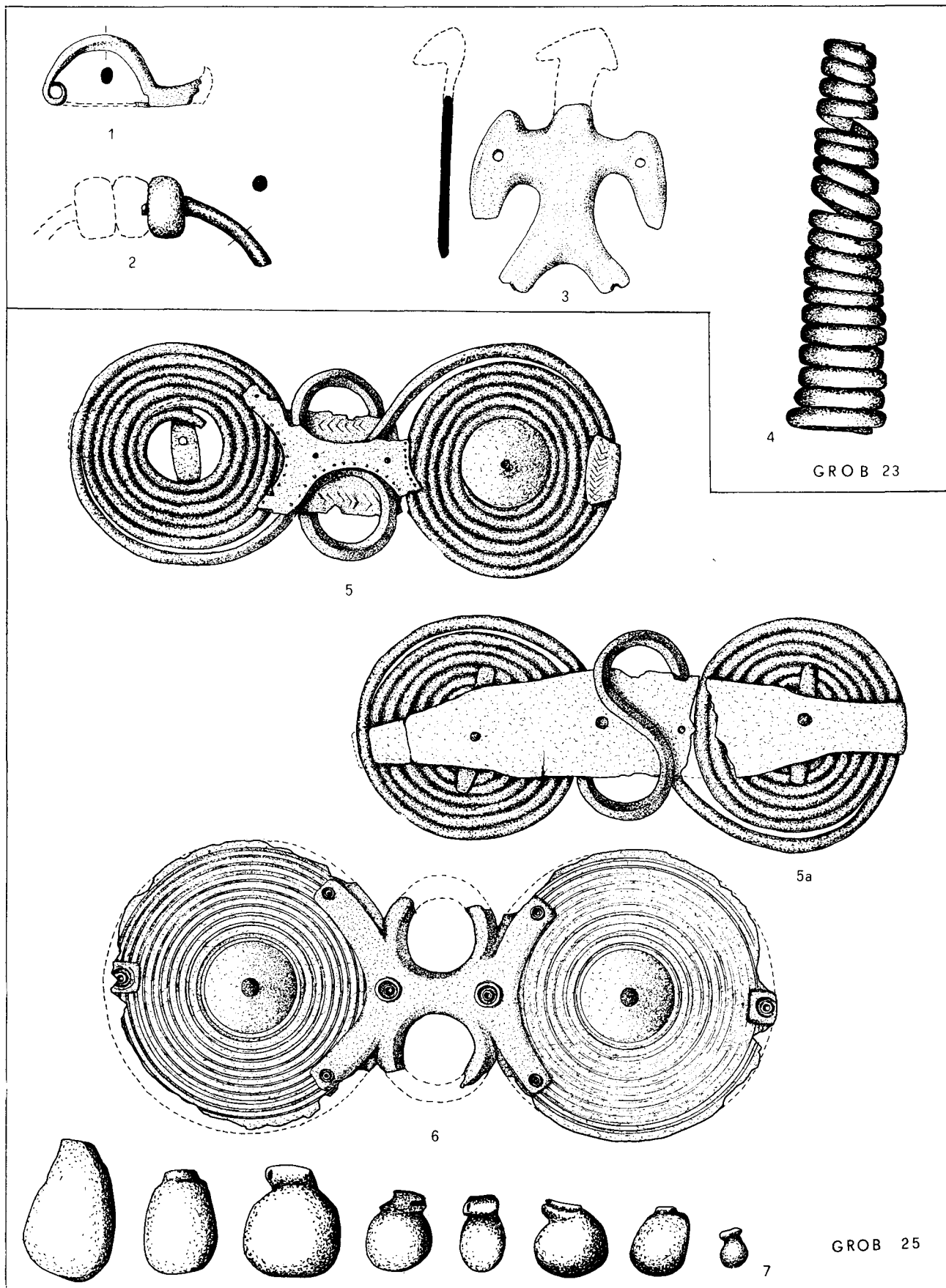
1

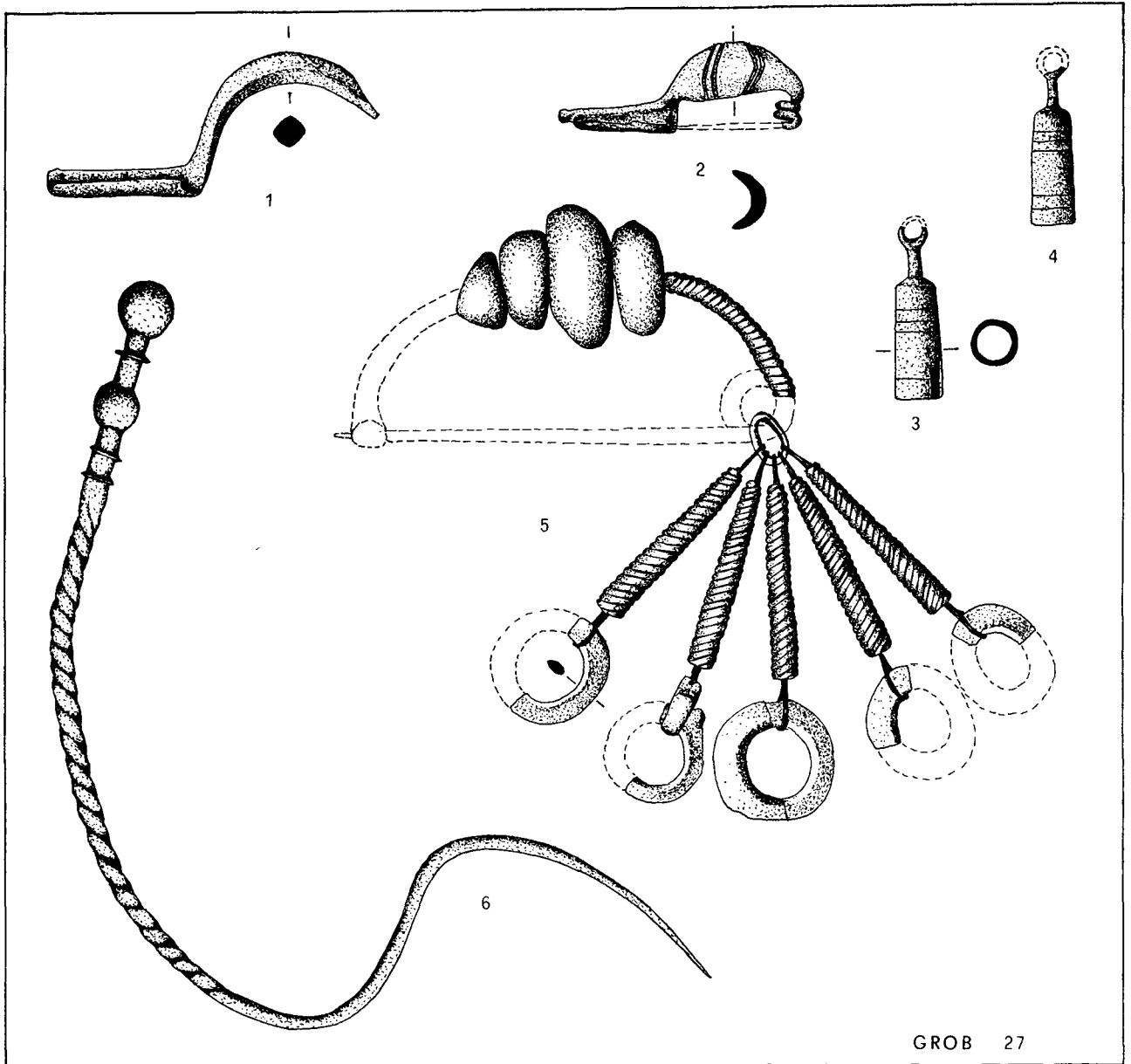
GROB 24

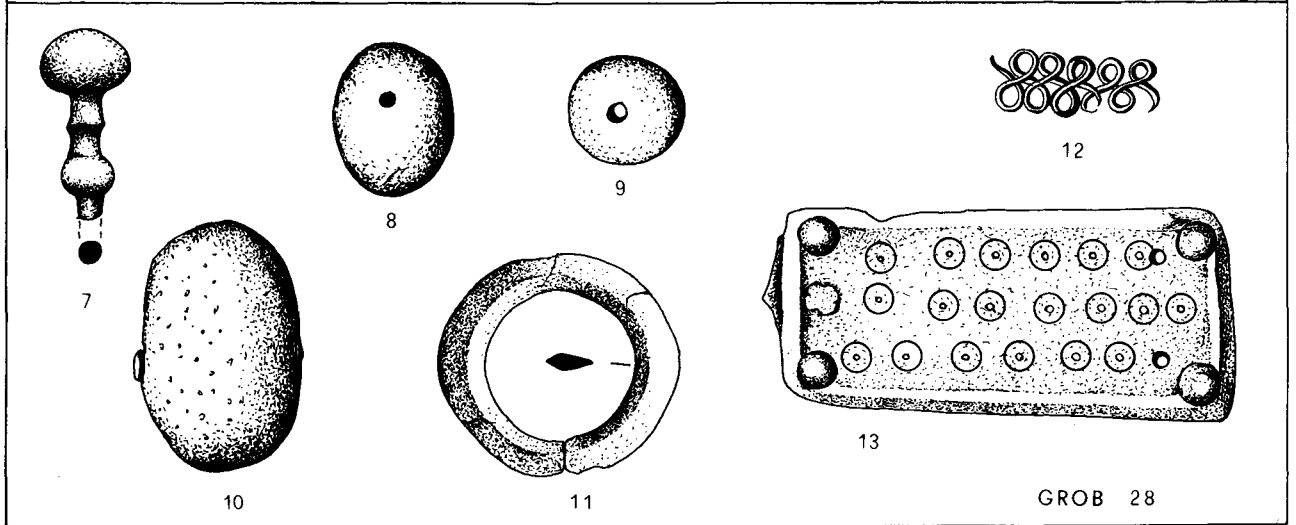
2

GROB 47 (Ž. GR.1)

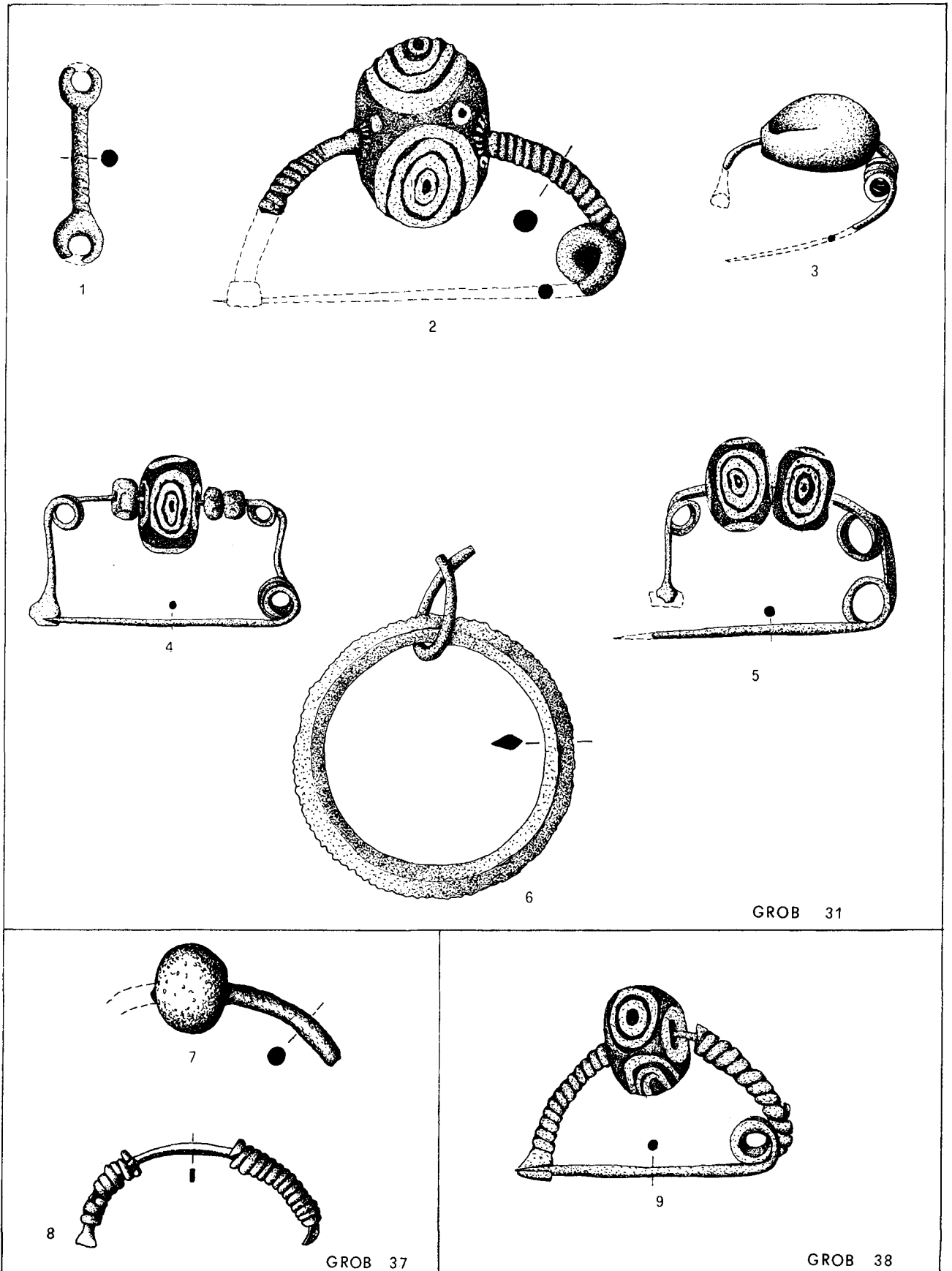

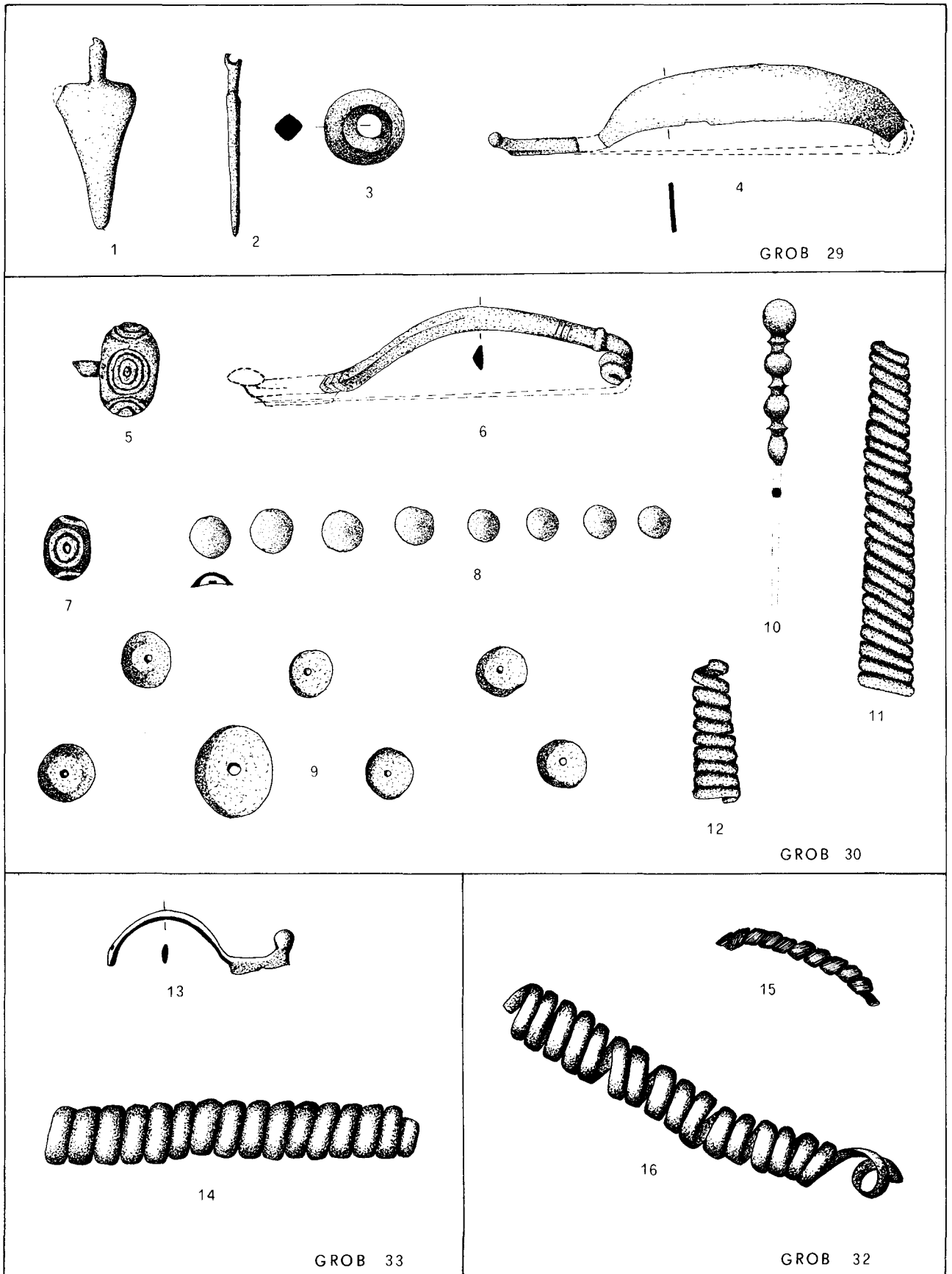

GROB 27

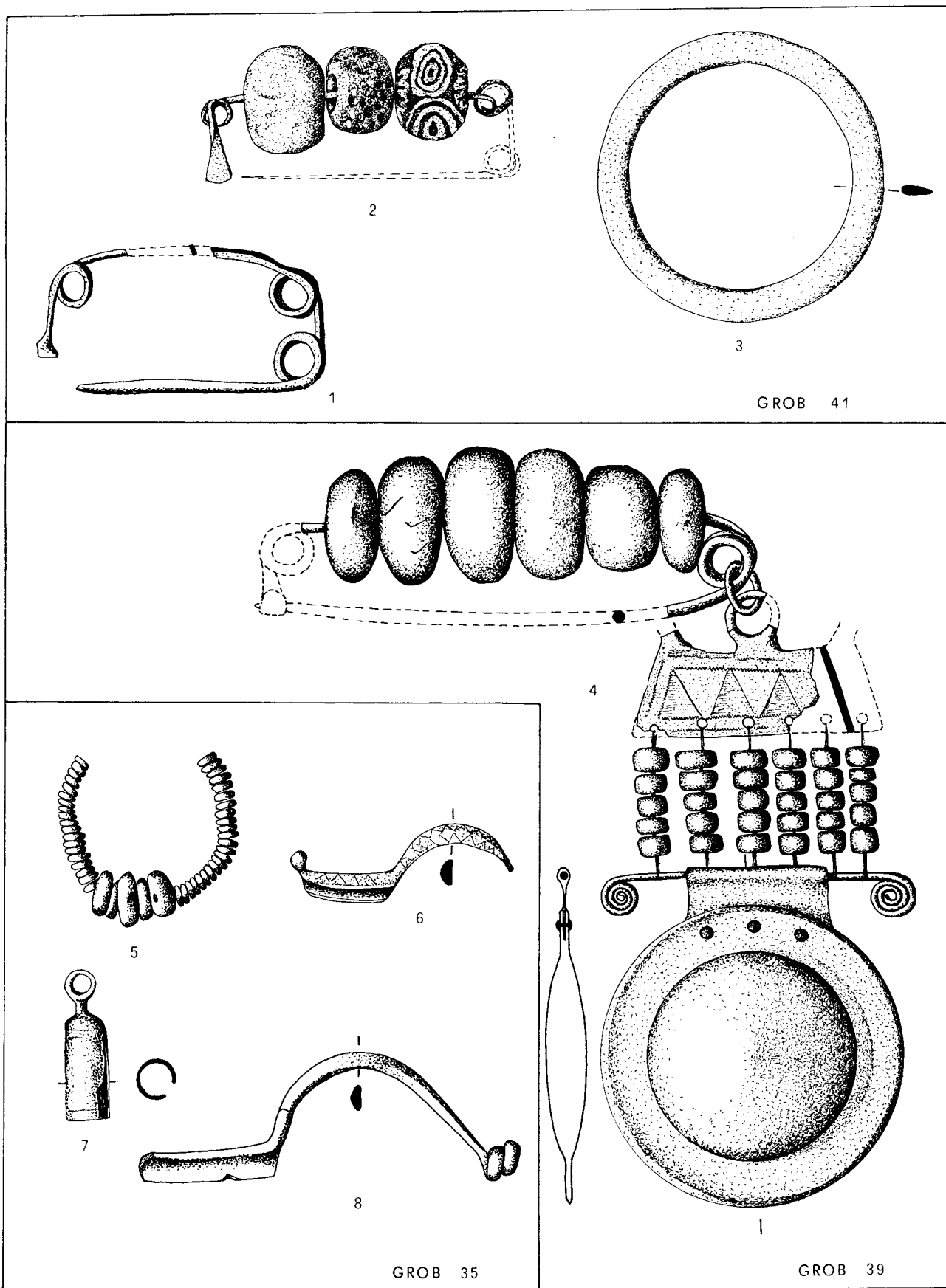

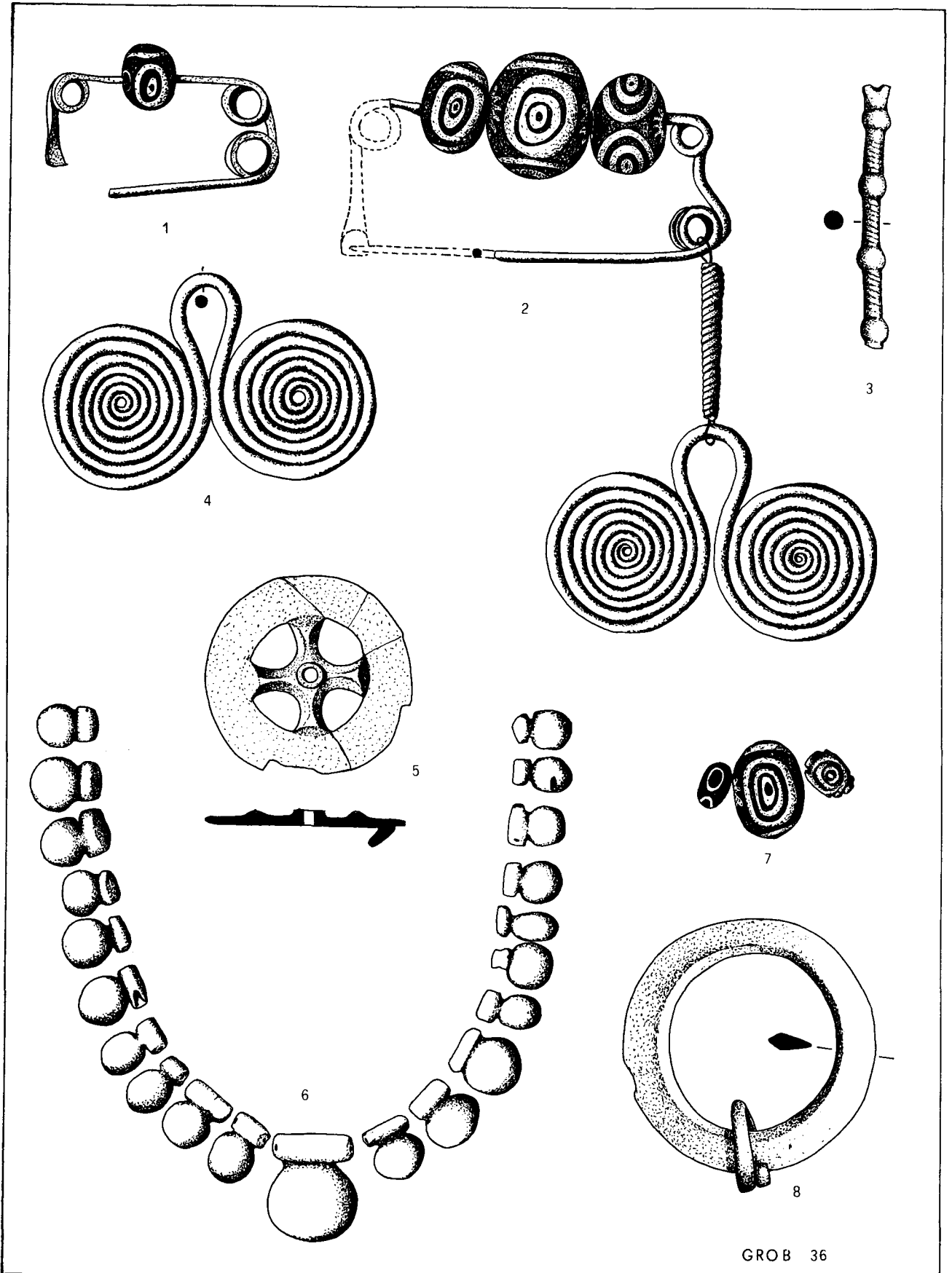
GROB 28

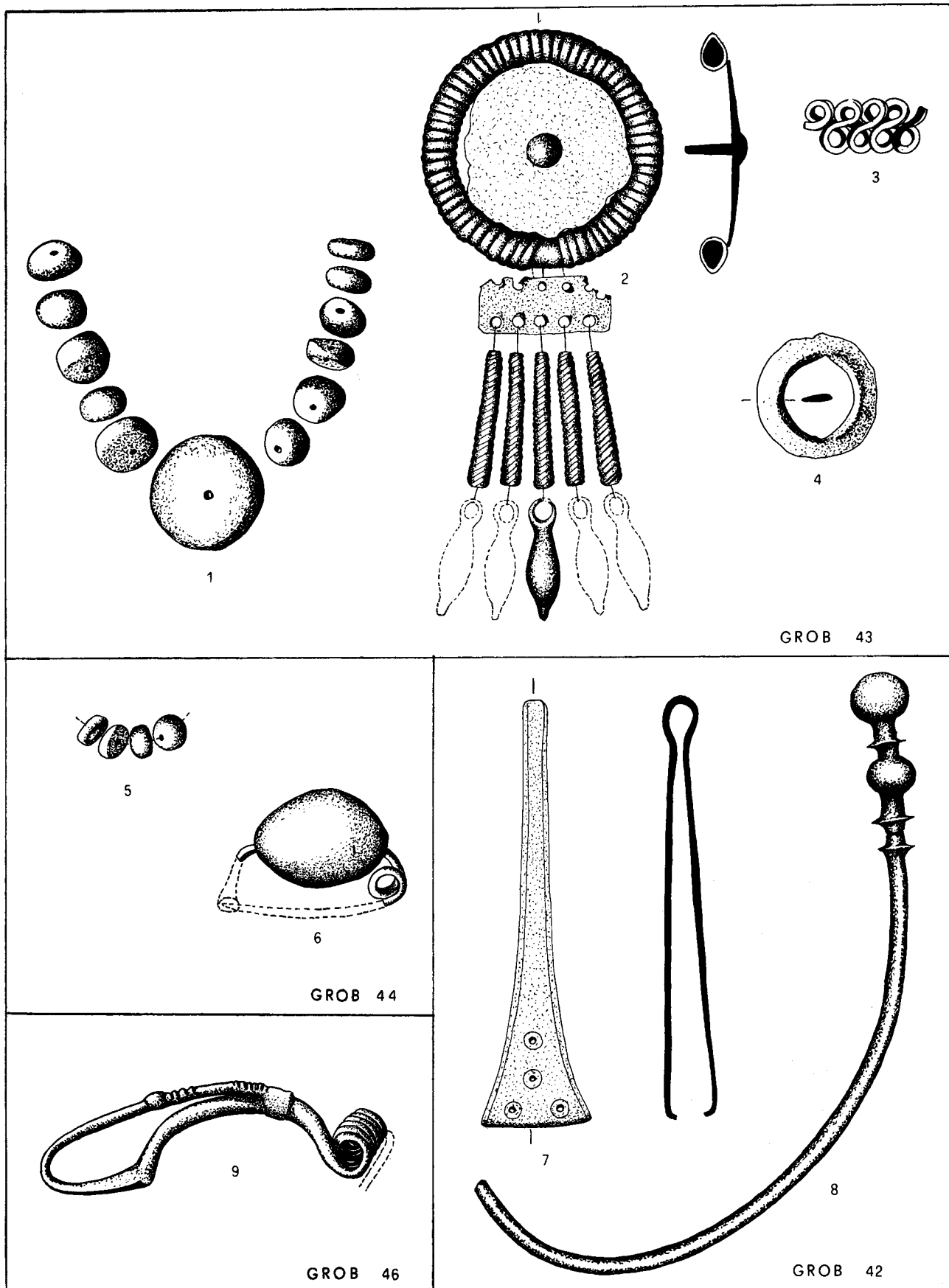

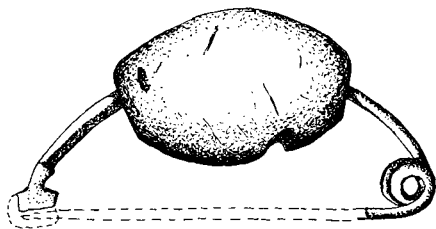

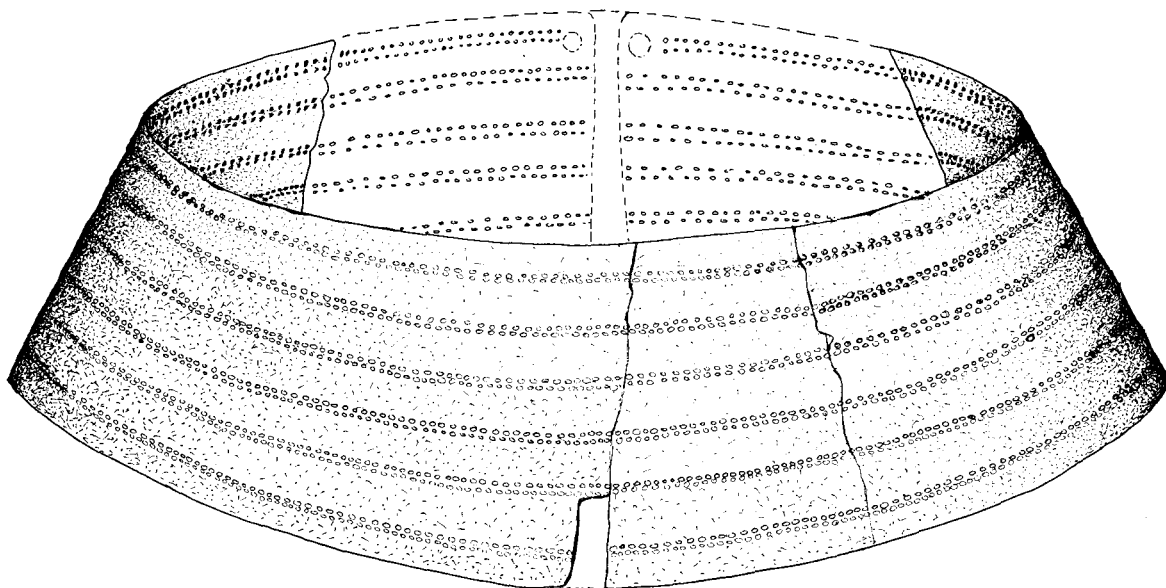

1

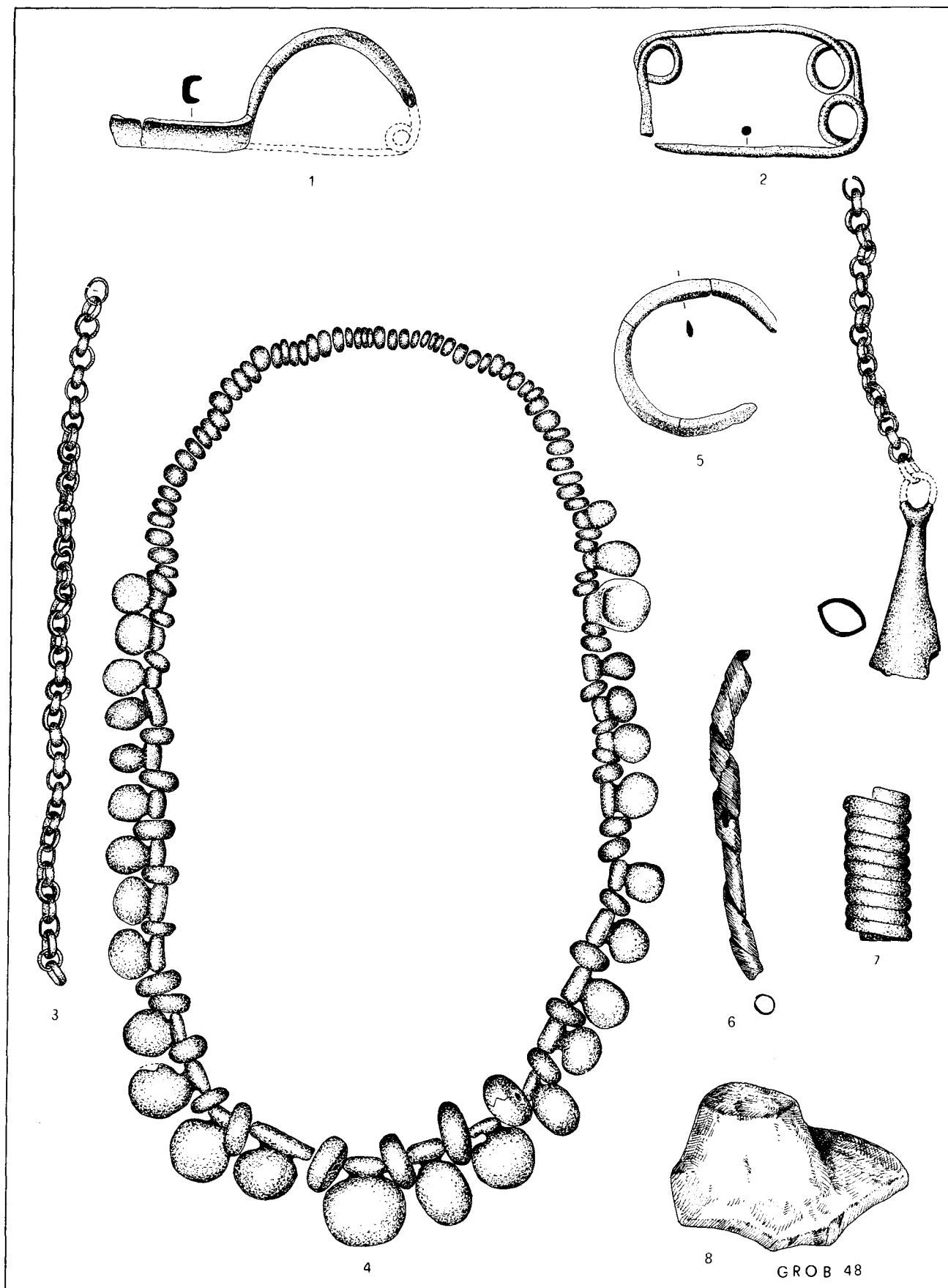

2

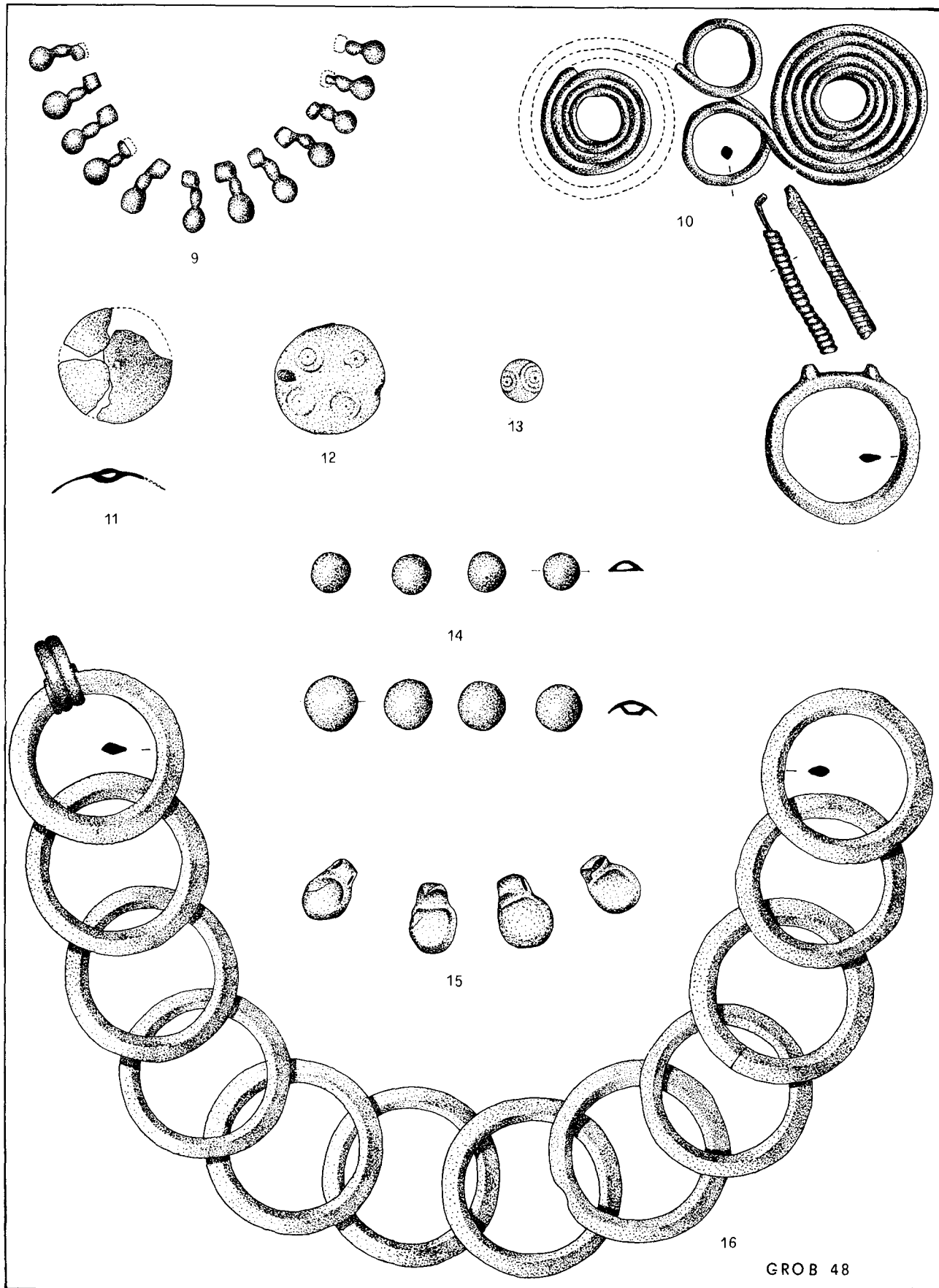
3

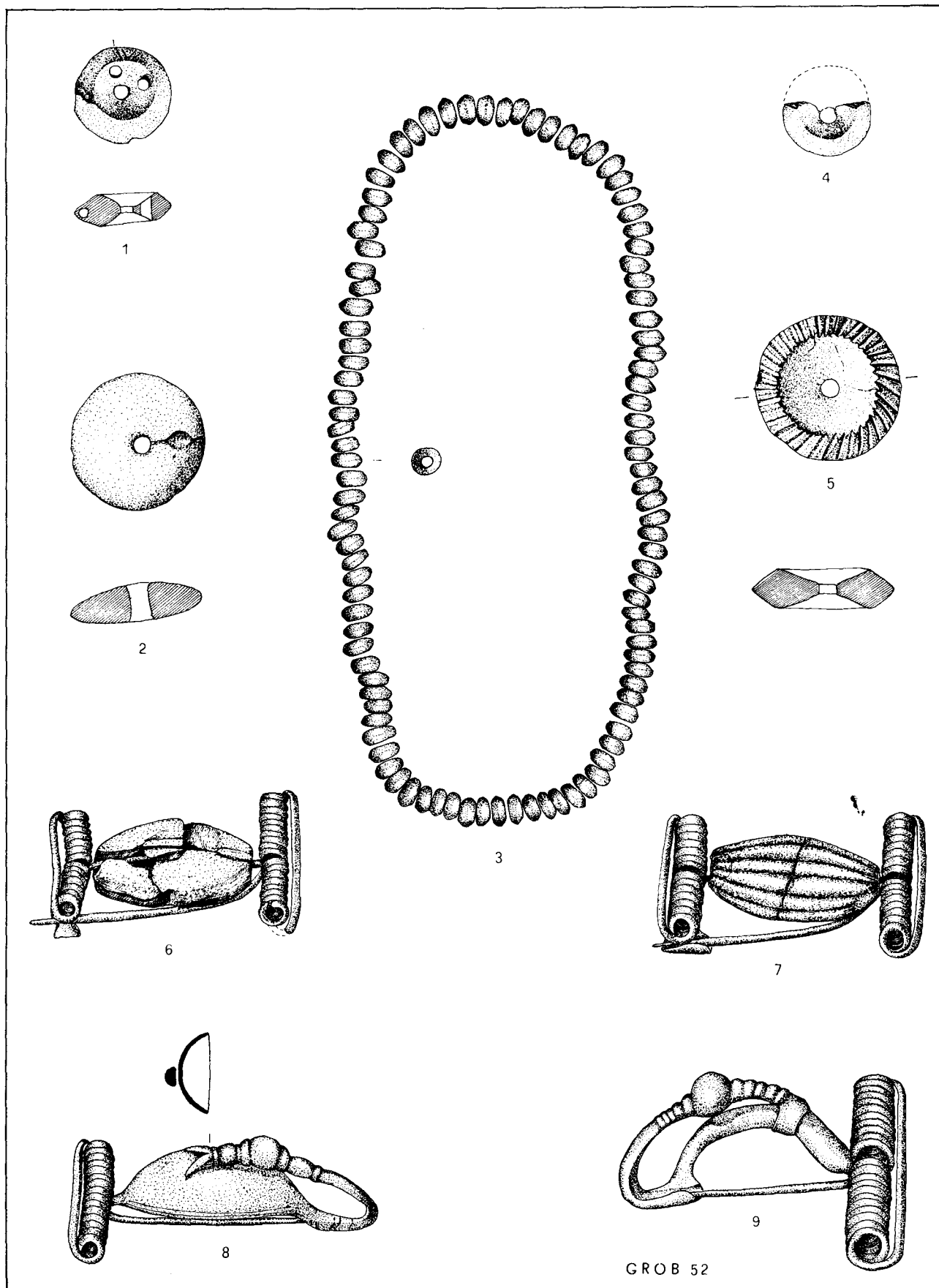

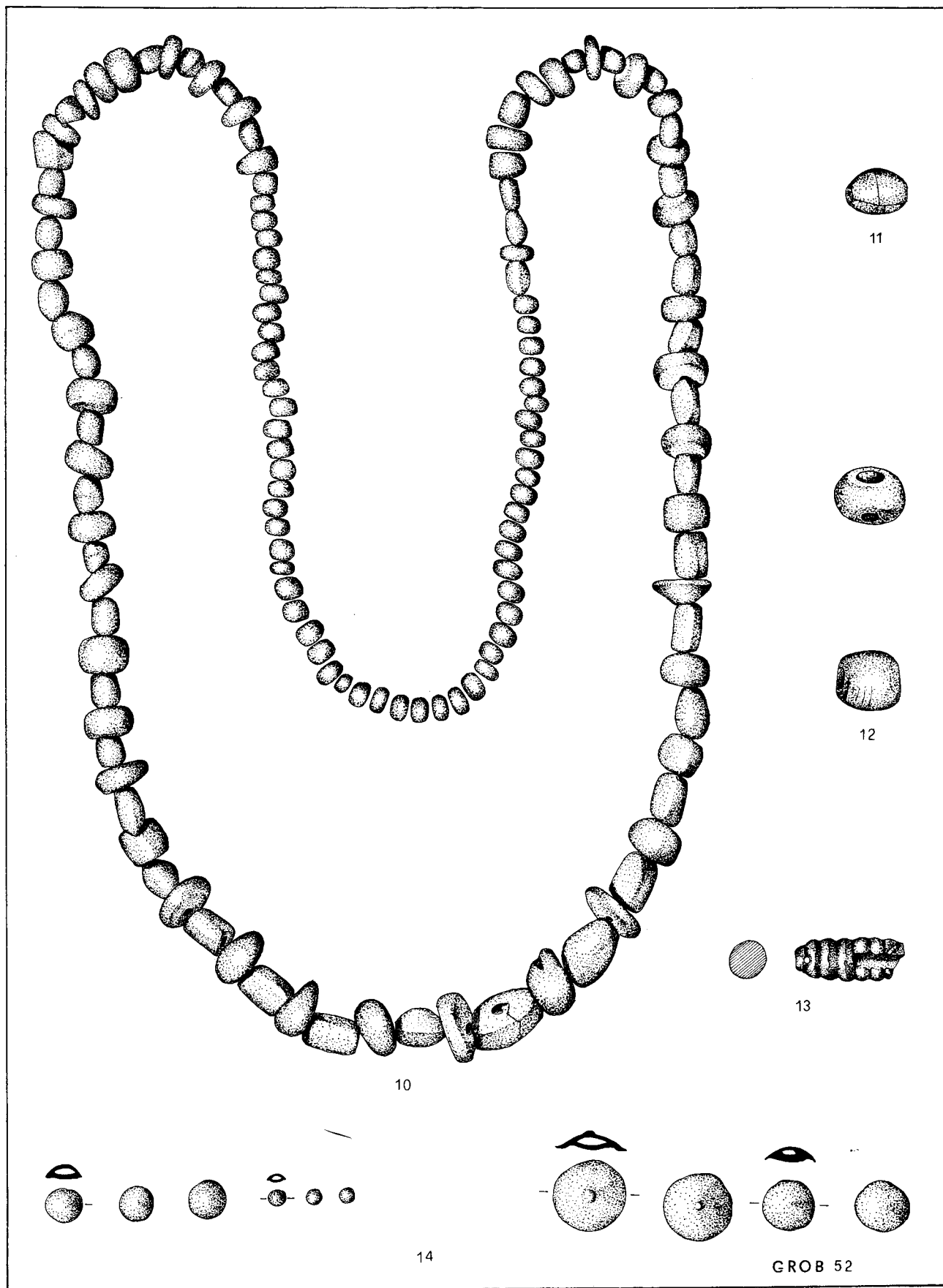
4

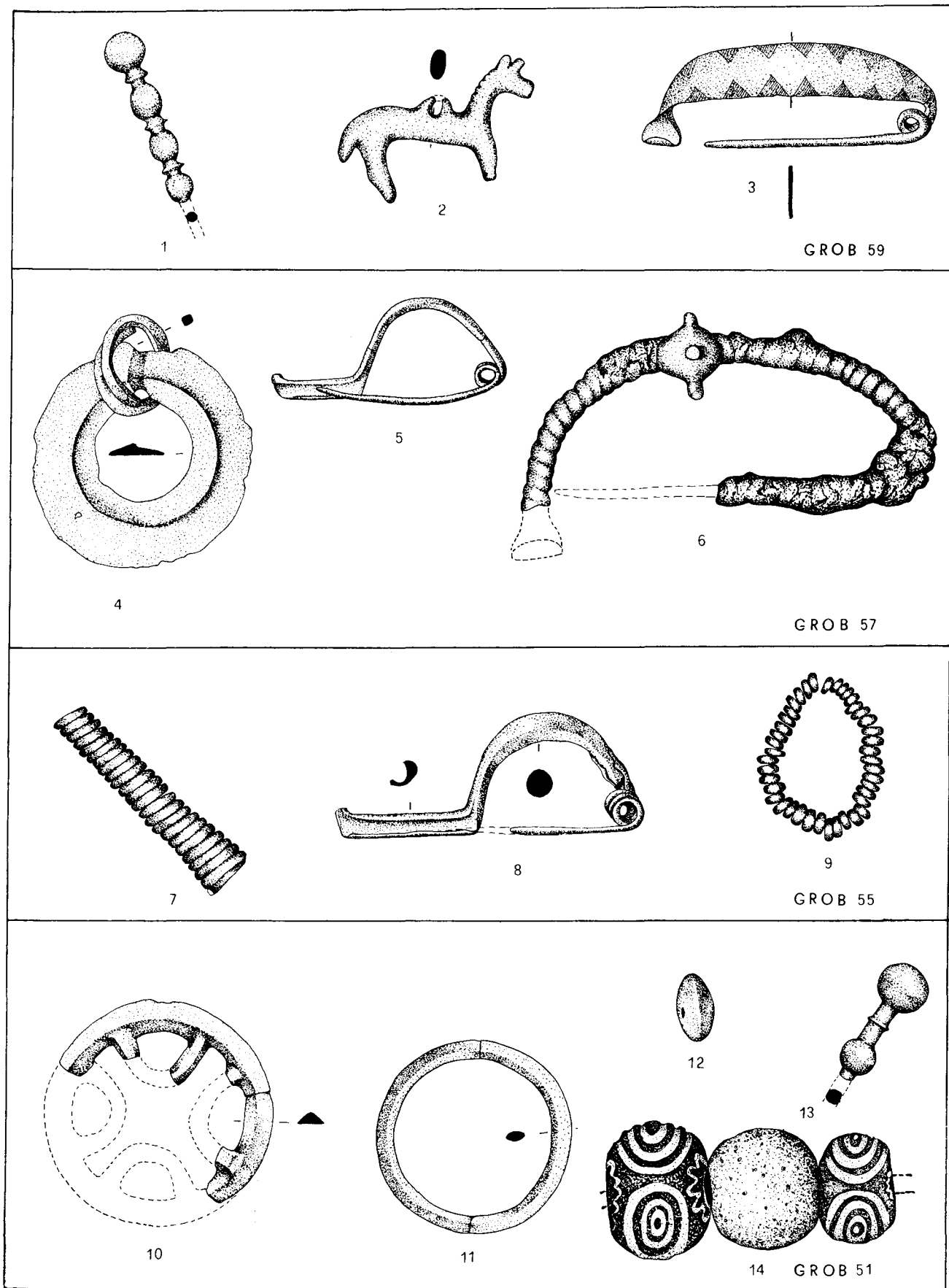
GROB 48

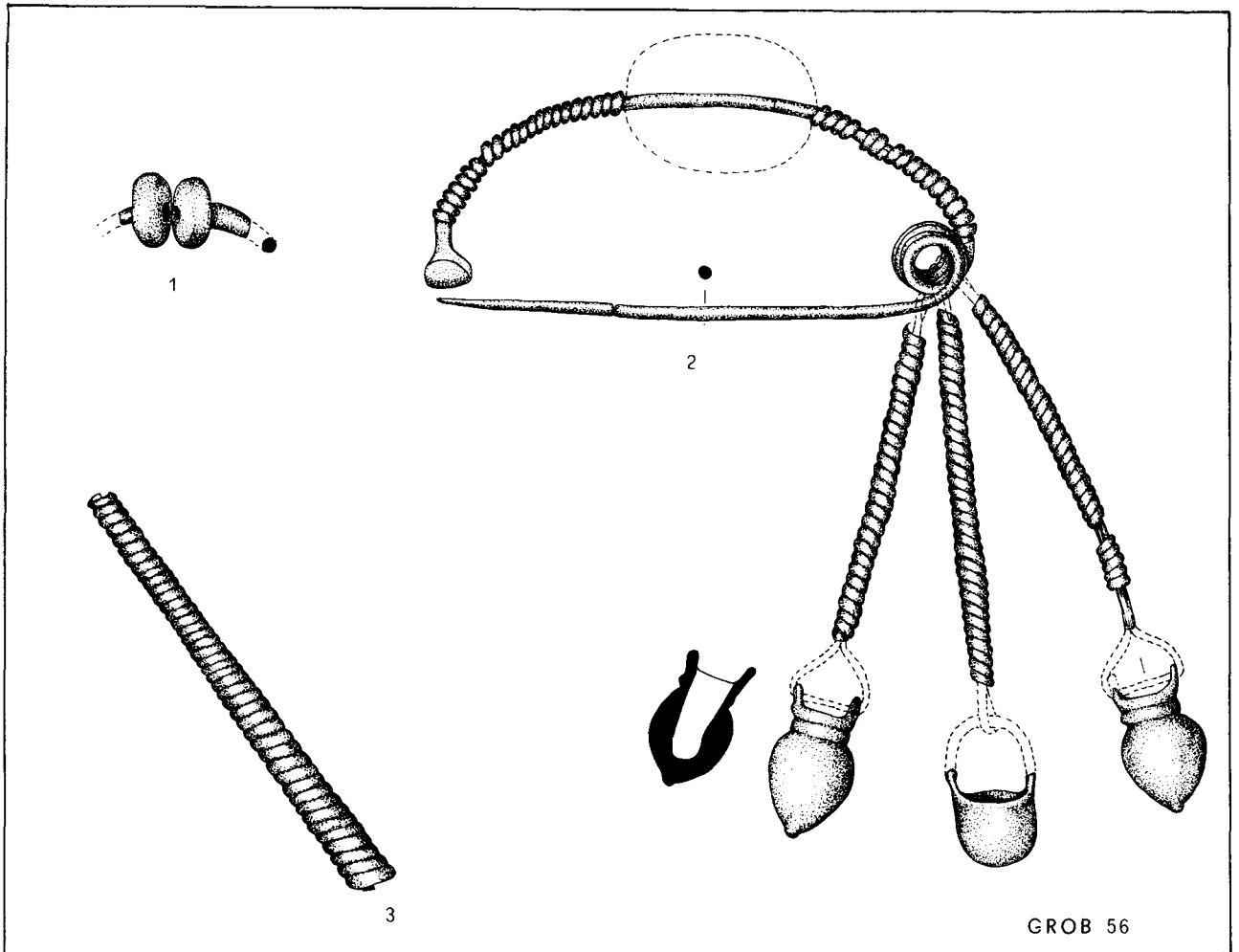

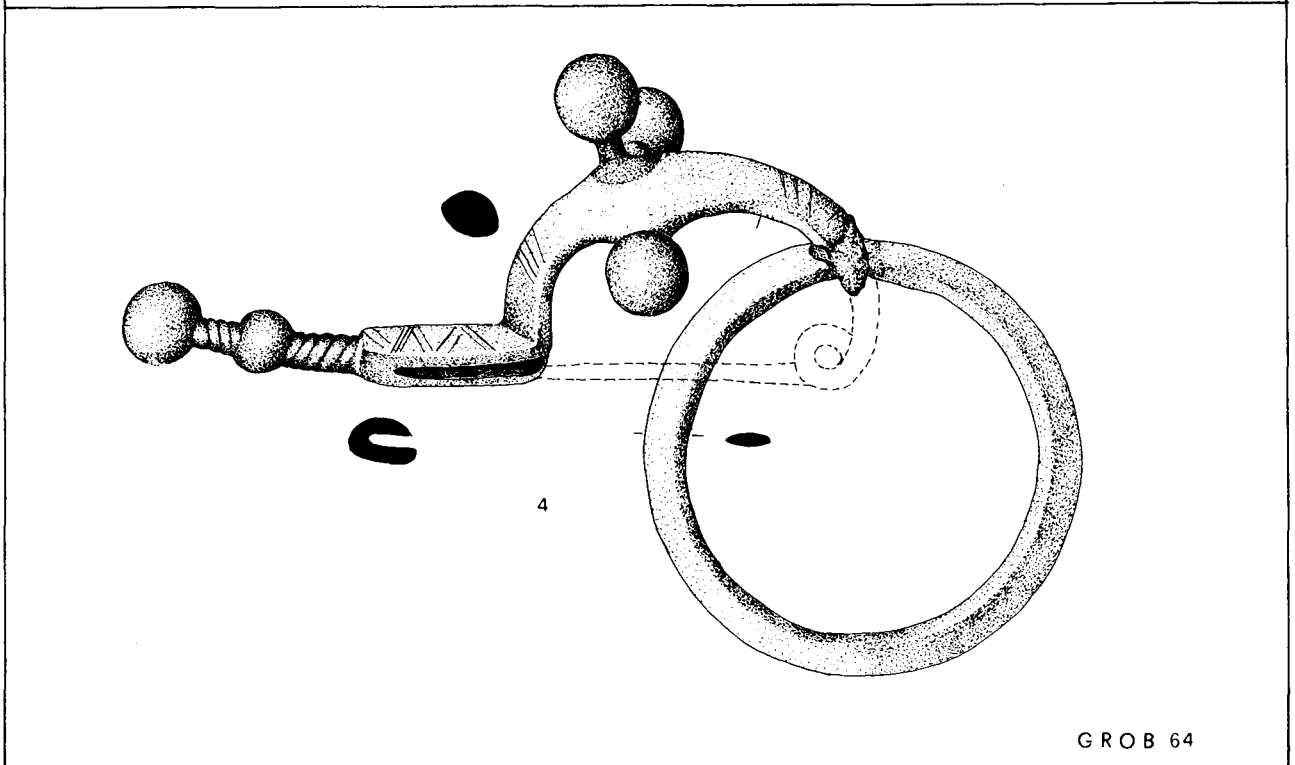

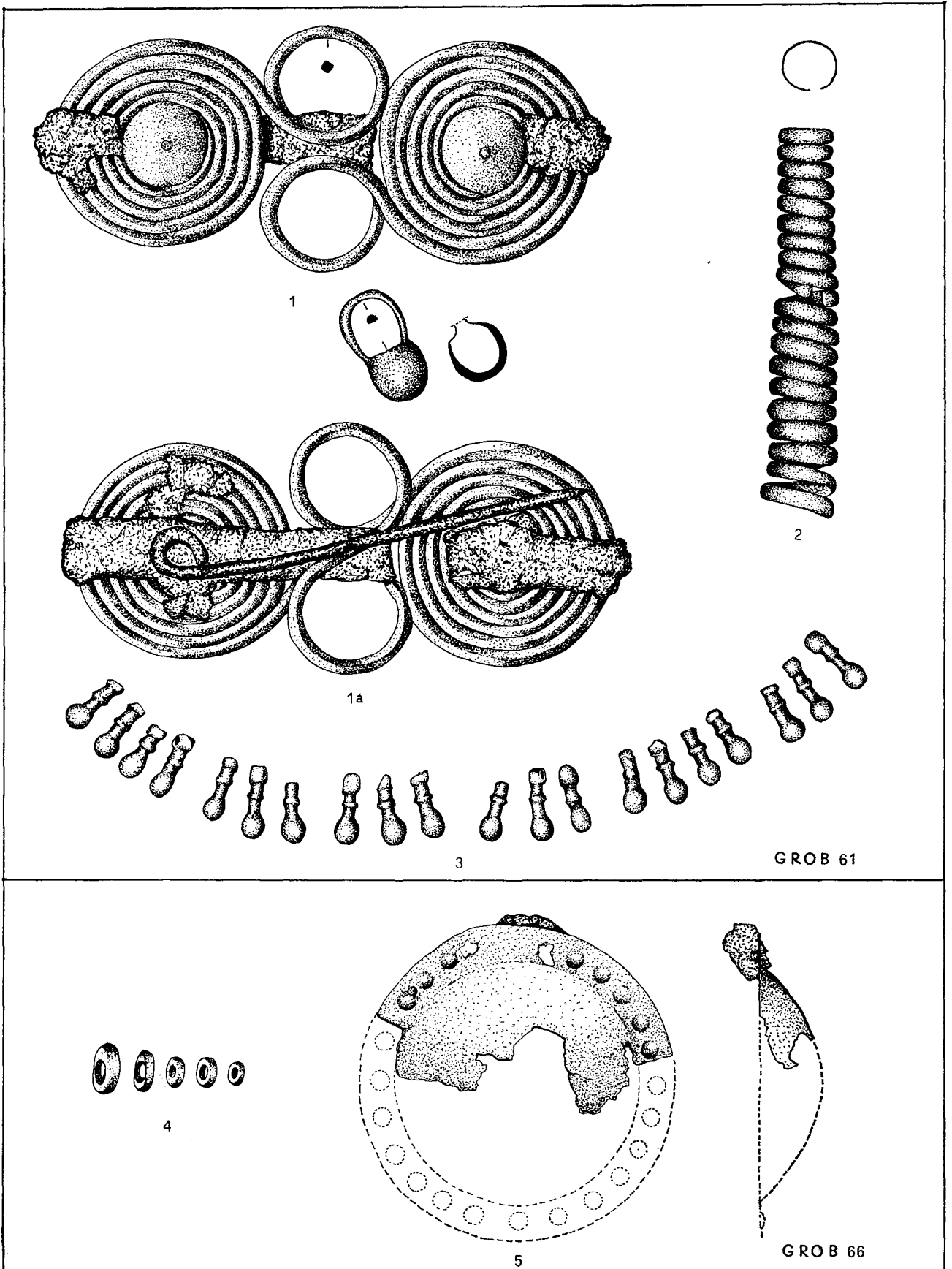

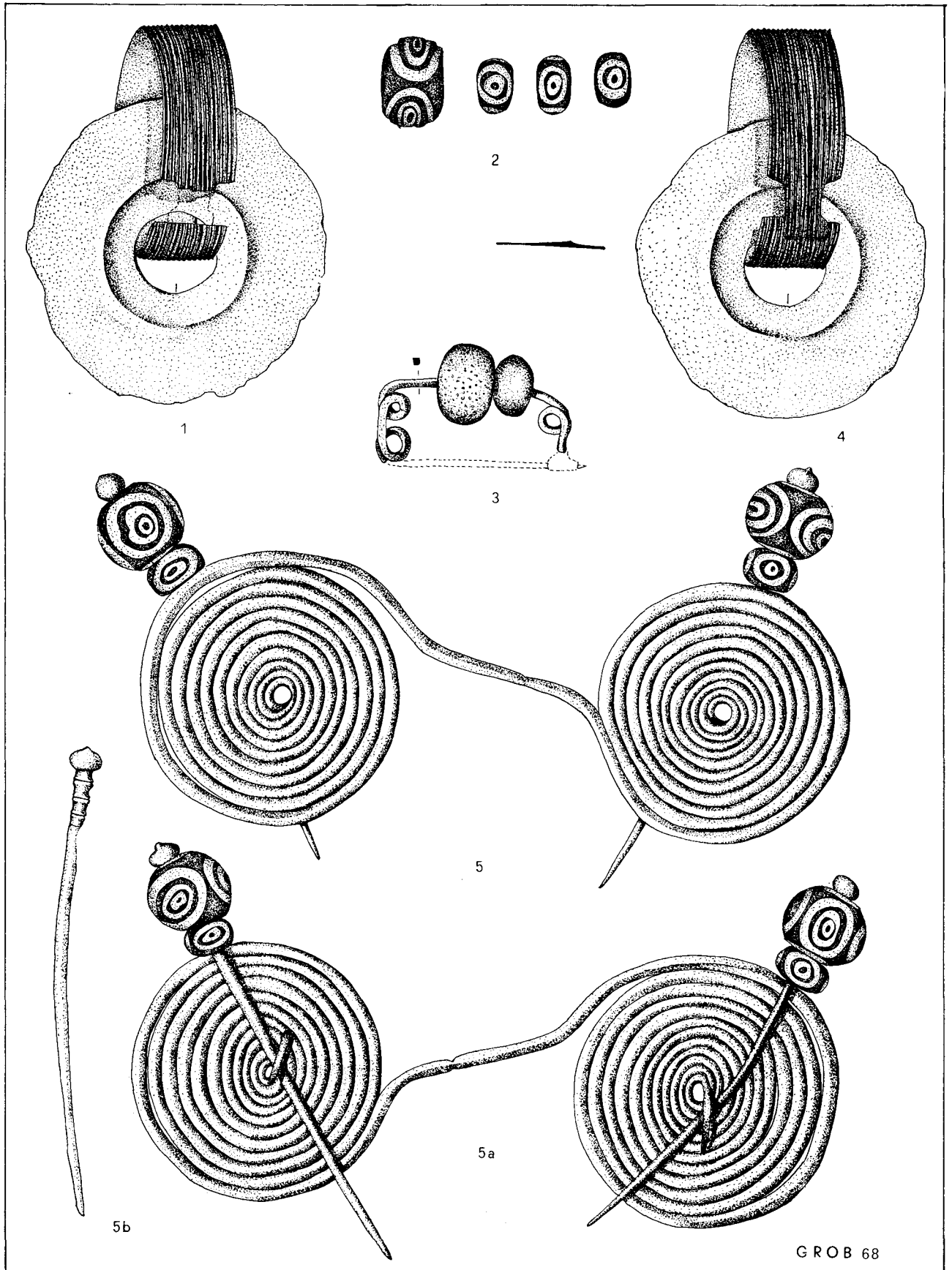

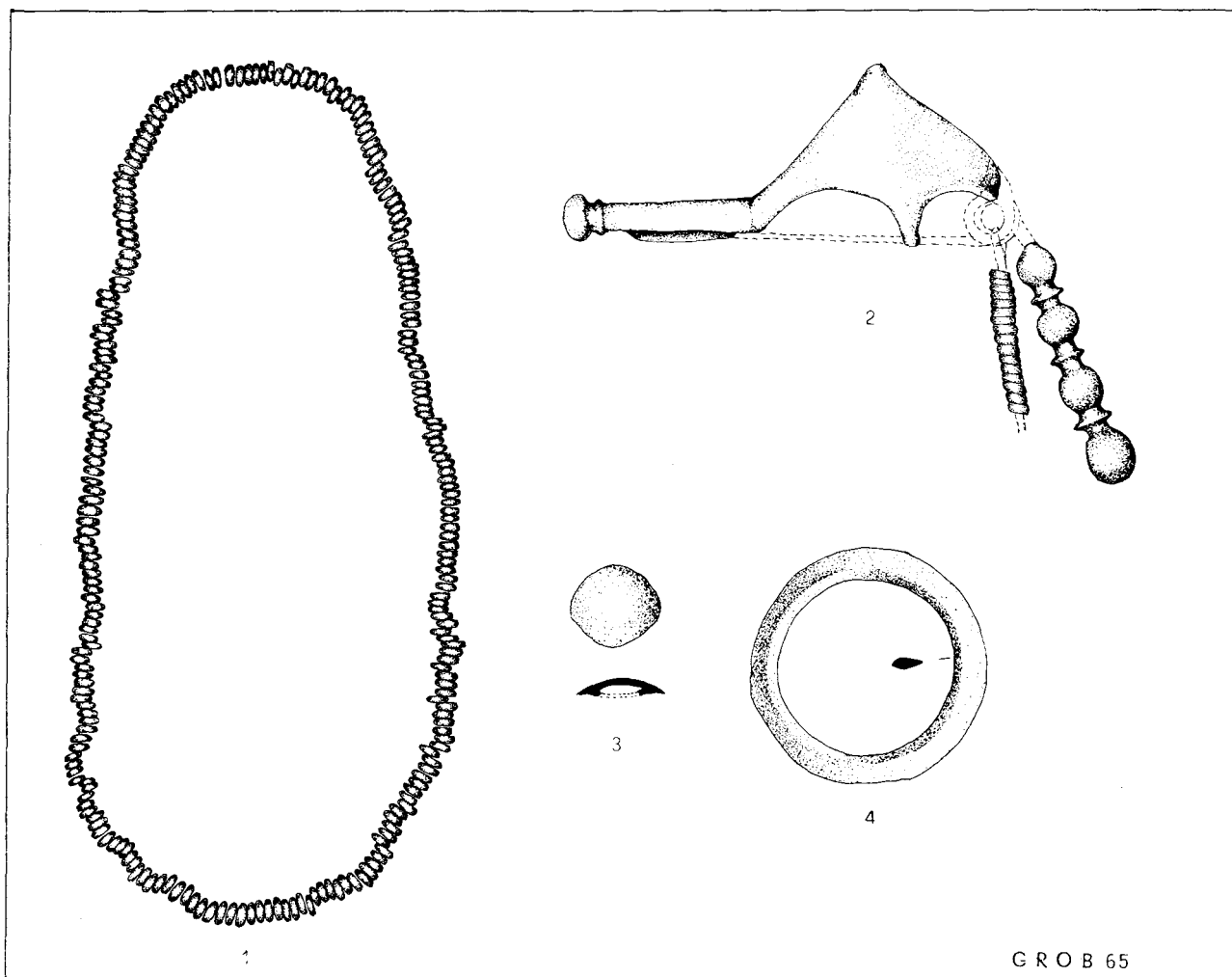
GROB 56

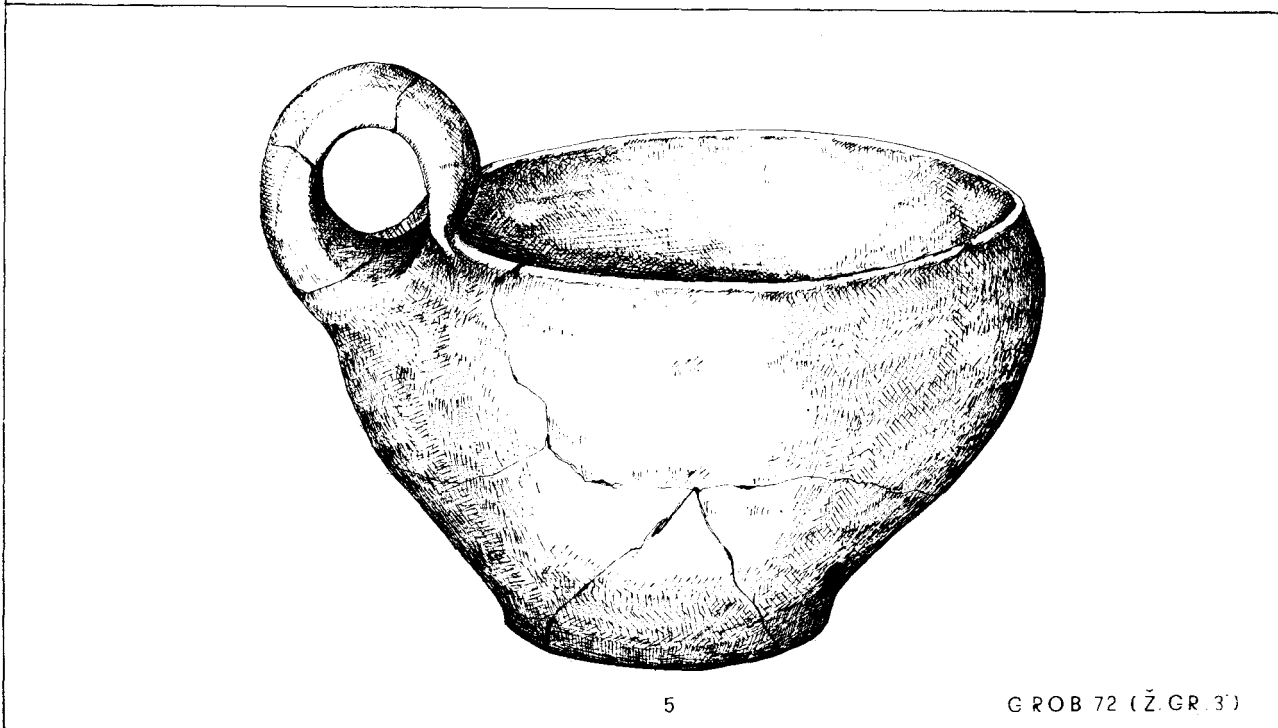
GROB 64

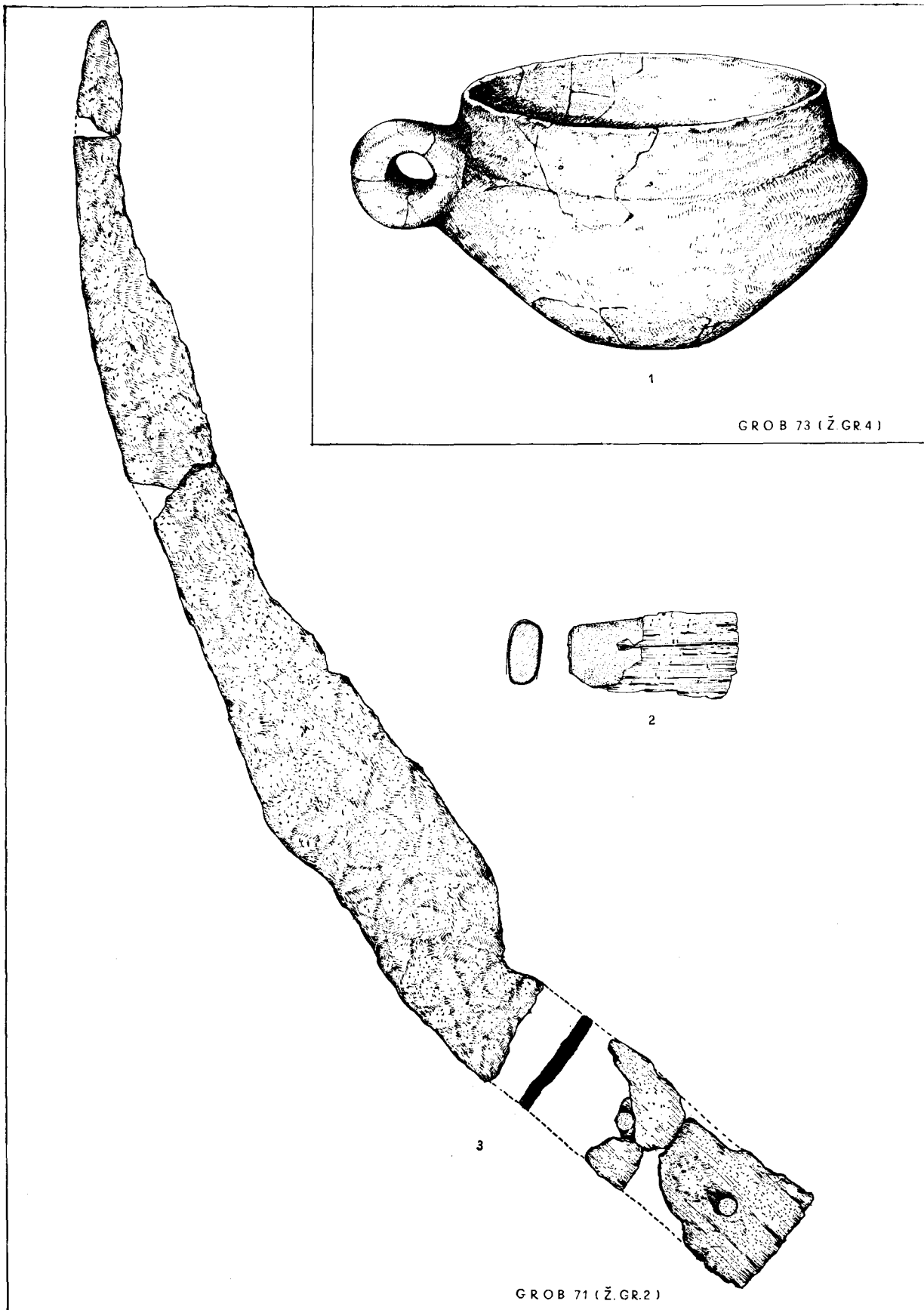

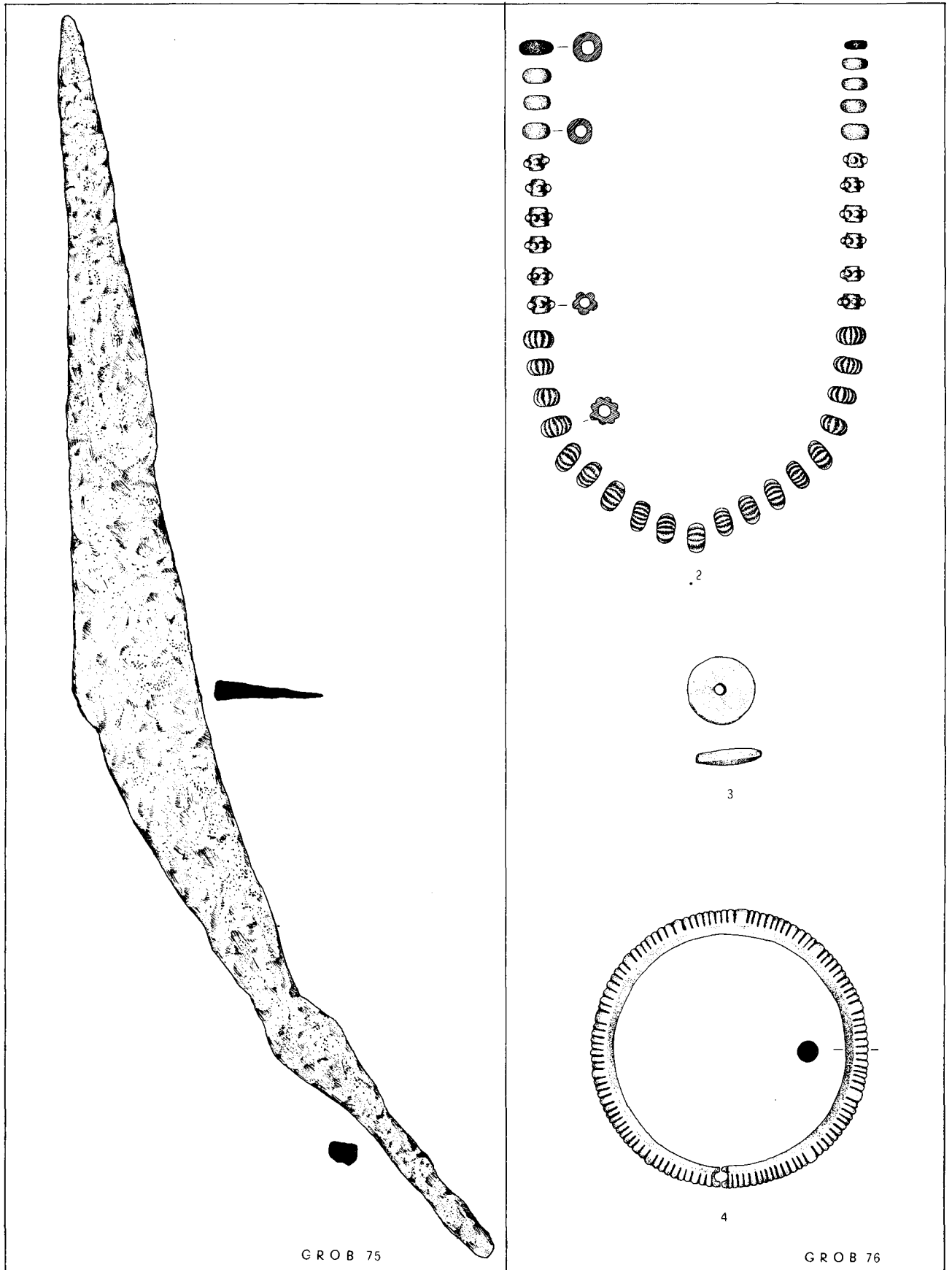
GROB 65

5

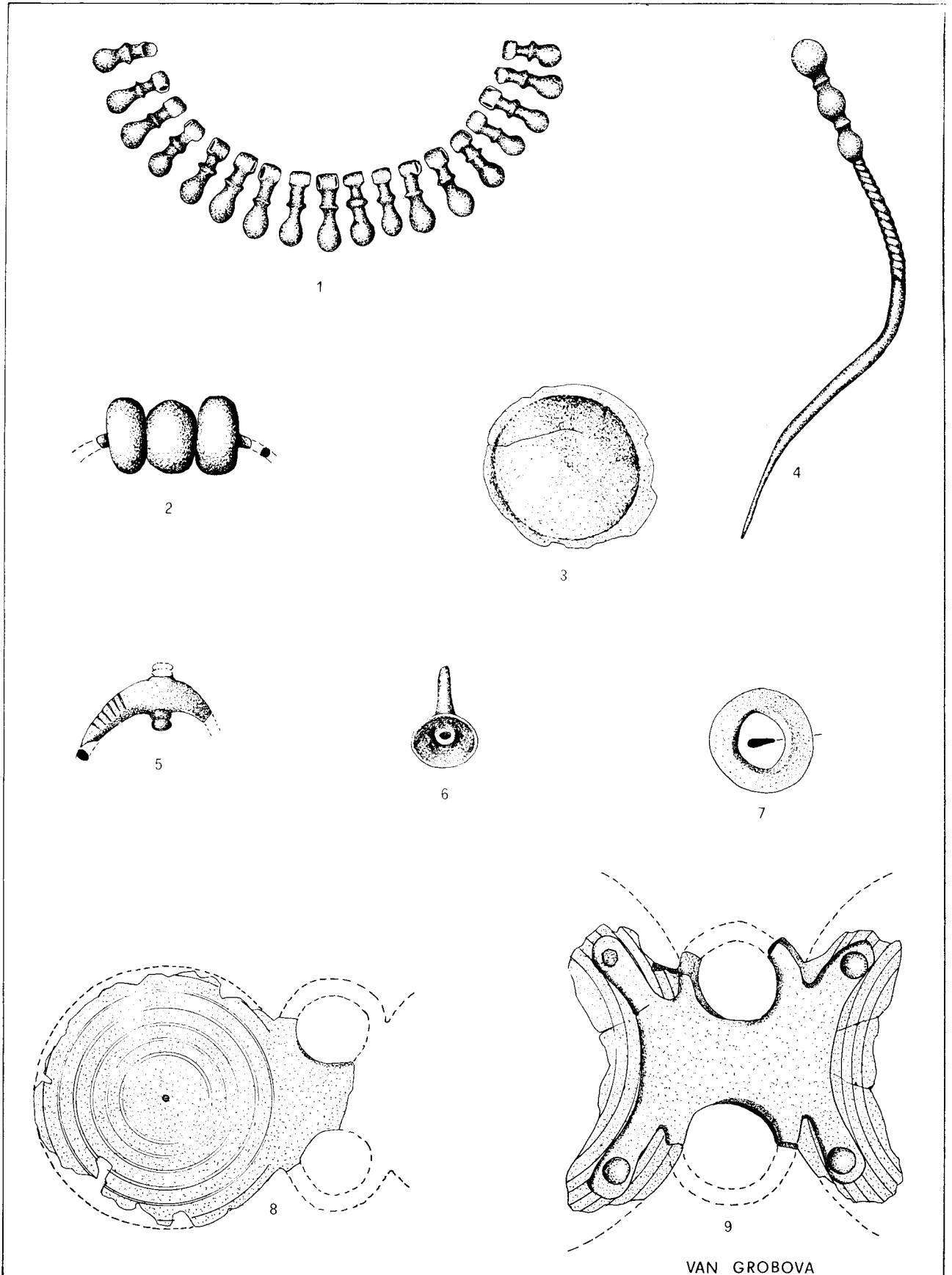
GROB 72 (Ž. GR. 3)

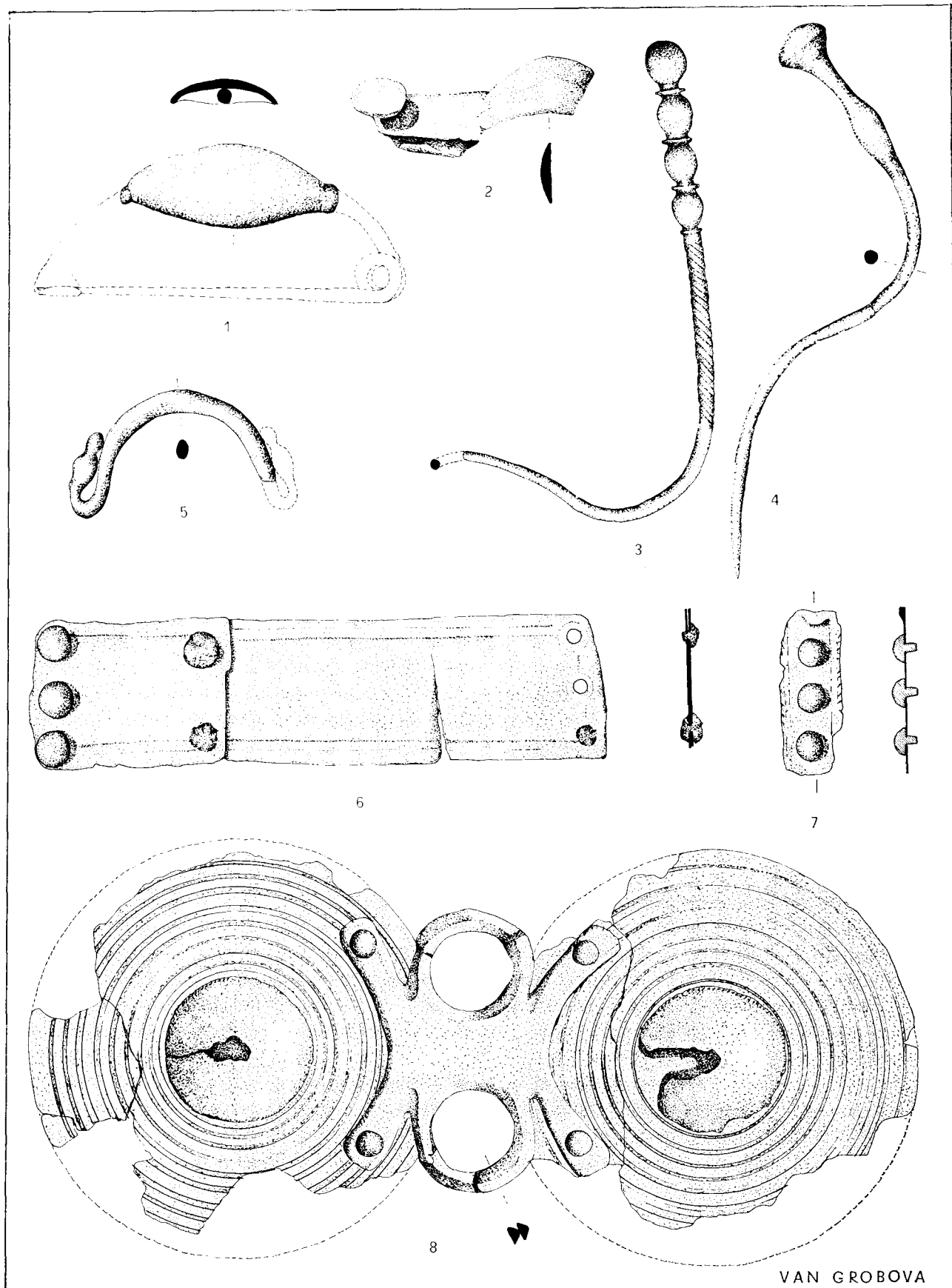

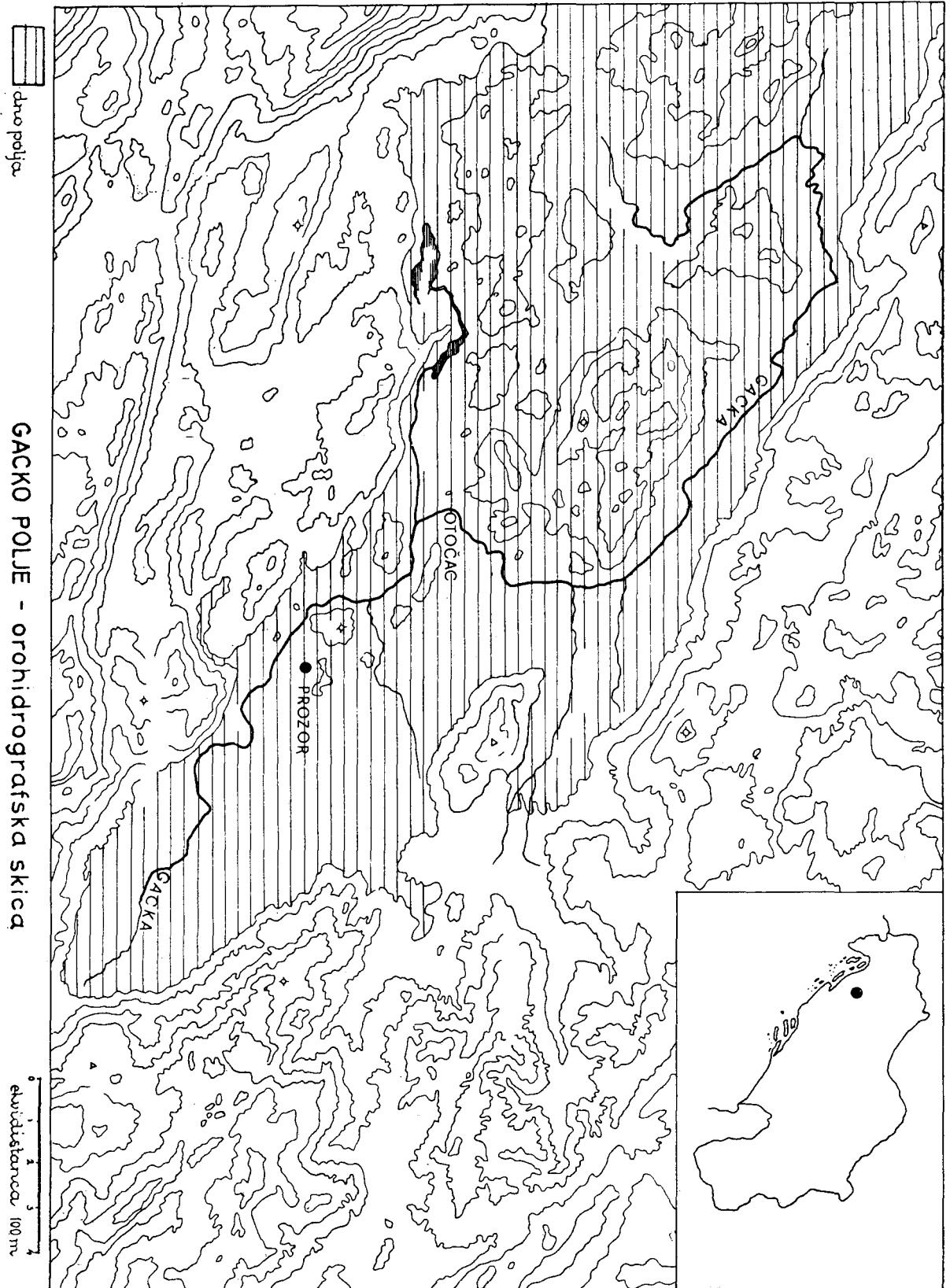
GROB 75

GROB 76

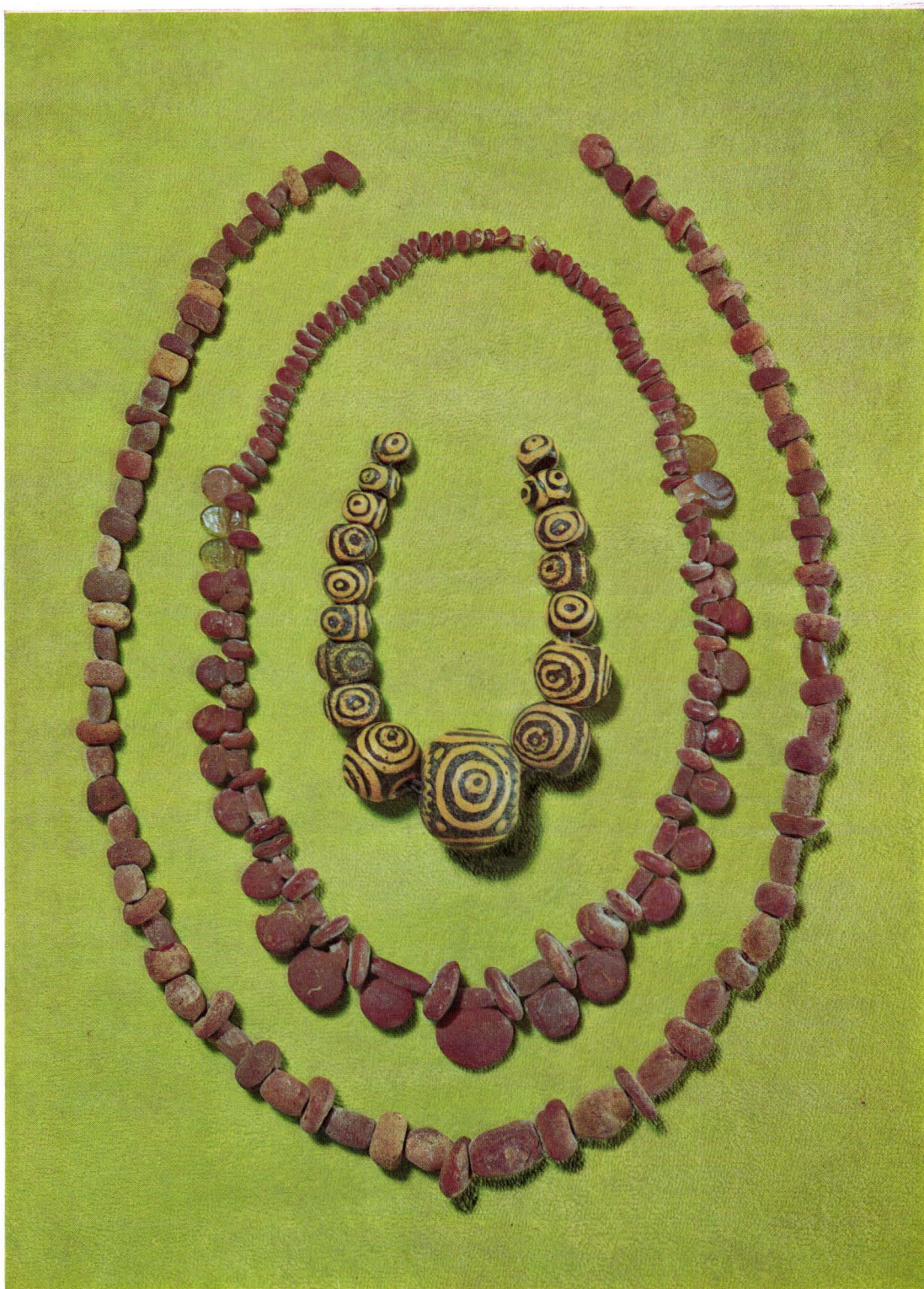

NIVES MAJNARIĆ-PANDŽIĆ

KASNOLATENSKI KELTSKI GROBOVI IZ SOTINA

U prehistorijskoj zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu čuva se materijal otkriven 1903. godine u Zmajevcu, položaju udaljenom 2 km istočno od Sotina, u tadašnjem vinogradu seljaka Luke Crnjanovića.¹ Taj je pri rigolanju svog vinograda naišao na paljevinske grobove inventar kojih je na svu sreću sakupio pazeći na cjeline i odmah ga poslao u Arheološki muzej u Zagrebu popraćujući pismom u kojem tadašnjeg direktora Muzeja J. Brunšmida na svoj način obavještava o situaciji na terenu.² J. Brunšmid je nalaze odmah inventirao uspjevši rekonstruirati tri grobne cjeline koje mi ovdje objavljujemo prema njegovim podacima iz inventarske knjige od broja 4166 do 4201. Osim triju grobnih cjelina popisao je Brunšmid i ostale nalaze iz razorenih grobova na istom položaju, pa neke važnije među njima ovdje također donosimo.

Prema sačuvanim podacima možemo zaključiti da se radilo o paljevinskim grobovima od kojih je grob I imao pepeo i priloge sahranjene u brončanom vedru, ovdje dakle u funkciji urne. Za ostale grobove nemamo spomenute podatke o obliku groba i eventualnoj upotrebi urne. Za grobove I i II Crnjanović spominje da su bili nađeni na dubini od oko 1 m.

Pojedini nalazi iz grobova već su spominjani u literaturi, ali do sada nisu nigdje publicirani ni detaljnije valorizirani.³

¹ Zahvaljujemo Stručnom kolegiju Arheološkog muzeja u Zagrebu na dopuštenju za objavu zmajevačkih nalaza. Posebnu zahvalnost dugujemo dr K. Vinski koja nam je stavila na raspolaganje veći dio ovdje objavljenih fotografija.

² Iz pisma L. Crnjanovića od 19. I 1903: »Devetog siječnja nađeno je pri rigolanju: bakreni kotao, poviše njega gvozdena šipka, u kotlu 4 razna kotura od mesinga, 1 bakreni lančić, 1 stari bakreni fildžan, 1 bakreni novac, više željeznih komada s kostima, 1 komad koplja, sve bijaše zaklopito sa bakrenim zaklopcom, sa jednom ostrugom i 1 nožem«.

³10. siječnja nađena je željezna štangla, 2 bakrena kotlića, 1 željezni klobuk, 2 željezna

noža, 3 željezna koplja, 1 željezna viljuška i više željeznih komadića. Sve se je nalazilo duboko po prilici do 1 m. One željezne šipke koje su posavijane, one su u svakom grobu na svim stvarima prve bile najgornje«.

³ S. Ercegović, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, ser. III, II, 1961, pp. 128—129, 134; J. Todorović, Kelti u jugoistočnoj Evropi, Beograd, 1968 (dalje citiramo J. Todorović, Kelti . . .); J. Todorović, Vesnik Vojnog muzeja 11—12 1966, p. 361 sqq.; N. Majnarić—Pandžić, Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu, Vinkovci, 1970, p. 42. — Tu su objavljeni i nalazi iz razorenih grobova na Zmajevcu: (tab. XXXV, 1a, b; XXXVI, 3, 4; XXXVII, 1, 5—7). Na tablama XXXII — XXXVIII je i materijal iz Sotina.

G r o b I

1. Inv. br. 4166.
Vedro od brončanog lima izrađeno od jednog komada, sa željeznim obručem oko vrata i željeznim provjeslom zakvačenim u dvije masivno i grubo izvedene ušice. Provjeslo završava stiliziranim prikazom labuđih glavica. U području ramena vedro je vrlo oštećeno, a dno je zgnječeno. Visina 22,4 cm, promjer otvora 18 cm (tab. I, 6).
2. Inv. br. 4167.
Kaserola od brončanog lima. Duga i tanka drška okruglog presjeka završava vrlo stiliziranom labuđom glavicom. Dno je ravno, s nutarnje strane vidljivi su koncentrični krugovi kao tragovi vrlo primitivnog tokarenja. Kaserola je deformirana i vrlo oštećena, drška odlomljena. Promjer 20,5 cm, visina 5 cm, dužina drške 30 cm (tab. I, 7).
3. Inv. br. 4168.
Lijevani brončani simpulum. Drška odlomljena, nedostaje joj manji dio. Recipijent prilično masivno lijevan, raščlanjen s tri horizontalna rebra, stoji na niskoj prstenastoj nožici. Donje rebro ukrašeno dvostrukim nizom žigosanih uboda, a prstenasto profiliran obod frizom arkadica sa zašiljenim lukom (varijanta klasičnog »Eierstab« motiva). Na donjem dijelu drške ponavlja se žigosani ukras. Nije posve pouzdano da je odlomljena drškica, koju ovdje donosimo, pripadala ovom simpulu. Visina recipijenta je 2,7 cm, promjer oboda 5 cm (tab. II; slika u tekstu).
4. Inv. br. 4169.
Željezna ovalna pojasna kopča, platirana brončanim limom ukrašenim tiještenim motivima koncentričnih polukrugova. Trn i uređaj za pričvršćivanje na podlogu, s masivnim četvrtastim ušicama, oštećeni. Dužina 13,5 cm, širina 5,5 cm (tab. I, 9).
5. Inv. br. 4170.
Brončani lijevani kolut ukrašen na obodu skupinama od po tri vertikalno nanizane bradavice. Promjer 10,4 cm (tab. I, 5).
6. Inv. br. 4171.
Brončani lijevani obručić ukrašen kao br. 5. Promjer 6,6 cm (tab. I, 2).
7. Inv. br. 4172.
Brončana lijevana narukvica primaknutih krajeva ukrašena kao br. 5. Promjer 6,5 cm (tab. I, 4).
8. Inv. br. 4173.
Lijevani brončani kolutić ukrašen kao br. 5. Promjer 4,5 cm (tab. I, 1).
9. Inv. br. 4174.
Ulomak brončanog pojasa od štapićastih i horizontalno narebrenih članaka međusobno spojenih karićicama. Dužina jednog članka je 3,3 cm (tab. I, 8).
10. Inv. br. 4175.
Brončana fibula s trakastim lukom i obostranom spiralom s vanjskom spojnicom. Nožica i vrh igle nedostaju. Dužina 4,8 cm (tab. I, 3).

11. Inv. br. 4176.
Fragment željezne fibule s trakastim lukom (tab. III, 4).
12. Inv. br. 4177.
Ulomak tanke brončane karike. Ne reproduciramo.
13. Inv. br. 4178.
Ulomci željezne narukvice od spiralno smotane žice. Ne reproduciramo.
14. Inv. br. 4179.
Mala željezna ostruga od šipke okruglog presjeka, s kratkim trnom i dva veća plosnata dugmeta. Vrh trna oštećen. Raspon ostruge je 5 cm, promjer dugmadi 1,5 cm (tab. III, 2).
15. Inv. br. 4180.
Željezna šipka četvrtastog presjeka sa zašiljenim vrhom; u gornjem dijelu tordirana, na vrhu raskovana i savijena u dvije ušice. Kroz ušice nekoć provučena karika nedostaje. Šipka je vjerojatno služila kao ražanj. Pri polaganju u grob namjerno savijena. Dužina 98 cm (tab. III, 3).
16. Inv. br. 4181.
Ravni željezni nož s izduženim trokutastim jezičcem, vrh oštećen. Dužina 14 cm, širina sječiva 1,8 cm (tab. III, 5).
17. Inv. br. 4182.
Dio željeznog noža s trakastim jezičcem drške na kojemu je djelomično sačuvana koštana obloga. Na donjem kraju ukrašena urezima. Dužina 7,5 cm, širina sječiva 1,3 cm (tab. III, 6).
18. Inv. br. 4183.
Zasebno inventirana drška kaserole opisane pod br. 2.
19. Inv. br. 4184.
Valjkasto smotana željezna pločica. Dužina 3 cm (tab. III, 1).

G r o b II

20. Inv. br. 4185.
Ulomci dvaju vedara od brončanog lima s masivnim željeznim atašama i provjeslima.
(Tab. III, 7) — masivne ataše pričvršćene zakovicama, provjeslo okruglog presjeka sužava se na krajevima i završava primitivno izvedenim stiliziranim labuđim glavicama. Raspon ataša je 25 cm (što ukazuje na prilične dimenzije brončanog vedra).
(Tab. III, 8) — vedro je bilo manjih dimenzija od prethodnoga; provjeslo sekundarno deformirano; ataše ovog vedra razlikuju se od prethodnoga, sastoje se od dvije pačetvorinaste blizu primaknute prikovne pločice. Raspon ataša je 11,5 cm.
21. Inv. br. 4186.
Ulomci okruglog umba od brončanog lima. Po tipu odgovara cijelom umbu iz groba III. Na prijelazu iz oboda u polukružno izbočen srednji dio izvedeno je plastično

- rebro za pojačanje; na obodu četvrtaste rupice za zakovice (primarno 6 ili 8). Promjer cca 26,5 cm (tab. V, 3).
22. Inv. br. 4187.
Željezno koplje s uskim listom rombičnog obrisa i slabo naglašenim rebrom. Gornji dio koplja nedostaje. Dužina 14,5 cm, širina lista 2,4 cm (tab. III, 10).
23. Inv. br. 4188.
Željezna narukvica s daleko prebačenim krajevima. Srednji je dio trakasto raskovan i ukrašen horizontalnim plastičnim rebri. Krajevi oblikovani poput stiliziranih zmijskih glavica ukrašenih vertikalnim urezima. Na prijelazu u glavice narukvica je poprečno profilirana. Promjer 8 cm (tab. III, 9).
- 23a. (Tab. III, 11a—c) — ulomci brončanog lima.

G r o b III

24. Inv. br. 4189.
Željezni zakrivljeni bojni nož s trakastim jezičcem drške. Na hrptu sječiva masivno pojačanje. Dužina 27,5 cm, širina sječiva 4,6 cm (tab. IV, 2).
25. Inv. br. 4190.
Masivni željezni bojni nož s kolutom na kraju trakastog jezičca drške. Namjerno savijen. Dužina 47 cm, širina sječiva 5,9 cm (tab. IV, 3).
26. Inv. br. 4191.
Željezno koplje s masivnim kraćim usadnikom, ovalnim obrisom lista i naglašenim rebrom. List lagano savijen. Dužina 56 cm (usadnik 12 cm), širina lista 7 cm (tab. IV, 8).
27. Inv. br. 4192.
Željezno koplje s dugim usadnikom i listom ovalnog obrisa s plitko rombičnim presjekom. Dužina 40,5 cm, širina 5 cm (tab. IV, 7).
28. Inv. br. 4193.
Željezno koplje s dugim masivnim usadnikom i uskim listom plitko rombičnog presjeka. Namjerno savijeno. Dužina 44 cm (usadnik 12 cm), širina lista 4 cm (tab. IV, 6).
29. Inv. br. 4194.
Željezni ražanj oblika kao br. 15. Dužina 87,5 cm (tab. IV, 1).
30. Inv. br. 4195.
Željezni nožić s povijenim sječivom. Na odlomljenoj dršci sačuvana originalna željezna obloga ukrašena vertikalnim urezima. Dužina 14,5 cm, širina sječiva 1,8 cm (tab. IV, 4).
31. Inv. br. 4196.
Željezni okrugli umbo s vrlo širokim obodom i nepravilno izbočenom polukuglastom kalotom. Na dnu tog centralnog izbočenja udubljeno je široko rebro. Na obodu nema tragova rupice za zakovice.

- Promjer 27,3 cm, širina oboda cca 6 cm, promjer kalotastog izbočenja 12,5 cm, visina 6,3 cm (tab. IV, 10).
32. Inv. br. 4197.
Željezna viljuška. Od okova za držanje sačuvan samo mali dio. Dužina lagano tordiranih krakova je 11,5 cm, širina 6,8 cm (tab. IV, 11).
33. Inv. br. 4198.
Narukvica od spiralno savijene žice neizrazito pačetvorinastog presjeka. Promjer 8 cm (tab. IV, 5).
34. Inv. br. 4199.
Ulomci smotane plosnate željezne šipke. Ne reproduciramo.
35. Inv. br. 4200.
Brončani pojasni okov. S prednje strane završava stiliziranom životinjskom glavicom, sa stražnje strane uređajem za spajanje s podlogom. S donje prednje strane koso položen trn. S gornje strane ukrašen je s pet gljivastih izdanaka nad pet poprečno položenih rebara. Klobučići izdanaka ukrašeni su dubokim radialno raspoređenim urezima ispunjenima crvenim emajlom. Dužina 13,5 cm (tab. IV, 9).
36. Inv. br. 4201.
Komad brusa. Ne reproduciramo.

Iz razorenih grobova

37. Inv. br. 4202.
Masivni željezni jednosječni mač s kraćim trnom za nasad drške. Dužina 45,5 cm (trn 7 cm), širina sječiva 5,9 cm (tab. V, 1).
38. Inv. br. 4204.
Željezna četvrtasta pojasna pređica. Visoka 5,3 cm, duga 4 cm (tab. V, 2).
39. Inv. br. 4209.
Fragmenti veće glinene posude rađene na kolu, relativno fine fature. U tragovima sačuvani ostaci bijelog slikanja u širim zonama na crvenom fondu. U širem bijelom oslikanom pojasu uočljivo područje s pravilnim mrežastim upoliranim ukrasom (tab. V, 4a i 4b).⁴
40. Inv. br. 5033.
Brončana limena ukrasna obloga željezne pojasne kopče tipa Laminci. Vide se u pravilnom nizu sekundarno probušene rupice za zakovice (tab. V, 6).
Nije sigurno da nalaz potječe sa Zmajevca, ali svakako je iz Sotina (kupljen 1906. god. od sakupljača N. Vlašića).

⁴ Predmete inventirane pod inv. brojevima 4202, 4204 i 4209 obilježila je S. Ercegović, prijašnji kustos Arheološkog muzeja u Zagrebu, kao pripadajuće grobu III. Međutim, u originalnoj inventarskoj knjizi, pisanoj rukom J. Brunšmida, ti su predmeti jasno

izdvojeni kao materijal iz razorenih zmajevčičkih grobova. Kako nam nisu poznati argumenti koji su S. Ercegović naveli na pripajanje navedenih predmeta grobu III, držimo se u ovom popisu podataka iz inventarske knjige.

Među priložima groba I upada nam u oči posuđe od brončanog lima koje po svom sastavu (vedro, kaserola i simpulum) predstavlja garnituru za piće — već odavna registriran kulturni grobni prilog u pojedinim kasnolatenskim grobovima. Osim u nekropoli na Karaburmi u Beogradu⁵ nemamo dosada iz sjeverne Jugoslavije poznatih keltskih grobova s priložima brončanog posuđa, pa ćemo ovom zmajevačkom grobu posvetiti nešto više pažnje.

U zmajevačkim se grobovima javljaju vedra u grobu I (tab. I, 6) i u grobu II (tab. III, 7 i 8). Radi se o primitivno rađenim vedrima od brončanog lima s masivnim željeznim provjeslima završenim stiliziranim prikazom ptičjih (labuđih) glavica. Dok vedra iz groba II imaju standardno rađene ataše, vedro iz groba I ima provjeslo pričvršćeno na neuobičajen način. Umjesto ataša ovdje ušice za provlačenje provjesla drži grubi željezni kolot obavijen oko vrata posude. Dobiva se određen dojam da je takav uređaj za pričvršćivanje provjesla nastao sekundarno, nakon što su se ataše odlomile, ali nam na žalost nije pošlo za rukom ustanoviti rupice zakovica eventualnih ranijih ataša, pa ne možemo ničim potvrditi našu pretpostavku.

Vedra su općenito najčešći oblik brončanog posuđa u cijeloj provinciji Panoniji jer su bila i najviše upotrebljavana u svakodnevnome životu. Pregledamo li repertoar rimskih brončanih vedara koje je iz Panonije sakupio i obradio A. Radnóti,⁶ teško ćemo naći prave analogije za vedro iz groba I. Ipak je to vedro, a najvjerojatnije i fragmenti vedara iz groba II, najbliže vedrima tipa Bargfeld,⁷ od kojih je više primjeraka izvađeno iz korita Kupe kod Siska.⁸ Po Willersu vrijeme rane izrade tog tipa pada u I st. prije n. e., ali on i dalje traje kroz cijelo I st. n. e. Rani primjerci vedara tipa Bargfeld ustanovljeni su u kasnolatenskim grobovima u tesinskoj nekropoli u Giubiascu i u slovenskoj Idriji.⁹ Po svemu sudeći trebalo bi u okvirima te kasnolatenske skupine tražiti oblast nastanka tog tipa vedara, što, jasno, ne isključuje njihovu dalju izradu i u domaćim panonskim radionicama. Gruba izrada, tehnika izvedbe od brončanog lima i pomanjkanje ukrasa odvajaju to posuđe od italskih proizvoda I st. pr. n. e. i I st. n. ere. Novija istraživanja potvrđuju dalje ove zaključke. Tako je za interpretaciju zmajevačkih vedara značajna studija S. Gabrovca u kojoj u povodu obrade kasnolatenskih grobova iz Volarija kod Tolmina raspravlja o porijeklu i radioničkoj pripadnosti kasnolatenskih situlastih vedara od brončanog lima iz Slovenije.¹⁰ Među vedrima koja je sakupio na svojoj tabli III ima primjeraka koji se tipološki mogu neosporno vezati uz zmajevačka vedra. Kako nigdje u Italiji ne nalazi prave analogije za tu vrstu posuđa, vrlo uvjerljivo pretpostavlja da je ono proizvod domaćih radionica s područja idrijske skupine. Odatle su takova vedra bila već uvedenom

⁵ Todorović, *Kelti...*, p. 56, fig. 14 (grob 110); p. 39, fig. 8 (grob 11).

⁶ A. Radnóti, *Die römischen Bronzegefäße von Pannonien*, Diss. Pann. Ser. II, 6, 1938, p. 105 sqq., tab. IX — X, XXXII, XXXIII.

⁷ H. Willers, *Die römischen Bronzebeimer von Hemoor*, Leipzig 1901; H. Willers, *Neue Untersuchungen über die römische Bronzeindustrie von Capua und von Niedergerma-*

nien, Hannover, 1907; — djela nam nisu dostupna, pa rezultate citiramo prema Radnóti.

⁸ V. Hoffiller, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, n. s. VII, 1903/4, p. 98 sqq.

⁹ A. Radnóti, o. c., pp. 112—113 (bilješka 60).

¹⁰ S. Gabrovec, *Arheološki vestnik* XI — XII, 1960/61, p. 15 sqq.

trgovačkom mrežom, središte koje je bilo u Akvileji, izvožena, kako u Panoniju tako i dalje na sjever.¹¹ Naravno da time ne pripisujemo zmajevačka vedra radionicama s područja idrijske skupine, nego smatramo da su proizvod neke od domaćih južnapanonskih radionica koje su od srednjeg latena pa do vremena već formirane rimskoprovincijalne kulture kontinuirano proizvodile razne artefakte, kako od lijevane bronce i željeza tako i od brončanog lima.

Uz vedro je grobu I pridodana i kaserola od brončanog lima, namijenjena najvjerojatnije grijanju i prokuhavanju vode koja se običavala dodavati vinu.¹² U Panoniji se s obzirom na tehniku izrade javljaju dvije grupe brončanih kaserola: prvoj pripadaju primjerci od brončanog lima, a drugoj lijevane kaserole. Limene su kaserole primitivnije izrađene i vrlo jednostavno ukrašene. Radnóti je sakupio panonske nalaze tretirajući ih prilično opširno. Općenito je proizvodnju limenih kaserola odredio u vrijeme prve polovice I st. n. ere ističući da najstariji primjerci potječu iz sjeveroitalskih grobova Augustova doba.¹³

Zmajevačka je kaserola rađena vrlo primitivno i tipološki se ne može povezati ni s jednim primjerkom reproduciranim u Radnótija. Svi panonski primjerci sabrani u Radnótijevoj sintezi daleko su kvalitetnije rađeni.¹⁴ To se osobito odnosi na dršku koja je vrlo duga, tanka, okruglastog presjeka i završava primitivno oblikovanom labuđom glavicom. Neke karakteristike naše kaserole dovode je donekle u tipološku vezu s kaserolama (tavama) tipa Aylesford.¹⁵ To je u prvom redu mala visina recipijenta, a zatim i završetak drške u obliku stilizirane labuđe glavice. Međutim, to su ipak dosta daleke sličnosti, jer ni profil recipijenta, ni tehnička kvaliteta, ni izgled drške ne predstavljaju stvarne analogije s navedenim kaserolama koje je J. Werner uvrstio među nalaze brončanog posuđa karakterističnog za kasnolatensko razdoblje.¹⁶ Ipak iz navedenih sličnosti možemo razabrati da zmajevačka kaserola formalno pripada kasnom latenu.

Za nas su zanimljivi nalazi kaserola s drškom završenim labuđom glavicom iz nekropole u Giubiascu,¹⁷ koje se opet i vremenski i prostorno mogu povezati s idrijskom skupinom, a za nju smo utvrdili kao znatnu vjerojatnost da je rezultat lokalne proizvodnje posuđa od brončanog lima. U svakom slučaju zmajevačka kaserola izgleda toliko primitivno u usporedbi s italskim posuđem tog tipa, da smatramo kako se mora pripisati nekoj lokalnoj radionici koja je izrađivala jeftinije imitacije italskih, skupljih, i tehnički znatno dotjeranijih oblika posuđa.¹⁸

¹¹ O. c., 20 — 21; tu treba istaknuti za nas važan podatak da su nakon pada Norika mnogi obrtnici iz radionica idrijske skupine prešli u Panoniju prenoseći u tamošnje radionice svoje radioničke tradicije.

¹² J. Werner, Bayerische Vorgeschichtsblätter 20, 1954, p. 66.

¹³ A. Radnóti, o. c., pp. 23 — 25.

¹⁴ O. c., tab. I — VII.

¹⁵ J. Werner, o. c., p. 52 sqq.

¹⁶ Ibidem, Karte 1, Form B.

¹⁷ Ibidem, pp. 52—53. — Tekst originalne objave J. R. Ulricha, Die Gräberfelder in der

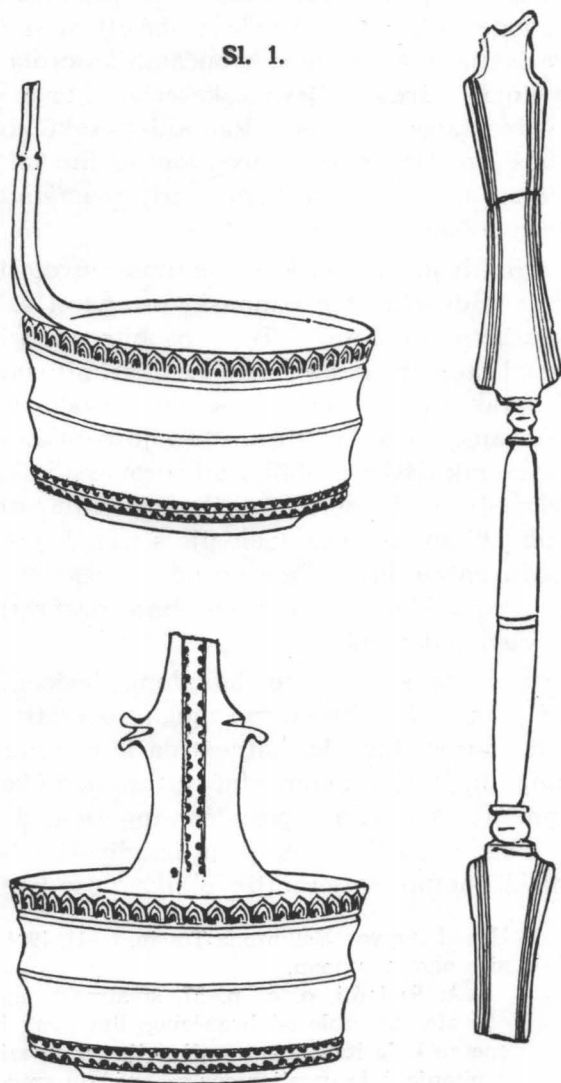
Umgebung von Bellinzona Tessin, I—II, 1914, nije nam dostupan.

¹⁸ A. Radnóti, o. c., p. 37, smatra da su općenito kaserole od brončanog lima, čak i one za koje italska provenijencija ne dolazi u pitanje, bile namijenjene za prodaju srednjesituiranom sloju panonskih kupaca. — H. J. Eggers, Prähistorische Zeitschrift 23, 1932, p. 256, bilješka 9, smatra da brončane limene kaserole iz Germanije nisu italskog nego provincijalnog radioničkog porijekla. — A. Radnóti, o. c., p. 37, tu Eggersovu pretpostavku ne prihvaća,

I S. Ercegović je pretpostavila da je posuđe od brončanog lima iz konjaničkog ratničkog groba s Gardoša izrađeno u nekoj lokalnoj keltskoj radionici.¹⁹

Prema pismu nalaznika L. Crnjanovića vedro u grobu I imalo je funkciju urne, a kaserola je služila kao poklopac.

Dok smo za opisano brončano posuđe s velikom vjerojatnošću pretpostavili lokalnu provenijenciju, simpulum iz groba I možemo protumačiti jedino kao uvoz s italjskog tla, točnije iz sjeveroitalskih radionica.²⁰

¹⁹ S. Ercegović, o. c., p. 132. — I u gardoškom grobu priložen je pribor za piće: vedro i sitasta posuda.

²⁰ Ovaj je predmet bio neko vrijeme odvojen od ostalih zmajevačkih grobnih cjelina i čuvao se u antičkoj zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu. J. Brunšmid ga u inven-

Simpula, te karakteristično oblikovane posudice za grabljenje tekućine, s okomito postavljenom drškom, koje su služile kako u kultu tako i za svakodnevnu upotrebu, nisu rijedak nalaz u Panoniji. Sve do 1935. godine u Panoniji pronađena simpula sakupio je i sintetički obradio A. Radnóti.²¹ Za nas je važno da je pritom ustanovio da svi njemu poznati nalazi potječu iz grobnih inventara. Sve panonske primjerke podijelio je u dvije tipološke grupe: u grupu s dugim drškom i okruglim dnom recipijenta (tako da nisu samostalno stajala), te u grupu s kraćom drškom i stabilnom stajaćom površinom. Naš primjerak pripada drugoj grupi, ali s nešto drukčijom drškom koja je prilično duga i oblikom odgovara drškama iz prve grupe. Dok su simpula prve grupe izrađivana od brončanog lima i javljaju se, sudeći prema zatvorenim nalazima, u toku prve polovice I. st. n. ere, dotle se lijevana simpula druge grupe javljaju od polovice I st. n. ere potisnuvši iz upotrebe oblike prve grupe. Izgleda da su se ta simpula zadržala u upotrebi do pred kraj ranog Carstva (Sl. 1).

taru navodi kao »brončanu posudicu za grabljenje s odlomljenim drškom«, na žalost bez dimenzija i bližeg opisa. — Zahvaljujemo ovom prigodom dr K. Vinski koja je simpulum identificirala u antičkoj zbirci i vratila ga grobnoj cjelini I sa Zmajevca.

²¹ A. Radnóti, o. c., p. 97 sqq.

Najbliže analogije zmajevačkom simpulu znamo iz Emone iz jednog ranocar-skog groba sjeverne nekropole.²² Primjerak reproduciran u katalogu izložbe »Antička bronza u Jugoslaviji« posve odgovara i tipološki i po dimenzijama zmajevačkom, a to uglavnom vrijedi i za većinu panonskih nalaza (Carnuntum, Savarijo, Drново, Adony),²³ što potkrepljuje pretpostavku da su simpula služila i za mjerenje tekućine.

Radionice simpula oblikovanih poput zmajevačkog traži Radnóti, a i ostali autori,²⁴ na području sjeverne Italije, odakle su preko Akvileje stalnim trgovačkim vezama izvoženi s jedne strane u Panoniju, a s druge prema zapadu. Dosada najpotpuniju kartu rasprostranjenosti donio je J. Werner uvrštavajući simpula poput zmajevačkog u grupu brončanog importiranog rimskog posuđa u augustovsko-klaudijevskoj epohi.²⁵

S obzirom na već spomenuti arhaičan izgled drške našeg simpula, kakova ima analogija na primjercima prve, starije grupe,²⁶ kao i s obzirom na karakterističnu ranu profilaciju recipijenta, smatramo da je zmajevački simpulum izrađen odmah oko polovice I st. n. ere i da je preko Akvileje, Emone, Siscije i Sirmija stigao na Dunav. Nekako u to vrijeme treba računati i s prvom vojnom posadom u obližnjem Cornacumu.²⁷

Već smo rekli da s obzirom na sastav oblika brončanog posuđa u grobu I — vedra, kaserole i simpula — moramo pomišljati da se se radi o prilaganju pribora za piće, dakle o grobnom prilogu s izričitom kulturnom namjenom, za što poznamo niz analogija u kasnolatenskim i ranocar-skim grobovima u srednjoj i sjevernoj Evropi.²⁸ Međutim, jasno je da stanovnici koji su svoje mrtve pokapali na Zmajevcu nisu imali jasnu predodžbu o kulturnom običaju koji su ovdje htjeli oponašati. Oni su vedro za piće upotrijebili kao urnu, a drugi rekvizit za piće — kaserolu, kao njen poklopac. Pred sobom imamo dakle slučaj sinkretizma lokalnih kulturnih običaja s novim ritualom, primijenjenog u sredini koja se na izmaku prehistorijskog doba našla na pragu nagle romanizacije.

Značajno je da se simpula u Panoniji nalaze, uz vrlo malo izuzetaka, na najranije romaniziranom području — u Emoni, Sisciji i u naseljima na putu Poetovio — Carnuntum.²⁹ Linija uz Dunav, na kojoj se nalazi i Sotin, svakako je odmah nakon pacifikacije Panonije postala područje na kojemu se iz strateških razloga također vrlo rano osjetila romanizacija.

Među ostalim grobnim priložima groba I ističe se tipični kasnolatenski keltski brončani nakit. To su narukvice i obručić plastično ukrašeni bradavičastim izdan-

²² Antička bronza u Jugoslaviji, Beograd, 1969, fig. 228, p. 127.

²³ A. Radnóti, o. c., T. XXVIII, 8, 11, p. 102; simpulum iz Adonya u području dunavskog limesa ima mnogo zajedničkih crta sa zmajevačkim. Nešto je masivnije lijevan, a pri dnu posudice ukrašen dvostrukim redom žigosanih uboda; isto tako posred donjeg dijela drške; pri dnu je drška u oba primjerka ukrašena s obje strane izdancima poput horizontalno položenog slova V.

²⁴ J. Werner, o. c., p. 57 sqq., s citiranom literaturom.

²⁵ Ibidem, popis nalazišta, lista N i karta 2.

²⁶ Ibidem, karta 1, forma c. p. 53, fig. 5, 5. — J. Todorović, Kelti . . ., p. 39, fig. 8.

²⁷ A. Mócsy, PWRE Supplementband IX, 1962., 648. — J. Klemenc, Arheološki radovi i rasprave JAZU III, 1963, p. 63.

²⁸ J. Werner, o. c., p. 66; J. Werner, Wahle Festschrift 1950., p. 168 sqq.

²⁹ A. Radnóti, o. c., p. 104.

cima na način karakterističan za kasni laten. P. Reinecke navodi takove primjerke u okviru vodećih tipova kasnog latena, a u srednjem Podunavlju nalaze se češće među materijalom keltskih opida, gdje su opet jasno datirani.³⁰ I u području keltske rasprostranjenosti u sjevernoj Jugoslaviji također se nalaze takovi nakiti, uvijek u kasnolatenjskoj sredini.³¹ Ovdje na Zmajevcu nalazimo ih u dosada najmlađem zatvorenom nalazu kasnolatenjske keltske pripadnosti (tab. I, 1, 2, 4, 5).

Vrlo oštećena brončana fibula očito je kasnolatenjske sheme (tab. I, 3). Na žalost nedostaje joj dio luka i nožica, što vrlo otežava sigurnu rekonstrukciju. No, njen trakasto raskovan i prilično položit luk i dulja spirala jasno je uvrštavaju u niz kasnolatenjskih fibula koje u međurječju Drave, Dunava i Save, javljajući se u nekoliko varijanti, zamjenjuju u zapadnijim oblastima rasprostranjene fibule tipa Nauheim.³² Zmajevačka fibula ima tipoloških veza s pojedinim primjercima kasnolatenjskih fibula iz Slovenije i iz sjeverobosanske nekropole u Laminima.³³ U istom grobu bila je priložena još jedna fibula, izgleda iste sheme, izrađena od željeza (tab. III, 4). Sačuvana je u neznatnom fragmentu.

Kao predmet s nošnje grobu je pridodan i lančani pojas od bronce (tab. I, 8) sastavljen od štapićastih horizontalno narebrenih članaka spojenih karičicama. To je također predmet s mnogobrojnim analogijama među lančanim pojasevima keltske nošnje.

Zanimljiv rekvizit nošnje predstavlja pojasna kopča tipa Laminci (tab. I, 9). Iako vrlo oštećena, pruža mogućnost za rekonstrukciju dekora njene brončane oplata. Najbližu analogiju ima u Laminima, gdje je dosad i otkriven najveći broj kopči toga tipa, što opravdava njihov naziv upravo po tom lokalitetu. Za tehničke pojedinosti izrade i dekora upućujemo na Truhelkinu objavu materijala iz Laminaca.³⁴ Laminačka nekropola sa žarnim grobovima, cjeline kojih se na žalost nisu sačuvale, sadrži uz pretežan materijal kasnog latena i rimske ranocarske tipove — uglavnom fibule iz I. st. n. ere. Kasnolatenjski materijal ima mnogo zajedničkih crta sa zmajevačkim grobnim priložima i po svemu sudeći pokapanje na te dvije nekropole bilo je približno istovremeno. O tome uz navedene pojasne kopče govore i nalazi ostruga vrlo srodnih zmajevačkoj ostruzi, zatim koplja i dva kasnolatenjska umba posve nalik na zmajevačka.³⁵

Kopče tipa Laminci otkrivene su i u keltskoj nekropoli na Karaburmi (u grobovima 14, 39 i 110).³⁶ U grobu 110 kopča je datirana kasnolatenjskim fibulama tipa Jarak,³⁷ visokom jajolikom kasnolatenjskom urnom i importiranim rimskim

³⁰ P. Reinecke, *Altertümer unserer heidnischen Vorzeit V*, 1911, T. 63, 1149. — J. Filip, *Kelten in Mitteleuropa*, Praha 1956., Tab. CIV, 11—12, 14. — J. Meduna, *Sborník československe společnosti* 4, Brno 1970/71., p. 47, fig. 1, 3—6; J. Meduna, *Stare Hradisko II*, Brno 1970., T. 8,1.

³¹ *Kelti v Sloveniji*, Ljubljana, 1966. — S. Pahič, T. 16, 2—3; N. Majnarić-Pandžić, o. c., tab. LI, 12.

³² O. c., T. IV, 9; XXII, 2, 10; XXVI, 8; XXXVIII, 3,4; LI, 9.

³³ *Kelti v Sloveniji*, — S. Gabrovec, p. 107. sqq., tab. 6, 8—9; S. Pahič, p. 135 sqq., tab. 11, 11; T. Knez, p. 253 sqq., tab. 4,9. — Č. Truhelka, *Glasnik Zemaljskog muzeja XIII*, 1901, p. 20, fig. 8—10.

³⁴ Č. Truhelka, o. c., tab. I, 3.

³⁵ O. c., p. 28, fig. 32, tab. III — VI.

³⁶ J. Todorović, *Kelti...*, p. 62, bilješka 308; p. 56, fig. 14.

³⁷ Astragalne fibule po R. Rašajskom, *Rad Vojvođanskih muzeja* 10, 1961, p. 5 sqq. — J. Todorović, *Kelti...*, p. 53.

posudem — simpulom od brončanog lima kakovi su u upotrebi u prvoj polovici I st. n. ere (sačuvana samo drška simpula).

Osim kopči s Gomolave i iz Apatina³⁸ poznate su nam još tri kopče istog tipa iz zbirke Arheološkog muzeja u Zagrebu.³⁹

Dok su nakit i dijelovi nošnje iz groba I jasno uklopljeni u keltski kasno-latenski stil, kopča tipa Laminci ne bi se mogla s vjerojatnošću uvrstiti u iste stilske okvire. Iako je očito prema citiranim grobnim cjelinama pripadala i keltskoj nošnji, smatramo da nije bila ograničena samo na keltsku sredinu. S obzirom na tehniku njene izrade i stil ukrašavanja (iskucani polukrugovi, koncentrični krugovi, na jednom mjestu i solarni krug) mogla bi se prije povezati s autohtonim etničkim elementima sjeverne Bosne i južne Panonije. U tom smislu izrazio se već i J. Todorović.⁴⁰

U grobu I nalazili su se i prilozi koji se ne bi mogli u pravom smislu riječi uvrstiti među oružje, ali koji ipak taj grob definiraju kao muški.^{40a} To je u prvom redu mala željezna ostruga (tab. III, 2) koja po svojim tipološkim značajkama pripada među rane primjerke kasnolatskih keltskih ostruga.⁴¹ Mala je, blago nalučena, izrađena od željeza, s tankim lukom jednolično okruglog presjeka, s malim trnom i dva velika plosnata lagano zaobljena dugmeta. U našim su krajevima kasnolatske ostruge relativno rijedak nalaz. Zanimljivo je da su u oba keltska groba iz već ranocarskog vremena (iz Gardoša i Zmajevca) priložene jednostavne »starinske« ostruge. Uz ostrugu iz Dalja samo je još ostruga iz groba 30 na Rospji Čupriji nešto tipološki razvijenija.⁴² Ostali nalazi kasnolatskih ostruga ne potječu iz zatvorenih nalaza i pretežno su pripadnici starije tipološke grupe.⁴³

Oba noža (tab. III, 5 i 6) ne bi se mogla nazvati bojnim, pogotovo ne primjerak na kojemu je sačuvana ukrašena koštana obloga drške.

³⁸ Š. Nađ, Rad Vojvođanskih muzeja 9, 1960, p. 112 sqq., tab. XII, 9. — J. Todorović, Kelti..., p. 62, bilješka 305.

³⁹ Uz sačuvanu oplatu jedne laminačke kopče, koju donosimo na tab. V, 6, u Arheološkom muzeju čuvaju se još dva neobjavljena primjerka s nama nepoznatih lokaliteta. U istom muzeju izložena je i velika pojasna ovalna ploča vrlo srodna laminačkim kopčama, platirana zlatnim limom ukrašenim motivima koncentričnih krugova u tehnici tiještenja. Također neobjavljeno.

⁴⁰ J. Todorović, Kelti..., p. 62. — Ovdje navodimo dva nalaza pojasnih ovalnih kopči od brončanog lima ukrašenih srodnim motivima: J. Pič, Die Urnengräber Böhmens, Leipzig 1907., p. 2, fig. 1 (iz paljevinskog groba kasnog brončanog doba); T. Kemenczei, Herman Otto Múzeum Evkönyve VIII, 1969., pp. 41—42, T. XII, 7 (iz ostave Tallya koja pripada kasnom brončanom dobu). Iako ove

nalaze ne možemo povezati direktno s kopčama tipa Laminci iz doba kasnog latena, jer među njima postoji i stilska i tehnička a nadalje kronološka razlika, ipak nas one potiču na razmišljanje o genezi laminačkog tipa kopči.

^{40a} U ranocarskoj nekropoli Lužec nad Vitavom brončano je posuđe prilagano samo muškim grobovima. — O. Kytlicova, Památky archeologicke LXI/2, 1970., p. 376.

⁴¹ M. Jahn, Der Reitersporn, Leipzig 1921., p. 6 sqq., s navedenom literaturom.

⁴² N. Majnarić-Pandžić, o. c., tab. VIII, 6. — J. Todorović, Inventaria archaeologica, Jugoslavija, 6, 1963, Y 52 (2) 1.

⁴³ J. Todorović, Kelti..., tab. XXVIII, 10. — N. Majnarić-Pandžić, o. c., tab. VIII, 5. — Č. Truhelka, o. c., tab. III, 17—21. — B. Gavela, Keltski oppidum Židovar, Beograd, 1952, fig. 15, 13.

Zanimljiv prilog je dugo željezno bodilo, najvjerojatnije upotrebljavano primarno kao ražanj, pa predstavlja prema tome prilog oruđa u grob. Tu pojavu ne pratimo samo na Zmajevcu u grobu I i III nego i u više kasnolatenskih zatvorenih nalaza, što je dosada najbolje dokumentirano na području Slovenije.⁴⁴ S obzirom na položaj tog grobnog priloga (nad urnom — vidi bilješku 2) postavlja se pitanje nije li imao ulogu u pogrebnoj ritualnoj gozbi.

Grob II također je grob muškarca čije je ratničko obilježje jasnije naglašeno. Uz prilog dvaju vedara od brončanog lima sa željeznim atašama i provjeslima (tab. III, 7 i 8) koja se, osim variranog uređaja za pričvršćivanje provjesla, posve uklapaju u skupinu vedara o kakvima je bila riječ kod opisa groba I, tu su priloženi tipični ratnički rekviziti: koplje i umbo štita (tab. III, 10; V, 3).

Okrugli umbo od brončanog lima tipičan je kasnolatenski oblik keltskog i germanskog središnjeg okova štita. O toj vrsti obrambenog oružja postoji opsežna literatura, pa su geneza i kronološka pozicija tog oblika uglavnom razjašnjene.⁴⁵ Javlja se u drugoj polovici I st. pr. n. e. i traje još u I st. n. ere, a predstavlja osnovicu za razvoj ranorimskog umba. Naš umbo s jednostavnim polukuglasto ispupčenim srednjim dijelom i širokim obodom, na kojemu su u pravilnim razmacima razmještene rupice za zakovice, izgleda vrlo arhaično i tipološki predstavlja ranu razvoju fazu. Inače, većina dosada poznatih primjeraka umba u nama dostupnoj literaturi ima stožast profil centralnog izbočenja i općenito jače raščlanjenu profilaciju cijelog umba. Za naš umbo našli smo najbližu analogiju u nekropoli Laminci u kojoj smo i inače našli dosta Zmajevcu srodnih elemenata. Nema sumnje da se radi o domaćim proizvodima iz neke od keltskih južnopanonskih radionica u decenijima prelaza stare u novu eru.

Za fragmente brončanog lima iz groba II (tab. III, 11 a-c) teško je odrediti da li su pripadali vedrima ili umbu.

Jedini prilog nakita u grobu II predstavlja željezna narukvica s prebačenim krajevima i elipsoidno raskovanim srednjim dijelom. Krajevi joj završavaju stiliziranim prikazima zmijskih (?) glavica. Tako oblikovane narukvice znamo iz kasnolatenskih grobova u centru moći Skordiska, na području Singidunuma — iz Rospa Čuprije (grob 30 — uz već spomenutu ostrugu i dva izrazito kasnolatenska koplja, dakle opet iz muškog paljevinskog groba) i Karaburme (grob 31 i 50).⁴⁶ Primjerci sa Rospa Čuprije imaju lepezaste, vertikalno narebrene krajeve, ali očito je da se radi samo o varijanti inače istog tipa kasnolatenske narukvice.

⁴⁴ S. Gabrovec, *Kelti v Sloveniji*, p. 125. — S. Gabrovec, *Slovenski etnograf* 8, 1955, p. 9 sqq. — N. Majnarić-Pandžić, o. c., tab. XXXIV, 5; XXXVI, 1, 3; XXXVII, 1. — F. Stare, *Arheološki vestnik* IV/1, 1953, p. 94 sqq.

⁴⁵ J. Déchelette, *Manuel d'archéologie...* IV, Paris 1927., pp. 679—680. — J. Kostrzewski, *Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit*, Würzburg 1919., p. 127 sqq. — G. v Merhart, *Wiener Prähistorische Zeitschrift* 27, 1940., p. 86 sqq. — W. Krämer, *Germania*

30, 1952., p. 330 sqq. — J. Filip, o. c., pp. 166—167. — M. Garašanin, *Vesnik Vojnog muzeja* 8—9, 1963, pp. 54—56. — S. Ercegović, o. c., pp. 128—129. — J. Todorović, *Vesnik Vojnog muzeja* 11—12, 1966, p. 361. — J. Todorović, *Kelti...*, pp. 73—75.

⁴⁶ J. Todorović, *Inventaria archaeologica* 6, 1963, Y 52 (2) 1, 2; Y 53, 1. — J. Todorović, *Kelti...*, p. 44, fig. 10; ta je narukvica vrlo oštećena i nije sigurna njena rekonstrukcija, ali ima karakteristične krajeve poput stilizirane vertikalno narebrene zmijske glavice.

U grobu III na Zmajevcu također je bio sahranjen muškarac. I ovaj puta s izrazitijim ratničkim rekvizitima: bojnim noževima, kopljima i umbom štita (tab. IV).

Umbo (tab. IV, 10) pripada istom tipu kao i primjerak iz groba II, izrađen je od željeza i ima još arhaičnije tipološke karakteristike: još širi obod i nisko kalotasto središnje izbočenje. Plastično rebro na prelazu oboda u središnji dio još je nevješnije izvedeno. Zanimljivo je da nismo uspjeli otkriti rupice od zakovica na obodu, kao ni drugi način pričvršćivanja uz sam štit.

Koplja (tab. IV, 6—8) su kvalitetnije izrade i tipološki se uklapaju u ovu kasnolatensku sredinu, premda nemaju, osim primjerka pod br. 8, izričito kasnolatenska obilježja.⁴⁷ Takovi se naime tipovi javljaju i u nekropolama srednjelatenskog karaktera (u Mokronogu, Forminu i Kupinovu).⁴⁸

Masivan bojni nož (tab. IV, 3) s kolutom na kraju trakaste drške predstavlja tip kakav je bio već u upotrebi u razvijenom srednjem latenu, ali tada ponajčešće s kuglastim zadebljanjem na masivnijoj dršci.⁴⁹ Upotreba tog tipa bojnih noževa trajala je dalje kroz cijeli kasni laten, pa sve do samog njegova kraja koji pada u vrijeme formiranja ranocarske provincijalne kulture, kako svjedoči upravo zmajevački grob. Ovi kasnolatenski noževi s kolutom na kraju drške najčešće su bez kuglasnog zadebljanja, a drška im je dulja i plosnatija.⁵⁰

U grobu je bilo priloženo i oruđe: mali, lagano zakrivljeni nožić s djelomično očuvanom oblogom drške od željeznog lima (tab. IV, 4), ražanj poput onoga iz groba I (tab. IV, 1), te vilica s oštećenim uređajem za pričvršćivanje drška (tab. IV, 11).

Uz jednostavnu željeznu narukvicu od spiralno savijene žice s ravno odsječenim krajevima (tab. IV, 5) u grobu je, kao dio nošnje, bio priložen i brončani ukrasni okov s funkcijom kopčanja (tab. IV, 9). Okov je vrlo kvalitetno rađen, a na njegovim dugmetastim ispupčenjima ukrašenima s karakterističnim kasnolatenskim trokutasto raspoređenim urezima jasno su još vidljivi tragovi crvenog emajla. Upada u oči srodnost tog okova s karakterističnim kasnolatenskim pojasnim šipkastim kopčama (Stabgürtelhaken).⁵¹ U osnovi se stvarno radi o istoj shemi no s više variranih detalja ukrasa i uređaja za pričvršćivanje remena. Najsrodnije primjerke zmajevačkom okovu nalazimo u Einingenu u donjoj Bavarskoj i na nepoznatom lokalitetu u mađarskom dijelu Panonije.⁵²

⁴⁷ Relativna kronologija kopalja nije još razrađena na zadovoljavajući način, iako ne nedostaju radovi u tom pravcu: — J. Déchelette, o. c., pp. 649 — 656; — J. Filip, o. c., p. 165 sqq.; — J. Todorović, Vesnik Vojnog muzeja 10, 1964, p. 195 sqq.

⁴⁸ Mokronog — Kelti v Sloveniji, p. 40 sqq., tab. 9; Formin — o. c., p. 141 sqq., tab. 7; Kupinovo — N. Majnarić-Pandžić, o. c., tab. XIV.

⁴⁹ Kelti v Sloveniji — S. Gabrovec, Srednjelatensko obdobje..., tab 10, 7; tab. 26, 2. — S. Pahič, tab. 8, 1,2. — J. Todorović, Kelti

..., tab. XIV, 13—14. — N. Majnarić-Pandžić, o. c., tab. XXI, 2.

⁵⁰ J. Meduna, Staré Hradisko II, 1970., T. 16. — J. Břeň, Oppidum celtique Třisov, 1966., T. XXVII, 3. — S. Gabrovec, Kelti v Sloveniji, Srednjelatensko obdobje..., tab. 30.

⁵¹ H. J. Hundt, Germania 19/3, 1935., pp. 243—249. — Th. Voigt, Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte 44, 1960., pp. 235—250. — W. Krämer, Bayerische Vorgeschichtsblätter 33/1—2, 1968., p. 81 sqq.

⁵² W. Krämer, o. c., p. 82, fig. 1, T. 2—3. — Archaeologiai Értesítő II, 1883., p. 76.

Zmajevački pojasni okov, također izrađen od šipke, završava s prednje strane stiliziranom životinjskom glavicom s naglašenom njuškom (kljunom?) i naznačenim očima. Šipka je u pravilnim razmacima raščlanjena laganim rebrima omeđenima plastičnim trakama. Na mjestu srednjeg rebra izvučeni su s obje strane trokutasti masivni izdanci. Nad svakim rebrom uzdignuto je po jedno gljivasto dugme ukrašeno trokutasto raspoređenim dubljim urezima ispunjenima crvenim emajlom. Koso položen trn na prednjem dijelu s donje strane javlja se na svim šipkastim pojasnim kopčama, bez obzira na variranost njihovih ostalih dijelova i ukrasa. Gljivasta dugmad ukrašena na opisani način vrlo su karakterističan dekorativni elemenat na kasnolatenskim dijelovima nošnje.⁵³ Od ostalih šipkastih kopči zmajevački se primjerak najviše razlikuje po svom jednostavnom i primitivno izvedenom uređaju za fiksiranje remena.

Neki su autori smatrali da je šipkasta pojasna kopča (Stabgürtelhaken) pripadala germanskoj nošnji i da njena rasprostranjenost očituje germanski prodor spram juga i istoka u vrijeme kasnog latena.⁵⁴ Nasuprot tom mišljenju W. Krämer je pokazao da je povezivanje ovog oblika kasnolatenske kopče s germanskom nošnjom posve neopravdano.⁵⁵ Nalaz na Zmajevcu potkrepljuje još jednom Krämerove tvrdnje.

Trebalo bi također spomenuti da su pojasne kopče poput ove zmajevačke izvršile nesumnjivo i određeni utjecaj na oblikovanje pojasnih kopči panonsko-noričke nošnje.^{55a} Time je još jednom potkrijepljena odavno poznata činjenica da su se kasnolatenske keltske oblikovne tradicije utkale u rimskoprovincijalno stvaralaštvo u Panoniji.

Trima sačuvanim grobnim cjelinama priključili smo izbor materijala iz razorenih grobova na Zmajevcu.⁵⁶

Tu je u prvom redu masivni kratki jednosječni mač s proširenim sječivom u donjoj polovici (tab. V, 1). Koliko je nama iz literature poznato, takav oblik nema analogija među keltskim kasnolatenskim materijalom u sjevernoj Jugoslaviji. Najvjerojatnije bi ga trebalo vezati uz domaću sredinu koja je bila pod utjecajem s Balkana, gdje su jednosječni mačevi bili kroz dulji period željeznog doba u upotrebi.

Jednostavna četvrtasta željezna pređica za pojas kasnolatenski je rekvizit nošnje i možemo je na temelju grobnih cjelina iz češke nekropole u Tišicama datirati u vrijeme prve polovice I. st. n. ere. I tamo dolazi vezana uz keltsku nošnju, ali i uz ranorimske tipove fibula.⁵⁷

⁵³ P. Reinecke, o. c., T. 63, 1166—7. — J. Déchelette, o. c., p. 701, fig. 510. — J. Meduna, Stare Hradisko II, 1970., T. 6, 8—9.

⁵⁴ H. J. Hundt, o. c., p. 246. — R. v. Uslar i Th. Voigt, vidi navedenu literaturu kod W. Krämera, o. c., p. 90, bilješka 40.

⁵⁵ W. Krämer, o. c., p. 84 sqq.

^{55a} S. Petru, Kelti v Sloveniji, p. 283 sqq., tab. 1. — K. Motykova—Šneidrova, Pam. arch. LV/2, 1964., p. 350 sqq.

⁵⁶ Držimo se i ovdje podataka iz Brunšmidova inventara, premda smo ustanovili da je S. Ercegović predmete na tabli V, 1, 2, 4 pripisala grobu III. — Za ostali materijal sa Zmajevca i drugih keltskih latenskodobnih lokaliteta u Sotinu i najbližoj okolici vidi N. Majnarić-Pandžić, o. c., pp. 42—44, tab. XXII — XXVIII.

⁵⁷ J. Motykova—Šneidrova, Pam. arch. LIV/2, 1963., p. 425, fig. 7, 5.

Fragmenti slikane posude (tab. V, 4a, b) uklapaju se opet potpuno u okvire kasnolatenske materijalne kulture. Pripadali su većoj crveno pečenoj posudi finije fature, rađenoj na kolu i oslikanoj bijelom bojom u zonalnom rasporedu. Predstavljaju dakle klasičan primjer kasnolatenskog slikanog posuđa kakovo je dobro definirano u literaturi.⁵⁸ Ta izričito kasnolatenska kategorija posuđa ostala je osobito u južnopanonskim krajevima dugo u upotrebi, što nam još jednom potvrđuju i nalazi sa Zmajevca. Todorović je donio popis južnopanonskih lokaliteta sa slikanom keramikom, pa tom popisu dodajemo još nalaze kasnolatenske slikane keramike sa Gradine u Oroliku kod Vinkovaca i s Lijeve Bare u Vukovaru.⁵⁹ U našim se krajevima slikana keramika javlja podjednako u naseljima kao i u kasnolatenskim paljevinskim grobovima.

Narukvicu (tab. V, 5) iz Sotina donijeli smo kao analogiju narukvici iz groba II, a brončanu oplatu kopče tipa Laminci (tab. V, 6) kao drugi primjerak tog tipa pojasne kopče sa sotinskog područja.

Na kraju spominjemo još jedini nalaz mača sa zmajevačke nekropole. Taj tilopoški također pripada kasnom latenu, a reproducirali smo ga na drugom mjestu.^{59a}

Pregled inventara zmajevačkih grobova opredijelio ih je kao keltske, ali je ujedno pokazao da su na nošnji u grob priloženoj zamjetljivi i izvjesni ilirsko-panonski utjecaji. Dok grobove II i III možemo s obzirom na tipološke karakteristike grobnih priloga datirati još u okviru pravog kasnog latena, tj. u vrijeme zadnjih decenija I st. pr. n. e i prvih decenija naše ere,⁶⁰ grob I svakako je, zbog priloženog simpula italske proizvodnje, najmlađi. Ne možemo ga datirati ranije od Klaudijeva doba. Inače sav ostali inventar groba I odgovara oblikovno vremenu grobova II i III.

Ponešto je neobična činjenica da su sva tri zmajevačka groba izričito muška, a i ostali inventar iz razorenih grobova upućuje na istu interpretaciju. No kako u našim krajevima istraživanja u tom pravcu nisu još dovoljno napredovala, ne možemo iz te činjenice nešto određenije zaključiti.⁶¹

⁵⁸ Sumarno navodimo osnovnu literaturu za kasnolatensku slikanu keramiku: G. Behrens, *Carinthia* I 143, 1953., p. 191 sqq.; — G. Behrens, *Festschrift R. Egger* I, 1952., p. 53 sqq.; — F. Maier, *Germania* 39, 1961., p. 360 sqq.; *Germania* 41, 1963., pp. 259—268; — E. Bonis, *Die spätkeltische Siedlung Gellertthey-Taban...*, Budapest 1969., p. 167 sqq. s iscrpnom literaturom za srednjo-dunavske lokalitete.

⁵⁹ J. Todorović, *Kelti...*, pp. 43—44. — *Arheološki pregled* 11, 1969, p. 79 sqq. — Materijal iz Lijeve Bare kod Vukovara čuva se neobjavljen u Arheološkom muzeju u Zagrebu.

^{59a} N. Majnarić-Pandžić, o.c., tab. XXXV, 1.

⁶⁰ J. Werner, *Jahrbuch RGZM* 2, 1955., p. 170 sqq. — W. Krämer, *Germania* 40, 1962.,

p. 293 sqq. — C. A. Moberg, *Acta arch.* XXI (København), 1950., p. 83 sqq. — *Acta arch.* XXII, 1952., p. 1 sqq. — R. Hachmann, 41. Bericht RGK, 1960., p. 3 sqq. — W. Kimmig, *Badische Fundberichte* 20, 1956., p. 139 sqq.

⁶¹ Tako je npr. u češkoj nekropoli Lužec nad Vltavom (O. Kytlicova, *Pam. arch.* LXI/2, 1970., p. 291 sqq.) u grobovima iz vremena pred kraj ranog Carstva ustanovljeno da se brončano posuđe kao grobni prilog javlja samo u muškim paljevinskim grobovima, dok su ženski i dječji grobovi redovito opremljeni vrlo siromašnim inventarom. — U našim krajevima istraživanja u tom smislu onemogućava mali broj zatvorenih kasnolatenskih grobnih cjelina. Vjerojatno će situacija biti nešto povoljnija nakon objave nekropole sa Karaburme,

Zmajevački grobovi dokazuju da je domorodačko stanovništvo pokapalo svoje pokojnike opremljene tradicionalnim rekvizitima nošnje i bojne opreme i u vrijeme nakon formiranja rimske provincije Panonije. U neposrednoj blizini nekropole na Zmajevcu nalazila se vojna utvrda u Cornacumu, u arealu današnjeg Sotina, gdje su se od prethistorijskih vremena dalje koristili povoljnim prijelazom preko Dunava. S obzirom na stratešku važnost tog položaja na dunavskom limesu nije presmiono pretpostaviti da je tu već oko polovice I st. n. ere bila stacionirana bar manja rimska posada.⁶² Za sada ostaje otvoreno pitanje ubikacije naselja kojemu je pripadala zmajevačka nekropola i problem odnosa tog naselja, koje je gotovo posve sigurno pripadalo u izvorima spominjanim keltsko-ilirskim Kornakima,⁶³ prema rimskoj utvrdi u Cornacumu. Prilozi brončanog posuđa u grobu I na Zmajevcu jasno pokazuju veze keltsko-ilirskog domorodačkog stanovništva i romaniziranih žitelja Panonije, a ujedno svjedoče o prisutnosti trgovaca koji su trgujući obrtnim rimskim proizvodima pratili vojsku u novopriključenu provinciju.

Danas je još nemoguće razgraničiti u Srijemu Kornakate od Skordiska, pa kroz povijest Skordiska, a ta se u glavnim crtama poklapa s političkim prilikama ostalih plemena, pokušavamo sagledati situaciju Kornakata u to vrijeme. Poznata je činjenica da su Skordisci, naseljeni oko ušća Save u Dunav, te uzvodno Dunavom do Acumincuma i u zaleđu tog prostora duboko u Srijem, uživajući u rano carsko doba i određenu autonomiju, inkorporirani u civitas (peregrina) Scordisorum. Da je rimska organizacija dopuštala održavanje domorodačkih tradicija, i da je čak plemenske principe uvela u upravu⁶⁵ (u početku uz vojne prefekte, a kasnije i samostalno), svjedoče pouzdani zatvoreni nalazi: grob keltskog ratnika iz Gardoša u Zemunu, rimska od opeka zidana grobnica ratnika sahranjenog s keltskim kasno-latenskim mačem,⁶⁶ te napokon opisani zmajevački grobovi. Osobito je rječit dokaz

⁶² Već u prvoj polovici I. st. n. ere Kornakati su služili u augsilijarnim četama; vidi J. Brunšmid, *Vjesnik HAD*, n. s. II, 1896/7, p. 1 sqq. (Kornakat Dasentus, sin Dasmenov, ima doduše kao i njegov otac ilirsko ime, ali je ime njegove kćeri — Turuna — keltsko.) — J. Klemenc, *Arheološki radovi i rasprave JAZU III*, 1963, p. 63, smatra da je u toku I st. n. ere u Cornacumu bila sigurno stacionirana rimska vojna posada. — Novija topografska istraživanja potvrdila su pretpostavke iz starije literature da rimski logor treba ubicirati usred sela Sotina. Vidi M. Bulat, *Osječki zbornik XII*, 1969, p. 44. — D. Pinterović, *ibid.* p. 61.

⁶³ A. Holder, *Alt-keltischer Sprachsatz*, Leipzig 1896—1904., Bd. I, p. 1129. — A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest 1959., p. 76. — R. Katičić, *Narodi i jezici antičke Slavonije*, Simpozij . . ., Vinkovci 1966., p. 145 sqq. — Z. Vinski, *Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas I*, Prag 1966., p. 243. — J. Klemenc, 1. c.

⁶⁴ A. Mócsy, *Historia* 6, Wiesbaden 1957., pp. 488—498.

⁶⁵ A. Mócsy, o. c. — F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo, 1969, p. 265. — U tom se smislu najodređenije izrazila M. Mirković, *Zbornik Filozofskog fakulteta V/1*, Beograd, 1960, pp. 343—4. Ona smatra da su se Skordisci održali u svom starom naselju na Zvezdari (?), u neposrednoj blizini rimskog Singidunuma, čuvajući svoje tradicije i ne podliježući totalnoj romanizaciji sve do kraja II st. Za tu pretpostavku navodi kao argument pomanjkanje keltskih imena u onomastičkom repertoaru natpisa iz rimskog Singidunuma u I i II st. rimske vladavine. Tek nakon Karakaline reforme javljaju se keltska imena češće i na rimskim natpisima u Singidunumu. — J. Todorović, *Arch. Jugoslavica VII*, 1966, p. 38. — F. Papazoglu, o. c., p. 265. — Na dugo održavanje keltskih i drugih autohtonih tradicija u Noriku ukazao je R. Pittioni, *Urgeschichte des österreichischen Raumes*, Wien 1954, pp. 790—1.

u tom smislu i nedavno u Novom Slankamenu nađeni grobni spomenik Tita Flavija Prokula, princepsa i prefekta Skordiska.⁶⁷ Taj nam spomenik, datiran u vrijeme prijelaza iz I u II st. n. e., nedvojbeno svjedoči da su Skordisci zadržali svoje etničko ime i samoupravu u političkim i administrativnim okvirima rimske provincije Panonije.

POPIS I SADRŽAJ TABLI

Tabla I

Sotin — Zmajevac, grob I, 1—9

Tabla II

Sotin — Zmajevac, grob I, 1 a—c

Tabla III

Sotin — Zmajevac, grob I, 1—6; grob II, 7—11

Tabla IV

Sotin — Zmajevac, grob III, 1—12

Tabla V

Sotin — Zmajevac, grob II, 3; iz razorenih grobova: 1—2, 4—6

ZUSAMMENFASSUNG

SPÄTLATÈNEZEITLICHE KELTISCHE GRÄBER AUS SOTIN

In der vorgeschichtlichen Sammlung des Archäologischen Museums in Zagreb wird das Material aus den im Jahre 1903, im Weingarten des Bauern L. Crnjanović in Zmajevac, entdeckten Gräbern aufbewahrt. (Zmajevac liegt 2 km östlich von Sotin entfernt, in Westsyrmien). Der Bauer hat die Funde vorsichtig, auf die Grabeinheiten achtend, ausgegraben und ausführlich beschriftet nach Zagreb an das Archäologische Museum gesandt. Der damalige Museumsleiter J. Brunšmid konnte auf Grund dieser Angaben 3 Grabeinheiten rekonstruieren (Anm. 1, 2), und hat das gesamte Material unter den Nummern 4166—4201 inventiert. Neben den Funden aus Grabeinheiten kamen auch einige Materialien aus zerstörten Gräbern von derselben Fundstelle.

Nach den erhaltenen Angaben handelt es sich dabei um Brandgräber. Das Grab I hatte Asche und Beigaben im Bronzeimer, von den beiden anderen Gräbern aber gibt es keine Angaben über die Form oder die eventuelle Verwendung

⁶⁶ S. Ercegović, o. c. — J. Todorović, *Kelti* ..., p. 25, tab. XLVI, 5—7.

⁶⁷ A. Mócsy, o. c. — F. Papazoglu, 1. c. — J. Todorović, *Kelti* ..., tab. LI, 1.

der Urne. Die Gräber I und II wurden auf einer Tiefe von cca 1 m gefunden. Die einzelnen Funde aus diesen Gräbern wurden in der Fachliteratur schon genannt (Anm. 3), wurden aber bisher noch nicht veröffentlicht.

Unter den Beigaben zu Grab I fällt besonders das Bronzegereschirr in die Augen, das nach seiner Zusammensetzung eine Trinkgarnitur sein muss. Der Eimer und die Kasserolle sind aus Bronzeblech primitiv ausgearbeitet und zeigen, dass es sich um einheimische Erzeugnisse handelt, obwohl der Erzeuger sich sicherlich an römische Prototypen gehalten hat (Anm. 19). Das dritte Bronzegereschirr in Grab I, das Brunšmid als »Bronzegefäß zum Schöpfen mit gebrochenem Henkel« inventiert hat, gelangte leider bei der Übersiedlung des Museums in die antike Sammlung, wo es erst kürzlich von Dr. K. Vinski entdeckt und als Inventarteil dieses Grabes erkannt wurde. Während wir beim Eimer und der Kasserolle eine lokale Erzeugung vorausgesetzt haben, ist dieses Simpulium (T. II, Bild 1) unzweifelhaft ein Import aus norditalischen Werkstätten, der ins Gebiet um Sotin am wahrscheinlichsten über Aquileia, Emona und Siscia gelangte (Anm. 20—22). Solche gegossene Simpula wurden frühestens zu Claudius' Zeiten hergestellt (Anm. 23—25), und wenn wir annehmen, dass dieses Simpulium tatsächlich ein Inventarstück des Grabes I ist, so erhalten wir auch die Beisetzungszeit dieses Grabes. Der abgebrochene Henkel neben dem Simpulium entspricht nicht typologisch dem Rezipienten, und so versuchten wir eine Rekonstruktion gar nicht.

Die Verwendung des dem Grab I beigegebenen Geschirr zeigt dass die Bewohner von Zmajevac keine klare Vorstellung von der kultischen Sitten, die sie hier nachahmten. Den Eimer nutzten sie als Urne und die Kasserolle als ihr Deckel.

Neben den Bronzegefäßen sind dem Grab sonst typische spätlatènezeitlichen Schmuckstücke beigegeben (T. I, 1, 2, 4, 5, 8; Anm. 30, 31). Die beiden sehr beschädigten Fibeln sind ebenfalls spätlatènezeitlichen Schemas (T. I, 3; III, 4; Anm. 32, 33). Die Gürtelschnalle des Typus Laminci (T. I, 9) findet die nächsten Analogien in der nordbosnischen Nekropole Laminci, die auch sonst viel Material lieferte, das dem von Zmajevac verwandt ist (Anm. 34, 35). Die Schnallen von Laminci Typus wurden noch in der skordiskischen Nekropole Karaburma entdeckt (Anm. 36), wo im Grabe 110 durch spätlatènezeitliche bemalte Keramik und durch ein importiertes römisches Bronzeblechsimplum gut datiert sind.

Während aller Schmuck aus Grab I klar in den keltischen spätlatènezeitlichen Stil gefügt ist, gehört die Schnalle des Laminci Typus nicht in diesen Stilrahmen. Im Hinblick auf ihre technische Ausarbeitung und Ziermotive könnten sie eher mit autochthonen ethnischen Elementen Nordbosniens und Südpannoniens verbunden werden (Anm. 38—40).

Im Grabe befanden sich auch Beigaben, die nicht zu Waffen im engeren Sinne gezählt werden können, die das Grab aber als Männergrab definieren (T. III, 2, 5, 6). Das Grabinventar wird weiter durch ein Werkzeug — einen langen, sekundär gebogenen Spiess, komplettiert (40a—43).

Das Grab II ist ebenfalls ein Männergrab, dessen kriegerische Kennzeichnung sehr betont ist. Neben zwei Bronzeeimern mit eisernen Attaschen und Henkeln (T. III, 7, 8), die dem Eimer aus Grab I eng verwandt sind, befinden sich hier

noch ein Schildbuckel und ein Speer (T. III, 10; Anm. 45, 45a). Die einzige Schmuckbeigabe ist ein eisernes Armband mit überschlagenen Enden und dem ellipsoidförmig gahämerten Mittelteil. Wiederum sind Analogien im Machtzentrum der Skordisken zu finden — im Singidunums Gebiet, aus Rospi Čuprija und Karaburma (Anm. 46).

Im Grab III wurde ebenfalls ein Krieger begraben mit seinem Schild, den Speeren und Kriegsmessern (T. IV) und Werkzeugbeigaben (T. IV, 1, 4, 11). Von den Schmucksachen hebt sich als Teil der Tracht ein Bronzegürtelhaken hervor. Verziert auf charakteristische spätlatènezeitliche Art ist er dem Stabgürtelhaken sehr nahe verwandt (Anm. 51—52). Es handelt sich um dasselbe Schema mit einzelnen Abweichungen. Der Fund aus Zmajevac bekräftigt die Behauptung W. Krämers, dass dieser Gürtelhakentypus nicht zur germanischen Tracht gehörte (Anm. 53—55). Unzweifelhaft ist es, dass dieser Gürtelhakentypus einen gewissen Einfluss auf die Formung der Gürtelschnallen der norisch-pannonischen Tracht ausgeübt hatte.

Die Funde aus den zerstörten Brandgräbern in Zmajevac (T. V) stellen ebenfalls ausgesprochen spätlatènezeitliche Formen dar (Anm. 56—59a).

Die Übersicht des Inventars der Gräber von Zmajevac ordnet sie als keltisch an, aber aus den Gräbern beigefügten Trachten wird ein illyrisch-panonischer Einfluss ersichtlich.

Während wir die Gräber II und III mit Rücksicht auf die typologischen Eigenschaften der Grabbeigaben in die letzten Dezenien der alten Zeitrechnung und die ersten unserer Zeitrechnung einordnen und datieren können (Anm. 60), müsste das Grab I, wegen des Simpulums der italischen Produktion, das jüngste sein — und in die Zeit Claudius' datiert werden. Sonst entspricht das gesamte restliche Inventar des Grabes formmässig der Zeit der Gräber II und III.

In der Nähe der Nekropole in Zmajevac, auf dem Gebiet des heutigen Sotin, befand sich die römische militärische Station Cornacum. Mit Rücksicht auf die strategische Bedeutung dieses Ortes, an dem seit vorgeschichtlichen Zeiten der günstige Übergang über die Donau genützt wurde, ist es nicht zu gewagt vorauszusetzen, dass hier schon um Mitte des I. Jh unserer Zeitrechnung eine römische Truppe stationiert war (Anm. 62). Vorläufig bleibt die Frage der Ubikation der Siedlung, zu der die Nekropole von Zmajevac gehörte, offen, wie auch das Problem der Beziehung dieser Siedlung, die sicherlich zu den keltisch-illyrischen Cornacaten (Anm. 63) gehörte, zu der römischen Festung Cornacum.

Die Beigaben von Bronzegefäßen im Grab I zeigen klar die Beziehungen der Einheimischen zu den romanisierten Bewohnern Pannoniens. Der Fall der Grabes I, das auf die Erhaltung der traditionellen Tracht und der Kriegsausrüstung der Einheimischen zur Zeit der schon bestehenden Provinz Pannonien verweist, ist nicht alleinstehend. Hierher gehören auch die Gräber von Gardoš bei Zemun und Erdevik bei Sremska Mitrovica (Anm. 66). Weiter fügt sich hierher auch die Aufschrift aus Novi Slankamen (Anm. 64—66) die beweist, dass die einheimische Bewohnerschaft, in diesem Fall die Skordisker, ihren ethnischen Namen beibehalten haben, und dass sie auch in der römischen Verwaltung der Provinz teilnahmen.

VERZEICHNIS UND INHALT DER TAFELN

Tafel I

Sotin — Zmajevac, Grab I, 1—9

Tafel II

Sotin — Zmajevac, Grab I, 1 a—c

Tafel III

Sotin — Zmajevac, Grab I, 1—6, Grab II, 7—11

Tafel IV

Sotin — Zmajevac, Grab III, 1—12

Tafel V

Sotin — Zmajevac, Grab II, 3; aus zerstörten Gräbern: 1—2, 4—6

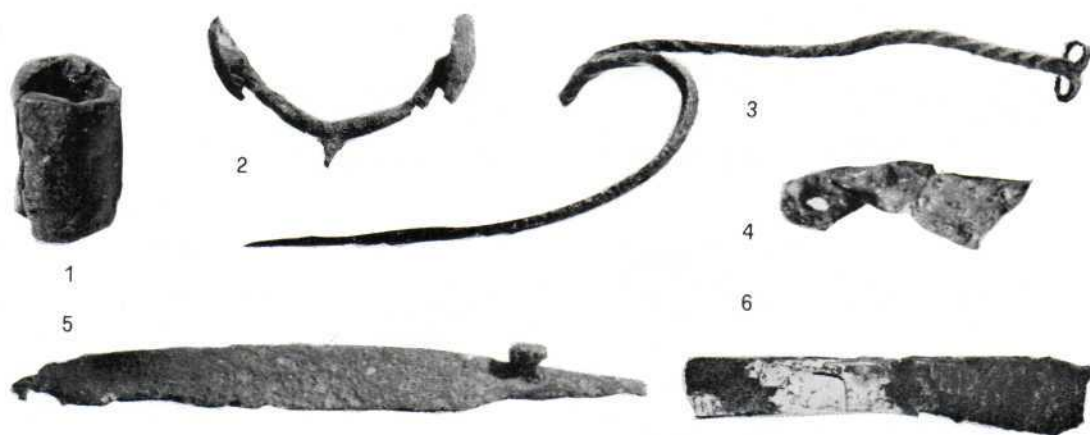

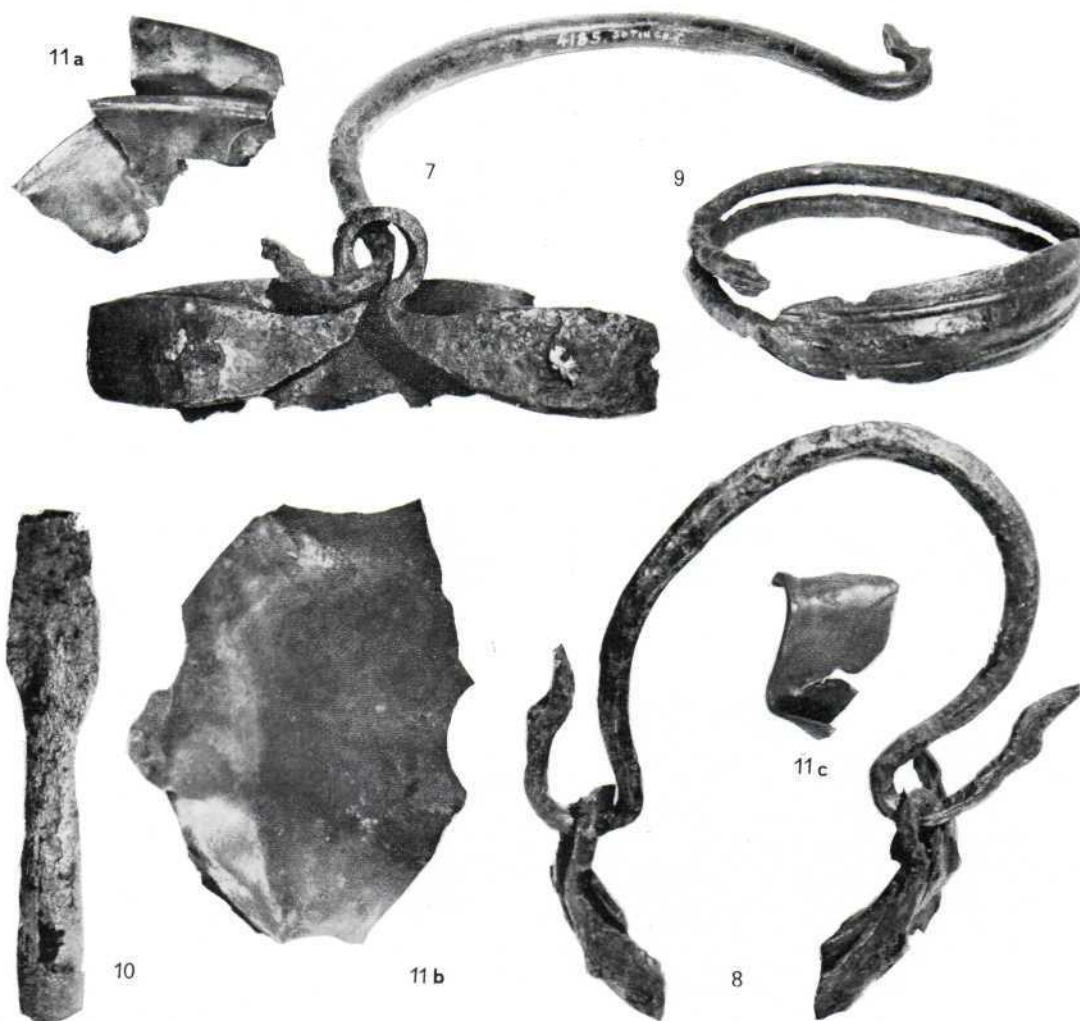
1 a

1 b

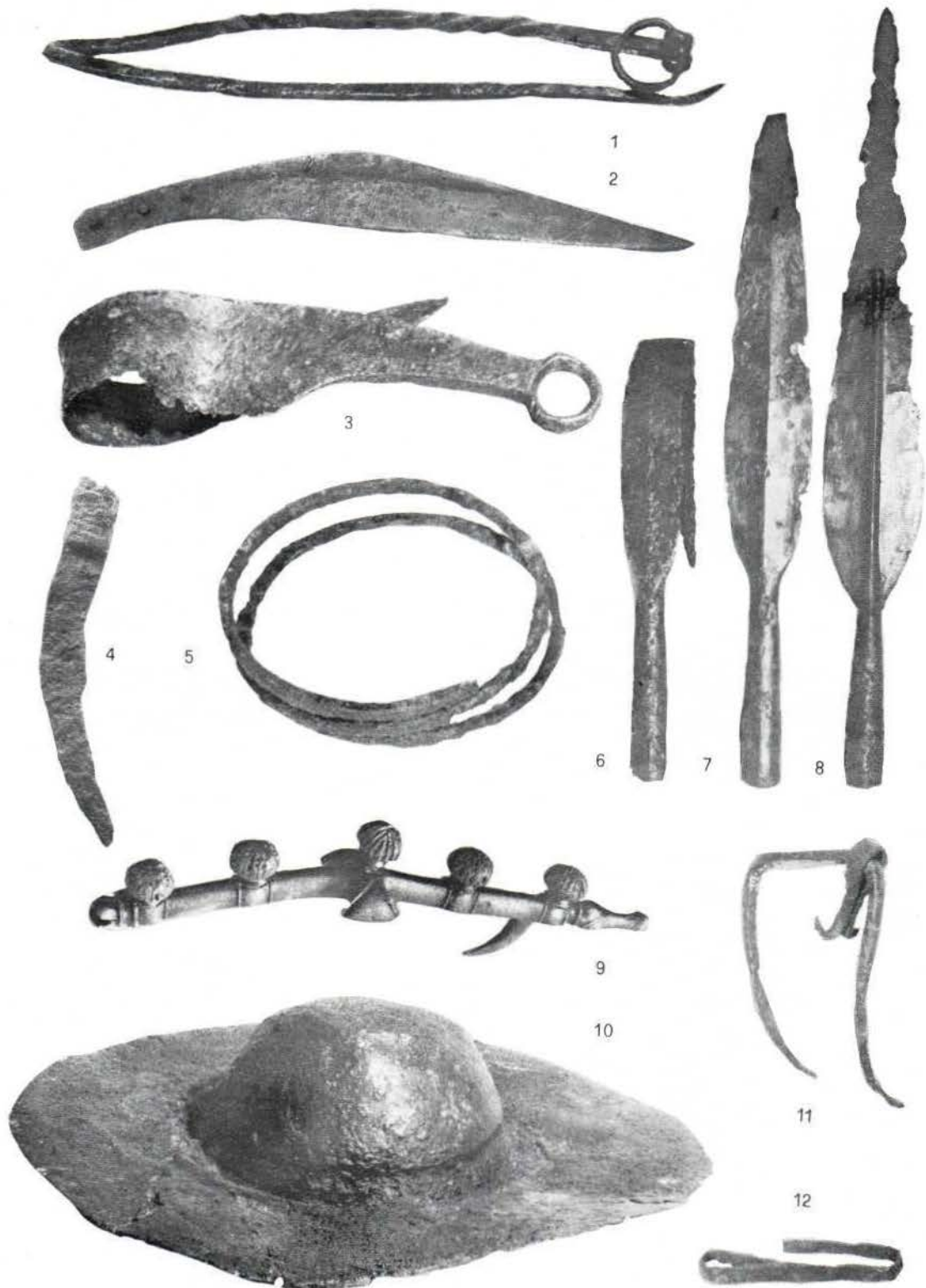
1 c

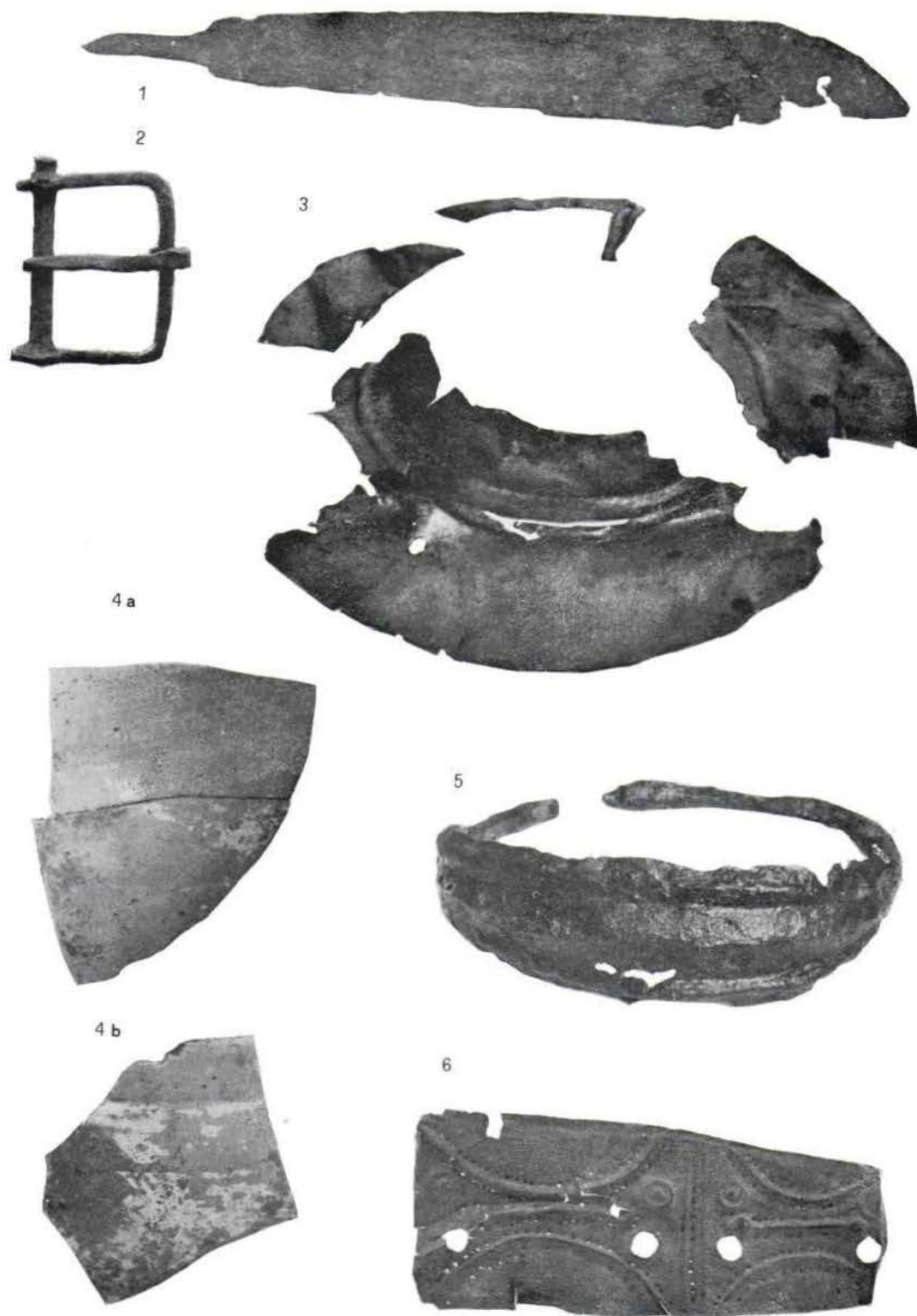

Grob I

Grob II

BRANKA VIKIĆ-BELANČIĆ

PRILOG ISTRAŽIVANJU ANTIČKOG NASEOBINSKOG KOMPLEKSA U VARAŽDINSKIM TOPLICAMA

Za vrijeme višegodišnjih sistematskih istraživanja na području Varaždinskih Toplica zapaženo je da je u antičko doba terasasta konfiguracija Topličkog brežuljka uvjetovala raspored naseobinskih i arhitektonskih sklopova. Tako je plato brežuljka, u današnjem parku, bio upotrijebljen za gradnju reprezentativnih javnih objekata,¹ a profilirane padine su poslužile za podizanje manjih naseobinskih odnosno stambenih zgrada i okućnica.² Naselje se širilo i u podnožju Topličkog brežuljka, što su pokazali ostaci antičke kamene i drvene arhitekture, otkriveni u Bakarićevoj ulici 1959. godine, prilikom kopanja temelja za novogradnju. Širina tog dolinskog pojasa omogućila je izgradnju većih i gušće raspoređenih naseobinskih objekata. Ta lokacija je bila osobito povoljna i zbog blizine rijeke Bednje i križišta antičkih putova.³ Muljevit teren na tom području uvjetovao je karakter građevina i njihovih substrukcija. Zahvaljujući podvodnom tlu otkrivena drvena arhitektura ostala je vrlo dobro sačuvana, te zasad predstavlja jedinstven nalaz u ovom dijelu Panonije.

I pored činjenice da je lokalitet u Bakarićevoj ul. sumarno obrađen i spomenut u nekoliko navrata,⁴ nije dosad detaljnije analiziran ni u cijelosti valoriziran, pa će to biti učinjeno u ovom prilogu.

¹ Veliki kompleks terma s termalnom bazilikom, forum i Kapitolij, koji su istraživani 1953—1970. god. Vidi priloge u: Vjesnik AMZ, 3 ser., sv. I, 1958, sv. II, 1961. i sv. IV, 1970. — B. Vikić—M. Gorenc, Prilog istraživanju antiknih naselja i putova u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Reg. zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, 1969, str. 10—14.

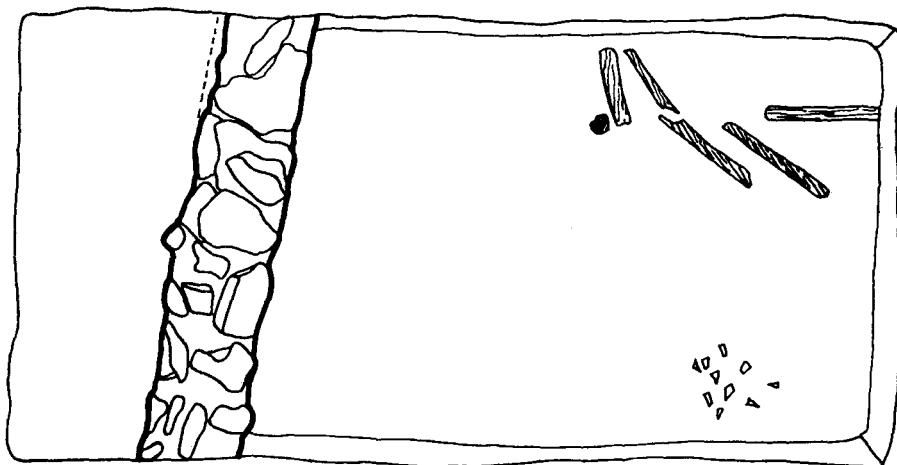
² Npr. u malom parku južno od Ul. braće Radića, nasuprot portala današnjeg parka, u podrumu kuće Nofta u ul. Nad zidom br. 3 i dr.

³ Jedan put (južni) išao je od današnjeg Novog Marofa preko Gromače na Varaždinske Toplice (na lokalitetu Gromača otkri-

vena je antička nekropola). Drugi put (zapadni) je vodio od Koščevca preko Varaždinskih Toplica na Ludbreg (Iovia).

⁴ B. Vikić, Neki podaci iz Varaždinskih Toplica o životu u pozadini panonskog limesa, Limes u Jugoslaviji I, 1961, str. 47. — M. Gorenc—B. Vikić, Aquae Iasae und ihr Verhältniss zum Pannonischen Limes, Quintus Congressus Internationalis Limitis Romani Studiosorum, 1961. — A. Faber, Problemi zaštite drvenih arheoloških nalaza, Savezni Institut za zaštitu spomenika kulture, 1962, str. 79. i članak: »Varaždinske Toplice — novi nalazi i problemi«. Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske IX, br. 1, Zagreb, 1960, str. 8—11.

Iskop za novogradnju imao je veličinu 32×10 m, a bio je orijentiran u smjeru sjever — jug. Dubina iskopa iznosila je u sjevernom dijelu 1,70 m, a u južnom 1,50 m, zbog terena koji prirodno pada od sjevera prema jugu. Kada su u kasnu jesen 1959. bili pozvani stručnjaci Arheološkog muzeja i Konzervatorskog

Sl. 1

Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu,⁵ na tom su nivou stršili oštećeni antički kameni temelji, a oko njih su virile drvene grede (tab. I, 1). U odbačenoj zemlji bilo je mnoštvo ulomaka rimske keramike i drugog sitnog materijala (čavli, okov, dva primjerka novca i dr.), a u zapadnom i istočnom profilu iskopa bili su uočljivi tragovi uništenih antičkih podova i zidova.

Nalaz izvanredno sačuvane antičke drvene građe bio je presudan za odluku da se insistira na obustavi radova i na izmjeni lokacije za novogradnju. Nakon uspješne intervencije i obustave daljih radova prišlo se sistematskim arheološkim istraživanjima, koja su vršena u dva navrata (ljeti 1960. i 1961. god.).⁶

Južna polovina iskopa novogradnje ispitana je sistemom gusto raspoređenih sondi, dok je u sjevernoj polovini vršeno sistematsko iskopavanje na cijelom prostoru.

⁵ Prve uviđaje na terenu izvršili su M. Gorenc i A. Faber, od strane Arheološkog muzeja i Republičkog zavoda za zaštitu, 1959.

⁶ Radovima su rukovodili M. Gorenc i B. Vikić uz suradnju V. Damevski. Kao arhitekt konzervator sudjelovala je A. Faber, koja je izradila svu tehničku dokumentaciju, osim drvenog objekta u prostoru H, kojeg je snimila doc. ing. S. Gvozdanović s Arhi-

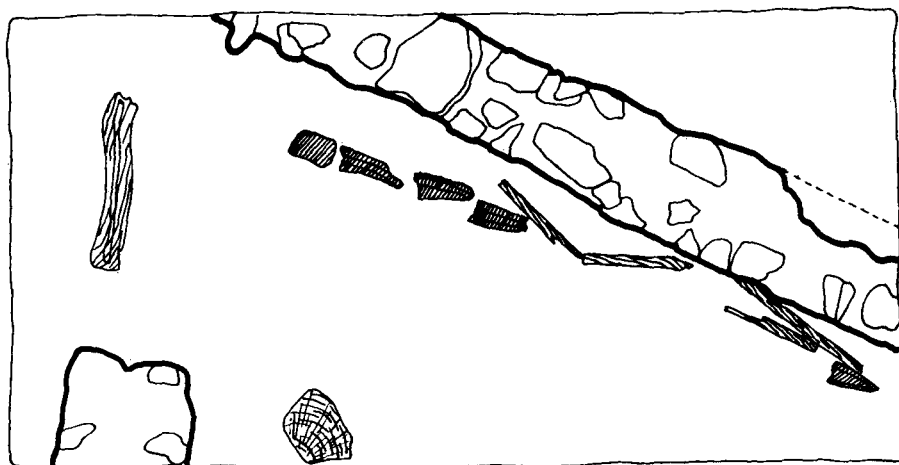
tektorskog fakulteta u Zagrebu. Radovima konzervacije rukovodila je Vlasta Pazdera-Tovornik, konzervator Arheološkog muzeja, a kao konzultant za drvo pozvan je dr ing. I. Radić. Datiranje uzoraka drvene građe pomoću radioaktivnog ugljika izvršila je dr ing. A. Sliječević iz Instituta »Ruđer Bošković« u Zagrebu.

JUŽNI DIO ISKOPA

Od juga prema sredini recentnog iskopa položeno je 5 sondi (A—E) veličine 4×2 m, u razmacima 1—1,50 m. Osim toga su u toku rada, prema potrebi, proširivane i djelomično spajane sonde A i B, i C i E (tab. I, 2). Sve su sonde imale pravac istok — zapad, ali nisu ležale u istoj liniji, nego su odstupale u zapadnom i istočnom smjeru.

Sonda A

Najjužnije ležeća je sonda s gornjim rubom na 1,50 m dubine (sl. 1). Prvi otkopni sloj sastojao se od ostataka ranije prekopanih slojeva i antičkog nasipa u kojem je bilo ovećih komada podne i vezivne žbuke, grumenova polutvrde sedre i ulomaka keramike. U zapadnom dijelu sonde, na dubini od 1,70 m, došlo se do gornjeg ruba antičkog kamenog zida, u pravcu sjever — jug, dužine 2 m i širine 50 cm. Građen je od lomljenca i poluobrađenog kamena, bez vezivne žbuke. Na njemu je ležao novac cara Antonina Pija, dosta izlizan. U istočnom dijelu sonde, u sloju 2,10—2,30 m bila je vidljiva veća površina paljevine s ostacima nagorjelih drvenih greda. Osim toga nađeno je nešto ulomaka keramike, sigilate i grublje domaće, jedan brus i slabo sačuvan novac cara Marka Aurelija ili Lucija Vera. Donji rub kamenog temelja završavao je na dubini od 2,50 m te mu je sačuvana

Sl. 2

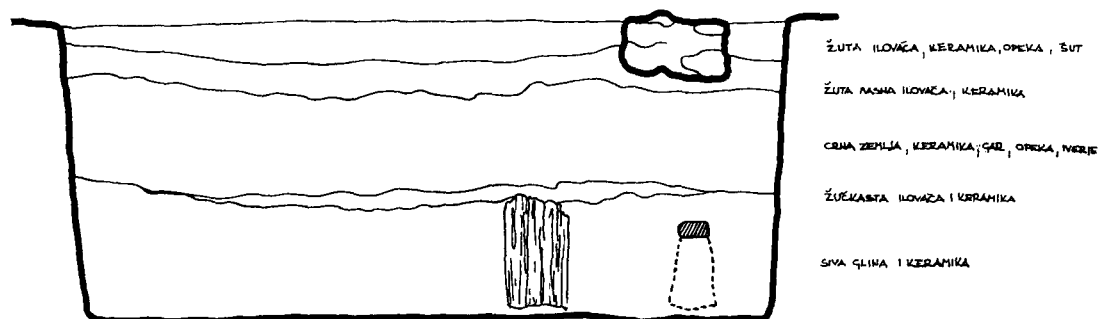
visina iznosila 80 cm. Sloj u kojem je ležao zid sadržavao je dosta ulomaka keramike, nekoliko komada od staklenih posudica, brončani stilus i pet željeznih čavala. U sjeveroistočnom dijelu sonde, na dubini od 2,60 m, otkriveno je pet oštećenih i dislociranih greda, širine 6—8 cm, od kojih najduža ima 75 a najkraća 35 cm. Na istoj dubini, u istočnom dijelu sonde, stršali su vrhovi desetak prutova (tab. III, 1). Sloj 2,70—3 m sadržavao je pjeskovitu ilovaču s nešto ulomaka obične kućne kera-

mike i debljim i tanjim grančicama. Kako je na dubini od 3,20 m tlo postalo vrlo močvarno, a voda počela jače nadirati, moralo se prestati s iskopavanjem sonde.

Sonda B

Položena je 1,50 m sjevernije od sonde A, a za 1 m zapadnije (sl. 2). U njenu sjeveroistočnom dijelu otkriven je već na dubini od 1,60 m antički kameni zid u smjeru sjeveroistok — jugozapad, koji gotovo dijagonalno presijeca sondu u dužini od 3,50 m. Širina mu je 55—60 cm, a po tehnici gradnje i kvaliteti identičan je zidu u sondi A. Na istoj dubini otkriven je kameni zid u jugozapadnom kutu sonde, koji je sačuvan samo u dužini od 60 cm, a leži pod pravim kutom s ranije spomenutim zidom. Oba su zida u sloju koji obiluje ulomcima rimske keramike, s nešto stakla, a ispod samih temelja nalazi se sloj paljevine s komadima nagorjele drvene građe. Na 2,50 m dubine uz sjeverni rub sonde otkriven je hrastov stup (pilot), promjera 25 cm, koji je oslobođen u visini od 60 cm (sl. 3). U jugozapadnom dijelu sonde ležalo je kraće brvno (70 cm dužine, 15 cm širine), i to u sloju pjeskovite ilovače u kojem je bilo dosta drvenog iverja, šiblja, dvije brončane

Sl. 3

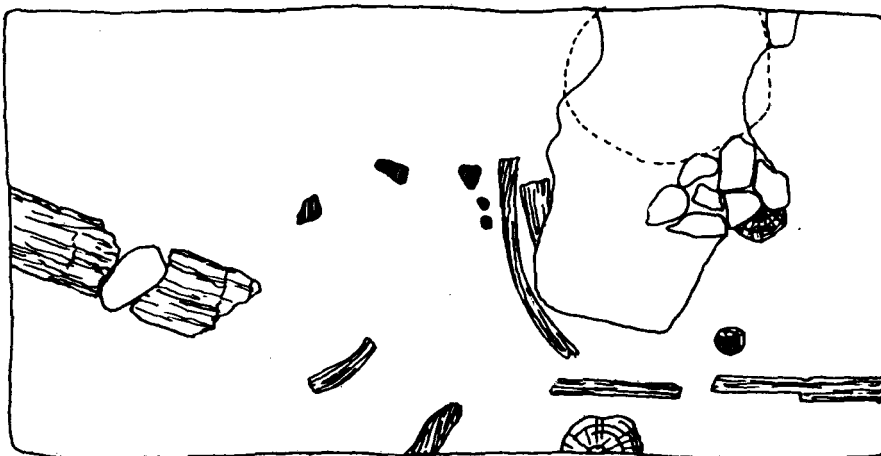
igle i nešto ulomaka keramike (tab. II, 1). Nedaleko dijagonalno položenog zida nađen je na dubini od 3,20 m dio ograde ili zidnog plašta od dasaka povezanih prućem i oblijepljenih blatom, zatim nekoliko letvica od jelova drveta (4 komada) dužine 50—80 cm, širine 4—5 cm, koje su se nizale u smjeru sjeverozapad — jugoistok (vidi sl. 2). U tom sloju otkriveno je i nekoliko ulomaka keramike. Niži slojevi su bili posve sterilni pa se je prestalo iskopavati.

U toku daljih radova načinjen je kontrolni, spojni rov između sonde A i B, dužine 2,10 m i širine 1,90 m (vidi tab. I, 2). U njemu je otkriven sraz dvaju antičkih zidova, a ispod samog ugla ležao je veći blok sedre, koji je služio kao potporanj. Zid je imao sličnu strukturu i teksturu kao i ranije nađeni, jedino je među kamenovima bilo komada sedre i opeke. Na dubini od 2,40 m otkrivena su dva drvena pilota. promjera 25 cm, rađena od hrastovine, od kojih je duži (70 cm) podupirao zapadni krak zida, dok je kraći (40 cm) podupirao sraz obaju zidova. Kako je gornji rub tih pilota ležao iznad nivoa drvenih greda, vjerojatno su oni podržavali kamenu arhitekturu (možda sekundarna primjena). U ovom kontrolnom

rovu, u slojevima 1,50—2 m također je nađeno dosta keramike, među kojom je bilo najviše ulomaka glatke sive i grublje, domaće, te oštećena svjetiljka s pečatom majstora Ursulusa. Slojevi 2—2,50 m također su obilovali keramikom, među kojom je bilo najviše ulomaka grube, s metličastim ukrasom i valovnicama, crno obojene i grafitirane, ali i nešto manjih fragmenata barbotine. Nađena je i oštećena svjetiljka majstora Fortisa, opeka s pečatom CIV(ius), dva auriskalpija, te u istočnom dijelu sonde na 2,30 m dubine slabo sačuvan novac cara Antonina Pija. Sloj 2,60—3 m sastojao se od zelenkasto-sive ilovače u kojoj je bilo puno većih i manjih grančica. Na 3,30 m dubine prestalo se s iskapanjem zbog nadiruće vode i vrlo močvarnog terena.

Sonda C

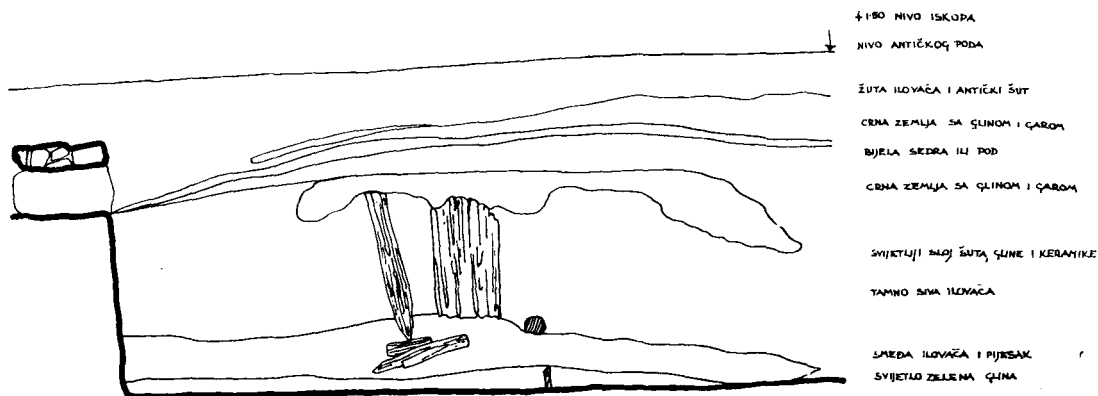
Položena je sjeverno od sonde B na udaljenosti od 1 m, a početnom dubinom od 1,50 m (sl. 4). U jugoistočnom dijelu sonde, na dubini od 1,70 m, došlo se do žbukanog poda, na površini ružičastog, koji leži na naboju ilovače s nešto

Sl. 4

kamena lomljenca (30 cm debljine). U neposrednoj blizini otkriven je jako oštećen antički kameni zid, sačuvan u dužini od svega 60 cm, koji je poduprt hrastovim pilotom, promjera 25 cm (prilog Ia). Sloj 1,90—2,10 m bio je pun paljevine i pepela pa je sadržavao i nešto ulomaka sigilate, barbotine, kao i grube domaće keramike. U njemu je nađeno i nekoliko koštica od bresaka i komad lima sa zakovicom. U sjevernom dijelu sonde, na dubini od 2,30 m, otkrivena je drvena greda od 1 m dužine, na koju se nastavljala druga nešto kraća, a među njima je bio uglavljen kamen (tab. II, 1). U zapadnom profilu sonde djelomično je oslobođen na dubini od 2,40 m hrastov pilot, visine 70 m, promjera 25 cm, kraj kojeg je stajao kolac dug 1,10 m, promjera 10 cm (sl. 5). Vrh kolca je bio zašiljen i zabijen u daščicu. U srednjem dijelu sonde, na istoj dubini, uočen je trag od poda,

koji je sadržavao naboj ilovače bez ikakvih priloga, a na površini je bio paljen. Na dubini od 2,60 m nađen je novac cara Dominicijana, prilično izlisan. U sloju 2,80—3 m otkrivena je oblica od hrastovine, dužine 1 m, promjera 6—7 cm, koja je imala smjer istok — zapad. Nešto sjevernije od nje su stršale glavice kolja, dosta gusto raspoređene (tab. II, 2), a oko njih je bilo mnogo drvenog iverja i kosti te nešto ulomaka sivo-crne keramike. Na 3,10 m ušlo se u sloj sivo-zelenkaste i plavkaste ilovače u koju je kolje bilo ubodeno svojim vršcima. U tom sloju nije bilo arheoloških priloga. Na 3,60 m prestalo se iskopati u sondi.

SI. 5

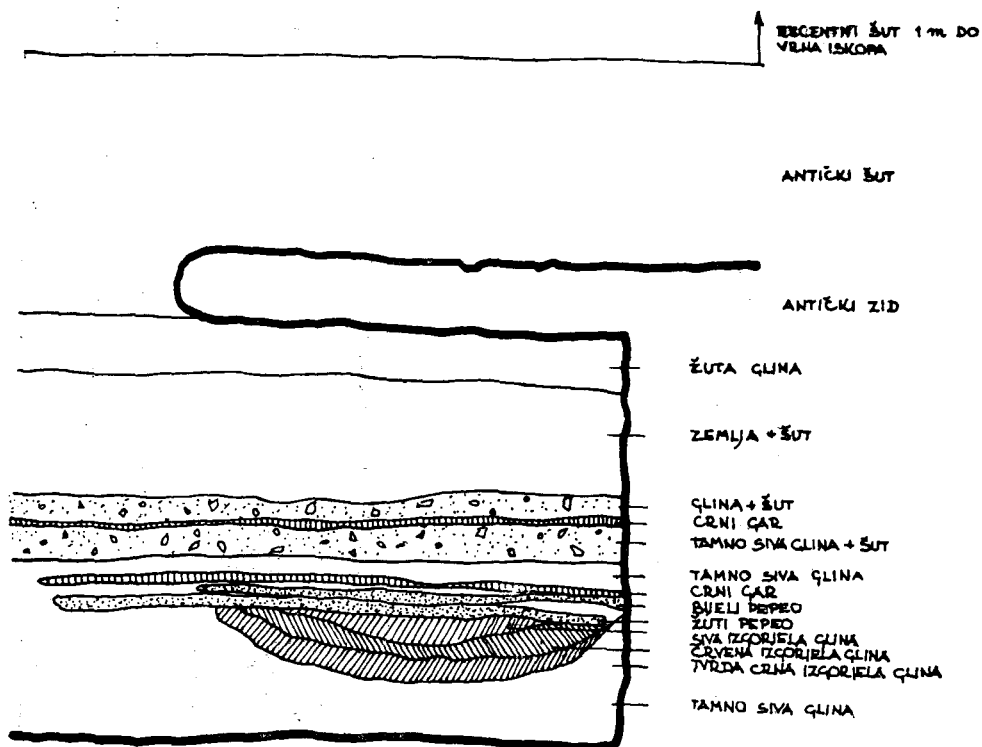
Ova sonda je dala jasniju stratigrafsku sliku od prethodnih i osim toga vrlo mnogo podataka za proučavanje substrukcije kamene i drvene arhitekture — komadi sedre, piloti, kolci, kolje, daščice, grane, grančice i drveno iverje.

Sonda D

Položena je gotovo paralelno sa sondom B, ali je pomaknuta za 1 m prema sjeveru. Prva dva sloja imala su karakter antičkog nasipa u kojem je bilo dosta dislociranih kamenova i usitnjene žbuke, što je signaliziralo prisutnost razorenih kamenih zidova. U srednjem dijelu sonde među građevnim grupom nađen je novac cara Konstantina. U sjevernom dijelu sonde ostao je djelomično sačuvan zid dužine 1,80 m i svega 30 cm debljine odnosno visine. Sloj 2—2,20 m sadržavao je sivkastu zemlju izmiješanu s pepelom, ostacima paljevine i ulomcima keramike, među kojima je bilo i nešto sigilate i barbotine. Na 2,40 m dubine u sjevernom dijelu sonde izoliran je komad poda, sličan onom u sondi C (naboj ilovače) u kojem je bilo nekoliko ulomaka grublje keramike i nagorjelih životinjskih kostiju (tab. III, 1). U sjeverozapadnom dijelu sonde, na dubini od 2,90 m, otkriveno je ognjište koritastog dna, s debljim slojem paljevine i pepela na samom vrhu

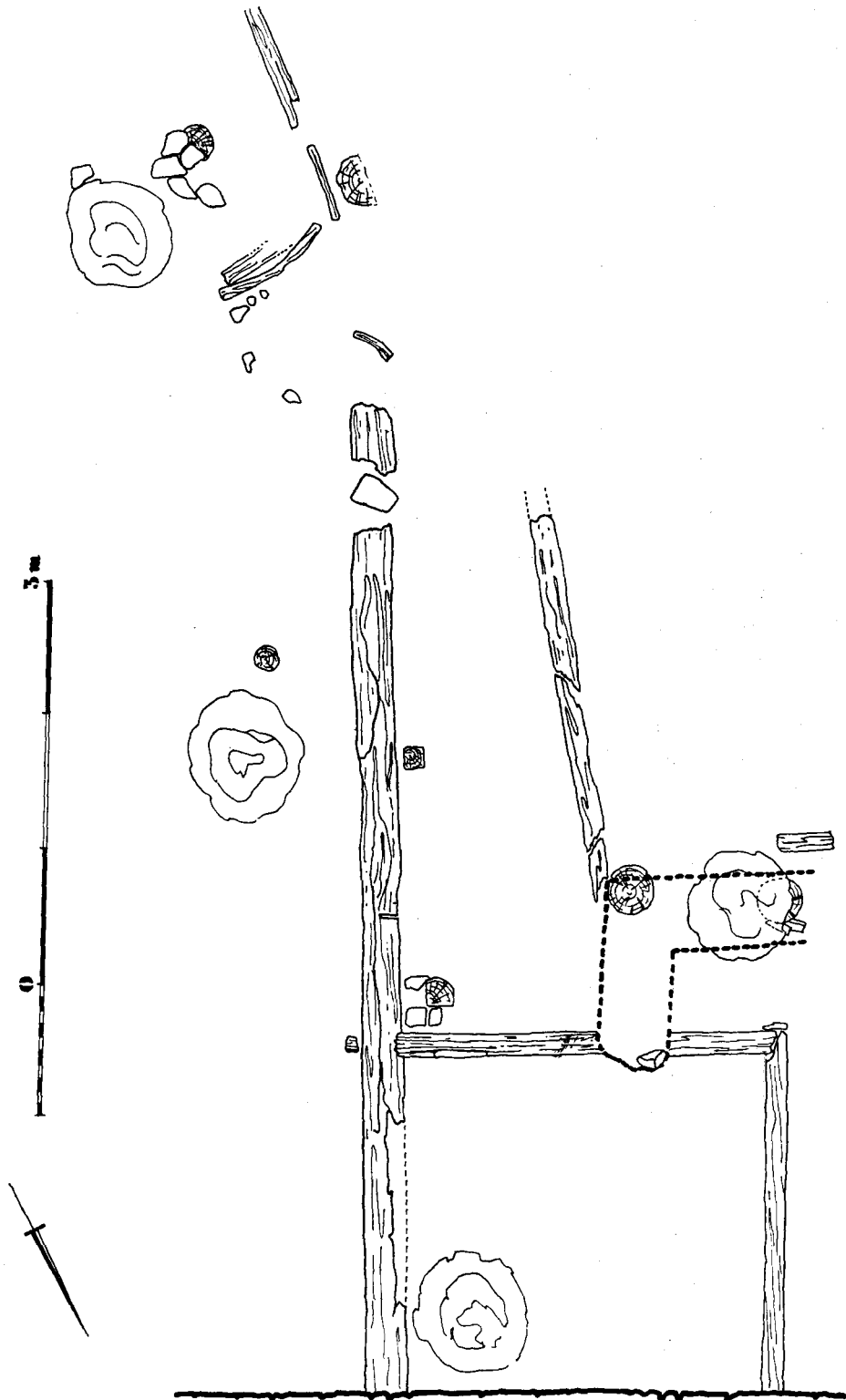
(sl. 6). Od sloja paljevine prema dolje slijedili su ovi slojevi: sloj tamnosive gline s nešto primjesa nasipa (20 cm) sloj sive gline (15 cm), sloj bijelog pepela (3 cm) sloj žućkastog pepela (5 cm), sloj crvene i crne nagorjele ilovače koritasta udubljenja (15 cm). Dno ognjišta je ležalo u sloju sive, posve sterilne ilovače, i to na dubini od 3,50 m. Na 3,90 m prestalo se s iskopavanjem.

Sl. 6

Sonda E

Položena je 1 m sjevernije od sonde D. U prva dva otkopna sloja (1,50 m — 1,90 m), koja sadrže antički nasip, otkriveno je dosta ulomaka keramike, među kojima se ističe veći komad zdjele iz sigilate te nekoliko fragmenata staklenih posudica. Na 2 m dubine javljaju se tragovi razorenog ružičastog žbukanog poda, dok je uz istočnu stijenu sonde vidljiv antički kameni zid, jako oštećen. Na dubini od 2,40 m otkriven je dio temeljnih greda nekog drvenog objekta, koji se pružao prema jugu (tab. III, 2) i zbog kojeg je sonda najprije proširena a nešto kasnije kontrolnim rovom spojena sa sondom C. Spojni rov je imao dimenzije $3,50 \times 1,70$ m, i zahvaljujući njemu oslobođen je jedan prostor temeljnog roštilja u rasponu $2,60 \times 2,50$ m (prilog II). Istočna greda tog dijela roštilja debela je 30 cm a

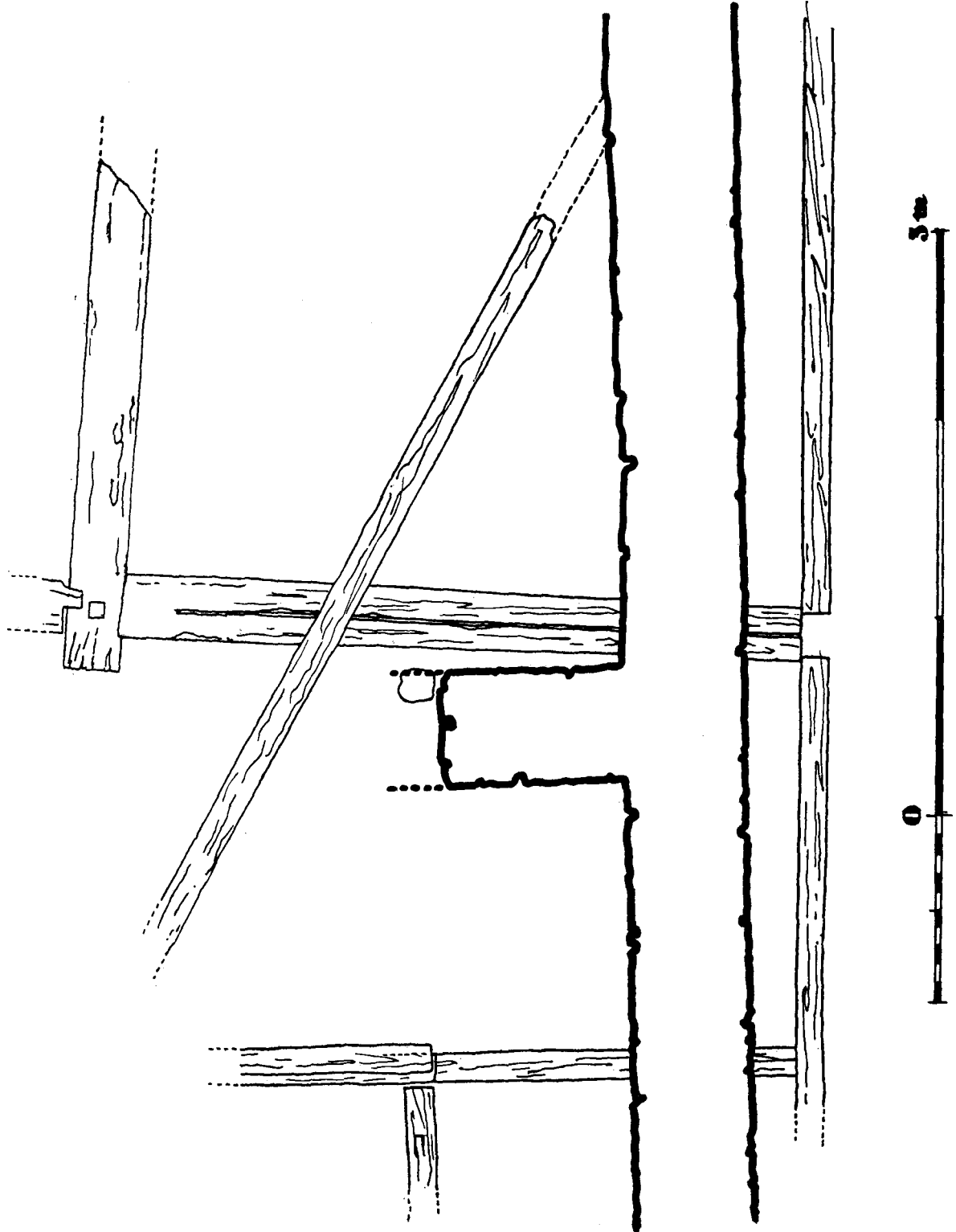
širina joj je dvostruko veća od ostalih greda, koje su široke svega 15 cm. U istočnom dijelu prostora izoliran je dio poda, sastavljen od tri sloja od kojih je svaki debeo 25 cm, i to: najgornji od crvene ilovače, na površini paljene, srednji sivo-crni, s mnogo ostataka paljevine, i najdonji dio sivo-zelenkaste gline (tab. III, 2 i IV, 1). U srednjem dijelu sonde E, na dubini od 2,20 m, nađen je slabo uščuvan novac carice Faustine Starije, a na dubini od 2,40 m uočeni su slabi tragovi jednog uništenog ognjišta.

Daljim radovima istočna temeljna greda oslobođena je u dužini od 6,80 m te predstavlja monoksil od hrastova drveta, pun ožiljaka i oštećenja, koji je pritisan sa sve četiri strane (prilog II i tab. III, 2, te tab. IV, 1). Srednji dio ove grede poduprt je s dva pilota, visine 70 i 60 cm, koji su pričvršćeni sa zapadne, bočne strane, dok se treći najjužniji pilot nalazi ispod same grede. Razmak među pilotima je 1,60 m (prilog Ib). Dva pilota koja leže sjevernije imaju promjer 25 cm, a južni je nešto uži (20 cm). Na jednom mjestu greda je uvinuta pa je stavljen umetak dužine 1,10 m i debljine 5 cm (prilog Ib). Na udaljenosti od 1,30 m prema zapadu, gotovo paralelno s istočnom temeljnom gredom, ležala je jače oštećena greda, duga 2,80 m široka 25 cm; obje te grede zatvarale su prostar poput nekog užeg hodnika ili trijema (prilog II i tab. IV, 1).

I u toj sondi kao i njenu kontrolnom rovu nađeno je dosta ulomaka keramike, od sigilate, sive-crne i grublje domaće, te nešto životinjskih kostiju, drvenog iverja, grana i grančica. Da dubini od 3,20 m prestalo se iskopavati jer su slojevi bili posve sterilni.

Stratigrafija u svim sondama je bila vrlo slična, jedino su male razlike u niveletama jer se teren prirodno penje od juga prema sjeveru. Redoslijed slojeva je slijedeći:

1,50—2 m	Žuta ilovača izmiješana s građevnim gruhom i nasipom, pepelom i paljevinom, zatim ulomcima keramike i drugim sitnim arheološkim materijalom (staklo, metal i novac). Na 1,50—1,60 m pojavljuju se gornji rubovi kamenih temeljnih zidova. Na 1,60—1,70 m uočljivi su jaki tragovi poda, koji je na površini ružičasto ožbukano.
2 m—2,30 m	Sloj crno smeđe zemlje s mnogo paljevine i ostataka nagorjelog drveta. Vidljivi su slabi tragovi poda od ilovače. Na 2,10 m završava donji rub kamenih temelja. Na 2,30 m pojavljuje se gornji rub drvenih greda. U tom sloju nađeni su fragmenti keramike, metalni predmeti, ulomci staklenih posudica i novac.
2,30—2,50 m	Zelenkasta glina s nešto ulomaka keramike i drugog sitnog materijala (fibula, ulomci stakla, novac). Na 2,40 m gornji rubovi pilota. Na 2,50 m tragovi poda od dasaka.
2,50—2,90 m	Siva ilovača izmiješana s pepelom i paljevinom. Nađeno je mnogo drvenog iverja, šiblja, granja i ulomaka keramike.

- 2,90—3,25 m Crno-smeđa ilovača s mnogo pijeska. Sloj sadrži pilote, kolce, kolje, letvice, grančice i nešto ulomaka keramike. U sondi B na 3,20 m dio ograde od dasaka (ili zidnog plašta).
- 3,25—3,60 m Plavkasta ilovača u koju su zabodeni vrhovi kolaca. Nađeni su i drveni iveri, letvice i šiblje.
- 3,60 m Sterilna ilovača i voda koja stalno nadire.

Sondiranja u južnom dijelu iskopa dala su samo fragmentarnu sliku jednog većeg drvenog objekta, koji se pruža u smjeru sjevera i juga, i još fragmentarniju sliku kamene arhitekture, koja je izgrađena nakon što je drvena stradala u požaru (jaki tragovi paljevine n cijelom prostoru).

SJEVERNI DIO ISKOPA

U sjevernom dijelu iskopa za novogradnju, kako smo već spomenuli, istraživalo se sistematski na cijelom prostoru, i to na nivou koji je zatečen, tj. na dubini od 1,70 m. Izbačeni slojevi imali su karakter nasipa u kojem je bilo dosta fragmenata kasnocarske keramike i dva primjerka kasnoantičkog novca. Na razini od 1,70 m bili su vidljivi gornji rubovi kamenih temelja nekog velikog objekta, koji se je pružao od sjevera prema jugu (tab. IV, 2). Nakon što su zidovi otkriveni do dna temelja i u svim smjerovima, pokazalo se da se objekt širi dalje prema sjeveru, istoku i jugoistoku. Oslobođeni dio objekta sastoji se od jedne izdužene prostorije dugačke 14,70 m i široke svega 3 m, kojoj su zidovi 60—70 cm široki, a najveća sačuvana visina iznosi 75 cm. Južni zid prostorije nastavlja se prema istoku za daljih 5,40 m i nestaje u istočnoj stijeni iskopa (tab. IV, 2 i prilog V, sa situacijskim planom otkrivene arhitekture). Na udaljenosti od 8,50 m prema sjeveru javlja se na istočnom zidu pregradni zid, koji je jače oštećen, tako da djeluje poput pilastra (80 × 75 cm). Sjeveroistočni ugao objekta također nestaje u stijeni iskopa, ali se na planu može rekonstruirati (prilog V).

Zidovi su građeni od velikih klinastih blokova, vertikalno ili koso položenih, između kojih je manje lomljeno kamenje. U sjevernom dijelu je jasno uočljiv sistem gradnje na riblju kost (opus spicatum), koji se često primjenjuje na mekim i muljevitim terenima, kao što je slučaj s iskopom u Bakarićevoj ulici.

U sjeveroistočnom dijelu otkriven je ugao još jedne prostorije ili objekta, koji je udaljen svega 1 m, a pruža se u pravcu sjevera. U samom istočnom profilu iskopa uočen je na dubini od 1,50 m novac cara Valentinijana, i još jedan nečitljiv kasnoantički barbarizirani novac. Prilikom skidanja slojeva sa zapadne strane velike kamene prostorije oslobođen je još jedan kameni zid, koji je ležao paralelno, na udaljenosti od 5,30 m (dug 7 m a širok 55 cm), a dalje prema zapadu pojavio se još jedan, koji je s naprijed spomenutim zatvarao prostor širine 2 m te je vjerajlatno predstavljao zapadni trijem.

I ti zidovi imaju sličnu kvalitetu gradnje i teksture, kao i sličan pravac pružanja.

Kako su prilikom oslobađanja temelja kamene arhitekture, s njene istočne i zapadne strane i unutar nje same, otkriveni ostaci drvenih objekata, ti prostori detaljno su ispitani (tab. IV, 2 i prilog V). Oni su dobili slijedeću signaturu: istočni (F), zapadni (H), središnji (G).

Istočni prostor (F)

Taj prostor ima oblik pravokutnog trokuta, kojem je baza 6,30 m, jedna strana 13 a hipotenuza 14 m. Prva dva sloja (1,70—2,10 m) sadržavala su dosta građevnog gruha u kojem je bilo fragmenata keramike, ulomaka stakla, te u južnom dijelu novac cara Konstantina Velikog. Na 2,40 m dubine otkriveni su temelji djelomično sačuvanog drvenog objekta, vrlo izduženog, koji je prelazio liniju južnog zida kamene prostorije, odnosno išao ispod njega dalje prema jugu. Njemu pripada i onaj dio drvene arhitekture koji je ispitan sondom E i spojnim rovom E—C (tab. III, 2 i IV, 1). Kako zapadni dio tog objekta leži unutar kamene prostorije (prostor G), prilikom analize arhitekture oba prostora će biti povezana u jednu cjelinu, kako bi se dobila potpunija slika (tab. V, 1 i 2).

U oba spomenuta prostora slojevi 2,10—2,30 m bili su ispunjeni građevnim gruhom, proslojima žute ilovače, velikom količinom paljevine, drvenog iverja, mnoštvom ulomaka keramike (sigilate, barbotine, crvene obojene, obične kućne), manjim komadićima od staklenih posudica, te s nešto koštanih i željeznih predmeta (čavli, kuke). U blizini istočnog zida kamene prostorije, a ispod nivoa donjeg ruba njenog temelja, nađen je u sloju paljevine fragment sigilate s ukrasom iz rajncabernške radionice. Na 2,40 m pojavljuju se temeljne grede drvene arhitekture, koja se od sjevera prema jugu pruža u rasponu od 20 m (uračunat i južni dio iz sonda E i spojnog rova E—C). Najveća istražena širina je 4,20 m jer u istočnom smjeru nestaje u stijeni iskopa. Temeljni roštilj je vrlo fragmentarno sačuvan. Najbolje su sačuvane zapadne uzdužne grede, (prostor G) koje su duboko utorene (tab. V, 2). Najsjevernija od njih je vidljiva u dužini od 4,50 m (sjeverni kraj je u stijeni iskopa), srednja je duga 6,50 m, a južna 4,60 m i prolazi, kako smo spomenuli, ispod južnog zida kamene prostorije. Sve tri grede široke su 25 cm i debele 20—25 cm. Uzdužni žlijeb (utor) širok je 15 cm, a nalazi se po prilici na sredini debljine grede (tab. VI, 1). Utor ukazuje na ležaj vertikalne konstrukcije, a djelomično je služio i kao ležište za rubne daske od drvenog poda. Istočne uzdužne temeljne grede nisu mogle biti oslobođene jer prelaze granicu iskopa. Djelomično je sačuvana poprečna greda u smjeru istok — zapad, i to: u srednjem dijelu najsjevernije zapadne uzdužne grede, zatim na spoju sjeverne i srednje, uz južni kameni temelj, te četvrta i najjužnija u prostoru južno od kamene prostorije (tab. VI, 2 i prilog V). Najsjevernija poprečna greda sastoji se od dvije grede od kojih ona koja leži zapadno ima dužinu 1,90 m, širinu 25 cm, i istu debljinu, a na istočnom kraju nalazi se umetak uloženi na zub, dok je greda koja leži istočno duga 1,10 m, nešto šira (30 cm) i tanja (20 cm). Gotovo na spoju

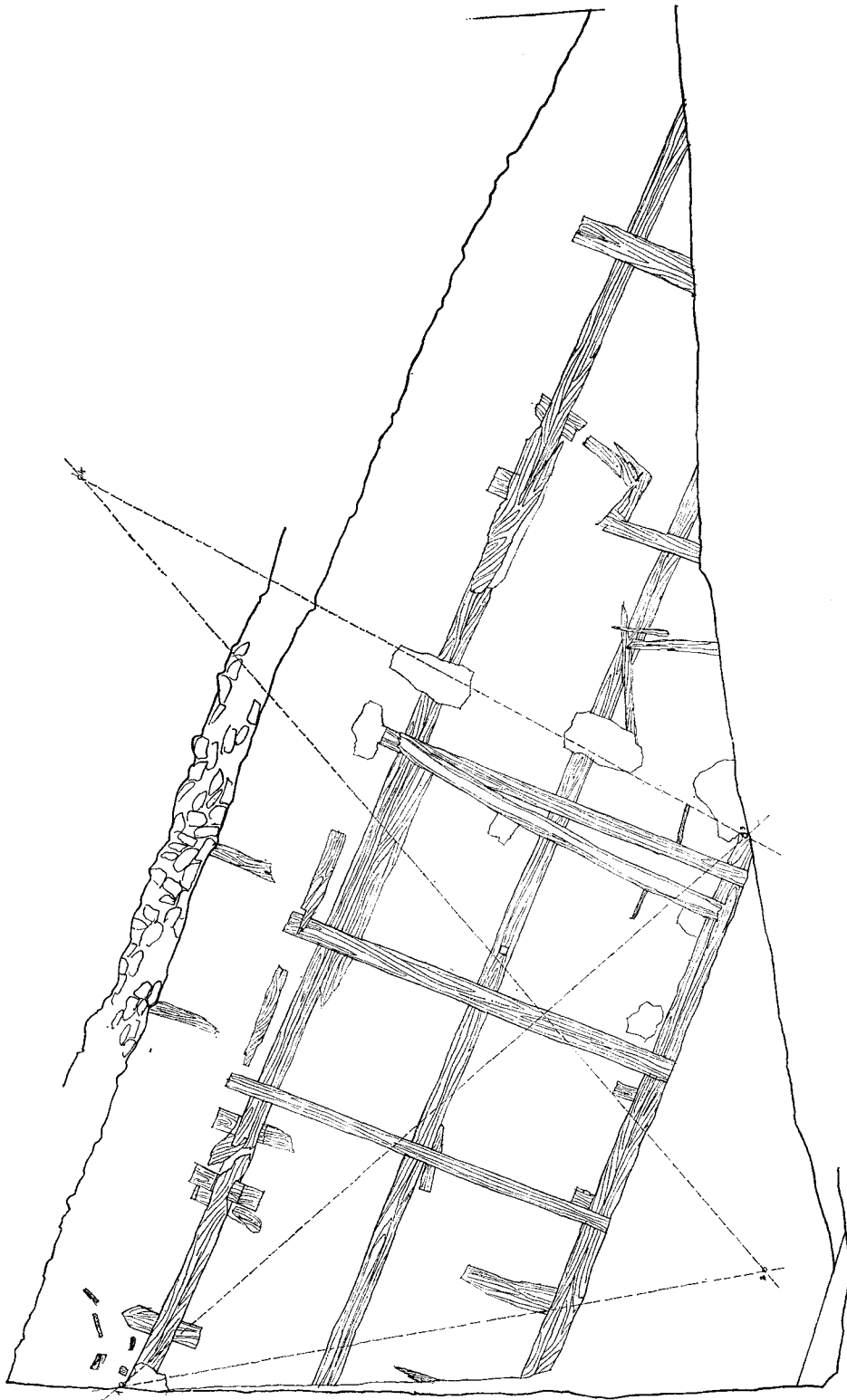
obje ove grede nalazi se razdjelna greda u pravcu sjever — jug, oslobođena u dužini od 1,30 m, širine 25 cm, debljine 20 cm, na kojoj je duguljasti utor veličine 14,5—7,5 cm (tab. V, 1 i prilog III). Na udaljenosti od 2,30 m prema jugu leži široka poprečna greda, duboko na sredini utorena, koja ujedno spaja s nutarnje strane sjeverni i srednji dio zapadne uzdužne grede. Duga je 3,70 m, široka 35 cm, a debljina joj iznosi 25 cm (tab. V, 1). Na istočnom kraju prileže joj razdjelna greda u smjeru sjever — jug, dugačka 2,70 m, široka 30 cm, koja na sjevernom kraju ima utor veličine 10 cm². Na južnom njenom kraju nalazi se podložak dužine 15 i debljine 4 cm, koji je služio za poravnanje uvijenog dijela grede, dok je na sjevernom kraju stajao in situ koso zabodeni klin, promjera 15 i visine također 15 cm. Prema istoku nazire se u stijeni iskopa nastavak poprečne grede, pa je ovdje bilo zapravo križište koje je nosilo vertikalni potporanj. Preko ove poprečne grede pala je oblica dužine 4,25 m, promjera 20 cm, koja je vjerojatno pripadala konstrukciji krova (prilog III i tab. V, 1). Sa zapadne strane objekta u predjelu srednje i južne uzdužne grede (zapadne), koje su razmaknute za 25 cm, nema ni jedne poprečne grede, ali se uz sam južni zid kamene prostorije nalazi nešto oštećena drvena poprečna greda, ukupne dužine od 4,50 m, širine i debljine od 25 cm (tab. VI, 2). Na mjestu gdje je oštećena i prekinuta vidljivo je pojačanje poput pilastra veličine 25 × 20 cm.

Najjužniji dio objekta je već opisan ranije prilikom analize sonde E i E—C (prilog II i V). Kako je već rečeno, istočna uzdužna greda ovog južnog dijela je monoksil gotovo 7 m dužine, poduprt s tri drvena pilota, dok zapadna uzdužna greda prestaje već nakon 2,80 m i sa poprečnom gredom zatvara prostor veličine 2,60 × 2,50 m, u kojem je nađen ostatak poda i ognjišta (tab. III, 2 i IV, 1). Na tu poprečnu gredu nastavlja se prema jugu uža greda, duga 4 m, koja je nešto dislocirana te zatvara prema istočnoj gredi uži prostor (1,35 m). Vjerojatno je ona dio srednje grede, koja temeljnom roštilju daje veću čvrstoću.

Iako su ostaci drvenog objekta u prostorima F, G i južno od kamene zgrade dosta fragmentarno sačuvani, pružaju niz podataka o veličini i tehnici gradnje te o substrukcijama i djelomično o krovnoj konstrukciji, što će za interpretaciju drvenog naseobinskog kompleksa biti od velike važnosti.

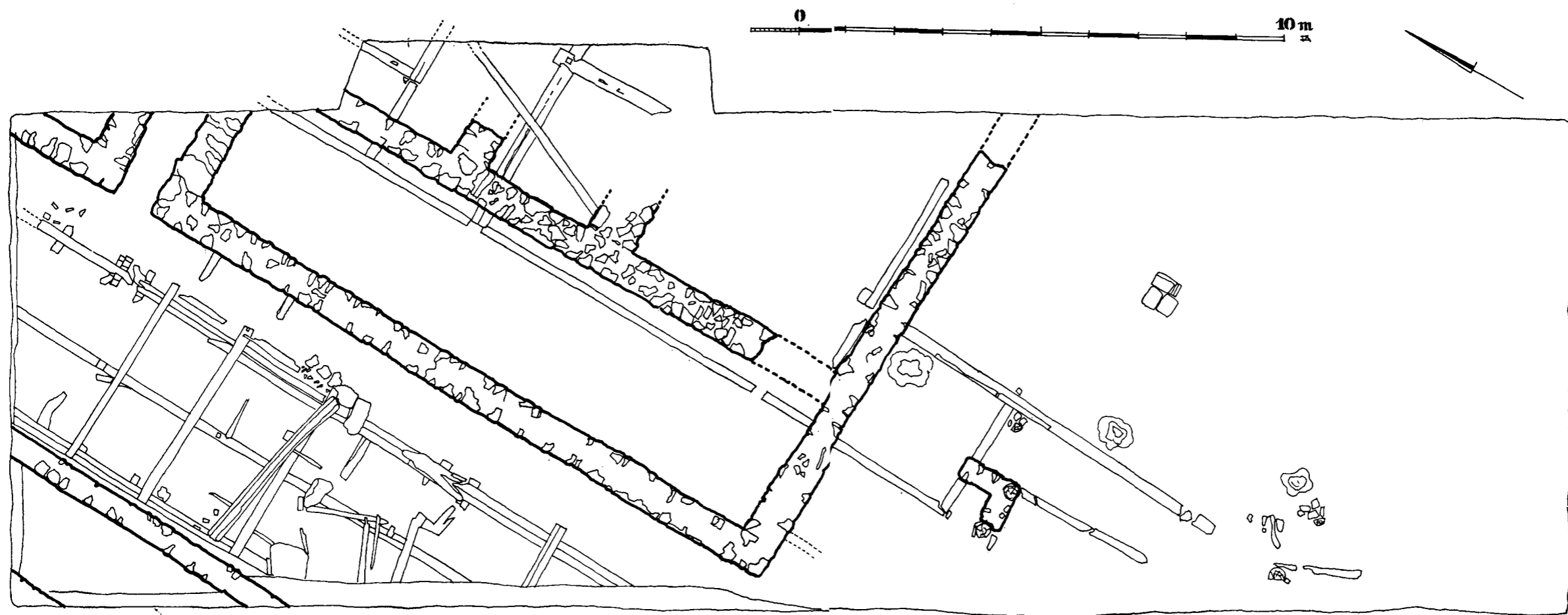
Zapadni prostor (H)

Nalazi se sa zapadne strane kamene arhitekture (tab. VII) i ima oblik pravokutnog trokuta, kojem je baza duga 14 m, stranica 8,5 m, a hipotenuza 15,20 m. Istočnu granicu predstavlja zapadni zid kamene prostorije. U tom prostoru je dispozicija slojeva vrlo slična onima u prostaru F. U njemu je otkriven jedan veliki drveni objekt koji se pruža u smjeru sjever — jug i koji nije u potpunosti istražen jer nestaje u sjevernoj i južnoj stijeni iskopa. Njegove temeljne grede leže paralelno s antičkim kamenim zidovima i s istočnim drvenim objektom iz prostora F i G (vidi prilog V). Situacija na terenu je pokazala da na tom prostoru iznad drvene nije podignuta kamena arhitektura nego je ona izgrađena uz njegov zapadni bok.

Drveni objekt ima izduženi oblik pa mu je najveća istražena dužina 14,50 m, širina 4 m. Sačuvan je velik dio temeljnog roštilja, koji leži na sloju ilovače, na dubini od 2,50 m (tab. VIII, 1 i IX, 1). Zapadna uzdužna greda, koja je utorena, oslobođena je svega u dužini od 6 m. Širina i debljina su joj 25 cm, dok je utor širok 10 cm i nalazi se po prilici na polovini debljine grede, kao što je slučaj i kod zapadnih uzdužnih greda istočnog drvenog objekta. Istočna uzdužna greda je otkrivena u dužini od 14,50 m, i nestaje kao i zapadna u sjevernoj i južnoj stijeni iskopa. Ona je iste širine i debljine i utorena je na isti način. U njenu sjevernom i južnom dijelu nalaze se pojačanja — vezovi koji su ravno ili piramidalno pritesani (prilog IV). Vidljiva su i mjestimična krpanja i podlaganja izvinutog dijela grede (tab. VIII, 2). Vezovi od sjevera prema jugu imaju slijedeće dimenzije: a) dužina 80 cm, širina i debljina 25 cm; b) dužina 95 cm, širina i debljina 20 cm; c) dužina 75 cm, širina 22 cm, debljina 25 cm; d) dužina 85 cm, širina 22 cm, debljina 25 cm. U južnom dijelu nalazi se široki vez ili glava oštećene poprečne grede veličine $30 \times 30 \times 25$ cm (prilog IV).

Srednja greda, koja je otkrivena u dužini od 10,10 m, dijeli prostor temeljnog roštilja na dvije približno jednake polovine (zapadna polovina je svega za 25 cm šira). Ova greda je nešto uža i tanja odnosno širina i debljina su joj 20 cm. U njenom srednjem dijelu nalazi se utor za vertikalni potporanj veličine 10 cm^2 (tab. IX, 2). Sačuvane su u potpunosti tri poprečne grede u srednjem dijelu objekta i dvije u njegovu južnom dijelu (prilog IV). Sve tri središnje grede imaju istu dužinu od 4,20 m, prva i treća istu širinu i debljinu od 20 cm, dok je srednja nešto šira i deblja (28 cm i 25 cm). Prema jugu na udaljenosti od 2,70 m južna poprečna greda, djelomično oštećena i slomljena, zatvara u koljenastom prevoju prostor poput niše (tab. IX, 2 i prilog IV). Najjužnija poprečna greda oslobođena je samo u dužini od 1,35 m jer nestaje u južnoj stijeni iskopa. Ona je ujedno i najšira (30 cm), a debljina joj je 25 cm. Poprečne grede završavaju na istoj liniji sa zapadnom uzdužnom gredom dok sa istočne strane prelaze uzdužnu gredu za 35 cm. Uz istočnu i zapadnu gredu sačuvale su se na dubini od 2,50 m jelove daščice od oplata poda, u smjeru sjever — jug, a dvije su ostale in situ u prostoru između srednjeg i trećeg pregradnog brvna. Najduža je 2,60 m i svojim istočnim rubom leži u utoru istočne uzdužne grede. Širina joj je 25 cm, debljina 4—5 cm. Komadi daščica od podne oplata nadjeni su na istoj dubini i uz zapadnu uzdužnu gredu, samo su nešto uža (15—18 cm). Dislocirane i oštećene daščice otkrivene su i u najjužnijem dijelu ovog objekta, a jedna je svojim zapadnim krajem bila uložena u zapadni utor uzdužne grede. Njena je dužina 1,10 m, širina 25 cm, a debljina 4 cm; bila je položena u smjeru istok — zapad. Pod od dasaka ležao je na sloju ilovače, žučkaste i pjeskovite, s mnogo tragova paljevine, drvenog iverja, grančica i s nešto fragmenata keramike, luksuznije i obične. Među keramikom nalazila se i figurica (torzo) ratnika ili jahača, nekoliko lješnjaka, životinjskih kostiju, među kojima se ističu glavica psa i guske. U sloju iznad nivoa poda, pored keramike nađena je jedna ranocarska fibula, tokarena drvena nožica od pokućstva, ogledalce iz olova s reljefnim prikazom, te fragmenti drvenih klinova. Na dubini 2,80—3 m otkriveno je nekoliko dislociranih komada drvenih greda, nekoliko fragmenata grube domaće keramike, a u najjužnijem dijelu prostora novac cara Vespazijana.

I u ovom objektu je nađena jedna oblica iz krovne konstrukcije, koja je pala preko treće poprečne grede i obiju uzdužnih greda. Duga je 3,80 m, promjer joj je 20 cm, kao i oblici u istočnom objektu. Njene dimenzije upućuju na pomisao da je krov bio jednostrešan jer približno odgovaraju rasponu temeljnog roštilja (prilog IV i V, i tab. V, 1 i IX, 1).

Interesantna je pojava većih i manjih komada lomljenca, nepravilnih oblika, koji leže južno od treće pregradne grede, poredani u istoj liniji u pravcu istok — zapad. Veličina im je gotovo jednaka, i to: a) 80×50 cm; b) 80×45 cm; c) 80×50 cm, dok je najistočniji dosta manji (50×30 cm). Možda su i oni služili za učvršćivanje greda na tom mekanom terenu, ukoliko nisu bili u sekundarnoj primjeni.

S istočne strane drvenog objekta, na udaljenosti od 20 cm od istočne uzdužne grede, ležale su dvije kraće grede, od kojih je južnija svojim šiljatim i na zub oblikovanim krajem prolazila istočni kraj središnje poprečne grede. Isto se tako uz sam zapadni bok kamenog zida nalaze dvije kraće grede (dužine cca 75 cm) u pravcu istok — zapad, širine 15 cm, koje nisu ni s čim povezane s istočnog boka tog zida. One vjerojatno predstavljaju raniju vezu između drvenih objekata jer južnija od njih ima istu liniju kao pregradna greda u sjevernom dijelu prostora F.

I ovaj objekt dao je na tom relativnom malom prostoru dosta podataka i detalja za temeljni tlocrt i veličinu drvene arhitekture, kao i za utvrđivanje načina same obrade i gustoće izgradnje.

Vrste obrađene građe

Za vremensko određivanje nastanka, trajanja i prestanka funkcioniranja drvene i kamene arhitekture odnosno života u tom dijelu antičkog naselja od velike je važnosti arheološki materijal, koji je otkriven u svim slojevima i prostorima. Kako su najgornji slojevi na iskopu bili odbačeni, a srednji djelomično poremećeni, i budući su zbog muljevitog tla pojedini ulomci i predmeti klizili u veću dubinu⁷, velik se dio materijala nije mogao pouzdano odrediti stratigrafski nego samo tipološki. Međutim, jedan dio sitnih arheoloških nalaza ležao je u intaktnim slojevima ili u podlozi podova, ispod razine podova, unutar temelja drvene arhitekture, ispod kamenih temelja, ili u sloju paljevine, pa će taj materijal biti prvenstveno iskorišćen za vremensku determinaciju kulturnih horizonata i građevnih faza. Od ostalih predmeta neki mogu pomoći pri okvirnom datiranju.

Od arheološkog materijala najbogatije je zastupljena keramika, koja je vrlo fragmentirana, no većim dijelom sadrži elemente za rekonstrukciju oblika. Radi velike množine ulomaka odabrani su oni primjerci koji su stratigrafski najsigurniji, dok su ostali obuhvaćeni grupno. Od ostalih nalaza (metal, staklo, kost, drvo) načinjen je izbor, te su tako uzeti u obzir oni predmeti koji mogu pomoći pri

⁷ Prilikom sortiranja keramičkog materijala po slojevima zapaženo je u mnogo slučajeva u tom dijelu antičkog naselja da su

ulomci od iste posude nađeni u različitim dubinama, jer su zbog močvarnog tla klizili u dublji sloj.

određivanju karaktera nalazišta, ako već ne mogu doprinijeti preciznijem datiranju arhitekture. Novci, koji su nađeni u manjem broju i djelomično u intaktnim slojevima i situacijama, daju čvršći okvir za pojedine vremenske etape kao i za gornju granicu života na ovom lokalitetu.

Sigilata (terra sigillata)

Na iskopu u Bakarićevoj ulici nađen je veći broj ulomaka od sigilate, i to pretežno glatke, od tanjura Drag. 31, 32 i 36, zdjela tipa Drag. 37 i manjih zdjelica i pehara Drag. 10 i 33, koji prema boji i fakturi pripadaju italskim i galskim radionicama (južnim, srednjim i istočnim), a manjim dijelom i rajncaberškim. Nekoliko fragmenata ima aplicirane rozete i vitice u tehnici »en barbotine« (osobito od tanjura Drag. 36). Međutim, nađeno je 14 većih i manjih ulomaka s reljefnim ukrasom, koji su ležali u pouzdanijim stratigrafskim situacijama ili u intaktnim slojevima. To su slijedeći primjerci:⁸

1. Polovina zdjele Drag. 37 (tab. XI, 1). Nađena u prostoru H, u južnom dijelu zapadnog drvenog objekta, ispod nivoa poda od dasaka, sloj 2,50—2,70 m (inv. br. 10.322).

Ukrašena je pravilnim i sitnim jajastim nizom, metopama i medaljonima. Metopno polje je ispunjeno zabatom, koji je prekrit kopljastim ornamentom (jače izlizan), a ispod se nalazi životinja u trku, vjerojatno jelen. Metopa je uokvirena vertikalnom tordiranom vrpcom s dekorativnim završecima, a njen donji rub prati niz perla i pojas s lovorovom grančicom. U dva sačuvana medaljona prikazan je Amor sa strelicom i zec u čučućem položaju. Glina tamnije crvena, s prevlakom iste boje, stijenka tanja. Mjere: 16 × 9 cm.

Slični motivi javljaju se na sigilatama majstora Coeliusa i Medullusa iz La Graufesenque, najznačajnijeg južnogalskog proizvodnog centra sigilata, koji su djelovali u doba Flavijevaca.⁹

2. Ulomak posude, vjerojatno zdjele Drag. 37 (tab. XI, 2). Nađen u prostoru F, unutar sjevernog dijela istočnog drvenog objekta, u sloju 2,60—2,80 m. (inv. br. 10.323).

Ukrašen likom ratnika ili gladijatora, koji u spuštenoj lijevoj ruci drži ovalni štit, a u desnoj uzdignutoj ruci vjerojatno bodež (izlizano). Desnom nogom je iskoracio, a lijeva je opružena. Tijelo je lijepo modelirano. U metopnom polju, koje je razdijeljeno i uokvireno tordiranom vrpcom i vodoravnom trakom, nalazi se lik Amora u poluprofilu i glavica ptice ili pijetla, postavljena obrnuto. Glina i prevlaka tamnije crvene boje.

⁸ Jedan dio fragmenta sigilate sumarno je obrađen u studiji B. Vikić-Belančić, Neka obilježja ranocarske keramike u jugozapadnoj Panoniji, *Starinar* XIII—XIV, 1962—

—1963, str. 91—93.

⁹ R. Knorr, *Töpfer und Fabriken verzierter Terra-sigillata des ersten Jahrhunderts*, 1919, str. 39 i 60 i T. 23 B i 54.

Identičan lik gladijatora ili ratnika nalazi se na sigilati majstora Biragilusa iz Banassaca, koji je bio aktivan u drugoj polovini I st.¹⁰ Također se analogan lik nalazi na sigilati iz radionice Montans, koja je preuzimala motive majstora iz La Graufesenque i iz Banassaca, ta pripada istom vremenu.¹¹

3. Oveći fragment zdjele Drag 37 (tab. XI, 3). Nađen u prostoru F, unutar srednjeg dijela drvenog objekta u sloju 2,30—2,50 m, iznad razine poda. (inv. br. 10.324).

Ukrašen velikim i pravilnim jajastim nizom s tijesno priljubljenim prutićem s lijeve strane, zatim medaljonima i spiralama. U dvostrukom medaljonu nalazi se lik psa s ogrlicom, u stavu pred skok, nalijevo. U drugom se vidi dio figure, vjerojatno Venus. Dvostruka, okomito postavljena spirala ispunja međuprostor. U uskom pojasu između jajastog niza i medaljona nalazi se plastično polje s pečatom RED, retrogradno napisanim. Glina crvena, prevlaka svijetlocrvena s jačim sjajem. Mjere: 16,5 × 11 cm.

Majstor Reditus djelovao je u srednjogalskoj radionici Lezoux u prvim decenijama II st., a izrađivao je i glatke sigilate.¹²

4. Fragment donjeg dijela zdjele Drag. 37 (tab. XI, 4). Nađen u kontrolnom spojnom rovu sonde E—C, u sloju 2,10—2,30 m (inv. br. 10.325).

U metopnom polju, uokvirenom tordiranom trakom, prikazana je scena kupanja. Naga Venus stoji u poluprofilu, ispred nje je sagnuta pomoćnica i tronožac s priborom. S lijeve strane je usko razdjelno polje s likom Atlasa, koji stoji na maski. Glina i prevlaka svjetlocrvene boje i srednjeg sjaja. Faktura vrlo kvalitetna. Na površini dosta izlizan. Mjere: 9,6 × 5,5 cm.

Identično razdjelno polje, boja i faktura nalaze se na jednom ulomku iz Ptuja, koji potječe iz radionice Lezoux i to iz druge polovine II st.,¹³ a lik Venere ili pomoćnice na sigilatama iz Ptuja i Brigecija.¹⁴

5. Fragment sigilate, vjerojatno od zdjele Drag. 37 (tab. XI, 5). Nađena u prostoru H, u južnom dijelu drvenog zapadnog objekta, u sloju 2,10—2,30 m (inv. br. 10.326).

Vide se rubovi dvaju medaljona između kojih su dvije figure. Veća figura predstavlja atletski razvijenog muškarca u sjedećem stavu, u poluprofilu. Gornji dio tijela je nag, desna ruka je uzdignuta lijeva je spuštena u krilo. Ispred stoji manja figurica izbačenog trbuha i s frulom u ruci (Satir?). Ispod scene je niz

¹⁰ B. Hofmann, *Les relations entre potiers fabricants de moules et artistes producteurs de poisons. Rei cretariae Romanae fautorum*, Acta XIII, 1971, str. 18, sl. 4.

¹¹ J. Dechelette, *Les vases céramiques ornés de la Gaule Romaine*, II, 1904, str. 27, 118 (zdjela Drag. 37).

¹² J. Dechelette, o. c., str. 144, 969 (pas) i str. 162,149 (spirala). G. Juhász je publicirala glatku sigilatu tipa Drag. 33 s pečatom REDITIM iz doba Trajana — Antonina Pija,

Die Sigillaten von Brigetio, Diss. Pann. ser. 2, br. 3, 1935, str. 150, br. 245.

¹³ I. Mikl-Curk, *Terra sigillata in sorodne vrste keramike iz Poetovija*, Dissertationes IX, 1969, T. VII, 16.

¹⁴ G. Juhász, o. c., T. III, 2 (s pečatom Cintusmus) iz druge polovine II st. (Lezoux) i T. VII, 22. Sličan prikaz pomoćnice božice ljepote nalazi se na fragmentu iz Ptuja, koji također potječe iz radionice Lezoux (iz istog vremena). I. Mikl-Curk, o. c., kat. br. 78, T. VI, 4.

perla i svježanj kopljastih listova. Glina i prevlaka svjetlocrvene. Fina modelacija i faktura. Mjere: $6,6 \times 4,90$ cm.

Vjerojatno je prikazan lik Apolona s malim Satirom. Sličan tretman javlja se na sigilati majstora Advocisusa iz Lezouxa, koji je djelovao u III periodu ove radionice odnosno u drugoj polovini II st.¹⁵ Međutim atletski lik podsjeća i na Jupitra s jedne srednjogalske sigilate iz Brigecija.¹⁶

6. Fragment donjeg dijela zdjele Drag. 37 (tab. XII, 6). Nađen u srednjem dijelu prostora H, sloj 2,10—2,30 m (inv. br. 10.764).

Ukrašen je medaljonima i metopnim poljima, koja su obrubljena tordiranim štapićima. Ispod oštećenog medaljona nalazi se figura pantere u profilu desno, uzdignute lijeve šape i podvijenog repa. U oštećenoj metopi vidljiv je donji dio dvaju figura: jedna predstavlja Merkura u poluprofilu desno, s krilcem na desnoj cipeli, dok se lijeva noga oslanja na postament. Od druge je sačuvan samo najdonji dio nogu, od kojih desna također stoji na postamentu. S lijeve strane se vide noge neke treće figure. Glina i prevlaka svjetlocrvene, faktura fina, srednji sjaj. Mjere: $14,5 \times 5,2$ cm.

Lik pantere se javlja među ornamentalnim repertoarom majstora Cinnanusa i Secundusa iz Lezouxa, koji su djelovali u drugoj polovini II st.,¹⁷ a identični prikaz nogu od kojih se desna oslanja na postament nalazi se na sigilati majstora Cinnanusa iz Ptuja s likom Herkula.¹⁸

7. Fragment sigilate, vjerojatno od zdjele Drag. 37. (tab. XII, 1). Nađen u sondi C u sloju paljevine, ispod oštećenog kamenog temelja (inv. br. 10.329).

Ukrašen medaljonom u kojem je oveća figura medvjeda, sagnute glave u poluprofilu lijevo, prikazana dosta naturalistički. U arkadi se nalazi lik lava ili pantere, dosta izlizan, u skoku nadesno. Ostali prostor je razveden tordiranim vrpcama i plastičnim kružićima. Glina i prevlaka svjetlocrvene, jačeg sjaja. Faktura gusta, modelacija kvalitetna. Mjere: $7,7 \times 4,7$ cm.

Sličan prikaz medvjeda nalazi se na sigilatama majstora Cinnanusa iz Lezouxa (druga polovina II st.),¹⁹ a identičan lik lava ili pantere nalazi se na fragmentima iz Brigecija, koji također potječu iz radionice Lezoux.²⁰

8. Fragment sigilate sa scenom lova (vjerojatno od zdjele Drag. 37 (tab. XII, 4). Nađen u sondi C u istom sloju kao i prethodni fragment (inv. br. 10.765).

Prikazan je lav kako napada mladog vepra. Listići, koji ispunjavaju okolni prostor, dočaravaju prirodu odnosno šumu. Glina i prevlaka svjetlocrvene, srednjeg sjaja. Mjere: $5,7 \times 4,5$ cm.

¹⁵ J. Dechelette, o. c., str. 88, br. 534 i str. 155.

¹⁶ G. Juhász, o. c., T. V, 1.

¹⁷ Identičan lik lava ili pantere na fragmentu sigilate iz Ptuja, koji pripada majstoru Cinnanusu, kao i na jednoj sigilati iz Brigecija. I. Mikl-Curk, o. c., kat. br. 102, T.

VII, 8. — G. Juhász, o. c., T. LII, 1.

¹⁸ I. Mikl-Curk, o. c., kat. br. 122, T. VIII, 1 (autorica pretpostavlja da je prikazan lik Herkula).

¹⁹ J. Dechelette, o. c., str. 126, br. 816 i 817.

²⁰ G. Juhász, o. c., T. IV, 21, VII, 15 i VIII, 27.

Gotovo identična scena nalazi se na dva fragmenta iz Brigecija, koji potječu iz Lezouxa, kao i na fragmentu sigilate majstora Cinnanusa iz Ptuja iz druge polovine II st.²¹

9. Fragment sigilate s likovima životinja u razdjelnim poljima (tab. XII, 3). Nađen u sondi C, u sloju 2,20—2,40 m (inv. br. 10. 327).

U gornjem polju nalazi se figura jelena u sjedećem položaju, s podvijenom lijevom nogom, u profilu lijevo. Nedostaju mu rogovi. U donjem polju se vidi stražnji dio neke životinje, u profilu desno. Glina i prevlaka svjetlocrvene, dobra faktura i srednji sjaj. Mjere: 5,3 × 3,5 cm.

Prema analogijama i fakturi čini se da je proizvod radionice majstora Sattoa, koji je djelovao u srednjoj i istočnoj Galiji u prvoj polovini II st.²²

10. Fragment sigilate s dijelom polumedaljona. Nađen u sondi D na dubini 2—2,20 m (inv. br. 10.751).

Polumedaljon je iz perlica, a završava zrakastim rozetama. Svjetlije crvena glina i prevlaka, srednjeg sjaja.

Prema ukrasu i fakturi vjerojatno pripada istočnogalskoj radionici u Trieru iz II st.²³

11. Fragment sigilate s tordiranim polumedaljonom (tab. XII, 7). Nađen u prostoru F, u sjevernom dijelu drvene arhitekture, na dubini 2,20—2,40 m (inv. br. 10.329).

Polumedaljon se nalazi u uglatom okviru s dva okomita prutića i tordiranom trakom. U njemu je lik ždrala, u profilu desno. Glina crvena, tamnije crvena prevlaka, srednjeg sjaja. Mjere: 6 × 5,5 cm.

Lik ždrala nalazimo na sigilatama nekoliko majstora iz Rajncaberna, kao npr. Ianuariusa I, Lucanusa, Cerealisa I, III, IV i V, Avernicusa, Comitalisa, Belsusa I i Victorinusa,²⁴ koji su u stvari ovaj motiv preuzeli iz repertoara majstora Sattoa.²⁵ Isti motiv javlja se i na sigilatama istočnogalskog majstora Ianusa iz Heiligenberga.²⁶

Naš primjerak prema fakturi pripada rajncabernskim radionicama.

12. Fragment sigilate ukrašen floralnim ukrasom (tab. XII, 5). Nađen u kontrolnom rovu E—C na dubini od 2,30 m (inv. br. 10.328).

Prekriva ga rozeta od zrakastih stabljčića, koje završavaju glavicama maka. Ispod je traka sastavljena od lunulica i zvjezdica. Svjetlije crvena glina i prevlaka. Mjere: 5,7 × 5,5 cm.

²¹ G. Juhász, o. c., T. VI, 3 i 3a. — I. Mikl-Curk, o. c., kat. br. 71, T. V, 6. Miklova je fragment iz Ptuja odredila prema ukrasnim motivima registriranim kod J. A. Stansfield-G. Simpson, *Central Gaulish Potters*, 1958, T. 157—163.

²² Majstor Satto je selio iz srednje Galije, preko istočne Galije u Rheinzabern. E. Fölzer, *Die Bilderschüsseln der Ostgallischen Sigillata-Manufakturen*, 1913, T. XXVI, 206. Ima mnogo srodnosti sa istočnogalskim krugom, osobito La Madelaine i Luxeuille.

²³ E. Fölzer, o. c., T. X, 1 (slične zrakaste rozetice).

²⁴ H. Ricken-Ch. Fischer, *Die Bilderschüsseln der römischen Töpfer von Rheinzabern*, 1963, str. 174, T. 217. — W. Ludowici, kat. II, 206, 162 i kat. V, str. 95,31 i 85,50.

²⁵ E. Delort, *La Ceramique de Satto et Saturninus*, 1935. T. 2, 1067.

²⁶ R. Forrer, *Die römischen Terrasigillata-Töpfereien von Heiligenberg, Dinsheim und Ittenweiler im Elsas*, 1911, T. 30,10 i 12.

Ovaj fragment, također, po fakturi i motivu pripada istočnogalskoj radionici majstora Sattoa iz prve polovine II st.²⁷ Sličan motiv javlja se i na fragmentu iz Ptuja, kojeg I. Mikl pripisuje majstoru Sattou.²⁸

13. Fragment sigilate s floralnim ukrasom (tab. XII, 8). Nađen u prostoru H u sloju paljevine na dubini od 2,10 m.

Oveći hrastov list pokriva gotovo cijelu površinu fragmenata, ima dugu peteljku i listiće. Vidljiv je i dio tordiranog medaljona i vrpce. Glina tamnije crvene boje kao i prevlaka, srednjeg sjaja. Mjere: 7 × 6,7 cm (inv. br. 10.752).

Najbližu analogiju za hrastov list nalazimo na sigilatama majstora Reginusa I iz Rajncaberna,²⁹ zatim na sigilati majstora Comitialisa VI iz Ptuja,³⁰ te na rajncabernskoj sigilati iz Brigetija,³¹ sve iz druge polovine II st.

14. Veći fragment zdjele Drag. 37 (tab. XII, 9). Nađen u sondi D, u sloju 1,70—1,90 m (inv. br. 10.331).

Ukrašena geometrijsko ornamentalnim ukrasom. Ispod trostruke jajnice nalaze se dvostruki medaljoni sa središnjom rozetom. Medaljoni su smješteni u metopno polje, uokvireno trakama, koje završavaju rozetama, a sa svake strane imaju stilizirane šiljaste listiće. Glina je svjetlije crvene boje a prevlaka tamnije crvena. Stijenka deblja. Mjere: 13,3 × 6,5 cm.

Jajnica tog tipa javlja se na sigilatama majstora Ianuarisa II iz Rajncaberna,³² dok stilizirni šiljati listići pripadaju ornamentalnom rekvizitu većeg broja rajncabernskih majstora, kao npr. Iustinianusu, Reginusu II, i Victorinusu.³³ Identičan list nalazi se i na jednom fragmentu sigilate iz Ptuja, iz prve polovine II st., koja možda pripada majstoru Primitiusu iz Rajncaberna.³⁴

15. Veći fragment tanjura tipa Niederbieber 1a, s prstenasto podebljanim rubom i koljenastim prelazom u stajaći prsten. Glina svjetlije crvena s tamnije crvenom prevlakom. Nađen je u prostoru F zajedno s prethodnim fragmentom. Mjere: 16,8 × 5 cm (inv. br. 10.334).

Analogni tanjur iz Niederbiebera³⁵ datiran je u drugu trećinu II st., no naš je, prema sloju u kojem je nađen i prema fragmentu sigilate s hrastovim listom, vjerojatno iz druge polovine II st. odnosno iz doba Antonina.

16. Dno posude, vjerojatno zdjele, sa stajaćim prstenom unutar kojeg je pečat CARUS. Nađen u sondi A u sloju paljevine na dubini od 2,10 m. Glina tamnije crvena s prevlakom iste boje (inv. br. 10.332a).

17. Dno sa stajaćim prstenom i pečatom AMANDUS FE[C] (tab. XII, 2). Glina i prevlaka tamnije crvene. Mjere: 7,2 × 5,8 cm. Nađen u sondi C ispod nivoa žbuknog poda, na dubini od 2,10 m (inv. br. 10.332b).

²⁷ E. Fölzer, o. c., T. III, 9 (Wiesbaden) i T. XVII, 261.

²⁸ I. Mikl-Curk, o. c., T. IX, 1 (analogija za ukrasnu traku).

²⁹ H. Ricken-Ch. Fischer, o. c., str. 198, P 66. — W. Ludowici-H. Ricken, Rheinzabern VI, 1942, T. 106, 1.

³⁰ I. Mikl-Curk, o. c., T. XV, 13.

³¹ G. Juhász, o. c., T. XV, 17.

³² H. Ricken-Ch. Fischer, o. c., str. 312, E 70.

³³ Ibid., str. 190, P 26 i P 30.

³⁴ I. Mikl-Curk, o. c., T. XIX, 3.

³⁵ E. Gose, Gefäßstypen der römischen Keramik im Rheinland, 1950, str. 13, T. 8, br. 131. — F. Oelmann, Die Keramik des Kastells Niederbieber, Materialien zur römisch-germanischen Keramik, I, 1914, T. I, 1a.

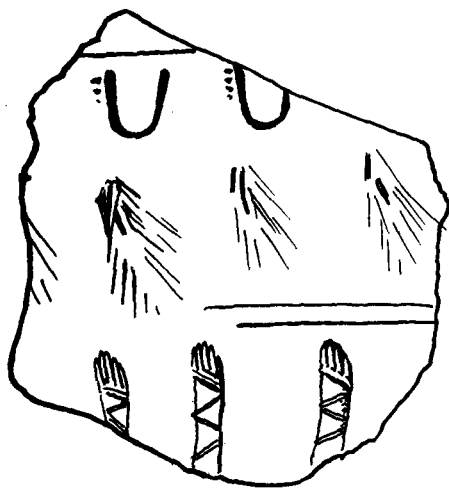
Oba pečata su registrirana među majstorskim pečatima na sigilatama II st. iz Rajncaberna.³⁶

Imitacije sigilata

Nađen je veći broj fragmenata koji po obliku, ukrasu ili po svjetlije ili tamnije crvenoj prevlaci podsjećaju na sigilatu odnosno predstavljaju imitacije te skupocjene uvozne robe. To su najčešće fragmenti tanjura ili oblikih zdjela i zdjelica, čašica i pehara. Glina je pretežno blijedo-ružičasta, a prevlaka slabije postojanosti, tako da se ljušti ili otire. Poneki su fragmenti svjetlije ili tamnije sive boje i imaju ukras izveden pomoću kotačića ili pečata (od tanjura, dolija i dr.).

Nekoliko fragmenata je nađeno u pouzdanim stratigrafskim situacijama, i to:

1. Fragment čaše ili pehara ravne stijenke (sl. 7). Nađen u prostoru H, u sloju ispod poda od dasaka (inv. br. 10.753).

Sl. 7

Ukrašen je urezanim i pečatnim ukrasom, koji je raspoređen u tri pojasa. U gornjem je urezan niz ovećih jajnica, bez prutića, u srednjem je motiv borovih grančica, dok je u najdonjem niz planta pedis. Glina je ružičasta, faktura meka, vide se tragovi crvene boje. Mjere: 10×8,5 cm.

Dok su jajnica i planta pedis omiljeni motiv sa sigilata, borova grančica je preuzeta iz ilirsko-keltske ornamentalne baštine. Ovakve imitacije su omiljene u ranocarskom razdoblju, pa se obično na njima miješaju novi utjecaji s domaćom tradicijom. Prema sloju u kojem je nađen (horizont I A), a koji je datiran novcem i materijalom flavijejskog vremena, može se ovu provincijalnu, a možda i lokalnu imitaciju³⁷ datirati u posljednje decenije I st.

2. Oveći fragment zdjele tipa Drag. 37 (tab. XIII, 2). Nađen u prostoru H, u sloju paljevine, iznad srednje poprečne grede, na dubini od 2,10 m (inv. br. 10.754).

Ispod prstenastog ruba nalazi se pojas s nizovima gustih i plitkih ureza, koji završava urezanom trakom. Trbuh je ukrašen polumedaljonima i pilastrima u tri reda, između kojih su životinje u trku, i to zečiči podignutih ušiju i psići okomito položeni. Glina je blijedo-ružičasta, prevlaka narančaste boje, srednjeg sjaja. Mjere: 14×13 cm.

³⁶ W. Ludowici, kat. I, str. 13, br. 106, 122, 125 i str. 2, br. 6680, te III, str. 12, br. 7137.

³⁷ U blizini Bakarićeve ulice otkrivena je

1958. god. u profilu jednog iskopa lončarska peć s keramičkim materijalom I st. i prve polovine II st. (materijal nije publiciran).

Motivi su preuzeti sa sigilata iz različitih radionica iz Lezouxa, Trier, Rhein-zaberna i Westendorfa,³⁸ ali su uklopljeni u osebujni ukrasni sistem i izvedeni u tehnici pečatanja. Kako je ovaj fragment nađen u sloju paljevine, iznad drvene arhitekture, koji je datiran novcem Marka Aurelija ili Lucija Vera, i naš se primjerak, koji odiše eklekticizmom, može staviti u posljednje decenije II st.

3. Dva oveća fragmenta od trbušaste posude, vjerojatno dolij (tab. XIII, 1 i 1a). Nađena su zajedno s naprijed opisanim primjerkom (inv. br. 10.333).

Široki horizontalni rub s jakom prstenastom profilacijom prelazi u ramena, koja su ukrašena trakom od okomito položenih stiliziranih listića i rozete sa zvjezdolikim izdancima, koje se izmjenjuju s rozetama bez izdanaka. Na prelazu u trbuh je grana sa stiliziranim listićima, vrlo pravilno izvedena. Glina žućkasta, s tragovima smeđastog namaza i gorenja. Mjere: a) 13,2×10,8 cm; b) 15,5×12,3 cm.

Neki elementi ukrasa posuđeni su sa rajncabernških i westendorfskih sigilata, samo su izvedeni u tehnici pečatanja.³⁹ Prema analogijama i prema sloju u kojem su oba fragmenta nađena može ih se datirati u doba Antonina.

4. Fragment dna tanjura s pečatnim ukrasom (tab. XIV, 1). Nađen u južnom dijelu prostora F, u sloju paljevine ispod kamenog temelja (inv. br. 10.340).

Na unutarnjoj strani ukrašen širim vijencem ureza i srcolikim listovima, od kojih su samo dva sačuvana. Glina je ružičasta a prevlaka narančaste boje, faktura dosta gusta. Mjere: 11×9,5 cm.

Prema sloju u kojem je nađen ovaj fragment pripada vremenu destrukcije drvene arhitekture odnosno kraju II st.

Keramika s barbotinskim ukrasom

Keramika s ukrasom u tehnici »en barbotine« relativno je slabo zastupljena u odnosu na druge keramičke vrste. Nađeno je nekoliko ulomaka tanjura Drag. 36 s ornamentom vitice što završava stiliziranim grozdom ili kopljastim listićem, koji su osobito bili u modi u I i prvoj polovini II st., pa se javljaju u mnogim naseljima i nekropolama južne Panonije.⁴⁰ Osim toga nađeno je nešto posve malih ulomaka od čašica i plitica tankih stijenki s crvenim, smeđim i crnim namazom boje i s apliciranim ukrasom lunule, ljuspa, listića, na peteljci i dr. Četiri nešto veća

³⁸ E. Fölzer, o. c., T. XXXII, 870 (analogija za pilastar). — J. Dechelette, o. c., str. 738, br. 917 (analogija za psa). — W. Ludowici, kat. V, str. 140, 34 i str. 108, 267 i 268 (analogija za zeca). — G. Juhász, o. c., T. XXXVI, 5 (analogija za polumedaljone).

³⁹ G. Juhász, o. c., T. XL, 13 (rozete, ali bez krakova). Lučno svijen list vrlo sličan krakovima rozeta javlja se kod majstora Cerialisa II iz Rheinaberna. H. Ricken-Ch. Fischer, o. c., str. 192, P 44.

⁴⁰ U većem broju su zastupljeni u sjevernoj nekropoli Emone s materijalom I st. i prve polovine II st. L. Plesničar-Gec, Sjeverno emonsko grobišće, 1972, grobovi 344, 582, 609, 614 i dr. U platformi bazena u Varaždinskim Toplicama otkriven je tanjur s ovakvim ukrasom i pečatom Secundus, koji prema stratigrafiji platforme spada u drugu polovinu II st. B. Vikić-Belančić, Keramički nalazi i njihov doprinos za dataciju građ. faza antiknog bazena u Varaždinskim Toplicama, Starin. VII-VIII, 1956—1957, sl.

fragmenta takovih čašica nađena su u dubljim slojevima, unutar drvene arhitekture odnosno ispod nivoa poda od dasaka. To su slijedeći primjerci:

1. Fragment čašice s dvije kanelure i ukrasom voluta (tab. XIII, 5). Otkriven u prostoru H, kraj srednje grede u sloju 2,40—2,60 m (inv. br. 10.425).

Glina ružičasta, stijenka tanka, namaz crveno-smeđe boje. Mjere: 4,6×2,5 cm.

2. Fragment čašice s plitkom profilacijom na rubu i ukrasom od bršljanova lista s peteljkom prema gore. (tab. XIII, 3). Nađen u sondi E u sloju 2,40—2,60 m u blizini srednjeg dijela drvenog monoksila (inv. br. 10.424). Mjere: 3,8×2,8 cm.

Glina sivkasta, tanka stijenka, namaz crno-sive boje.

3. Veći fragment dublje čašice lagano podebljanog ruba, s ukrasom lučno svijenih vitica, koje leže jedna iznad druge i naizmjenično su okrenute prema gore i dolje. Glina siva, tanka stijenka, namaz sivo-crne boje. Nađen u prostoru H, južni dio, na dubini od 2,60 m (tab. XIII, 4). Mjere: 5,1 × 3,3 cm.

4. Fragment čašice trakastog ruba, ukrašene srcolikim i kopljastim listovima (tab. XIII, 6). Nađen u prostoru F, ispod nivoa poprečne sjeverne grede, na dubini od 2,50 m (inv. br. 10.425).

Glina ružičasta, namaz boje crveno-smeđ. Mjere: 3,2×2,3 cm.

Sva četiri fragmenta pripadaju čašicama fine fature i stijenke s profiliranim rubom i blagom profilacijom prema dnu. Po svom položaju i na osnovi analogija iz grobnih cjelina sjeverne nekropole u Emoni mogu se datirati u flavijejsko razdoblje.⁴¹

Keramika s crnom i sivom prevlakom

Ova keramička grupa je dosta dobro zastupljena s fragmentima tanjura, zdjela i zdjelica, lonaca i tarionika. Posuđe je fine fature, od dobro pročišćene gline, svjetlije i tamnije sive boje, rijede smeđaste, a prevlaka je kvalitetna i ponekad metalnog sjaja. Veći broj fragmenata ima pliće i dublje profilacije i ukras gustih nizova ureza, preko profilacija, ispod ruba, na ramenima ili truhu, rjeđe na prelazu u dno. Javlja se i ukras kotačićem u nekoliko redova. Ima ih posve glatkih s crnom prevlakom visokog sjaja ili sivo-crnih, grafitiranih.

Nekoliko primjeraka je nađeno u intaktnim situacijama ili ispod poda drvene arhitekture, unutar njenih temelja, ili u sloju ispod kamenih zidova. To su slijedeći:

1. Oveći fragment zdjele sa sjajnom crnom prevlakom (tab. XIV, 5). Nađen u sondi B, ispod kamenog zida, u sloju 2,20—2,40 m (inv. br. 10.371).

⁴¹ Analogne čašice su nađene u većem broju grobova u Emoni kao npr. u grobu 106 (12), 92(15), 112(8), 338(1), 371(8) i 373(18). L. Plesničar-Gec, o. c. — Kronološka determinacija keramike tankih sten s sjevernoga

grobišča Emone; publicirano među materijalima sa simpozija. Hronološka i tipološka determinacija rimske keramike u Jugoslaviji, Zenica, 1971, str. 117, T, I.

Zdjela je duboka, blago trbušasta, sa širokim rubnim pojaskom, koji je profiliran s dva žlijeba. Ispod ruba također jedan žlijeb. Vrlo fina faktura. Mjere: 13,2×11 cm.

Sličan oblik zdjele javlja se u grobu 27—29 u Dobovi, koji pripada razdoblju Domicijana — Trajana.⁴² Također joj je srodna zdjela iz Cambodunuma sa sjajnom crnom prevlakom iz 4. perioda drvene arhitekture (II st.).⁴³

2. Fragment sive zdjele sa sivo-crnom prevlakom, srednjeg sjaja (tab. XIV, 2). Nađena zajedno s prvim fragmentom u sondi B (inv. br. 10.376).

Stijenka je blago zaobljena, u gornjem dijelu više ravna, s bogato profiliranim rubnim pojaskom. Ukrašena je gustim nizovima ureza, raspodijeljenim u dvije zone. Faktura fina, izrada precizna. Mjere: 11,8×8,7 cm.

Slična zdjela je nađena u Neviodunumu, iz ranocarskog vremena, samo što ima crvenu prevlaku,⁴⁴ a blisku analogiju imamo i u jednoj zdjeli iz drvenog naselja u Cambodunumu iz 3. i 4. perioda drvenog naselja.⁴⁵

3. Fragment zdjele sa sivo-crnom prevlakom (tab. XIV, 3). Nađena u sondi E u samom podu od ilovače (inv. br. 10.376).

Zdjela je blago zaobljena, ispod podebljanog ruba ima dva žlijeba, a jedan se nalazi na prelazu u trbuh. Rub i ramena su ukrašeni gustim urezima. Faktura kvalitetna, srednji sjaj. Mjere: 9,8×8,8 cm.

Prema obliku i kvaliteti izrade i prema sloju u kojem je nađena može se datirati u prvu polovinu II st.

4. Fragment tanjura, crno-sivo dimljen (tab. XIV, 6). Nađen u prostoru H, u sloju iznad poda od dasaka u srednjem dijelu zapadnog drvenog objekta (2,30—2,50 m) inv. br. 10.372.

Rub je podebljan, uvinut i malo facetiran. Dno je ravno. Stijenka je pokrivena mrežastim ukrasom, koji je urezan (Gittermuster). Mjere: 7,3×5 cm.

Taj ukras se nalazi na tzv. belgijskoj keramici I st. i početka II st., koja je pod jakim utjecajem latenske tradicije. Sličan tanjur potječe iz Wiesbadena iz kraja I i početka II st.,⁴⁶ a blisku analogiju imamo i u Verulamiumu iz faze II B, koja je datirana u prve decenije II st. (105—130 god.).⁴⁷

5. Fragment tanjura sa sjajnom crnom prevlakom (tab. XIV, 4). Nađen zajedno s prethodnim fragmentom u prostoru H (inv. br. 10.382).

⁴² P. Petru, *Rasprave VI*, 1969, T. 7, 6 i str. 15 i 39.

⁴³ Ul. Fischer, *Keramik aus den Holzhäusern zwischen 1 und 2 Querstrasse, Cambodunumforschungen 1953—II, Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte* 10, 1957, str. 19, T. 9, 12.

⁴⁴ E. Bonis, *Die Kaiserzeitliche Keramik von Pannonien*, Diss. Pann. ser. II, br. 20, 1942, T. XXIII, 4 i str. 179.

⁴⁵ Ul. Fischer, o. c., T. 6, 8.

⁴⁶ E. Gose, o. c., str. 25, T. 21, br. 290. — *Österr. Röm. Limes* 31, T. 13, 9.

⁴⁷ Sh. Frere, *Verulamium excavations*, I, 1972, sl. 114, br. 531.

Rub je blago uvijen, podebljan i profiliran. Stijenka je zaobljena i ukrašena nizovima dubinskih ureza na redove, koji su naizmjenično raspoređeni. Na prelazu u oštećeno dno nalaze se dva urezana prstena. Fina faktura i izrada. Mjere: 10,7×4 cm.

S obzirom na sloj u kojem je nađen zajedno s fragmentom 4 može se datirati u isto vrijeme odnosno u prvu trećinu II st.

6. Fragment ovećeg mješaonika (tab. XIV, 7). Nađen u prostoru F, na dubini od 2,40 m, kraj sjeverne poprečne grede (inv. br. 10.397).

Široki horizontalni rub profiliran je na unutarnjem obodu a na vanjskom ima dublji žlijeb. Bogato je ukrašen po cijeloj površini urezima rađenim pomoću kotačića (Rädchenverzierung).

Glina je vrlo kvalitetna a prevlaka svjetlosiva, metalnog sjaja. Mjere: 17,6×7,5 cm.

Identičan ukras nalazi se na jednom sivom loncu fine fakture iz Cambodunuma, koji pripada 3. i 4. periodu drvene arhitekture (II st.).⁴⁸ Isti oblik mješaonika nađen je u Verulamiumu u fazi II B naselja, koja je datirana u početak II st.⁴⁹

7. Fragment lončića, crno grafitiran (tab. XIV, 8). Nađen u prostoru G, neposredno uz donji rub kamenog temelja, u sloju paljevine (dubina 2,10 m) (inv. br. 10.755).

Rub je prstenasto zadebljan, a na cilindričnom vratu urezano je ime REGI (nus ili na). Glina je sivo-žućkasta, faktura srednje kvalitete. Mjere: 5,4×4,8 cm. Vel. slova 20—24 mm.

Ovakve posude se javljaju pretežno u provincijalnim radionicama Galije i Porajnja i imaju češće napis u tehničici »en barbotine« nego urezan. Prema mjestu nalaza pripada vremenu stradavanja arhitekture (drvene), odnosno posljednjim decenijama II st.

Crveno obojena i marmorirana keramika

Obje keramičke vrste bogato su zastupljene fragmentima posuđa, ponajviše tanjura, zdjela, čaša, vrčeva i pehara. Oni su pretežno nađeni unutar temelja drvene arhitekture ili ispod nivoa kamenih temelja, a jedan dio i u nasipu prostora F, koji je bio izniveliran u jugoistočnom dijelu.

Najveći broj je većih i manjih fragmenata od tanjura uvijenog ruba i ravnog dna, koji su ujedno i najčešći na području južne Panonije. Crveni namaz boje je nanesen samo s vanjske ili unutarnje strane, samo na rubu ili je cijeli tanjur obojen. Slični tanjuri nađeni su u grobovima sjeverne emonske nekropole,⁵⁰ s

⁴⁸ Ul. Fischer, o. c., T. 6,3.

⁴⁹ Sh. Frere, o. c., sl. 114, br. 535.

⁵⁰ L. Plesničar-Gec, Sjev. emonsko grobišće, grobovi: 42, 45, 54, 57, 65, 70, 73 i dr.

materijalom I i II st., u horizontu II a vile rustike u Jalžabetu,⁵¹ koji je datiran od početka II st. do druge polovine II st., među materijalom u peći u Novoj Vasi (Neviodunum) iz II st.,⁵² i peći iz Varaždinskih Toplica, koji također pripada II st., u naseljima Ludbreg, Ščitarjevo, Sisak i dr.

Zastupljeni su i tanjuri kosih stijenki i jednostavnog podebljanog oboda (tab. XV, 1), zatim horizontalnog ruba, jače razgrnutog i malo visećeg, pliće i dublje zdjele s prstenastim rubom, finije fakture i crveno-smeđeg namaza boje, vrčevi prstenastog i trakastog grla i dr. Dosta je i ulomaka s marmorizacijom, i to najviše stijenki većih posuđa, vjerojatno lonaca i vrčeva. Poneki su jako fine fakture i pravilne marmorizacije u obliku plamičaka i jezičaka, ali ima i fragmenata mekše fakture, bjelkaste gline sa svjetlocrvenim mrljama, raspoređenim u vertikalne redove i na većim razmacima. Sam namaz je svjetlije ili tamnije crven, a na ponekim fragmentima i tamnosmeđ, zbog gorenja.

U ovoj grupi keramike nađeno je nekoliko primjeraka u pouzdanim stratigrafskim položajima i slojevima. To su:

1. Oveći fragment pehara s naborima (tab. XV, 2). Nađen u prostoru H uz zapadnu uzdužnu gredu zapadnog drvenog objekta, na dubini od 2,40 m (inv. br. 10.363).

Ispod uskog trakastog ruba sa žlijebom vidljiv je duguljasti nabor dužine 9,6 cm. Glina je svjetlocrvena a namaz boje crveno-smeđast. Faktura je fina a stijenka tanka.. S nutarnje strane jaki tragovi lončarskog kola.

Slični pehari s naborima, crveno obojeni, nađeni su u antičkom Poetoviju i u Jalžabetu kraj Varaždina, a pripadaju ranocarskom vremenu (II st.).⁵³ Takovi nabori nalaze se i na jednoj čaši iz groba 27 u Ribnici, koji vjerojatno pripada prvoj polovini II st.,⁵⁴ a isto tako na čaši iz Wintena i Beča, koje su datirane u II st.⁵⁵

2. Plitica s dvije trakaste drške (tab. XVI, 3). Nađena u kontrolnom rovu EC, u sloju paljevine ispod kamenog zida (inv. br. 10.756).

Rub joj je okomit i trakast a plitko tijelo koljenasto prelazi u suženo dno sa stajaćim prstenom. Drške lučno svijene. Glina svjetlocrvena a namaz boje smeđast. Bolja faktura. Mjere: 21 × 18 cm.

Ova zdjela je u stvari izdanak dublje latenske zdjele s valjkastim drškama, samo je doživjela neke transformacije pod utjecajem rimskog lončarstva.⁵⁶ Osim

⁵¹ B. Vikić-Belančić, Istraživanja u Jalžabetu kao prilog upoznavanju života u zaleđu dravskog limesa, Vjesnik HAD, 3 ser., sv. III, 1968, str. 88, T. VII, 2.

⁵² P. Petru-T. Knez-A. Uršić, Poročilo o raziskovanjih suburbanih predelov Neviodunuma v letih 1960—1963, Arheološki Vestnik XVII, 1968 (1967), T. 7, 1—11.

⁵³ E. Bonis, o. c., T. XVII, 17, — B. Vikić-Belančić, Istraživanje u Jalžabetu, tab. VII, 4 i str. 88,

⁵⁴ P. Petru, Rimski grobovi u Dobovi, Ribnici i Petrušni vasi. Rasprave VII, 1969, str. 28, 38 i T. 23,1.

⁵⁵ A. Schörgendorfer, Die Römerzeitliche Keramik der Ostalpenländer, 1942, T. 17. br. 239 i T. 19, br. 261.

⁵⁶ Vidi latenske zdjele iz Surčina i Dalja kod N. Majnarić-Pandžić, Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu, 1970, tab. VI, 4 i XLV, 6.

toga vrlo joj je slična jedna zdjela iz Cambodunuma iz 4. perioda drvene arhitekture (II st.).⁵⁷

Na osnovi analogija i prema sloju u kojem je nađena, a koji je datiran u doba M. Aurelija i L. Vera, može pripadati posljednjim decenijama II st.

3. Oveći fragment dublje zdjele (tab. XV, 4). Nađen neposredno uz sjevernu gredu istočnog drvenog objekta, u prostoru F, na dubini 2,20—2,40 m (inv. br. 10.336).

Rub zdjele je blago podebljan i naznačen užim žlijebom. Na glatkom vratu vidljivi su potezi kista kojim je nanesen crveno-smeđi namaz boje. Na prelazu u trbuh nalazi se širi pojas gustih ureza izvedenih kotačićem. Donji dio je blago facetiran. Mjere: 11,6×26 cm.

Prema sloju u kojem je nađen može se datirati u prvu polovinu II st.

4. Fragment čaše ukrašene ovalnim udubinama (tab. XV, 8). Nađen iznad poda od dasaka u zapadnom drvenom objektu (inv. br. 10.343).

Oblik čaše vjerojatno cilindričan. Rub nešto podebljan, a na ramenu uska profilacija. Tijelo je ukrašeno ovalnim udubinama, raspoređenim u gustim redovima, naizmjenično. Glina je svjetlo žuta, s tragovima namaza crvene boje. Mjere: 5,7×5,8 cm.

Način ukrašavanja imitira tehniku brušenja stakla. Ovaj jednostavni jajoliki ukras primjenjuje se na staklu već od I st.⁵⁸ Na keramici je ovaj dekor preuzet krajem I st. i najčešći je u II st. Vrlo blisku analogiju za naš primjerak imamo u jednoj fragmentiranoj keramičkoj čaši iz Bona, koja je datirana u kraj I i početak II st., a potječe iz kölnske radionice.⁵⁹ I naša čaša prema boji i kvaliteti gline mogla bi potjecati iz kölnske manufakture stakla.

5. i 6. Dva fragmenta lonca ili vrča s marmorizacijom (tab. XV, 5 i 6). Nađena u sondi ispod sloja poda, na dubini od 2,40—2,60 m (inv. br. 10.367).

a) Veći fragment sa širokim pojasom crveno-smeđih jezičaca, gusto nanizanih, ispod kojih je svjetlo crveni pojas sa crvenim dugoljastim i širim jezičcima. Mjere: 13×10,2 cm.

b) Fragment vrča s gustim nizovima svjetlije crvenih kraćih plamičaka na žućkastoj podlozi. Mjere: 12,4×9,2 cm.

Takva kvalitetna narmorizacija i faktura javljaju su samo kod ranocarskih primjeraka I st. i prve polovine II st., što potpuno odgovara i sloju u kojem su nađeni.

7. Fragment lončića s antropomorfnim oznakama (tab. XV, 7). Nađen u prostoru F, unutar drvenog objekta, na dubini od 2,20—2,40 m (inv. br. 10.757).

⁵⁷ Ul. Fischer, o. c., T. 30,9.

⁵⁸ Npr. u Olbiji nalazi se u grobovima prvog stoljeća a u Beču u jednom grobu iz

kraja prvog stoljeća Fr. Oelmann, o. c., str. 8, sl. 1.

⁵⁹ Ibid., str. 8, sl. 2.

Ispod trakastog ruba, nešto nakošenog, vidljiv je dio lica odnosno vrlo plastična obrva svijena u velikom luku, zatim ovalno ispupčeno oko s jakim horizontalnim procjepom. Na samom lomu može se uočiti hrbat nosa i početak druge obrve. Glina je blijedo-žućkasta, svjetlo-crveni namaz je djelomično otpao. Tanka stijenka. Mjere: $7,4 \times 4,6$ cm.

Posude s antropomorfnim obilježjima su dosta raširene i pretežno su vezane uz prehistorijske tradicije. Najviše su ih proizvodile radionice Galije, Britanije i Porajnja, odakle su izvožene u sve provincije carstva, osobito na limes. Našem primjerku dosta je slična jedna posudica iz Racijarija u Meziji, koja je vjerojatno import iz Porajnja,⁶⁰ a isto tako fragmenti antropomorfnih posudica iz Siska (zbirka Arheološkog muzeja). Sličan tretman obrva vidi se na jednoj »Gesichtsurne« iz Rajncaberna,⁶¹ a identični prikaz oka na čaši iz Emone,⁶² koje obje pripadaju prvoj polovini II st.

Grublje domaće posuđe

Među posuđem deblje stijenke s mnogo primjesa pijeska i kvarca, iz sive, sivo-crne, smeđe i crne gline, ponekad vrlo slabo i nejednako pečene, pretežu ulomci, jače ili slabije trbušastih lonaca s razgrnutim, ravnim, podebljanim, prstennastim i bridastim rubom. Osim toga nađeno je nešto ulomaka od tronožnih posuda, poklopaca, tanjura ravnog dna, te veći broj oštećenih dna i nožica od različitih posuda i posudica. Prema obliku i načinu ukrašavanja oni pripadaju vremenskom rasponu od kraja I do početka V st. n. e.

Nekoliko fragmenata je nađeno u dubljim, intaktnim slojevima, i ovdje ih iznosimo:

1. Fragment lonca iz sivo-plavičaste gline (tab. XVI, 4). Nađen u sondi A na dubini 2,80—3 m (inv. br. 10.387).

Ispod užeg trakastog ruba, malo uvijenog, nalazi se širi i dublji žlijeb, koji prelazi u obla ramena. Cijela površina je pokrivena plitkim, gustim, vodoravnim i okomitim brazdama. Slabo je pečen. Vidi se trag rada ruku. Mjere: $11,8 \times 9,2$ cm.

Vrlo sličan lonac nađen je u Augstu, pa je datiran u I st. n. e.⁶³

2. Oveći fragment lonca, crno-siv od dimljenja (tab. XVI, 5). Nađen u prostoru H (južni dio), na dubini od 2,60 m, ispod nivoa poda od dasaka (inv. br. 10.395).

Rub je razgrnut a obod bridast. Na vratu su horizontalne brazde između kojih su plitki, okomiti urezi. Ramena i trbuh prekriveni su metličastim ukrasom,

⁶⁰ D. Mitova-Donova, Glineni urni s izobraženio na čoveško lice at Mezia, *Izvestia na Archeologiceskia Institut*, XXXIII, 1972, str. 204, sl. 1.

⁶¹ W. Ludowici, o. c., V, str. 254 (grob 21).

⁶² L. Plesničar-Gec, Sjeverno emonsko grobišče, grob 744, br. 2.

⁶³ E. Etlinger, *Die Keramik der Augster Thermen*, 1948, T. 12,3.

nepravilno raspoređenim u vodoravnom i okomitom pravcu, a preko njega na ramenima nalazi se dublje urezana i razvučena valovnica. Mjere: 19,5×15,5 cm.

Blisku analogiju nalazimo u grubom loncu iz Augsta, kojeg E. Etlinger datira u kraj I i početak II st.⁶⁴ Vrlo mu je srodan i fragmentarni lonac iz starijeg horizonta vile rustike u Jalžabetu, koji je datiran od sredine I do sredine II st.⁶⁵

3. Oveći fragment lonca iz smeđaste gline (tab. XVI, 6). Nađen u sondi E u sloju 2,40—2,60 m (inv. br. 10.388).

Razgrnut rub je na obodu nepravilno podebljan, a vrat je nešto uvučen. Tijelo je trbušasto i pokriveno plitkim, vodoravnim urezima i metličastim ukrasom, okomito položenim. Lonac je rađen rukom, a sam rub na lončarskom kolu. Mjere: 15,9×12,3 cm.

Najbližu analogiju nalazimo u loncima iz Kemptena i Winterna (donje Podunavlje) iz kraja I i početka II st.⁶⁶

4. Fragment lonca iz plavičaste gline (tab. XVI, 8). Nađen u sondi D u sloju 2,60—2,80 m (inv. br. 10.372).

Uvučeni vrat i rub plitko su profilirani, a trbušasto tijelo je ukrašeno nepravilnim, duboko urezanim valovnicama, između kojih su horizontalne brazde. Vidljivi su tragovi rada ruku. Vrlo slabo pečena. Mjere: 15,5×7,7 cm.

Sličan oblik lonca nađen je u Helenenbergu i Obersielachu, koje A. Schörgendorfer datira u I i II st.⁶⁷ Gotovo identičan ukras nalazi se na jednom dubljem i grubom tanjuru iz ranocarskog drvenog naselja u Cambodunumu.⁶⁸

5. Poklopac iz svjetlosive gline (tab. XVI, 2). Nađen u sondi E u sloju iznad drvene grede, na dubini 2,30 m (inv. br. 10.355).

Rub poklopca je nešto podebljan i ima plitki žlijeb. Hvataljka je kratka, glatka i šuplja. Mjere: promjer 15,5 cm.

Takav poklopac s neprofiliranom hvataljkom i podebljanim obodom nalazi se među grubljim posuđem iz Niederbiebera, pa ga Oelmann datira u kasno II st.⁶⁹ Sličan oblik poklopca nađen je i u Speicheru, iz sredine II st.⁷⁰

Obično kućno posuđe bez namaza boje

Među posuđem iz žućkaste, smeđaste, bjelkaste, crvenkaste i sive gline, bez ikakvog namaza boje, zastupljeni su različiti oblici, koji nose karakteristike ranocarskog, srednjeg i kasnijeg carskog razdoblja. To su pretežno fragmenti tanjura, zdjela, lonaca, vrčeva, čaša, kadionica, dolija, koji su nađeni u svim slojevima, kako u onima koji su prilikom kopanja temelja za novogradnju bili izbačeni

⁶⁴ Ibid., T. 13,22.

⁶⁵ B. Vikić-Belančić, Istraživanje u Jalžabetu, tab. V, 6.

⁶⁶ A. Schörgendorfer, o. c., T. 31, br. 390 i 393.

⁶⁷ Ibid., T. 22, br. 293 i 295.

⁶⁸ Ul. Fischer, o. c., T. 32,2.

⁶⁹ E. Oelmann, T. III, 120a.

⁷⁰ E. Gose, o. c., T. 57, br. 558. — Museumbericht Trier, 1919, T. 3,16 b.

(30 cm—1,50 m) tako i u nižim slojevima do dubine 2,40 m. Najviše je nađeno tih fragmenata u slojevima nasipa kojim je izniveliran jugoistočni dio prostora F (vjerojatno dvorišni prostor), no nasip je mogao biti dovezen od bilo kuda, pa se materijal iz nasipa ne može uzeti u obzir za preciznije datiranje. Jedino je interesantan za proučavanje tipologije posuđa s ovog lokaliteta.

Najveći je broj fragmenata tanjura uvijenog ruba, horizontalnog, malo visećeg i razgrnutog⁷¹ (tab. XVI, 1), zatim fragmenata dubljih zdjela polukuglastog oblika, s profilacijom na prelazu u dno, ili sa dubokim žlijebovima po cijeloj površini (tab. XVII, 7) i bridastim rubom i jače profiliranim odnosno facetiranim ramenim pojasom (tab. XVII, 8) te prstenasto podebljanim rubom, uvučenim vratom i horizontalnim brazdama po ramenu i truhu (tab. XVII, 10). Veći je broj i fragmenata lonca, jače ili slabije trbušastih, s razgrnutim rubom i snopovima brazda po truhu (tab. XVII, 1), trakastim, nakošenim rubom i pečatnim ukrasom od pravokutića, složenih na riblju kost, i cikcak linija (tab. XVII, 2), razgrnutog i jako zadebljanog ruba, s dubljim brazdama po tijelu (tab. XVII, 9), trakastog, prema van nakošenog ruba (tab. XVII, 14), horizontalnog ruba s bridastim obodom (tab. XVII, 13 i 15), te okomito bridastog ruba i s brazdama po vratu i ramenima (tab. XVII, 18). Nađeno je dosta fragmenata kadionica bolje kvalitete i slabo pečanih, ukrašenih gustim valovnicama (tab. XVII, 6), plastičnim trakama, naroskanim trakama, utisnućima prsta i dr.⁷² Fragmenti dolija su ukrašeni gušćim i dubljim brazdama, vodoravno i okomito raspoređenim (tab. XVII, 3), metličastim ornamentom (tab. XVII, 4) i gustim valovnicama kombiniranim s isto tako gustim brazdama po cijelom tijelu (tab. XVII, 5). Osobito je velik broj drški i dna od posuda raznih veličina i boje trakastih, valjkastih, oblučastih, zatim ravnih i prstenastih dna, s nižom ili višom nožicom (tab. XVII, 16 i 17).

Sav taj materijal nosi obilježje rimske provincijalne keramike II—V st. n. e., pa ga nalazimo ne samo u južnoj Panoniji nego i na širem panonskom području, u Noriku, Meziji, a djelomično i u Daciji. On ujedno pokazuje bogatu izvariranost tipova posuđa na lokalitetu u Bakarićevoj ulici.

Fragmenti svjetiljki

Među keramičkim materijalom nađeno je i dosta malih i većih fragmenata svjetiljki, i to volutnih s uglastim nosom (Loeschcke tip I, Ivanyi tip I) i tzv. firma-svjetiljki. Tri svjetiljke su otkrivene u stratigrafski pouzdanim situacijama, a ostale su nađene u sloju nasipa u prostoru F ili su izdvojene iz odbačene zemlje prilikom zemljanih radova na iskopu.

⁷¹ Analogije: V. Hoffiller, Predmeti iz rimskog groblja u Stenjevcu, Vjesnik HAD (n. s.) VII, 1903—1904, str. 169, 19. — U peći u Novoj Vasi; vidi P. Petru.

⁷² Fragmenti kadionica s lokaliteta u Ba-

karićevoj ul. u Varaždinskim Toplicama obuhvaćeni su u radu B. Vikić-Belančić, Neka obilježja ranocarske keramike u jugozapadnoj Panoniji, Starinar XIII—XIV, 1961—1962, str. 107, sl. 45.

1. Gornja polovina firma-svjetiljke Loeschcke tipa IX, varijanta b, odnosno Ivanyi tipa XV (tab. XVIII, 4). Nađena u prostoru H, ispod nivoa poda od dasaka, na dubini 2,50—2,70 m.

Jako udubljen disk ukrašen je negroidnom maskom (inv. br. 10.758). Sa svake je strane po jedan otvor za ulje. Na ramenima su 3 lučno svijene ušice za vješanje. U oblo završenom kanaliću nalazi se rupica za zrak. Vrh nosa je oštećen i ima jake tragove gorenja. Glina je tamnije crvena, fine fakture. Precizno su izvedeni svi detalji. Mjere: dužina 9,7 cm, širina 6,7 cm, visina, disk 4,8 cm.

Taj tip svjetiljki Loeschcke stavlja u doba Flavijevaca jer nisu nađene u kastelima augustovsko-tiberijskog i klaudivijskog vremena.⁷³ I u Panoniji se svjetiljke ovog tipa javljaju pretežno uz novac Vespazijana i Nerve, i uz južnogalsku sigilatu.⁷⁴

2. Firma-svjetiljka Loeschcke tipa IX c, Ivanyi tipa XVI (tab. XVIII, 3 i 3a). Nađena u sondi C u sloju poda, na dubini od 2,40 m (inv. br. 10.759).

Nos je na vrhu oštećen. Na ramenima su lučno svijene bradavke bez ušice. Na jače udubljenom disku je središnji otvor, vrlo precizno izveden. Na dnu su tri urezana prstena i pečat FESTI, pravilnih i plastičnih slova. Glina je crvena, faktura fina, oštre konture. Vidljivi su tragovi namaza crvene boje. Mjere: dužina 6,9 cm, širina 8 cm, visina 3,7 cm, disk 4,6 cm.

Festus je najmlađi majstor starije generacije sjevernoitalskih keramičara, a djelovao je na prelazu iz I u II st. odnosno prvih decenija II st.⁷⁵ Dosta je eksportirao, pa su njegove svjetiljke osim u Italiji nađene u Germaniji, Britaniji, Galiji, Reciji, Rimskoj Dalmaciji, Panoniji, Meziji i Daciji.⁷⁶

3. Fragment firma-svjetiljke s pečatom URSULI. Nađen u kontrolnom rovu A—B, u sloju građevnog gruha, u blizini kamenog temelja (inv. br. 10.760). Glina je smeđasta i guste fakture.

Majstor Ursulus je provincijalni majstor, koji je djelovao u antičkom Poetoviju, gdje je nađen veći broj njegovih kalupa i svjetiljki.⁷⁷ U ptujskoj nekropoli njegove su svjetiljke nađene uz novac Hadrijana, Antonina Pija, Marka Aurelija i Klaudija Gotika, a u ptujskom Mitreju uz dva kalupa.⁷⁸

Proizvodio je također svjetiljke tipa Loeschcke III s reljefnim prikazima. Stoga se aktivnost ove radionice može staviti u drugu polovinu II st. i u prve

⁷³ S. Loeschcke, *Lampen aus Vindonissa*, 1919, str. 256.

⁷⁴ D. Ivanyi, *Die Pannonischen Lampen*, Diss. Pann. ser. II, br. 2, 1935, str. 16. — L. Plesničar-Gec, *Sjeverno emonsko grobišče*, 1972, grob 610, 615, 623, 627 i dr.

⁷⁵ S. Loeschcke, o. c., str. 296. U Pompejima i Vindonisi nije zastupljen. U Akvinkumu je nađena njegova svjetiljka uz novac Hadrijana, a u ranocarskoj nekropoli u Ninu (I i II st.) bilo ih je deset. Ivanyi, o. c., str. 17.

⁷⁶ CIL XV, 6440 (Britanija). K. Walters,

Catalogue of Greek and Roman lamps in British museum 1914, br. 914. — F. Miltner, *Die antiken Lampen aus Eisenstadt*, Jahreshefte des Öster. Arch. Inst. XXIV, 1929, str. 155, 20. — N. Gostar, *Les inscriptions des lampes de la Dacie Romaine*, *Arheologia Moldovei* I, str. 161, br. 123—132. i dr.

⁷⁷ O. Fischbach, *Römische Lampen aus Poetovio*, 1896, br. 164, 181, 184—187. — D. Ivanyi o. c., str. 213—216. — M. Abramić, *Führer durch Poetovio*, 1925, str. 88.

⁷⁸ D. Ivanyi, o. c., br. 2811, 2816, 2820 i 2825, str. 215 i 216.

decenije III st. Majstor Ursulus je opskrbljivao i šire panonsko područje, a izvezio je svoje svjetiljke i izvan granica Panonije, npr. u Norik i Daciju.⁷⁹

Keramoplastika

Ova grana keramičke proizvodnje najskromnije je zastupljena: nađena su svega dva primjerka, i to:

1. Torzo ratnika ili jahača u oklopu (tab. XVIII, 1). Nađen u prostoru H uz pregradu grede srednjeg dijela zapadnog objekta, na dubini od 2,40 m (inv. br. 10.761).

Tijelo je sprijeda dosta plosnato i ima na grudima i trbuhu nepravilno urezane kružnice (phalerae?). Na prelazu u stegna je lučni otvor, dosta manjkavo izveden. Stražnji dio figure je prikazan realistično, ima horizontalne brazde, koje uvjerljivo dočaravaju oklop. Glina je smeđasta, grublje fakture i slabije pečena. Općenito djeluje kao provincijalni rad, a možda je proizvod i jednog južnapanonskog koro-plasta.⁸⁰

S obzirom na sloj u kojem je nađen, a koji prema ostalom materijalu i novcima pripada vremenu Trajana i Hadrijana, odnosno u prvu polovinu II st., može se i ovaj torzo datirati u to razdoblje.

2. Fragment maske ili aplikacije (tab. XVIII, 2). Nađen u sloju paljevine iznad zapadne uzdužne grede u prostoru G, na dubini 2,10—2,20 m (inv. br. 10.762).

Vidljiv dio lica ima jako naglašene čeonu kosti i hrbat nosa. Očne su šupljine duboko uvučene, a na lijevoj strani horizontalni nabor djeluje kao zatvoreni kapak oka. Glina je smeđasta, stijenka tanka, faktura vrlo fina.

Ova maska je vjerojatno bila nalijepljena na posudu, što je omiljena tehnika galorimskih keramičara.⁸¹

Sloj u kojem je nađena, kao i analogije, govore da je pripadala vremenu stradavanja drvene arhitekture odnosno posljednjim decenijama II st.

⁷⁹ H. Deringer, *Römische Lampen aus Lauriacum*, *Forschung in Lauriacum* 9, 1965, str. 45, br. 19,77. — N. Gostar, o. c., str. 171, br. 1430.

⁸⁰ U gornjoj Panoniji proizvodnja keramoplastike bila je dosta živa, osobito u Ptuj i Sisku. Kako je u Varaždinskim Toplicama (Aquae Iasae) pronađena lončarska peć, a općenito keramika tog nalazišta pokazuje bliske veze sa ptujskom, može se pretpostaviti da je torzo nastao u jednoj radionici

antičkog Poetovija a možda i u lokalnoj lončariji Varaždinskih Toplica.

⁸¹ P. Wuilleumler — A. Audin, *Les médaillons d'applique galloromains de la vallée du Rhone*, 1952. — H. Vertet, *Observations sur les vases à médaillons d'applique de la vallée du Rhone, Gallia XXVII*, 1969, str. 93—133. — H. Vertet — A. Audin, *Enquête sur une série d'appliques rhodanniennes représentant des visages de profil et des masques de face. Rei Cretariae Romanae fautorum, Acta XIII*, 1971, str. 112, sl. 3.

Karakter drugog popratnog materijala

Pored keramike nađeno je dosta i drugog sitnog arheološkog materijala, koji ne može uvijek pružiti čvrsti oslonac za datiranje ali pokazuje bogatstvo i dinamičnost života u ovom dijelu naselja.

U svim slojevima otkriveno je dosta manjih fragmenata stakla od svjetlozelenih, bijelih a ponekad i žućkastih posudica, koje po svom karakteru najvećim dijelom pripadaju porajnskim radionicama (tab. XIX, 1 a-c).

Među koštanim predmetima najviše je malih okruglih pločica, punih ili na sredini prošupljenih, od kojih su poneke ukrašene koncentričnim krugovima (tab. XIX, 2 a-f).

Od predmeta rađenih u bronci ističu se liječnički instrumenti i igle, kao npr. spatule, kauteri za paljenje rana, auriskalpiji, zatim posve maleni ključić kombiniran s iglom i dr. (tab. XIX, 5 a-e). Za datiranje je od posebne važnosti fibula, koja je nađena u prostoru H uz zapadnu uzdužnu gredu južnog dijela zapadnog drvenog objekta, na dubini od 2,40 m (tab. XIX, 3). Inv. br. 10.763.

Fibula je koljenastog tipa (Kniefibel), s kratkim izvijenim lukom, gotovo kružnog oblika, i kolutastim pucetom iznad uske i visoke nožice. Glava je slabo istaknuta, dvostruko je profilirana i završena tuljcem u kojem je spirala i igla na šarnir. Tauširana je s srebrom odnosno tordiranim srebrnim nitima. Mjere: dužina 30 mm, širina glave 80 mm, visina 20 mm.

Taj tip fibule vrlo je raširen u Podunavlju, iako ne u tako minijaturnom obliku i u takvoj varijanti. Javlja se već od druge polovine I st., najčešći je u II i u početku III st., no sporadično se javlja i kasnije.⁸² Iako među panonskim fibulama, koje su publicirale I. Kovrigova i E. Patekova, nema izravnih analogija, pa naš primjerak zapravo predstavlja novu varijantu, ipak ima nekih sličnosti s jednom fibulom iz Carnuntuma.⁸³ Prema njezinim karakteristikama, kao i prema mjestu nalaza, iznad nivoa poda od dasaka, može ju se datirati u prve decenije II st.

Od olovnih predmeta nađen je samo jedan primjerak, i to ogledalce s reljefnim prikazom (tab. XIX, 4). Ležalo je unutar zapadnog drvenog objekta, iznad poda od dasaka, na dubini od 2,40 m.

Oblik mu je okrugao a kratka drška trakasta. Rub je malo podebljan i naroskan s obje strane tako da imitira okvir. Prikazana je vitka ženska figura u dugoj odjeći sa štapom u desnoj ruci i nekim predmetom u spuštеноj lijevoj ruci. Olovna površina ogledala bila je prevučena srebrnastom skramicom (folija) od koje je ostao trag na licu figure i na rubovima okvira. Lik na prednjoj strani vjerojatno prikazuje Fortunu ili Abundanciju,⁸⁴ koje na sličan način drže štap u desnoj, a rog obilja u spuštеноj lijevoj ruci. Iako je predmet kojega drži figura na ogledalcu

⁸² I. Kovrig, Die Haupttypen der Kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien, Diss. Pann. ser. II, 4 str. 120. — E. Patek, Verbreitung und Herkunft der Römischen Fibeltypen von

Pannonien, Diss. Pann. ser. II, 19, str. 130

⁸³ E. Patek, o. c., T. XXIII, 3.

⁸⁴ S. Reinach, Repertoire de la statuaire Grecque et Romaine IV, 1910, str. 142, 1.

dosta izlizan, prema njegovu obrisu i veličini može se pretpostaviti da je rog obilja, ili kormilo, koje je također jedan od atributa spomenutog božanstva. Nije isključeno da vitka figura predstavlja Menadu s tirsom, no ona je obično prikazana s više pokreta i patetike.

Olovo je u doba antike bilo više u upotrebi nego kasnije, više nego i u naša vremena, a imalo je pretežno magijsku i kultnu ulogu.⁸⁵ Naše ogledalce, iako je malih dimenzija, ne pripada grupi ogledala s olovnim okvirom i staklenim uloškom, koja su nađena u većem broju u Panoniji,⁸⁶ nego je u stvari minijatura kopija metalnih ogledala s reljefom. Po obliku i veličini podsjeća na jedno ogledalo iz Louvra, grčke provenijencije, koje je utaknuto u glavicu vitkog jonskog stupića, a na njemu su prikazani Menada i Efeb.⁸⁷ Prema mjestu nalaza i ostalom materijalu iz istog sloja pripada prvoj polovini II st. Mjere: dužina 56 mm, promjer 3 mm.

Od željeznih predmeta nađeno je deset većih čavala, nekoliko klinova (tab. XIX, 6 i 7), i dvojna karika, koja pripada konjskoj ormi (tab. XIX, 8).

Osim toga nađeno je i nekoliko predmeta od drva, od kojih posebno treba istaknuti tokarenu nožicu od pokućstva ili škrinje (tab. XX, 1), drveni klin s valjkastom glavicom (tab. XX, 3), oplatu s duguljastom rupicom (tab. XX, 2) i okruglu glavicu klina (tab. XX, 4).

Vrlo je interesantan nalaz nekoliko koščica od bresaka (tab. XX, 6) u prostoru H, unutar zapadnog drvenog objekta, zatim četiri lješnjaka i koštice od šljiva.

Od životinjskih kostiju posebno se izdvajaju glavica psa i guske (tab. XX, 5), i desetak fragmentarnih konjskih vilica.

Novci

Na iskopu u Bakarićevoj ulici nađeno je 13 komada novca različite ušćuvanosti i iz raznih razdoblja Rimskog carstva, i to od I st. do posljednje trećine IV st. To su slijedeći primjerci:⁸⁸

1. Novac cara Vespazijana (69—79). Nađen u najjužnijem dijelu prostora H, na dubini od 2,60—2,80 m (sl. 8).
Av: IMP CAES VESP AVG P M T P COS V CENS — glava sa zraka-
stom krunom nalijevo.
Rv: FELICITAS PVBLICA, S C — Felicitas stoji nalijevo, držeći kaducej
i rog obilja.

⁸⁵ Ovom problematikom se bavilo dosta autora, a J. Fitz je posvetio posebnu pažnju kulturnom karakteru olovnih ogledala i citirao veći broj nalazišta i autora. J. Fitz, *Bleigenstände*, Intercissa II, 1957, str. 384.

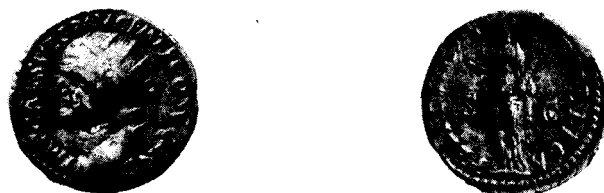
⁸⁶ M. Veličković, *Olovni okviri antičkih staklenih ogledala iz Narodnog muzeja u Beogradu*, 1958—1959, str. 384. (Primjerci iz

Siska u antičkoj zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu).

⁸⁷ A. Ridder, *Les Bronzes antiques du Louvre*, 1915, II, T. 76, 1694.

⁸⁸ Zahvaljujem kolegici Zdenki Dukat, kustosu Arheološkog muzeja, koja je odredila sve novce ovog nalazišta i time mi znatno pomogla.

Dupondij kovan u Rimu 74. god.
 R I C II, str. 80, br. 555.
 Cohen I², str. 379, br. 152.
 Pr. 26 mm, težina 12 gr.

Sl. 8

2. Novac cara Dominicijana (?) (81—96). Nađen u sondi C, srednji dio, dubina 2,60 m. Vrlo loše sačuvan i jako korodiran.
 Av: Vidljiv samo profil cara nadesno, vjerojatno sa zrakastom krunom.
 Rv: Ne vidi se gotovo ništa. Vjerojatno dupondij cara Dominicijana.

3. Novac cara Hadrijana (117—138). Nađen u južnom dijelu prostora H, na dubini od 2,40 m, uz drvenu gredu (sl. 9).

Av: IMP CAESAR TRAIANVS HADRIANVS AVG — poprsje sa zrakastom krunom nadesno i s draperijom na lijevom ramenu.

Rv: PONT MAX TR POT COS II, u egzergu ADVENTVS AVG, SC — Roma sa šljemom na glavi sjedi nadesno na oklopu i štitu, držeći koplja u lijevoj ruci, desnicom se rukuje s Hadrijanom, koji stoji odjeven u togu na lijevo.

Dupondij kovan u Rimu 118. god.

R I C II, str. 409, br. 554.

Cohen II², str. 113, br. 92.

Pr. 26 mm, težina 9,4 gr.

Sl. 9

4. Novac cara Antonina Pija (138—161). Nađen u istočnom dijelu kontrolnog rova A—B, u sloju 2,20—2,40 m.

Av: ANTONINVS AVG PIVS PR TR P COS (?) — glava sa zrakastom krunom, desno.

Rv: SALVS AVG, SC — božica zdravlja stoji nalijevo hraneći zmiju ovijenu oko žrtvenika, a u lijevoj ruci drži kormilo.

Dupondij, loše sačuvan i nečitak, tako da se nemože odrediti konzulat. Cohen II², str. 341.

Pr. 26,5 mm, težina 8,3 gr.

5. Novac cara Antonina Pija. Nađen u istočnom dijelu sonde A, na dubini od 2,10 m (sl. 10).

Av: ANTONINVS AVG PIVS PR TR P COS III — glava sa zrakastom krunom nadesno.

Rv: ANNONA AVG, S C — Anona u draperiji stoji en face glavom nadesno, drži rog obilja, lijevo modius s klasovima žita, desno krma broda.

Dupondij, kovan u rimskoj kovnici 140/3.

R E C B M IV, str. 213, br. 1330, tab. 32/1.

R I C, str. 107, br. 597.

Pr. 20 mm, težina 11,9 gr.

Sl. 10

6. Novac carice Faustine starije. Nađen u sondi E, na dubini od 2,20 m, unutar drvene prostorije. Slabo sačuvan, profil carice nazire se nadesno. Revers nečitljiv. Sestercij.
7. Novac cara Marka Aurelija (161—180) ili Lucija Vera. Nađen u sondi A, istočni dio, u sloju paljevine na 2,20 m.
Av: Nazire se profil cara nadesno.
Rv: Nečitljiv.
Pr. 29 mm
8. Novac cara Konstantina Velikog (306—337). Nađen u južnom dijelu sonde D u sloju 1,70—1,90 m (sl. 11).
Av: CONSTANT-INVS AVG — glava s lovorovim vijencem nadesno.
Rv: DN CONSTANTINI MAX AVG unutar lovor-vijenca VOT XX u dva reda; u egzergu A SIS ★
Kovan u kovnici Siscije 320/1 god
R I C VII, str. 444, br. 159.
Cohen VII², str. 242, br. 123.
Pr. 20 mm, težina 2,4 gr.

Sl. 11

9. Novac cara Konstansa (337—350). Nađen u istočnom dijelu prostora F, u sloju 170—190 cm (sl. 12).

Av: CONSTANS PF AVG — poprsje s dijademom i draperijom, nadesno.
Rv: VICTORIA AVGG — Viktorija ide nalijevo okrećući se, u svakoj ruci drži po jedan vijenac, u egzergu * Γ SIS * desno u polju Kristov monogram.

Cohen VII², str. 424, br. 128.

Pr. 16 mm, težina 1,42 gr.

Sl. 12

10. Novac cara Valentinijana (363-375). Nađen u sjeveroistočnom profilu iskopa, na dubini od 0,50 m (sl. 13).

Av: DN VALENTINIANVS AVG — poprsje s dijademom i draperijom, nadesno.

Rv: SECVRITAS REIPVBLICAE — Viktorija ide nalijevo držeći vijenac i palmu; u egzergu SM AQP.

Kovan u kovnici u Akvileji 375—378 god.

R I C IX, str. 97, br. 18.

Cohen VIII², str. 92, br. 37.

Sl. 13

11. Barbarizirani kasnocarski novac. Nađen u sjevero-istočnom kutu iskopa, na dubini od 1,50 m.

Slabo sačuvan, jako korodiran, nečitljiv.

12. Fragmenti od dva kasnocarska novca. Nađeni u odbačenoj zemlji s istočne strane iskopa.

Potpuno nečitki i korodirani.

STRATIGRAFIJA I KARAKTER NALAZISTA

Sondažnim i sistematskim iskopavanjem na lokalitetu u Bakarićevoj ulici mogla su se utvrditi dva jasna izdvojena antička horizonta, i to: stariji horizont s ostacima drvene arhitekture i mlađi s temeljima kamenih zgrada. Osim toga, u starijem horizontu konstatirana je i jedna ranija faza, kojoj pripadaju najniži slojevi s dislociranom drvenom građom, fragmentiranom keramikom i novcima. Između starijeg i mlađeg horizonta jasno je uočljiv sloj paljevine, koji obilježava destrukciju drvene arhitekture u požaru odnosno prestanak života naselja podignutog od drvene građe, nakon čega je uslijedila obnova naseobinskih objekata u kamenu.

Popratni materijal govori o dužem kontinuitetu kako drvene tako i kamene arhitekture, kao i o razdoblju određene stagnacije života između oba horizonta.

Horizont I

Kako je naprijed spomenuto, u ovom horizontu su postojale dvije faze.

Starijoj fazi A mogu se pripisati sporadični nalazi drvene građe, koja je ležala u slojevima od 2,50 do 3,20 m, ispod nivoa temeljnih greda i podova drvenih objekata iz faze B.

To su:

- a) dio hrastove grede u sondi B, koja je ležala na dubini od 3 m (dužina 70 cm, širina i debljina 15 cm),
- b) hrastova oblica u sondi C, otkrivena na dubini od 3 m (dužina 1 m, promjer 7 cm),
- c) dio ograde ili zidnog plašta od dasaka povezanih prućem i blatom, koji je ležao na dubini od 3,20 m,
- d) četiri jelove daščice, nađene u sondi B na dubini od 3,20 m (dužina 50 cm—1,80 m, širina 4—5 cm),
- e) gusto raspoređeno kolje u sondi C, okomito zabodeno, na dubini od 3,20—3,60 m,
- f) ognjište u sondi D, na dubini od 2,90—3,50 m,
- g) dislocirani komadi greda u južnom dijelu prostora H, na dubini 3 m.

U tom horizontu u slojevima faze A nađeno je sitnih fragmenata padanske sigilate, dva veća fragmenta južnogalske sigilate, fragmenti čašica s barbotinskim ukrasom, gornji dio svjetiljke, nekoliko fragmenata grublje domaće keramike i dva ranocarska novca (dubina od 2,50—3,20 m).

Stariju fazu A od mlađe faze B rastavlja sloj ilovače i paljevine, koji je poslužio kao podloga za pod od dasaka u zapadnom drvenom objektu (prostor H).

Mlađoj fazi B pripada drvena arhitektura, koja je djelomično sačuvana u svome temelju. Otkrivena su dva objekta koja se pružaju u smjeru sjever — jug, paralelno u razmaku od 4,50 m te im temeljne grede leže na sloju naboja ilovače. Na dubini od 2,50 m nalazi se u srednjem dijelu zapadnog objekta (prostor H) dio poda od dasaka in situ, dok su u južnom dijelu iskopa na nivou od 2,30 m vidljivi u sondama ostaci poda od naboja ilovače, koji je na površini paljen.

Temeljni okvir (roštilj) obaju objekata sastoji se od uzdužnih, srednjih i poprečnih greda, i ima izrazito izdužen oblik. Najveća sačuvana dužina istočnog objekta (prostor F—G) je 20 m, zapadnog 14,50 m, a oba se pružaju u smjeru sjevera i juga izvan granica sadašnjeg iskopa. Širina im je 4,50 (istočni) i 4 m (zapadni). Prostori koje zatvaraju temeljne i poprečne grede relativno su mali, ali oni u stvari ne uvjetuju raspored samih prostorija, pa se ne može reći ništa određenije o dispoziciji prostora unutar drvenih objekata.⁸⁹ Jedino u južnom dijelu istočnog objekta (sonda E i spojni rov E—C) sačuvano ognjište s gornjim rubom na dubini od 2,30 m dopušta pretpostavku da se radi o jednoj prostoriji veličine 2,50×2,60 m.

Postoji malo elemenata za utvrđivanje zidnog plašta. Duboki i široki utori uzdužnih greda imali su sigurno namjenu nošenja zidne stijene, no kakova je ona bila ne može se pouzdano utvrditi. Nalazi nekoliko fragmenata od dasaka, debljine 4—5 cm unutar temeljnog roštilja (dislocirane), dopuštaju pretpostavku da su zidne stijene bile načinjene od dasaka. Nedostatak lijepa od kuće, koji bi govorio za pleternu konstrukciju, potkrepljuje ovu hipotezu. Možda su zidovi od dasaka bili uklinjeni komadićima drva u duboki utor uzdužnih greda, jer se nije našlo čavala ni drvenih klinova, a na gredama nisu pronađene ni rupe za klinove (nađen je svega jedan klin).

Za rekonstrukciju gornjih partija kuće i krova također ima malo podataka. Nađena su svega 3 utora za vertikalne potpornje, od toga dva na istočnom objektu a svega jedan na zapadnom (vidi detaljan opis u prvom dijelu i prilog III i IV). U utoru na srednjoj gredi sjevernog dijela istočnog objekta nađen je ostatak kolca od hrastovine. Položaj utora na raznim mjestima i velikim udaljenostima ne pruža elemente za studij i rekonstrukciju krova, osim što pokazuje da su potpornji kvadratičnog ili pravokutnog oblika (dva utora 10 cm a jedan 15,5×7,5 cm. Međutim, u svakom objektu je nađena po jedna oblica, koja je pala na temeljne grede iz gornjih dijelova kuće. U istočnom objektu oblica je duga 4,20 m, a u zapadnom 4 m, što odgovara širini temeljnog roštilja. Ta činjenica dopušta pretpostavku da je krov bio jednostrešan.

Na kakav način je krov bio pokriven ne može se sa sigurnošću utvrditi, ali crijepom svakako nije, jer u slojevima horizonta I nije nađen ni jedan fragment opeke.

⁸⁹ Zahvaljujem ing. A. Freudenreichu na njegovim savjetima, a posebno što me je upozorio da prostori unutar temeljnog roštilja, koji su nastali križanjem uzdužnih, srednjih i poprečnih greda, ne uvjetuju ras-

pored prostorija u samim objektima. Njegov rad »Kako narod gradi« u izdanju Rep. Zavoda za zaštitu, Zagreb, 1972, bio mi je od velike pomoći kako u pogledu tehnike gradnje tako i nomenklature drvene građe.

Za studij substrukcije drvene arhitekture južni dio iskopa dao je nešto više podataka od sjevernog.

Najmuljevitiji donji slojevi bili su učvršćeni šibljem, granjem, grančicama, drvenim iverjem i koljem. Kolje je bilo okomito zabodeno u plavkasto-sivu ilovaču zdravicu (3,20—3,60 m). U slojevima 2,50—2,60 m pored mnogo drvenog iverja, šiblja i granja nalazili su se hrastovi piloti, promjera 25 cm, visine 40—70 cm. Neki piloti su podupirali drvene grede odozdo a neki su bili pričvršćeni uz bočnu stranu grede. Tako je npr. monoksil u južnom dijelu istočnog objekta bio učvršćen s tri pilota od kojih su dva sjevernija bila fiksirana uz njegov zapadni bok, a južni je ležao ispod njega. Razmak među njima iznosio je 1,60 m. Kod zapadnog objekta dva su pilota bila također učvršćena sa strane istočne uzdužne grede (južni njen dio). U sondi C pored pilota nalazio se i veliki kolac, dug 1,10 m, promjera 10 cm, koji je mogao služiti kao potporanj.

Slojevi 2,50—2,10 m, tj. od nivoa donjeg ruba temeljnih greda objekata pa do gornje razine sloja s paljevinom i ostacima nagorjelih greda, sadržavali su dosta arheološkog materijala, osobito fragmenata keramike, zatim stakla, metalnih predmeta od kosti, drva, i nekoliko komada novca. Taj je materijal mogao djelomično poslužiti za apsolutno datiranje a većim dijelom za okvirno vremensko određivanje faze B starijeg horizonta.

Drveni objekti su rađeni od hrastovine, a za pod u zapadnom objektu upotrijebljene su jelove daske. Ta građa se izvanredno sačuvala: nije ni fosilizirana ni karbonizirana. Piloti, kolci i oblice iz gornjih dijelova objekata također su od hrastova drveta. Kolje iz najdonjih slojeva je od ljeskovine. Fragment ograde ili zidnog plašta iz starije faze A načinjen je od hrastovih dasaka, dok su dislocirane letvice iz istog sloja od jelovine.

Drvena građa je jednim dijelom morala biti na licu mjesta obrađena jer se našlo mnogo drvenog iverja od hrastovine, koje je vjerojatno ujedno iskorišteno za učvršćivanje mekanog i muljevitog tla. Grede su sa sve četiri strane samo pritesane, te imaju gotovo kvadratični presjek, na nekim mjestima se vidi trag od drvodjelske bradve, a na razdjelnoj gredi zapadnog objekta i trag od zubaca pile. Vezovi su ravno ili trokutasto pritesani, a uloženi su ili na zub ili poput lastina repa (zapadni drveni objekt). Na istočnom objektu i dvije poprečne grede uložene su na zub. Nađen je svega jedan hrastov klin s dugoljastom glavicom (tab. XX, 4).

Horizont II

Mlađem horizontu II pripadaju temelji kamene arhitekture, koja je podignuta na istom mjestu nakon što je stradala drvena. Na nekim mjestima kameni temelji idu istom linijom iznad drvenih greda, od kojih ih rastavlja samo sloj paljevine i tankog humusa.

Svojim jako izduženim prostorima i smjerom pružanja ona u stvari nastavlja tradiciju drvene arhitekture.

Ostaci kamenih temelja pokazuju da se radilo o dva objekta, koja su se nadovezivala, ali je sjevernije ležeći mogao biti istražen samo u najjužnijem

dijelu, jer prelazi liniju iskopa. Od južnog objekta u potpunosti je ispitana velika prostorija dužine od 13,40 m, širine 3 m, a tek djelomično prostor istočno od nje i posve fragmentarni njen dio u južnim sondama iskopa. Oštećen istočni pregradni zid koji od prostorije vodi prema istoku, zatvara jedan veći, vjerojatno dvorišni prostor, 8,50×6,50 m, koji je u jednoj fazi izgradnje bio izniveliran (antički nasip s materijalom iz različitih razdoblja). Na udaljenosti od 5,50 m prema zapadu otkrivena su dva paralelna zida koja zatvaraju jedan uži prostor (2,10 m) poput nekakvog hodnika ili trijema, ali se zasad ne može sa sigurnošću utvrditi da li trijem pripada objektu sa monumentalnom prostorijom ili nekoj drugoj zgradi, koja se pruža u zapadnom smjeru izvan sadašnjeg iskopa. Kamena arhitektura je bila popođena na nivou od 1,70 m crveno žbukanim podom (tragovi poda u sondama C, E i u prostoru F), koji je ležao na naboju od ilovače i na 30 cm debelom sloju kamena lomljenca. Trag od jednog mlađeg poda, koji je uništen prije nego su počeli sistematski radovi, mogao se uočiti na istočnom profilu iskopa, na dubini 1,40—1,50 m. Ovaj mlađi pod pokazuje da su kameni objekti trajali kroz duže vrijeme jer su tokom godina podovi prostorija obnavljani. O tome govore i kasnoantički novci, nađeni u gornjim slojevima, koji pokazuju raspon od oko sedam decenija.

Temelji su građeni od većih blokova kamena i lomljenca, među koje je uglavljeno manje lomljeno kamenje, a sve je povezano s vrlo malo žbuke, a djelomično i blatom. Na sjevernom temeljnom zidu vidljiva je tehnika gradnje na riblju kost. Gornje partije zidova nisu sačuvane, ali se prema sadržaju slojeva može uočiti da su bili građeni iz poluobrađenog kamena, većeg i manjeg formata, koje je bilo vezano bjelkastom žbukom s miješanim agregatom, od koje se našlo u sloju gređevnog gruha (1,50—1,90 m) dosta većih i manjih grumenova.

U južnom dijelu iskopa vidljivo je da su kameni zidovi na uglovima bili poduprti pilotima, koji su identični onima iz horizonta I, faza B, pa su vjerojatno sekundarno iskorišćeni za kamene temelje zbog vrlo mekanog i muljevitog tla.

Kako je izgledala krovna konstrukcija ne može se sa sigurnošću utvrditi, ali s obzirom na vrlo izdužen oblik i uzak tlocrt moglo bi se pretpostaviti da je krov bio jednostrešan. Vjerojatno je bio pokriven crijepom, jer je u gornjim slojevima iskopa nađeno dosta ulomaka krovnih tegula i žlijebnjaka, te željeznih čavala (od drvenog dijela krovne konstrukcije).

U slojevima koji su već ranije bili izbačeni kao i u najgornjim slojevima iskopa, do sloja s paljevinom, nađen je velik broj sitnog arheološkog materijala: keramike, debljeg stakla, željeznih čavala, životinjskih kostiju, vilica konja nekoliko koštica i lješnjaka (tab. XX, 6a-e).

KRONOLOŠKA DETERMINACIJA HORIZONATA

Horizont I, faza A

Arheološki nalazi najnižih slojeva, bilo da se radi o južnom dijelu iskopa, koji je sondiran, ili o sjevernoj polovini, koja je sistematski ispitivana, nisu

mnogobrojni, ali se jedan dio tih nalaza može čvršće uklopiti u okvire flavijevskog razdoblja odnosno u drugu polovinu I st., kada je, kako se čini, počeo život na tom dijelu (lokalitetu) Varaždinskih Toplica. To su:

- a) dva fragmenta južnogalske sigilate iz doba Flavijevaca (tab. XI, 1 i 2),
- b) sitni fragmenti padanske sigilate druge polovine I st.,
- c) fragmenti čašica s barbotinskim ukrasom Vespazijanova doba (tab. XIII, 3—6),
- d) gornja polovina svjetiljke s negroidnom maskom, također iz flavijevske faze (tab. XVIII, 4),
- e) fragmenti grube domaće keramike iz kraja I st (tab. XVI, 4—6),
- f) torzo ratnika ili jahača (tab. XVIII, 1),
- g) dva novca — cara Vespazijana i Dominicijana.

Horizont I, faza B

Druga faza starijeg horizonta ostavila je daleko jačih tragova kako u arhitektonskim ostacima tako i u arheološkom materijalu. Slojevi od 2,50 do 2,10 m, tj. od nivoa donjeg ruba drvenih greda do sloja paljevine s ostacima nagorijeje drvene građe, obilovali su arheološkim sitnim materijalom, od kojeg jedan dio može poslužiti za apsolutnu dataciju a drugi dio samo za okvirno vremensko određivanje. Materijal u cijelosti pokazuje nešto duže trajanje faze B, i to od početka II st. odnosno od Trajanova doba pa do posljednjih decenija II st. (doba Marka Aurelija i Lucija Vera). Uništenje drvenog naselja vjerojatno je uslijedilo za vrijeme markomanskih ratova, razaralačke tragove kojih možemo pratiti i u kupališnom dijelu antičkog naselja, kao i u drugim gradovima i lokalitetima Panonije.

Kao najraniji materijal faze B može se smatrati:

- a) svjetiljka majstora Festusa iz prelaza I/II st. ili iz početka II. st. (tab. XVIII, 3),
- b) fragmenti sigilate majstora Sattoa, koji je bio aktivan u prvoj polovini II st. (tab. XII, 3, 5), i majstora Reditusa (tab. XI, 3),
- c) dva fragmenta od dolija s pečatnim ukrasom, nađena uz novac Hadrijana (tab. XIII, 1a i 1b),
- d) fragment imitacije sigilate s ukrasom planta pedis, jajnice i borove grančice (sl. 7),
- e) fragment zdjele sa sjajnom crnom prevlakom i urezanim ukrasom (tab. XIV, 5),
- f) fragment tanjura s crnom prevlakom i mrežastim ukrasom iz prvih decenija II st. (tab. XIV, 6),

- g) veliki fragment mješaonika fine fature (tab. XIV, 7), i fragmenti vrčeva s marmorizacijom (tab. XV, 5 i 6),
- h) novac cara Hadrijana.

Sav taj materijal ležao je u slojevima iznad nivoa drvenog poda zapadnog objekta i u sondama u odgovarajućim slojevima (2,30—2,40).

U slojevima iznad razine drvenih greda objekata i u sloju paljevine važni su za dataciju slijedeći primjerci:

- a) fragmenti sigilate majstora Cinnanusa iz druge polovine II st. (tab. XII, 1, 4, 6),
- b) fragment sigilate majstora Advocisusa (tab. XI, 5),
- c) fragmenti rajncabernskih sigilata iz vremena Hadrijan-Antonin (tab. XII, 8, 9),
- d) fragmenti obojene i marmorirane keramike II st. (tab. XV, 1, 2, 3, 8),
- e) fragmenti grubljeg posuđa (tab. XVI, 5 i 7),
- f) fragment svjetiljke s pečatom Fortis,
- g) fragment maske ili aplikacije s antropomorfnim oznakama (tab. XVIII, 2),
- h) imitacija sigilate s pečatnim ukrasom (tab. XIII, 2),
- i) dva novca: Antonina Pija i Faustine Starije.

Kako je jedan novac cara Antonina Pija nađen na samom kamenom temelju u sondi A, vjerojatno je došao na to mjesto za vrijeme ukopavanja kamene arhitekture, kojom prilikom su slojevi bili poremećeni.

U sloju paljevine, ispod nivoa kamenih temelja, u sondi A je nađen novac Marka Aurelija ili Lucija Vera, pa on ujedno obilježava prestanak života drvenog naselja na lokalitetu u Bakarićevoj ulici.

Horizont II

U ovom horizontu zbog iskopa za novogradnju slojevi su znatno poremećeni, tako da se materijal ne može pouzdano stratigrafski razlučiti, iako on ima pretežno karakter kasnocarskog vremena.

U slojevima 1,50—2 m, u južnom i sjevernom dijelu iskopa, kao i u odbačenoj zemlji, nalazi se velik broj fragmenata keramike, i to najviše od lonaca jače razgrnutog i bridastog ruba (vidi tab. XVII, 9, 14 i 18), od polukuglastih zdjela uvučenog ruba, od vrčeva s užom nožicom (tab. XVII, 16 i 17), valjkastom drškom i prstenastim obodom, ponekad trolisnog otvora, od poklopaca, posuda sa dubokim žlijebovima (tab. XVII, 7), od dolija s vodoravnim glatkim ili kaneliranim rubom i tijelom ukrašenim metličastim ukrasom i brazdama (tab. XVII, 3—5), itd. Osobito je velik broj fragmenata od stijenki posuda, oblik kojih se ne može pouzdano odrediti, ali koji pokazuju cijelu škalu boje, fature i ukrasa.

Nalazi novca careva Konstantina Velikog i Konstansa na nivou 1,70—1,90 m (sonda D i prostor F), zatim Valentinijana, i tri druga nečitljiva kasnocarska novca iz sloja 1,50—1,70 m (sjeveroistočni profil iskopa), govore o dužem kontinuitetu kamene arhitekture, koja je morala biti i obnavljana, o čemu svjedoče dva nivoa podova i nasuti dio prostora F. Kako nisu sačuvani gornji dijelovi zidova, nisu se mogle uočiti građevne faze, koje su sigurno postojale u tom vremenskom rasponu od nekoliko decenija.

Da li nalaz novca cara Konstantina ujedno obilježava i početak života kamenog naselja?

Ta konstatacija bila bi arheološki uvjerljiva s obzirom na kasnoantički novac i keramiku, ali ima elemenata koji govore protiv tako velikog vremenskog hijatusa između drvenog i kamenog naseobinskog kompleksa. Naime, kameni temelji su neposredno podignuti iznad sloja paljevine i mjestimično je vidljiv samo vrlo tanki sloj humusa, koji ukazuje na kraće mirovanje odnosno cezuru u životu naselja. Osim toga vrlo izduženi tlocrt kamene prostorije i njen pravac pružanja potpuno se poklapaju s onim drvenih zgrada, po čemu se vidi da je tradicija bila još vrlo živa, a vjerojatno su tada nagorjeli temelji još više stršili. Osim toga slična dispozicija drvenih i kamenih objekata daje naslućivati i sličnu namjenu, jer i jedni i drugi objekti imaju oblik baraka, koje su vjerojatno unutra bile podijeljene na manje prostore, što se prema sadašnjem stanju na terenu ne može definitivno utvrditi, ali se može pretpostaviti. Isto tako i jedan dio arheološkog materijala pripada proizvodnji III st., kao npr. svjetiljka s pečatom Ursuli iz kontrolnog rova A—B, nađena u blizini donjeg ruba temelja, sigilata iz Rajncaberna iz prve polovine III st. (tab. XII, 9), fragmenti s mrljama marmorizacije i nešto slabije fature iz dvorišnog prostora (F), i dr.

Iako se spomenutim materijalom zbog nedostatka pouzdanih pokazatelja, osobito novca, ne može datirati izgradnja kamenih objekata u III st., ipak pokazuje da je neki kontinuitet života na tom lokalitetu postojao, koji je možda imao u tom periodu samo karakter provizorija, podignutog ubrzo nakon što su u požaru stradale drvene zgrade iz horizonta I, faze B. Međutim, u ovom dijelu iskopa nije nađen trag bilo kakvih provizornih uređaja, pa zasad ovo pitanje ostaje otvoreno. Sa sigurnošću se može govoriti tek o kamenoj arhitekturi konstantinovskog razdoblja s kontinuitetom života do posljednjih decenija IV st. (novac Valentinijana). Poneki fragmenti keramike iz najgornjih slojeva pokazuju po svojim profilima obilježja posve kasnog IV i V. st.

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

Detaljna analiza nalazišta u Bakarićevoj ulici, sistematski istraživanog 1960. i 1961. god., kao i pokušaj da se ono što pouzdanije stratigrafski i kronološki odredi, pokazali su, da je na tom lokalitetu već u drugoj polovini I st. počela izgradnja i da je na njemu trajao život gotovo do kraja IV st.

Svakako da su u tako velikom vremenskom rasponu postojale razvojne faze i cenzure, kraće ili duže, koje su uočljive ne samo u stratigrafskoj situaciji nego i u materijalnim ostacima tog nalazišta.

Najraniji stratum (faza A, horizont I) ostavio je vrlo malo elemenata za utvrđivanje izgleda prvih naseobinskih objekata. Ipak se moglo konstatirati da su građeni od drva i da su podignuti na močvarnom tlu, kojeg je trebalo do zdravice osigurati i učvrstiti sistemom gusto zabodenog kolja, granama i grančicama, drvenim iverjem i daščicama. Iz ove najranije faze interesantan je nalaz fragmenata ograde (ili zidnog plašta) od hrastovih dasaka, povezanih prućem i obljepljenih blatom, zatim nalaz ognjišta s koritastim dnom na dubini od 3,20 m.

Fragmenti sigilata, obične kućne keramike i dvaju primjeraka novca datirali su ovu fazu u doba Vespazijana i Dominicijana odnosno u vrijeme prve, flavijske urbanizacije južne Panonije.

Nakon što su stradali objekti faze A, što je markirano jakim tragovima paljevine u slojevima 2,50—2,70 m, i u podlozi od ilovače za drveni pod iz faze B, izgrađena su dva velika drvena objekta, paralelno ležeća s vrlo izduženim tlocrtom i smjerom pružanja sjever — jug. Kako je sačuvan samo dio temeljnog roštilja, nije moguće u potpunosti utvrditi njihov karakter i odrediti dispoziciju prostora unutar njih.⁸⁹ Po svojim dimenzijama podsjećaju na duge barake, popođene jelovim daskama i vjerojatno natkrite jednostrešnim krovom (u oba objekta nađena je po jedna oblica iz konstrukcije krova). U južnom dijelu istočnog objekta nađena su tri ognjišta, što dopušta pretpostavku o većem broju manjih prostorija. Za učvršćenje podloge temelja primijenjena je pilotaža, djelomično još dobro sačuvana: piloti promjera 25 cm, kolci promjera 10 cm. Grede su mjestimično poduprte kamenom. Između oba objekta postojao je prolaz od cca 4 m, vjerojatno otvoren, jer se nije našao trag od bilo kakovog natkrovlja.

Arhitektura iz faze B morala je biti u primjeni nekoliko decenija, o čemu govori ne samo istrošena drvena građa, krpanja i podlaganja temeljnih greda, nego i stratigrafska situacija i arheološki materijal. Početak ove faze može se staviti u prve decenije II st. odnosno u doba Trajana—Hadrijana (sigilata, fibula, novca), kada je nastupila II etapa urbanizacije Panonije. Kraj ove faze, prema materijalu i novcu iz sloja paljevine iznad drvenih temelja objekata, seže u vrijeme Marka Aurelija odnosno u posljednje decenije II st. Stradanje je moglo uslijediti zbog razaranja u markomanskim ratovima, ali ga je mogla prouzročiti neka elementarna nepogoda, što je čest slučaj kod drvenih nastambi.

Izgradnja ovih drvenih objekata spada u okvir provincijalno rimskog drvodjelskog i tesarskog umijeća, koje je vjerojatno izraslo na predrimskim ilirskim tradicijama.⁹⁰ Naime, tehnika gradnje temeljnog okvira (roštilja) poznata je u

⁸⁹ Već samo latinsko ime Varaždinskih Toplica — Aquae Iasae — dopušta pretpostavku da je prije dolaska Rimljana postojalo neko ilirsko naselje termalnog karaktera, od kojeg zasad nije nađen trag, a koje je nastalo zbog izvora ljevakovite vode. Analiza drvene građe iz horizonta I, koju je metodom ¹⁴C

izvršila dr ing. A. Šliepčević iz Instituta »Ruđer Bošković«, pokazala je starost od cca 50-tih godina n.e., što je nešto ranije od datacije postignute stratigrafskom metodom i obradom sitnog arheološkog materijala i novca. Međutim, ova je razlika razumljiva i moguća kada se uzme u obzir da su poje-

srednjoj Evropi već od kasnog Halštata, te ona ujedno znači odvajanje kuće od tla (nije više ukopana).⁹¹ Temeljni kamenovi u sondi C i E označuju odvajanje građevnog tijela od zemlje. Temeljni roštilj sličan našem otkriven je u Auerbergu,⁹² gdje se je zahvaljujući mulju izvrsno sačuvao, a isto tako i u Cambodunumu, samo što je nešto fragmentarniji.⁹³ Grede slične našima nađene su u Bregencu⁹⁴ i u ranim drvenim zgradama u Xantenu,⁹⁵ a glavice greda, koje strše izvan linije temeljnog okvira, kao što je slučaj kod zapadnog objekta u Bakarićevoj ul., također se nalaze u Auerbergu, Metzju, Valkenburgu, Zugmantelu, Nid-Hedderheimu i dr.⁹⁶

Jedan drveni objekt iz Cambodunuma, prema mišljenju Zippeliusa, imao je prema uličnoj strani zid od dasaka, što se može pretpostaviti za naša oba objekta, i to zbog duboko utorenih uzdužnih greda i potpunog nedostatka kućnog lijepa. Koliko su zidovi bili visoki nije moguće utvrditi. Zippelius prilikom pokušaja rekonstrukcije drvenog objekta iz Cambodunuma pretpostavlja visinu zidova od 2,50 m.

Već je prilikom analize drvenih zgrada spomenuto da nije nađen ni jedan fragment opeke u slojevima horizonta I, te da stoga krov nije mogao biti pokriven tegulama. Vjerojatno je bio zaštićen šindrom ili slamom. Krov od šindre je poznat u zapadnoj Evropi još od neolitika,⁹⁷ a mnogo je upotrebljavan i u rimsko doba, o čemu izvještavaju Vitruvije, Plinije i Cezar (kuće s krovovima od šindre u Italiji, Galiji i Hispaniji).⁹⁸

Kakova je bila namjena arhitekture iz horizonta I, faze B, teško je sa sigurnošću utvrditi kada se pozna samo osnovni tlocrt bez rasporeda prostorije. Po obliku i dimenzijama ona podsjeća na velike i izdužene magazine za spremanje

dine grede bile pritesane od debala dugih preko 14 m, što znači starih nekoliko desetaka godina i više. Ova debala su vjerojatno rasla u neposrednoj blizini, a mogla su biti pritesana i na licu mjesta, barem djelomično, jer se našlo vrlo mnogo drvenog iverja u slojevima horizonta I.

⁹¹ A. Zippelius, *Vormittelalterliche Zimmerungs-technik in Mitteleuropa*, *Reinische Jahrbuch für Volkskunde* 5, 1954 str. 42.

⁹² Chr. Frank, *Beitrag z. Anthropologie und Uhrsgeschichte Bayerns*, 16, 1907, str. 63.

⁹³ W. Krämer, *Die Ausgrabung von Holzhäuser zwischen die 1 und 2 Querstrasse, Cambodunumforschungen*, 1953—I, 1957. Rekonstrukcija drvenih objekata obrađena u poglavlju A. Zippeliusa, na str. 37—51.

⁹⁴ *Jahreshefte des Öster. Arch. Institut* 26, 1930. Beibl. str. 129. i br. 38, 1950. Beibl. str. 26.

⁹⁵ H. Petrikowitz, *Die Ausgrabungen in der Colonia Traiana*, *Bonner Jahrbücher*, 152,

1952, str. 78 i 82, sl. 12. (pokušaj rekonstrukcije drvene kuće A. Zippeliusa).

⁹⁶ F. Gündel, *Römische Siedlung an der platea praetoria von Nida*, *Mitteilungen über römische Funden im Hedderheim*, V, 1911, str. 74. — *Kastell Zugmantel, Saalburg Jahrbuch* III, 1912, str. 67.

⁹⁷ O. Menghin, *Die Bauwerke der jüngeren Stein- und Bronzezeit*, *Handbuch der Archäologie* 2, 1950, str. 109. — *Mitteilungen d. Antiquar. Gesellschaft Zürich* 29, heft 4, 1924, str. 166.

⁹⁸ H. Blümner, *Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste der Griechen und Römern* II, 1879, str. 299. — Npr. u Vindonisi se našlo vrlo mnogo šindre od drvenih zgrada. U Donstetu je nađena oplata od jelove šindre, dok Jacobi opisuje hrastovu šindru u Saalburgu: *Pro Vindonissa, Jahresbericht* 1923, str. 24, 2. — *Fundberichte aus Schwaben* 10, 1902, str. 42. — *Das Römerkastell Saalburg*, 1877, str. 207, T. 14, 10 i *Saalburg-Jahrbuch* 8, 1934, str. 24.

hrane, koji su bili popratna pojava vojnih logora i strateških čvorišta, a bili su građeni u kamenu, opeci ili drvu.⁹⁹ Međutim, sam način gradnje isključuje ovu mogućnost, jer su spremišta za hranu, žito i dr. bila jače podignuta iznad zemlje, na stupovima ili gusto raspoređenim kolcima,¹⁰⁰ i nisu imala ognjište, što je slučaj kod našeg istočnog objekta.

Pojava ognjišta govori bar o privremenom boravku ljudi ili stoke, no u našem slučaju radi se o ljudima, jer popođenje od jelovih dasaka ne bi došlo u obzir za štalu, a isto tako solidna izrada objekata i prisutnost luksuznog keramičkog materijala opovrgavaju tu mogućnost. Nedostatak kvalitetnijeg popođenja i zidne obojene žbuke ukazuje na činjenicu da je drvena arhitektura imala skromniju primjenu — možda je služila za stanovanje siromašnijeg življa ili lječilišnih gostiju slabijih financijskih mogućnosti, ili za vojnike koji su se došli liječiti u ovom termalnom kupalištu u blizini dravskog limesa.¹⁰¹

Međutim, čini se da bi bila najuvjerljivija pretpostavka da su ove dugačke drvene zgrade bile podijeljene na male odjeljke (tabernae) u kojima se prodavala različita roba. Na ovu hipotezu navodi i jedna paralela iz rimskog Verulamija u Britaniji, gdje je nađeno nekoliko sličnih drvenih objekata s mnogo prostorija, koje su determinirane kao nizovi obrtničkih boksova (shops) za obradu metala.¹⁰² Kod naših objekata nemamo nikakvih pouzdanih dokaza za sličnu namjenu, ali masovnost keramičkih nalaza dopušta mogućnost da se je najviše tržilo keramikom.

Poznato je da je car Konstantin uveo tjedne sajmove,¹⁰³ no Aquae Iasae (Varaždinske Toplice) su vjerojatno već od ranije imale tradiciju sajamskog gradića, jer frekventirana mjesta kao što su termalna kupališta morala su imati veći opticaj robe radi zadovoljenja potreba gostiju i pacijenata.

U vrijeme spomenutog cara, kada je došlo do obnove kupališta i foruma na platou brežuljka u današnjem parku, i na lokalitetu u Bakarićevoj ulici, namjesto uništene drvene arhitekture podignuta je kamena (horizont II). Ona je zadržala isti pravac pružanja i sličan izduženi tlocrt, tako da su pojedini zidovi ležali neposredno iznad sloja paljevine s ostacima temeljnih greda. Središnji objekt, koji je

⁹⁹ U Britaniji je npr. otkriveno 12 magazina za žito, građeni od drva, zatim u Rödgen u nedaleko Bad Nauheima, itd. B. Canliffe, *Fishbourne, Rom in Britanien*, 1971, str. 49. — H. Schönberger, *Lager, Rödgen, Saalburg-Jahrbuch* 21, 1963—1964, str. 95—108.

¹⁰⁰ Rekonstrukcija magazina za žito iz Fishbourne: B. Canliffe, o. c., sl. 4.

¹⁰¹ Na području Varaždinskih Toplica, osobito na samom forumu, nađen je ranije i u novije vrijeme veći broj žrtvenika, koje su vojnici i beneficijari (I i II st.) posvetili nimfama, Silvanu, Dijani, Fortuni i Solu u znak zahvalnosti za ozdravljenje (zbirka Muzeja u Varaždinskim Toplicama). Unutar temelja zapadnog drvenog objekta otkriven je kamener projektil (baliste ili katapulta).

¹⁰² U Verulamiju (Velika Britanija) su otkriveni drveni objekti s mnogo malih prostora, koji su determinirani kao obrtnički dućančići (shops) za izradu i prodaju metalnih predmeta. Sh. Frere, *Verulamium Excavations I*, 1972, str. 11.

¹⁰³ Ploča je otkrivena u parku još u prošlom stoljeću, pa se u njoj spominje, pored obnove kupališta i portika, da je car Konstantin uveo tjedne sajmove. I. Kr. Tkalčić, *Toplice kod Varaždina u Hrvatskoj*, 1869, str. 16. — M. Gorenc — B. Vikić, *Quintus Congressus Internationalis Limitis Romani Studiosorum*, 1961, str. 112. — J. Cabrian — M. Gorenc — B. Vikić, *Pregled povijesti Varaždinskih Toplica*, *Vijesti muzealaca* br. 5, Zagreb 1966, str. 8, sl. 6.

najbolje istražen i sačuvan, imao je raspon od 14,5 m i svega 3 m širine unutarnjeg prostora. Prema sjeveru se nadovezivao drugi, zasad samo djelomično ispitan. Velika prostorija otvarala se je prema istoku u dva prostora, od kojih je veliki bio izniveliran i vjerojatno predstavljao dvorište. Sa zapada se nalazio dugi i uski trijem, koji je mogao pripadati nekom drugom objektu ili je bio u sklopu velike zgrade. Čini se da je izdužena građevina imala jednostrešan krov, jer je bila relativno vrlo uska, a veliki broj fragmenata tegula i žlijebnjaka te željeznih čavala u gornjim slojevima dopuštaju pretpostavku da je krov bio pokriven crijepom.

Vjerojatno je kamena arhitektura imala sličnu namjenu kao i drvena iz horizonta I, faze B, tj. da je bila pregrađena u niz manjih prostorija — dućančića, no mogla je predstavljati i jednu veliku sajamsku halu. Kako je nalazište u blizini rijeke Bednje i križišta antičkih putova, lokacija je za ovakove sajamske uređaje bila upravo idealna. Nalaz većeg broja fragmenata konjskih vilica i kostiju u gornjim slojevima iskopa dopunjuje pretpostavljenu sliku sajamskog ambijenta.

Da li je kamena arhitektura prestala funkcionirati u doba cara Valentinijana, kojemu pripada najmlađi novac na iskopu, ne može se sa sigurnošću tvrditi, ali se može pretpostaviti, jer je nekako u to vrijeme stradao forum s Kapitolijem, što potvrđuje skupni nalaz novca iz druge polovine II st., koji je otkriven pod slojem otpale zidne žbuke sa začelnog zida Jupitrova hrama (54 komada novca). Taj novac je zajedno s kesicom morao izgubiti neki posjetilac hrama uoči same katastrofe.

Istraživanja u okolici lokaliteta u Bakarićevoj ulici pokazala su da se tragovi drvene arhitekture javljaju na udaljenosti 200—300 m u istočnom smjeru. Vjerojatno je taj dolinski pojas bio gusto napučen objektima utilitarne namjene, jer je za javni i kulturni život odabran plato Topličkog brežuljka, koji je sam po sebi imao izdvojeni i reprezentativni položaj.

Iskopavanja u Bakarićevoj ulici dala su samo fragmentarnu sliku života, ali neobično dinamičnu. Ona su pokazala da su *Aquae Iasae* i pored svih previranja i nedaća uspjele sačuvati kontinuitet života, zahvaljujući značaju i ljekovitosti svojih vrela, blizini dravskog limesa i gravitaciji, prema njima ne samo manjih nego i velikih urbanih centara zapadne Panonije.

Kompleks u Bakarićevoj ulici je konzerviran, i to mlađa faza s kamenom arhitekturom. Pokušaj da se temeljne grede starijeg, drvenog naselja zaštite potapanjem pod vodu isprva je dao vrlo dobre rezultate, s obzirom da u sjevernom dijelu iskopa postoji prirodni izvor vode, koji je iskorišten za stvaranje umjetnog jezera. Međutim, nakon dvije godine moralo se odustati od tog načina prezentacije drvenih objekata, jer je u iskop domaći živalj bacao sav otpadni materijal i time zagadio vodu, koja je postala utočište komaraca, žaba i razne druge gamadi. Nedostatak financijskih sredstava ponukao nas je na zatrpavanje starijeg horizonta s drvenom arhitekturom, a mlađi stratum s kamenim temeljnim zidovima prezentiran je u okviru malog ozelenjenog parka s ogradicom (tab. X, 1 i 2).

POPIS I SADRŽAJ SLIKA U TEKSTU

1. Tlocrt sonde A s kamenim temeljima i s ostacima drvene građe
2. Tlocrt sonde B s dva kamena temelja i dislociranom drvenom građom
3. Sjeverni profil sonde B s drvenim pilotima i kamenim temeljem
4. Tlocrt sonde C s ostacima drvene arhitekture
5. Zapadni profil sonde C s pilotima i kolcem
6. Presjek kroz ognjište u sjeverozapadnom uglu sonde D
7. Fragment imitacije sigilate
8. Novac cara Vespazijana
9. Novac cara Hadrijana
10. Novac cara Antonina Pija
11. Novac cara Konstantina Velikog
12. Novac cara Konstansa
13. Novac cara Valentinijana

POPIS I SADRŽAJ PRILOGA

- Ia Istočni profil sonde C s tragovima žbuknog poda i ognjišta.
 Ib Presjek sjever—jug kroz južni dio drvenog objekta u sondama C, E i D.
 II Tlocrt južnog dijela drvenog objekta u sondama C, E i D.
 III Detalj istočnog drvenog objekta.
 IV Tlocrt zapadnog drvenog objekta.
 V Situacioni plan iskopa s kamenom i drvenom arhitekturom.

POPIS I SADRŽAJ TABLI

Tabla I

1. Situacija na iskopu prije početka sistematskih radova. — 2. Južni dio iskopa sa sondama i spojnim rovovima.

Tabla II

1. Situacija u sondi A, na dubini od 2,60 m—3 m. — 2. Pogled na sondu B i spojni rov A—B.

Tabla III

1. Situacija u sondi C, na dubini od 2,40 m—3 m. — 2. Dio temeljnog roštilja drvenog objekta u sondama D i E—C.

Tabla IV

1. Pogled na južni dio istog objekta. — 2. Sjeverni dio iskopa s ostacima kamene i drvene arhitekture.

Tabla V

1. Pogled na dio temeljnog roštilja istočnog objekta (prostor F). — 2. Zapadna uzdužna greda istog objekta.

Tabla VI

1. Duboki utori na zapadnim uzdužnim gredama istočnog objekta. — 2. Pogled na južnu gredu istočnog objekta.

Tabla VII

Pogled na sjeverni dio iskopa s kamenom arhitekturom.

Tabla VIII

1. Pogled na zapadni drveni objekt. — 2. Najjužniji dio zapadnog objekta s vezovima.

Tabla IX

1. Temeljni roštilj zapadnog objekta. — 2. Srednji dio zapadnog objekta s utorima i oblicom.

Tabla X

1. Pogled na konzerviranu kamenu arhitekturu. — 2. Ozelenjeni i ograđeni arheološki lokalitet u Bakarićevoj ulici.

Tabla XI

1—2 fragmenti južnogalske sigilate, 3—5 fragmenti srednjegalske sigilate.

Tabla XII

1—6 fragmenti srednje i istočnogalske sigilate, 7—9 fragmenti rajnzaberške sigilate.

Tabla XIII

1—2 fragmenti imitacija sigilate, 3—6 fragmenti s ukrasom u tehnici »en barbotine«.

Tabla XIV

1 dno posude s pečatnim ukrasom, 2—8 fragmenti posuda crno firnisanih, sa sivom prevlakom i dimljenih.

Tabla XV

1—8 posuđe crveno obojeno i marmorirano.

Tabla XVI

1—8 primjerci grubog kućnog posuđa.

Tabla XVII

1—18 fragmenti ranocarske, srednjecarske i kasnocarske keramike iz nasipa prostora F.

Tabla XVIII

1—2 keramoplastika, 3—4 svjetiljke.

Tabla XIX

1—8 Primjerci iz stakla, koštane pločice, metalni predmeti i klinovi.

Tabla XX

1—4 fragmenti predmeta od drva, 5 guskina glavica, 6 koštice od bresaka.

ZUSAMMENFASSUNG

BEITRAG ZUR ERFORSCHUNG DES ANTIKEN ANSIEDLUNGSKOMPLEXES
IN VARAŽDINSKE TOPLICE

Gelegentlich der mehrjährigen systematischen Erforschungen auf dem Gebiete der Varaždinske Toplice (Aquae Iasae), wurde man gewahr, dass in antiker Zeit die terrassenartige Konfiguration des Töplitzerhügels den Plan der angesiedelten und architektonischen Gefüge bedingt hatte. So wurde das Plateau des Hügels im heutigen Park zum Ausbau repräsentativer öffentlicher Objekte ausgenützt, die profilierten Berglehnen dienten aber zur Errichtung kleinerer Ansiedler-, beziehungsweise Wohngebäude und Kleinhäuser. Die Ansiedlung weitete sich auch auf den Fuss des Töplitzerhügels, wie es die Überreste antiker Stein- und Holzarchitektur aufweisen, die in der Bakarić-Gasse 1959 beim Ausgraben des Fundaments für den Neubau entdeckt wurden. Die Weite dieser Talzone ermöglichte die Errichtung grösserer und dichter verteilter Objekte. Diese Lokation war besonders günstig auch wegen der Nähe des Flusses Bednja und der Kreuzung antiker Wege. Da das Terrain auf diesem Gebiete schlammig ist, bedingte es den Charakter der Bauten und ihrer Substruktionen. Dank dem Überschwemmungsgebiet, blieb die entdeckte Holzarchitektur sehr gut erhalten und repräsentiert vorläufig den einzigartigen Fund in diesem Teile Pannoniens.

Die ausgegrabene Fläche für den Neubau hatte die Grösse von 32 m × 10 m und war in der Richtung Nordsüd orientiert. Als im Spätherbst 1959 Fachleute — Archäologen und Konservator — einberufen wurden, betrug die Tiefe der ausgegrabenen Fläche 1,50 m (südlicher Teil) und 1,70 m (nördlicher Teil); auf diesem Niveau ragten beschädigte römische Steinfundamente hervor und um sie herum blickten stellenweise hölzerne Balken heraus (Tafel I, 1). In der ausgeworfenen Erde fand man eine Menge Fragmente römischer Keramik und anderen Kleinmaterials (Nägel, Beschläge, zwei Münzen) und im westlichen und östlichen Profil der Ausgrabung sah man Spuren von vernichteten antiken Böden und Wänden.

Der Fund des ausserordentlich erhaltenen antiken Holzmaterials (Gezimmers) war ausschlaggebend für den Beschluss, dass man auf die Einstellung der Erdarbeiten und auf den Lokationswechsel für den Neubau insistierte.

Nach der erfolgreichen Intervention trat man zu systematischen archäologischen Forschungen heran, die im Sommer 1960 und 1961 ausgeführt wurden.

Die südliche Hälfte der ausgegrabenen Fläche für den Neubau wurde mittels dicht verteilten Sonden (Grösse 4×2 m) erforscht, während auf der nördlichen Hälfte systematische Ausgrabungen auf der ganzen Oberfläche vorgenommen wurden.

Im ersten Teil des Schriftes gab die Autorin den Hergang der Ausgrabungen, die Analyse der entdeckten Überreste der Holz- und Steinarchitektur und eine Detailbeschreibung des Charakters und des Inhalts einzelner Schichten.

Im zweiten Teil bearbeitet sie das archäologische Material, das in allen Schichten und auf allen Raumflächen gefunden wurde und das sehr wichtig ist,

um zeitlich festzustellen: wann, wie lange und bis wann die entdeckten Objekte funktioniert haben, beziehungsweise das Leben in diesem Teile der antiken Ansiedlung. Da die obersten Schichten ausgeworfen und beschädigt wurden (0—1,70 m) und da einige Fragmente und Gegenstände infolge des schlammigen Bodens in die Tiefe hinunterrutschten, konnte ein grosser Teil des Kleinmaterials nicht stratigraphisch, sondern nur typologisch valorisiert werden. Indes, ein Teil der archäologischen Funde lag in intakten Schichten und Situationen, und so wurde dieser Teil zuallererst für die zeitliche Determination der kulturellen Horizonte und der Bauphasen ausgenützt.

Unter dem archäologischen Material ist die Keramik am meisten vertreten (Geschirr, Lampen, Keramoplastik), etwas weniger Gegenstände aus Glas, Bronze, Blei, Eisen, Bein und Holz. Ausserdem fand man auch einige Kerne von Pfirsichen und Pflaumen, Haselnüsse, auch Tierknochen (Pferdekiefer, einen Hundskopf und ein Gänseköpfchen) u. a.

Keramische Funde analysierte die Autorin und reihte sie in Gruppen ein, dann datierte sie sie mittels Verzierungen, Fakturen und Siegels (sigilata) nach analogen Material anderer Lokalitäten oder aber mittels Münzen, die man in einzelnen Schichten und Raumflächen entdeckt hatte.

Für die Chronologie der Funde sind am allerwichtigsten die Münzen (13 Stück), von denen 9 in stratigraphisch verlässlichen Situationen gefunden wurden. Die älteste Münze gehört dem Kaiser Vespasianus, die jüngste dem Kaiser Valentinianus.

Im dritten Kapitel wurden die Stratigraphie und der Charakter der Fundstätten behandelt. Durch systematische Erforschung wurden zwei deutlich abgeordnete antike Horizonte festgestellt, und zwar: ein älterer Horizont I mit Überresten hölzerner Architektur und ein jüngerer Horizont II mit Fundamenten von Steinbauten. Zwischen dem älteren und jüngeren Horizont ist eine dichtere Brandschicht mit Überresten angebrannten Holzmaterials sichtbar, das die Destruktion der hölzernen Objekte, bzw. das Ende der hölzernen Ansiedlung kennzeichnet. Nach einer gewissen Zeit kam es zum Wiederaufbau und es wurden auf demselben Platz Steinobjekte errichtet. Das Begleitmaterial zeugt von einer längeren Kontinuität (Lebensdauer) sowohl der hölzernen als auch der steinernen Architektur, so auch von einer Periode gewisser Stagnation.

Durch eine Analyse der stratigraphischen Situation und der Funde im Horizont I stellte die Autorin zwei Phasen fest: eine ältere Phase A und eine jüngere B-Phase. Zur A-Phase gehören die tiefsten Schichten (2,60—3,60 m), in denen dislozierte Eichenbalken, kleine Fichtenholzbretter, eine Feuerstätte (3,20—3,60 m), Keramik-Fragmente und zwei Münzen entdeckt wurden. Der jüngeren B-Phase, die eine Lehmschicht mit starken Brandspuren von der vorhergehenden Phase trennt, gehört die hölzerne Architektur an, die teilweise in ihrem Grunde erhalten blieb. Es wurden zwei Objekte entdeckt, die sich in der Richtung Nord-süd erstrecken, u. z. parallel, im Raumabstand von cca. 4,50 m und deren Grundbalken auf einer mit Lehm bestampften Schicht liegen. Im mittleren Teil des westlichen Objekts, in der Tiefe von 2,50 m, blieb ein Teil des Bodens aus Fichtenholzbrettern erhalten, während im südlichen Teil der Ausgrabung, am Niveau von 2,30 m, sichtbare

Spuren oder Überreste eines Lehmbodens zu sehen sind, dessen Oberfläche angebrannt ist.

Der Fundamentbalkenrahmen beider Objekte hat eine ausgesprochen langgestreckte Form: die grösste erhaltene Länge des östlichen Objekts beträgt 20 m, des westlichen 14,50 m, während die Breite 4,50 m (östlichen) und 4 m (westlichen) beträgt. Die Flächen, die die Grundbalken einschliessen, sind klein, aber sie bedingen den Plan der Räume selbst nicht, so dass man nichts Bestimmtes über die Disposition der Räume innerhalb der hölzernen Objekte sagen kann. Allerdings, der Fund von drei Feuerstätten spricht zu Gunsten einer grösseren Anzahl von Räumen.

Es gibt wenige Elemente, um feststellen zu können, wie die Wände ausgesehen haben. Es scheint, dass sie aus Brettern waren, weil entlang der Innenseite ein rechtwinklig ausgestemmter Falz lief, auch fand man in ihrer Nähe einige Fragmente von Eichenbrettern, in der Stärke von 4—5 cm. Viele Angaben bestehen auch nicht für die Rekonstruktion der oberen Teile beides Hauses, jedoch der Fund zweier Rundhölzer, die aus der Dachkonstruktion herausgefallen und etwa 4 m lang sind, zudem auch noch genau so breit sind wie der Fundamentrahmen, gestatten die Voraussetzung, dass das Dach einen Vorsprung hatte. Da man in den Schichten des Horizonts I kein einziges Fragment von Dachziegeln fand, nimmt man an, dass die hölzernen Objekte mit Schindeln oder mit Stroh bedeckt waren.

Die Substruktion der Holzarchitektur bestand aus eichenen Gebälkträgern (Piloten) mit einem Durchmesser von 25 cm, Höhe 40—70 cm, dann aus Pflöcken, Pfahlwerk, Ästen, Ästchen und Holzspänen.

Nachdem in der Feuerbrunst die Holzarchitektur (die Brandschichte in der Tiefe von 2,10—2,30 m) vernichtet wurde, erneuerte man die Ansiedlung in Stein und zwar auf derselben Stelle. Mit ihren lang gezogenen Raumflächen und der Nord-süd Richtung setzt die Steinarchitektur des Horizonts II die Tradition der Holzarchitektur des Horizonts I B fort.

Die Überreste der Steinfundamente zeigen, dass es sich um zwei Objekte handelte, von denen das südliche meistens erforscht ist und eine Länge von 13,40 m, Breite 3 m hat. Das nördliche Objekt ist nur im südlichsten Teil freigelegt, weil es die Grenze der Ausgrabungen überschreitet.

An der östlichen Seite des südlicheren Objekts befindet sich ein umgebauter Hofraum, der später ausnivelliert wurde (das frühere und spätere antike Material wurde untereinandergemengt). An der westlichen Seite erstrecken sich zwei parallele Mauern, die einen engeren Raum — gleich einer Vorhalle — umschliessen (2 m Breite). Am Niveau von 1,50 m und 1,70 m findet man Spuren von Böden; sie zeugen, dass die Steinobjekte erneuert wurden. Es gibt keine verlässliche Angaben für die Dachrekonstruktion, aber eine grössere Anzahl gefundener Fragmente von Dachziegeln spreche dafür, dass das Dach mit Dachziegeln bedeckt war. Auch in den Schichten des Horizonts II fand man genug Keramik-Bruchstücke und noch anderes Kleinmaterial wie auch einige Münzen.

Im letzten Kapitel versuchte die Autorin auf Grund der stratigraphischen Situation, des archäologischen Begleitmaterials und der Münzen die zeitlichen

Etappen von der Dauer des Ansiedlungskomplexes in der Bakarić-Gasse zu bestimmen.

Die Phase A des älteren Horizonts I datiert sie mittels Münzen (Vespasianus, Domitianus) und der Keramik und setzt sie in die Zeit der Flavier, da der Ausbau auf dieser Lokalität einsetzte.

Die Phase B setzt sie am Anfang des II. Jahrhunderts, beziehungsweise in die Zeit des Trajanus und Hadrianus, da die hölzernen Objekte errichtet wurden, von denen die Fundamentrahmen erhalten geblieben sind. Diese Phase dauerte bis zu den letzten Dezennien des II. Jahrhunderts (Münzen von Marcus Aurelius, sigilata), da die Objekte durch Feuerbrunst vernichtet wurden.

Der Anfang vom Bau der Steinobjekte (Horizont II) fällt wahrscheinlich in die Zeit Konstantins, wovon die Münzen Konstantins des Grossen und Konstansens zeugen. Sie währten bis Valentinianus (Münzen in oberen Schichten), vielleicht auch etwas länger (Keramik-Fragmente des späten IV. Jhts. in den obersten Schichten). Allerdings wurde in der Zeitspanne von einigen Dezennien die Steinarchitektur erneuert, wofür vorläufig die verschiedenen Niveaus der Böden und die Flickarbeiten an den Fundamenten mit Ziegeln Angaben liefern.

Wenn auch einige Elemente eine so lange Periode der Stagnation zwischen der hölzernen und steinernen Ansiedlung nicht zulassen, so z. B. dieselbe Erstreckungsrichtung der Architektur, ähnlicher länglicher Grundriss und einige Stücke der Keramik aus dem III. Jahrhundert, trotzdem muss man nach den gefundenen Münzen die Zeit Konstantins als die Anfangsphase des Ausbaues der Steinobjekte annehmen.

Im Abschluss ihrer Darlegungen versucht die Autorin auf Grund aller Elemente und Analogien den Zweck der Holz- und Steinarchitektur zu bestimmen. Sie bringt einige Annahmen vor, nimmt aber als die überzeugendste an, dass die hölzernen und steinernen Objekte zu einer Reihe von Krämerbuden (*tabernae*) umgebaut wurden, wo man verschiedene Ware verkaufte. Wenn auch auf der Tafel, die im vorigen Jahrhundert im Park von Varaždinske Toplice entdeckt wurde, erwähnt wird, dass Kaiser Konstantin nebst der Erneuerung des Bades, Wochenmärkte eingeführt hat, so bestanden sie wahrscheinlich auch schon früher, weil frequentierte Orte wie es die Thermalbäder sind hatten einen grösseren Waren-umlauf, um die Bedürfnisse der Gäste und der Patienten zu befriedigen. Die Steinarchitektur konnte auch eine grosse Markthalle repräsentieren mit Rücksicht, dass sich die Bakarić-Gasse in der Nähe der Kreuzung antiker Wege und des Flusses Bednja befindet, also eine geradezu ideale Lokation für solche Markteinrichtungen war.

Die Ausgrabungen in der Bakarić-Gasse gaben nur ein fragmentarisches Lebensbild, aber dafür ein ungemein dynamisches. Sie zeigten, dass es *Aquae Jasae*, trotz aller Wechselfälle der Zeit und der Ungemache, gelang, das kontinierte Leben zu erhalten, dank der Heilsamkeit und Bedeutung ihrer Thermalquellen, der Nähe des Drau-Limes und der Gravitation zu ihr, und zwar nicht nur kleinerer, sondern auch grösserer städtischer Zentren von Pannonien.

TEXTABBILDUNGEN

1. Der Grundriss der Sonde A mit Steinfundamenten und den resten des Holzmaterials.
2. Der Grundriss der Sonde B mit zwei Steinfundamenten und dislozierten Holzbalken.
3. Das nördliche Profil der sonde B mit Holzpiloten und mit Steinfundament.
4. Der Grundriss der Sonde C mit den Resten der hölzernen Architektur.
5. Das westliche Profil der sonde C mit Gebälkträger und Pfosten.
6. Durchschnitt der Feuerstätte in der nördlich-östlichen Ecke der sonde D.
7. Fragment einer Sigillata-Imitation.
8. Münze des Kaiser Vespasianus.
9. Münze des Kaiser Hadrianus.
10. Münze des Kaiser Antoninus Pius.
11. Münze des Kaiser Konstantinus Magnus.
12. Münze des Kaiser Konstans.
13. Münze des Kaiser Valentinianus.

BEILAGEN

- Ia Das östliche Profil der Sonde C mit Gebälkträger und Pfosten.
- Ib Nord-Süd Durchschnitt durch den südlichen Teil vom Holzobjekt (Sonde C, E und D).
- II Der Plan des südlichen Teils vom Holzobjekt (Sonde C, E und D).
- III Ein Detail des östlichen Holzobjekts.
- IV Der Grundriss des westlichen Holzobjekts.
- V Situationsplan der Stein- und Holzarchitektur.

VERZEICHNIS UND INHALT DER TAFELN

Tafel I

1. Die Situation auf der archäologischen Lokalität am Anfang der systematischen Ausgrabungen. — 2. Der südliche Teil der Lokalität mit Sonden und Verbindungsgraben.

Tafel II

1. Die Situation in der Sonde A, Tiefe 2,60 m—3 m. — 2. Ein Blick auf die Sonde B und den Verbindungsgraben A—B.

Tafel III

1. Die Situation in der Sonde C, Tiefe 2,40 m—3 m. — 2. Ein Teil des Fundamentbalkenrahmens in den Sonden E—C.

Tafel IV

1. Ein Blick auf den südlichen Teil desselben Objekts. — 2. Der nördliche Teil der Lokalität mit den Resten der Stein- und Holzarchitektur.

Tafel V

1. Ein Blick auf einen Teil des Fundamentbalkenrahmens (Raum F). — 2. Die westlichen Grundbalken desselben Objekts.

Tafel VI

1. Tiefer Falz entlang der Innenseite des westlichen Grundbalkens (östliches Objekt). —
2. Ein Blick auf den südlichen Balken des östlichen Objekts.

Tafel VII

1. Ein Blick auf den nördlichen Teil der Lokalität mit Steinarchitektur.

Tafel VIII

1. Ein Blick auf das westliche Holzobjekt. — 2. Der südlichste Teil des westlichen Objekts mit Bändeglieder.

Tafel IX

1. Der Fundamentbalkenrahmen des westlichen Objekts. — 2. Der mittlere Teil des westlichen Objekts mit einer Nute und Rundholz.

Tafel X

1. Ein Blick auf die konservierte Steinarchitektur. — 2. Begrünte und bezaumte Lokalität in der Bakarić-Gase.

Tafel XI

1—2. Fragmente von südgallischen Sigillaten. — 3—5. Fragmente von mittelgallischen Sigillaten.

Tafel XII

1—6. Fragmente mittel- und ostgallischen Sigillater. — 7—9. Fragmente Rheinzabernischen Sigillaten.

Tafel XIII

1—2. Fragmente von Imitationen-Sigillaten. — 3—6 Fragmente mit Barbotine-Ornamentik.

Tafel XIV

1. Der Boden eines Gefäßes mit Stempelornamenten. — 2—8. Fragmente mit schwarzem Firnis, grauem Überzug und geschmaucht.

Tafel XV

1—8. Rotbemalte und marmorierte Gefäße und Fragmente.

Tafel XVI

1—9. Rauhe Ware.

Tafel XVII

1—18. Fragmente von früh- mittel- und spätkaiserzeitlicher Keramik aus dem Schutt des Raumes F.

Tafel XVIII

1—2. Keramoplastik. — 3—4. Lampen.

Tafel XIX

1—8. Exemplare von Gegenständen aus Glas, Bein und Metall.

Tafel XX

1—4. Fragmentierte Gegenstände aus Holz. — 5. Gänsekopf. — 6. Pfirsichkerne.

i
2

1

2

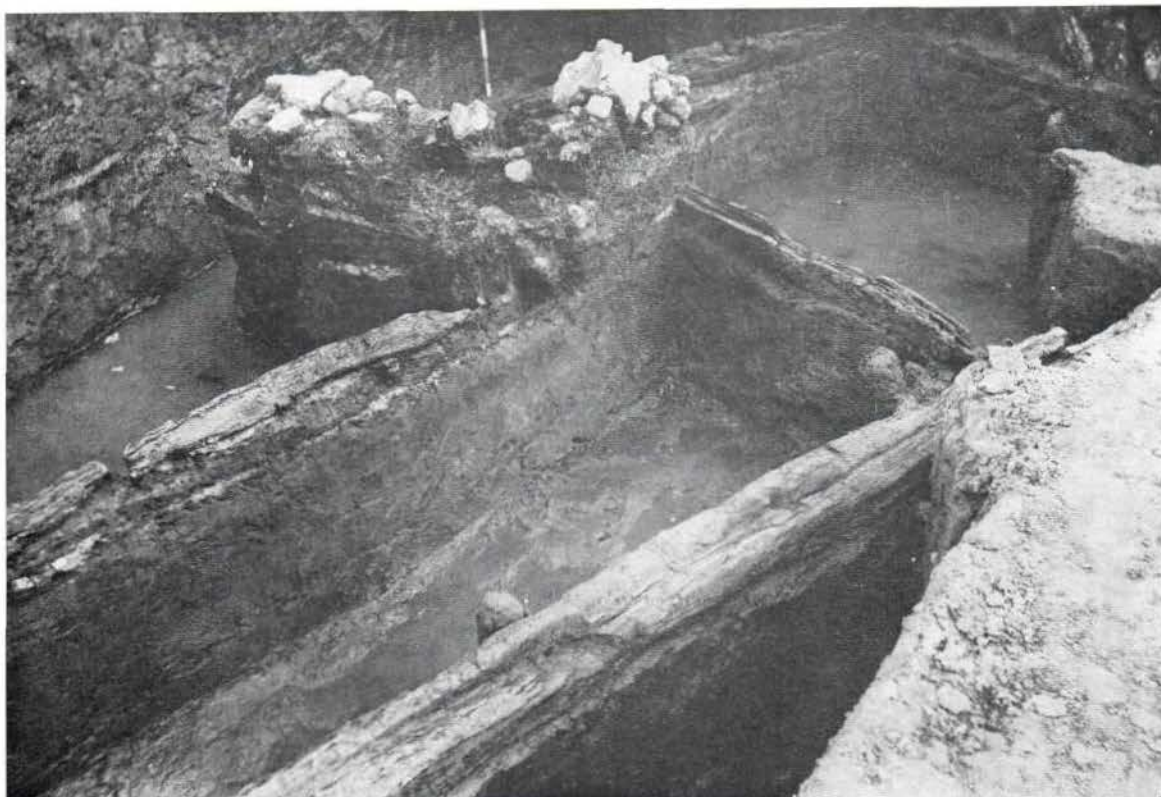

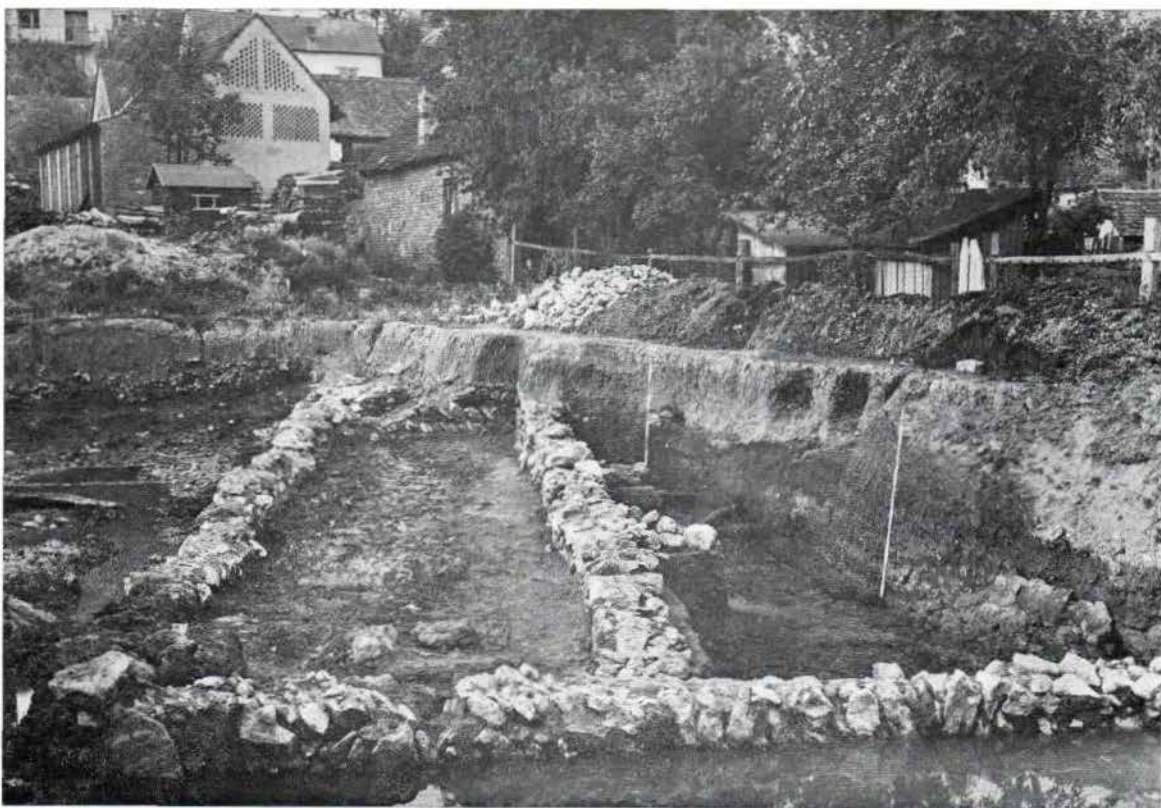
1

2

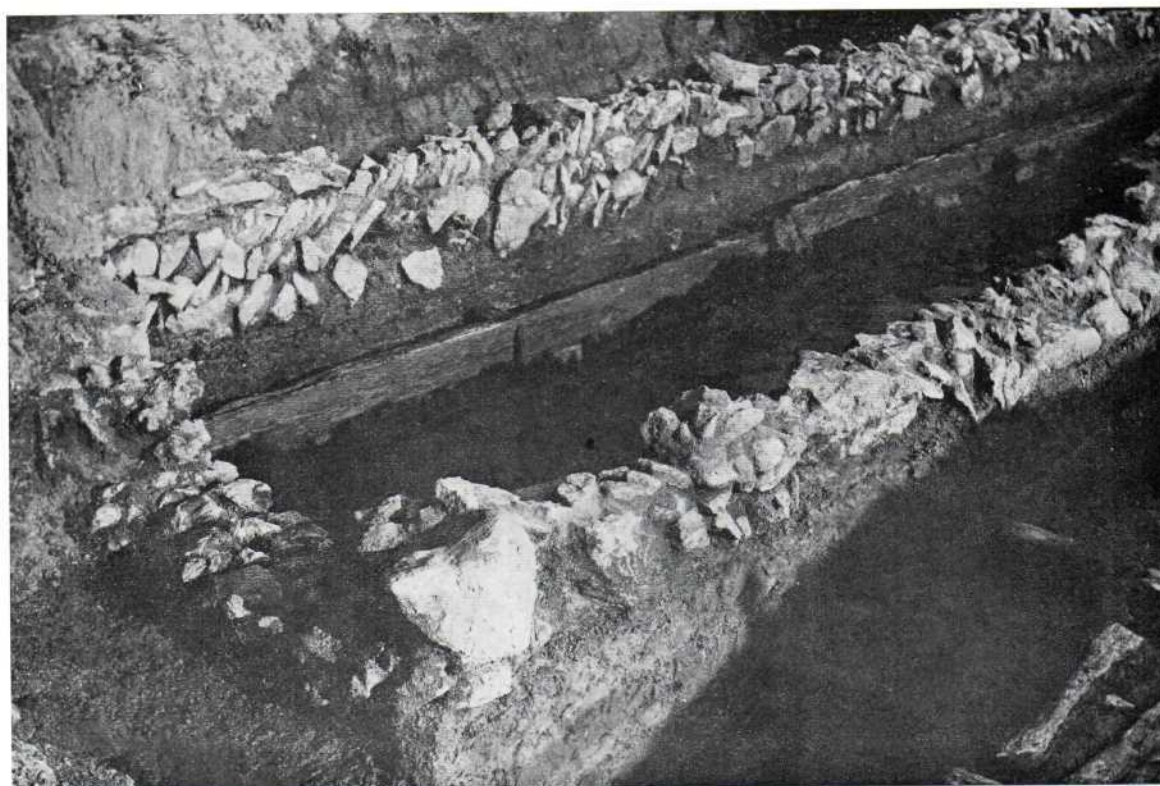
1
2

1

2

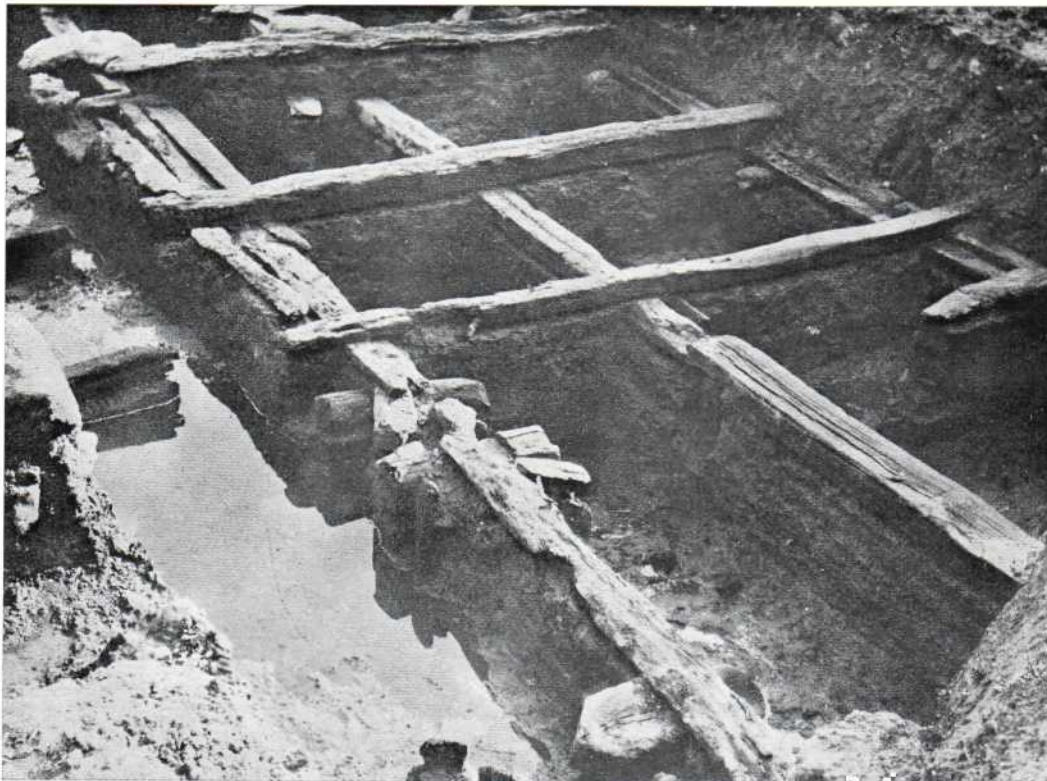

1

2

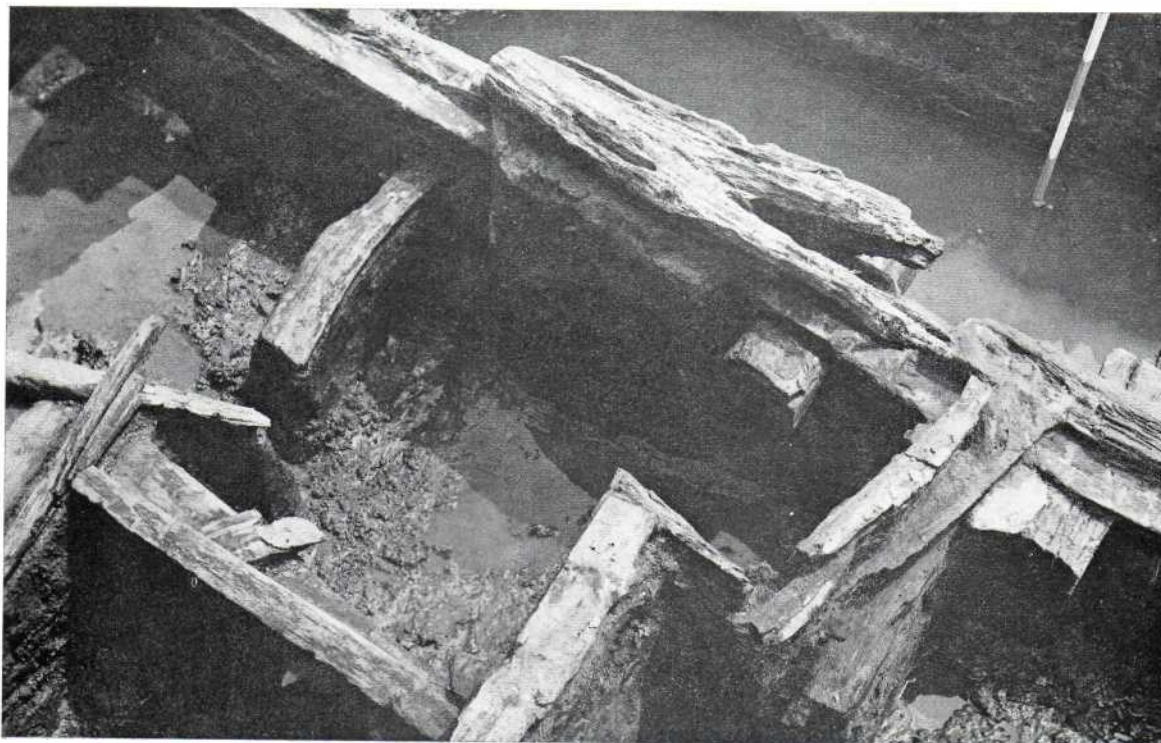

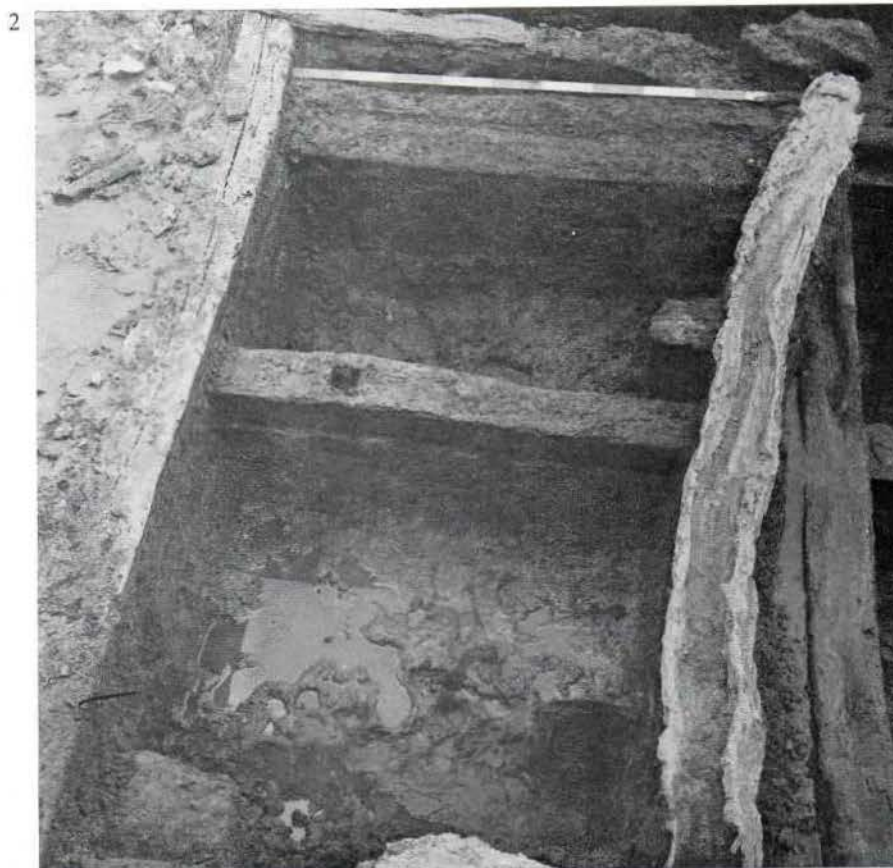

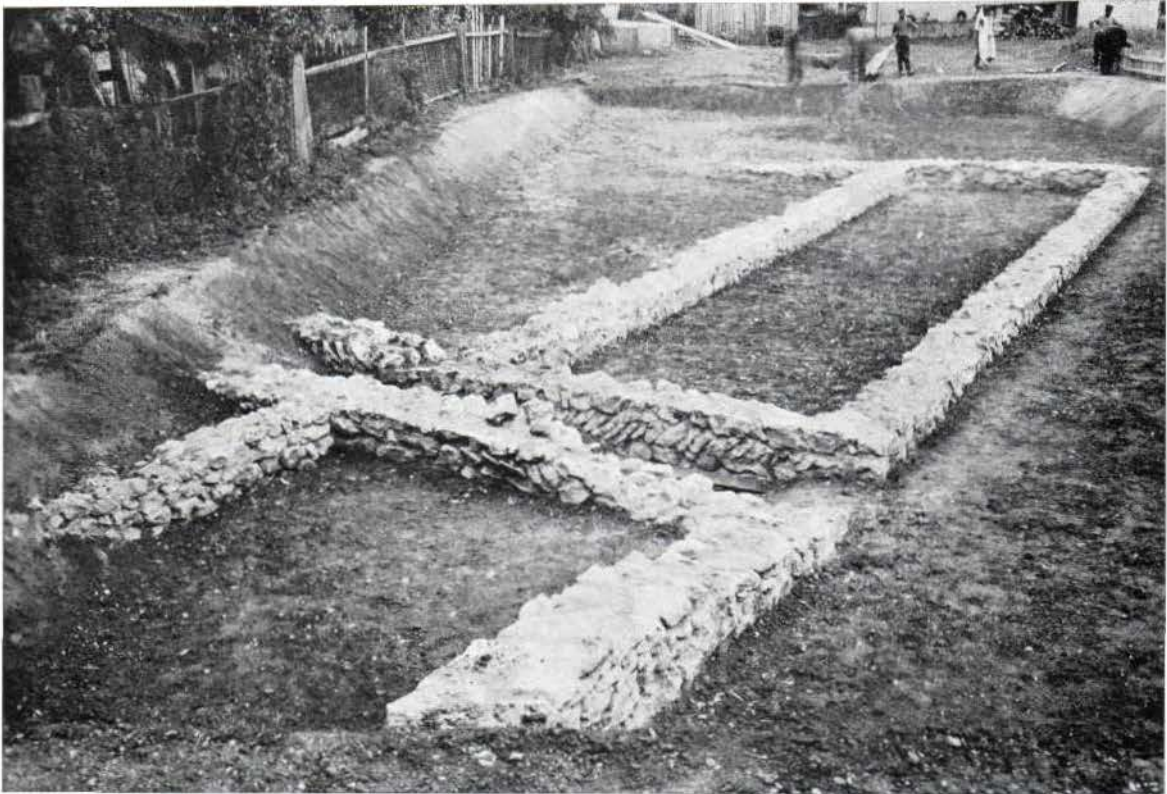
1

2

1
2

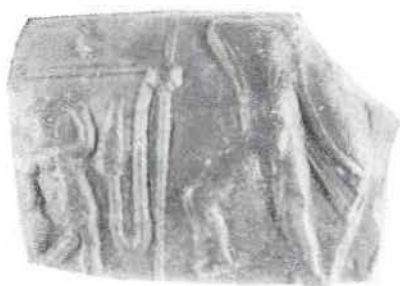

1

3

2

4

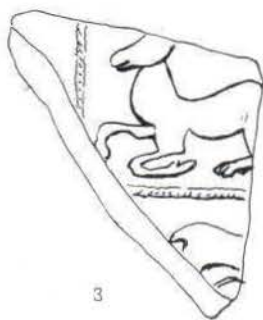
5

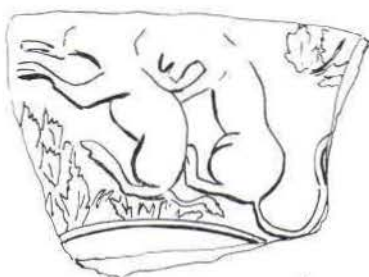
1

2

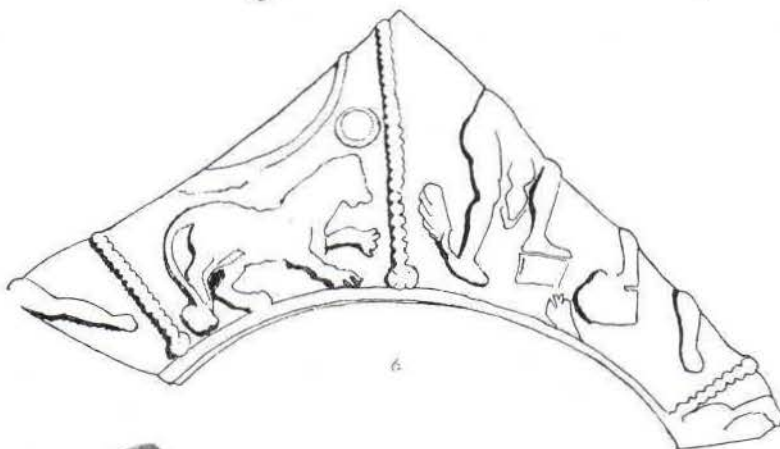
3

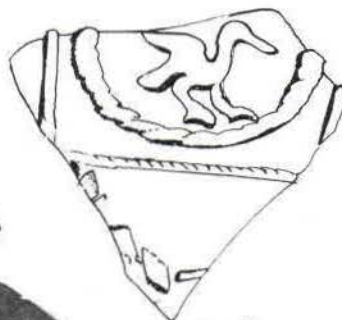
4

5

6

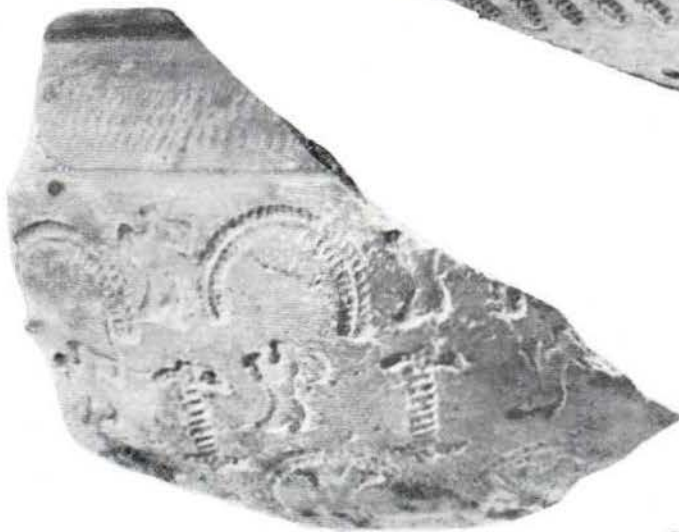
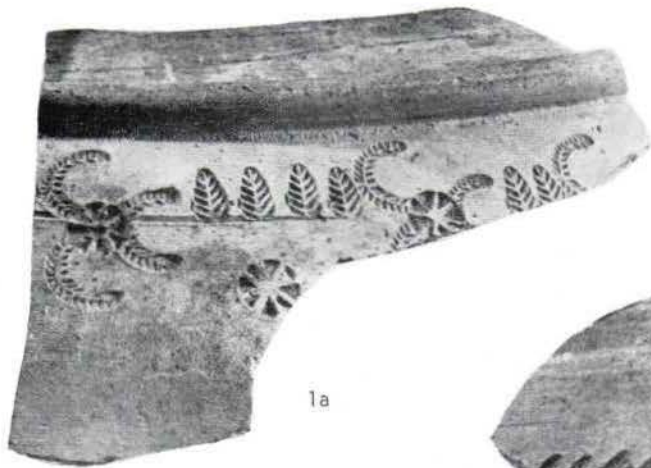
7

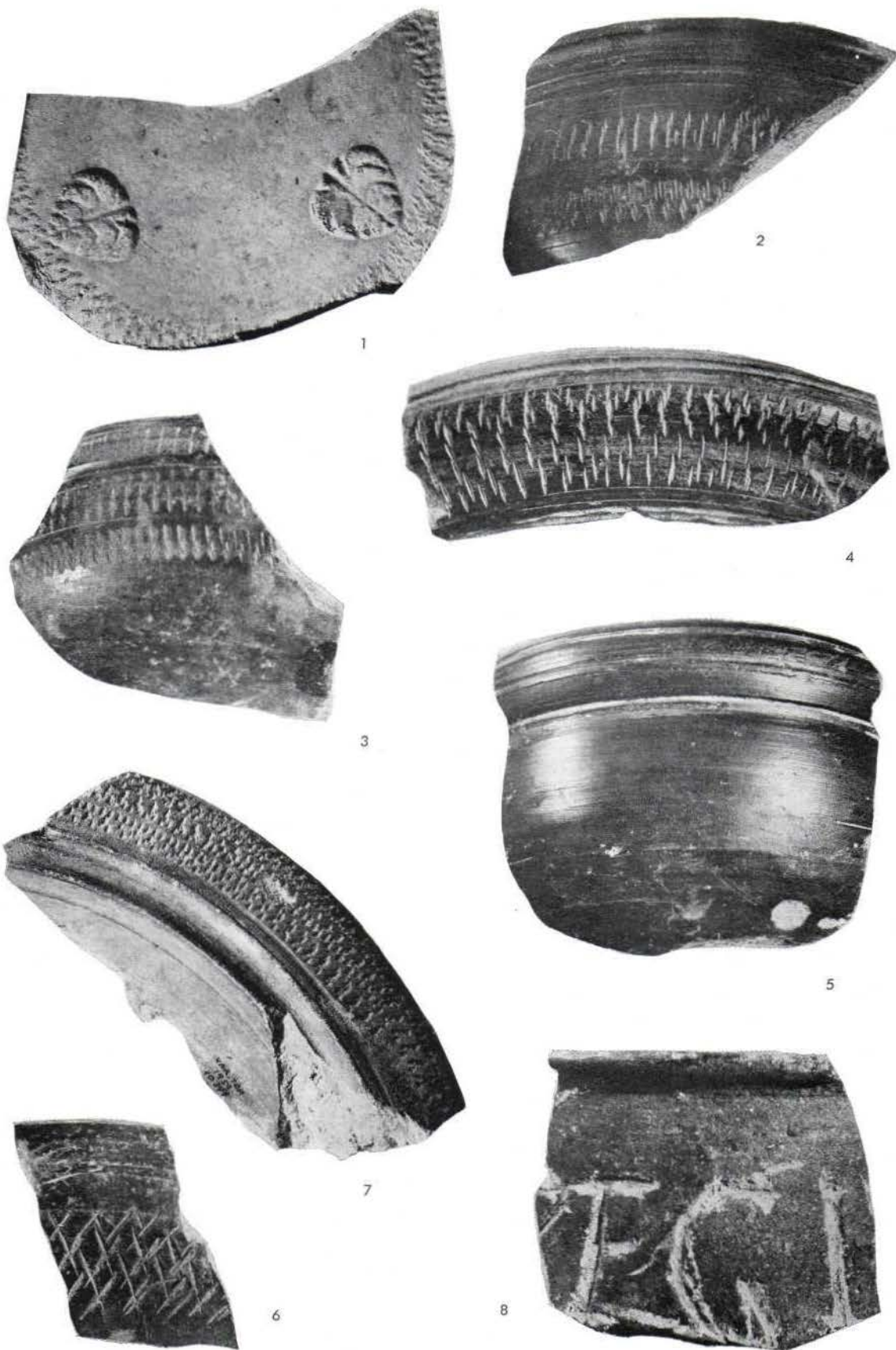

8

9

1

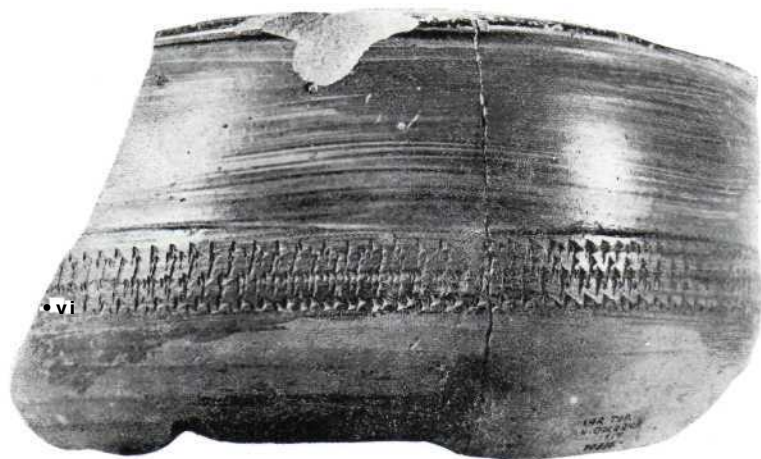
2

3

5

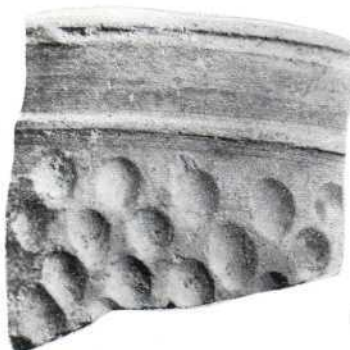
4

6

7

8

1

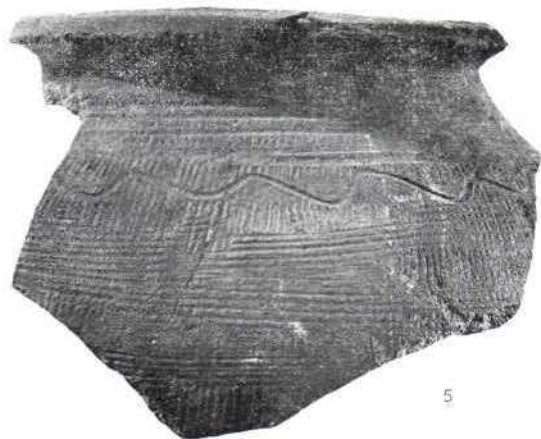
2

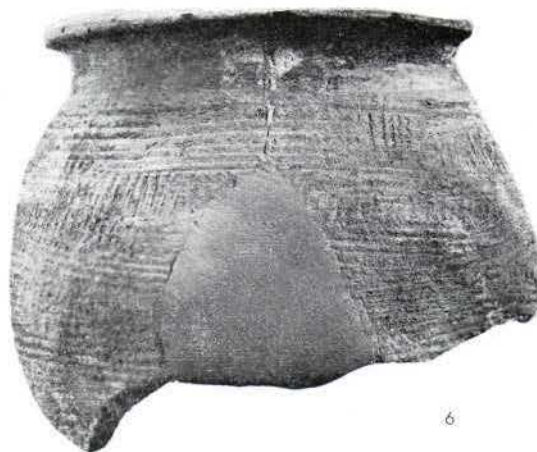
3

4

5

6

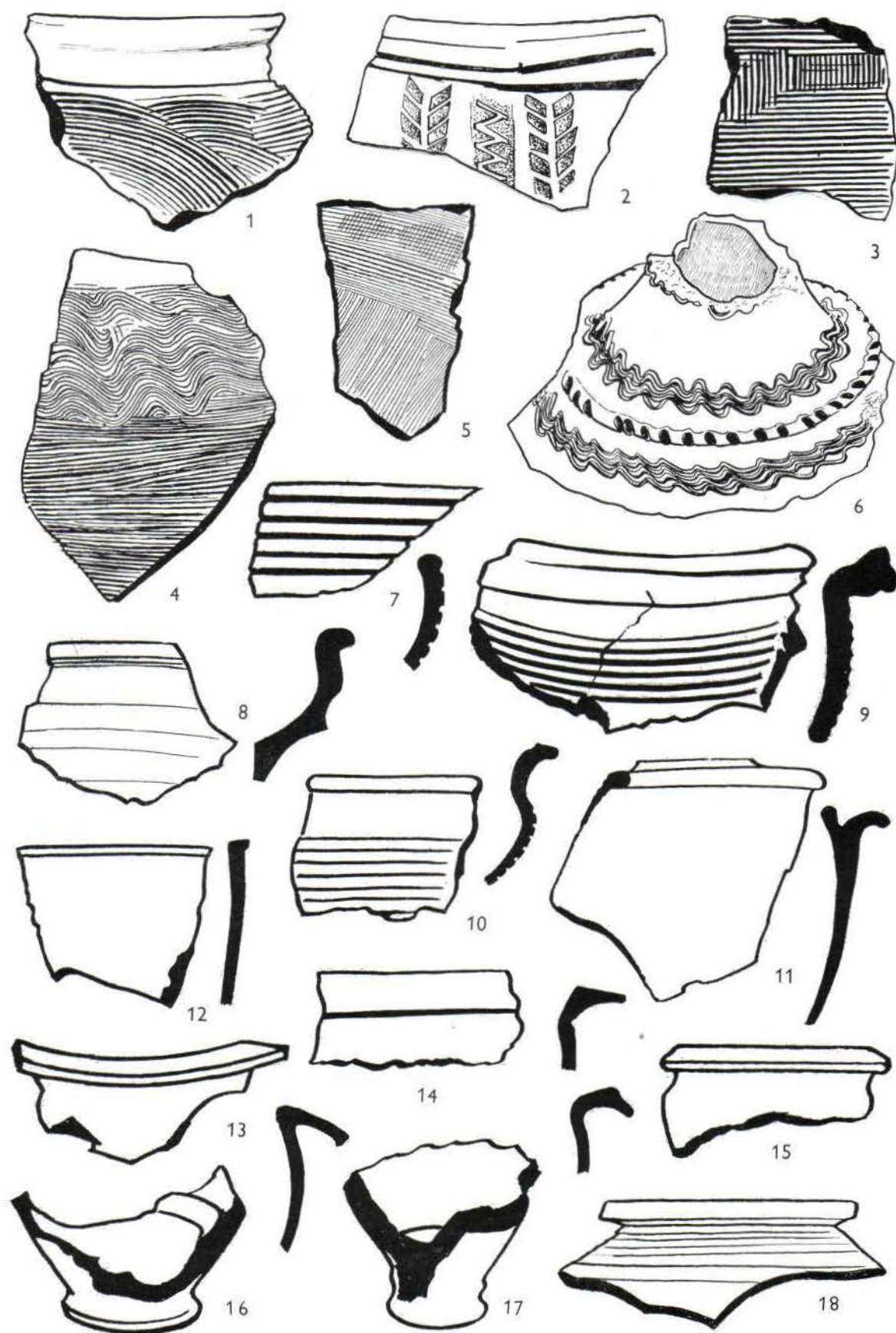

7

8

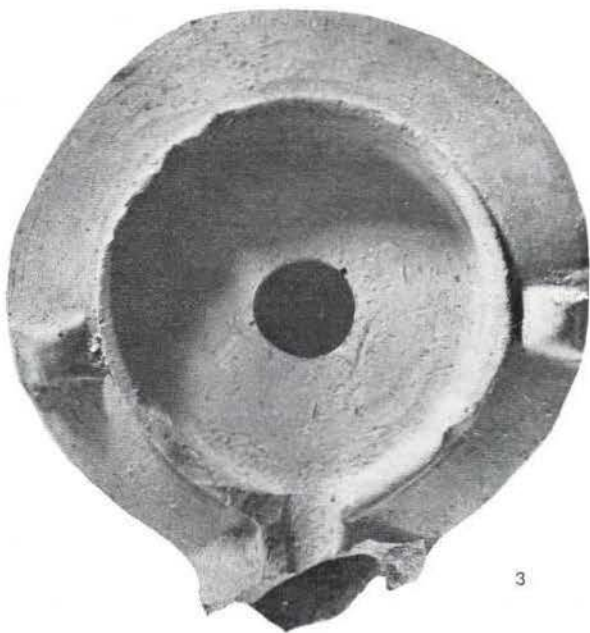

1

2

FESTI

3

4

ALEKSANDRA FABER

GRAĐA ZA TOPOGRAFIJU ANTIČKOG SISKA

(Uz neobjavljena poslijeratna istraživanja)

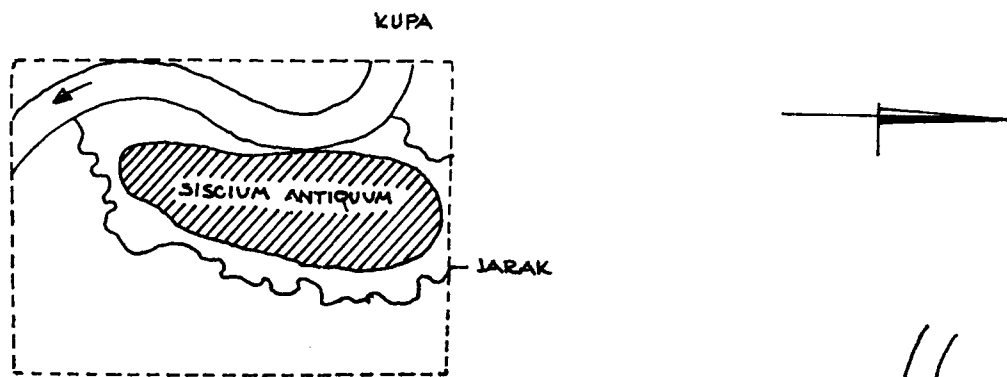
Mnogi nalazi, koji bi prema svome karakteru i važnosti morali svakako naći mjesto u stručnoj literaturi, ostaju ponekad neobjavljeni, pa se tek u fragmentarnim izvještajima kriju u arhivima ili terenskim dnevnicima. I ovaj je rad dijelom sadržaj jednog starog dnevnika (potpisane) a objavljuje se (radi toga) da se fiksiraju neki za studij urbanizma antičke Siscije vrlo interesantni podaci odnosno nalazi arhitekture, koji su otkriveni još 1954. god. prilikom polaganja nove kanalizacijske mreže kroz ulice grada. Te slučajne ali značajne nalaze zbog nemogućnosti temeljite obrade nisu ranije objavljivali ni autor ni ostali stručnjaci koji su u radovima sudjelovali. Oslanjajući se samo na nalaze arhitekture te izvore i literaturu ovaj je rad prikraćen za popratni arheološki materijal koji je spomenutom prilikom pronađen i pohranjen u Muzeju grada Siska.

Arheološki muzej u Zagrebu, zajedno s tadašnjim Konzervatorskim zavodom i Muzejom grada Siska, poduzeo je zaštitnu akciju sa zadatkom da se stručno nadziru svi iskopi duž sisačkih ulica te da se uz evidentiranje sitnih nalaza prouče profili s ostacima arhitekture. U ta istraživanja bila su uključena i snimanja, kako položaja tako i detalja urušene arhitekture. Ti su detalji naknadno unešeni u gradski plan današnjeg Siska.¹ Kako je u toku tih radova otkriven u parku uz Kupudio arhitekture koji je upućivao na kompleks terma poduzeto je i iskopavanje veće površine tog objekta.

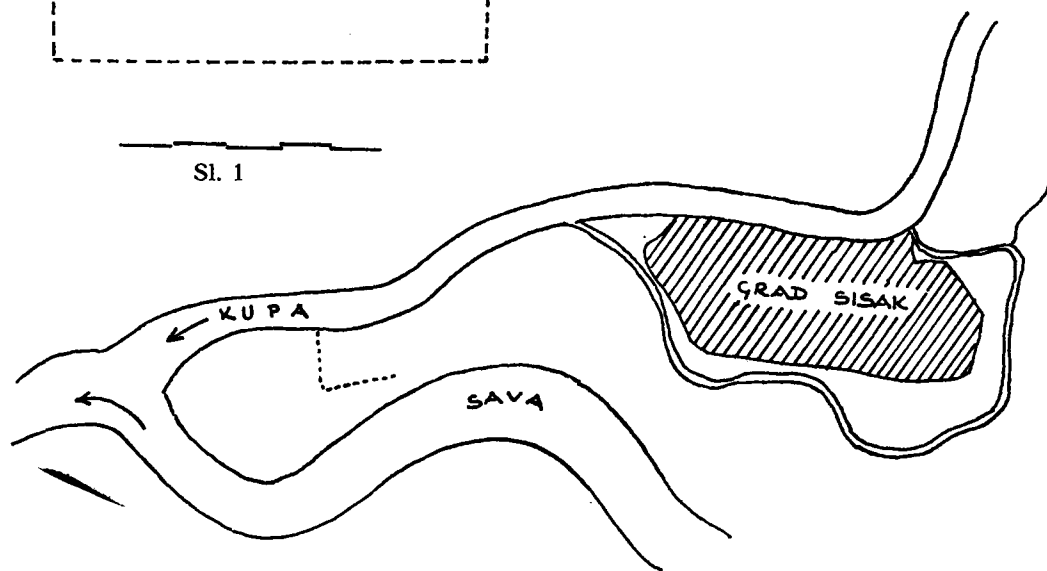
Ekipni rad arheologa potrajao je preko dva mjeseca (od kraja rujna — s prekidima — do polovice prosinca 1954. god.). Vrlo nepovoljni vremenski uvjeti, a pogotovo rad u uskim rovovima, nekada preko 4 m dubokim, znatno su otežavali ovu akciju. Najveću je nepriliku stvarala žurba pri zatrpavanju kanala kojima su

¹ Potpisana je bila angažirana od Arheološkog muzeja u Zagrebu odnosno prof. Ivica Degmedžić, koja je tada vodila brigu o istraživanjima u Sisku, da prisustvuje pri kopanju kanalizacijske mreže te da preuzme, kao arhitekt, dokumentaciju svih eventualnih nalaza antičke arhitekture. Za pomoć je bio dodijeljen stud. arheologije

Mišo Nikolić, a ekipi se priključio prof. Boris Ilakovac, koji je u suradnji s potpisanom vodio iskopavanja terma a također i inventar nalaza u njima. Organizaciju svih radova u Sisku kao i inventar ostalih arheoloških nalaza preuzeo je Muzej grada Siska s direktorom prof. Stjepanom Vrbanovićem na čelu.

Sl. 1

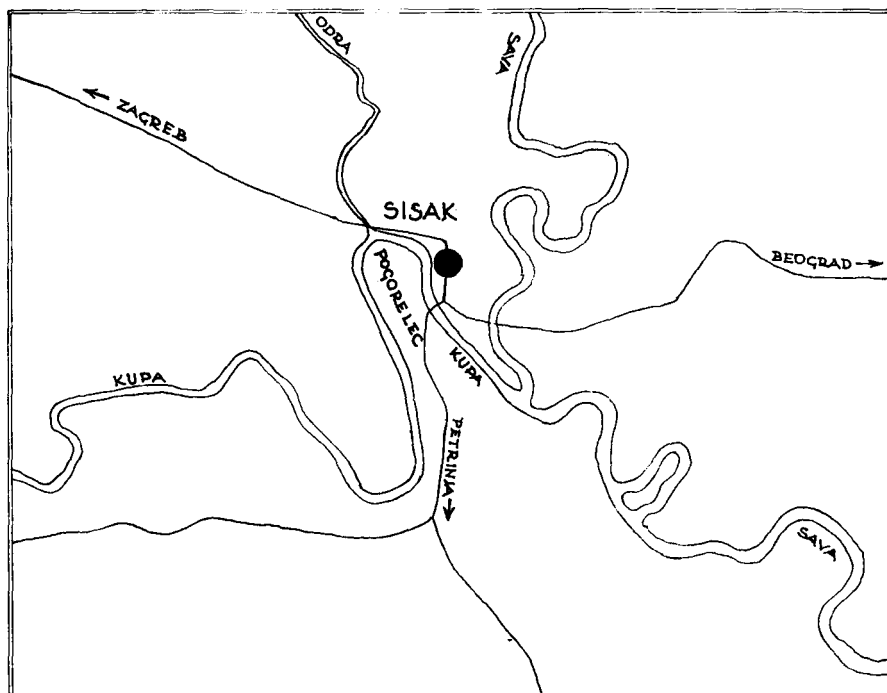
Sl. 2

ulice bile presječene, tako da često nije bilo moguće niti fiksirati sve nalaze i obraditi detalje.

Trasa kanalizacije i vodovodne mreže prošla je kroz neke ulice današnje gradske jezgre, zahvativši i velik dio tadašnjeg predgrađa i prilaznih putova. Tom su prilikom rovovi kopani do slojeva koje raniji prokopi nisu još zahvatili pa ne moramo posebno isticati od kolikog su značenja bili ti iskopi koji su poput arheoloških sonda pružili uvid u djelomično još netaknutu stratigrafiju antičke Siscije. Na nekim potezima dubina iskopa nije bila dovoljna da dopre do intaktnog arheološkog sloja pa je arhitektura konstatirana tek u rasutom stanju odnosno građevnim grupom, tegulama, poremećenim hipokaustom, itd. Usprkos tim fragmentarnim nalazima mogao se pratiti areal izgrađene antičke površine koja se u glavnim crtama podudara s nukleusom današnjeg grada na istočnoj obali Kupe (sl. 1, sl. 2).

Za bolje razumijevanje odnosa između autohtonog naselja Segestike i antičke Siscije koja je na tom tlu izrasla (sl. 3), a pogotovo radi upotpunjenja slike tog antičkog grada, prikupljeni su i neophodni podaci iz izvora, koji se odnose na samu lokaciju naselja, na urbane elemente i na pitanje kontinuiteta.

Uz ovaj rad priložen je plan (sl. 4) u koji su prema S. Vrbanoviću unesene konture pretpostavljenog antičkog bedema, a unutar njega utvrđeni su položaji antičkih objekata koji su konstatirani u sondama i iskopima.² Na planu se približno može odrediti i smjer prilaznih putova, potvrđen položajem nekropola.

Sl. 3

U tekstu koji slijedi detaljnije je razrađeno nekoliko objekata koji ilustriraju primjenu načina gradnje i upotrebu građevnog materijala na tlu antičke Panonije, a prije svega odaju i dio urbanog tkiva antičkoga grada, otkrivenog u toku spomenutih zaštitnih istraživanja.

Zgrada u Ulici maršala Tita (objekt 1)

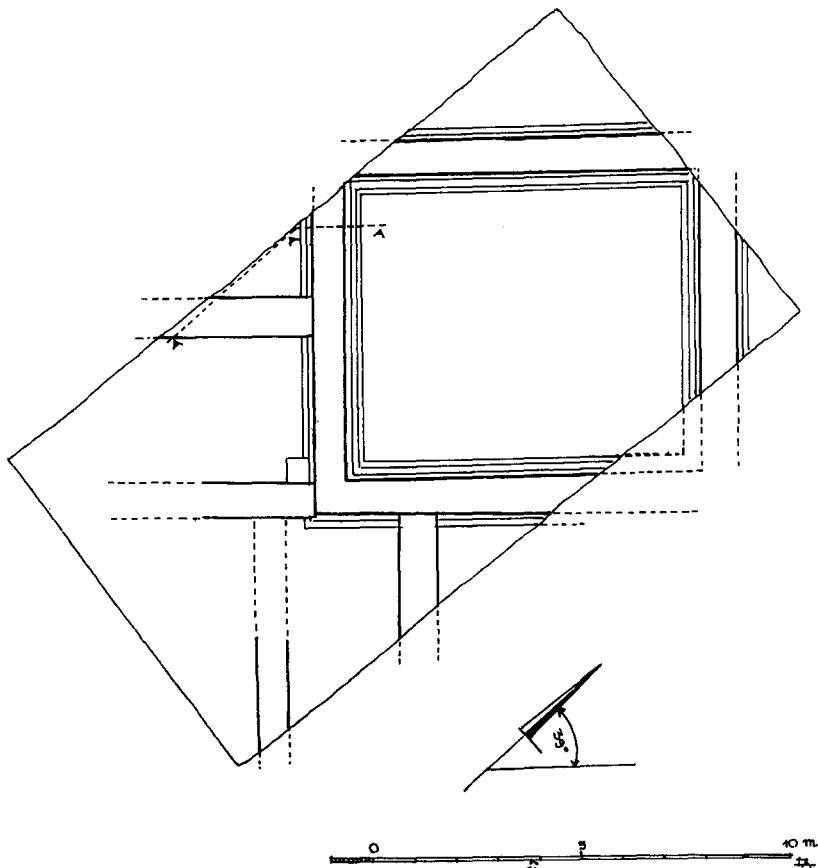
Kada su u Sisku izvođeni građevinski radovi na gradskoj kanalizaciji, kopani su i temelji za novi objekt krojačke zadruge u Ulici maršala Tita br. 4. Tlocrt tog objekta bio je lociran u dnu dvorišta k. br. 4 na površini 9×12 m.

Već prvih dana pri radovima na iskopu temelja za buduću zgradu nailazilo se na urušeni materijal neke starije zgrade. Kako je utvrđeno da se radi o rimskom građevnom materijalu, poduzeta su zaštitna iskopavanja koja su obuhvatila čitavu površinu novog projekta. Otkriven je tim putem dio jedne solidne antičke građe-

² Prof. S. Vrbanović priprema katalog važnijih arheoloških nalaza na tlu Siska.

vine (sl. 5), koja se Konstantinovima novcem, iz siscijske kovnice, nađenim uz temelj mogla datirati u prvu polovicu 4. st. n. e.³

U sjevernom dijelu objekta otkopana je jedna velika prostorija, s dimenzijama $6,6 \times 7$ m. Oko nje se reda pet manjih prostorija koje su grupirane u jugoistočnom dijelu iskopa.

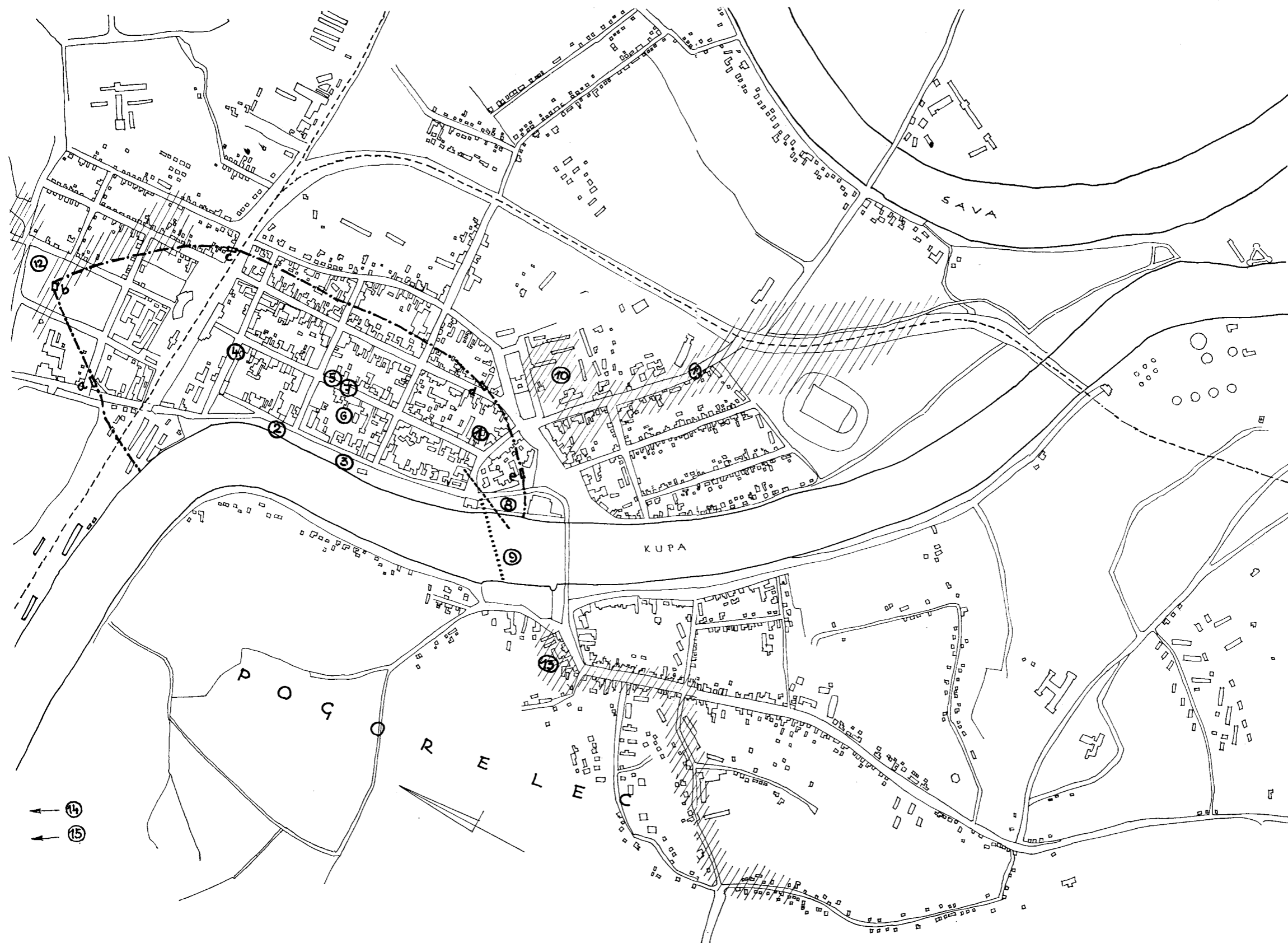
Sl. 5

Čitava se površina objekta nije mogla istražiti, jer zidovi ulaze ispod susjednih zgrada, ali se može pretpostaviti da se radi o monumentalnoj zgradi koja je vjerojatno imala i gornji kat. Solidna izvedba zidova i temelja navodi naime na tu pretpostavku. Temelji (sl. 6) se nalaze na dubini od oko 1,50 m od površine okolnog terena i sežu do dubine 3,50 m. Izvedeni su stepenastim proširenjem prema dnu. Debljina zidova na razini podova u prizemlju objekta iznosi 0,94 m, dok je

³ Sisačka kovnica novca bila je aktivna do u kasnu antiku; usp. I. Degmedžić, *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas*, Prag 1969, p. 1301. s. v. Sisak. O kovnici novca u Sisku

usp. također J. Brunšmid *Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije*, *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva* (dalje: *Vjesnik*), nova serija III, Zagreb, 1899, p. 190.

Plan suvremenog Siska s nalazima antičke arhitekture (prema S. Vrbanoviću)

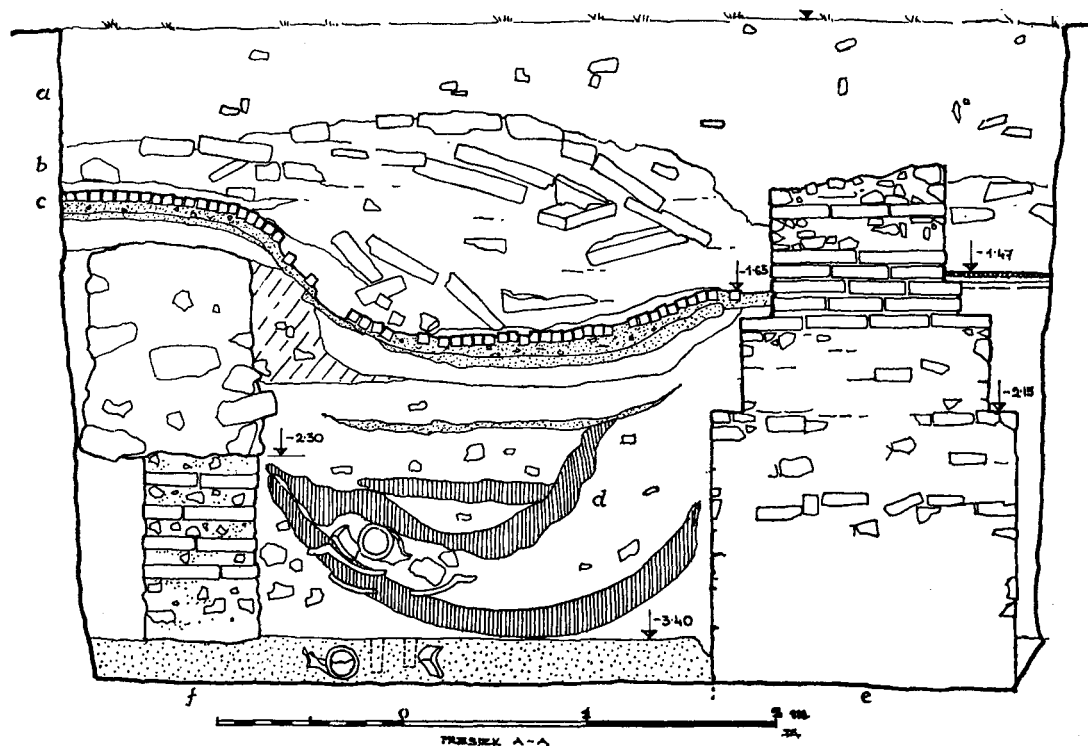
- 1) Kasnoantička zgrada u Ulici maršala Tita br. 4, dvorište.
- 2) Terme, Ulica P. Markovca i Ulica Socijalističkog saveza.
- 3) Forum ili Kapitolij, Ulica Socijalističkog saveza.
- 4) Zgrada od kamenih blokova, Trg Republike — Končarova ulica.

- 5) Nalaz amfora, antička trgovačka kuća, Ulica maršala Tita
- 6) Antički objekt u dvorištu pošte.
- 7) Bazilika, Ulica maršala Tita.
- 8) Trasa antičkog kolektora, Kranjčevićeva ulica.

- 9) Trasa vodovoda i antičkog mosta.
- 10) Kasnoantička nekropola na zemljištu Colussi iza gimnazije.
- 11) Ranoantička nekropola na području stadiona.
- 12) Nekropola kod crkve sv. Kvirina.

- 13) Kasnoantička nekropola na položaju Pogorelec.
  - 14) Tragovi rimskog mosta kod Odre.
  - 15) Ušće Odre u Kupu.
- a, b, c, d, e — tragovi rimskog gradskog bedema.

temelj pri dnu već širok 1,60 m. Konstrukcija temelja je izvedena u kamenu koji je vezan čvrstom vapnenom žbukom uz dodatak drobljene opeke. Mjestimično su uz kamen ugrađivani i veći komadi lomljene opeke, očito vađeni iz ruševina nekog starijeg objekta. Vidljivi dio zidova izveden je opekama dimenzija $43 \times 30 \times 6,5$ cm, slaganim u redove i vezanim solidnom žbukom od vapna, pijeska i drobljene opeke. Slojevi vezivne žbuke iznose oko 2 cm. U gornjim dijelovima

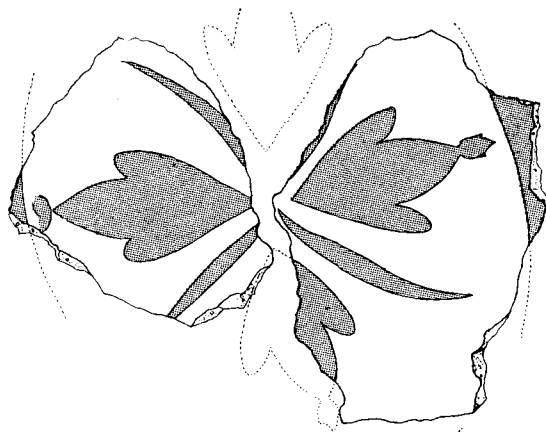
Sl. 6

zidova, koji su mjestimice usčuvani do cca 0,50 m iznad razine podova, nalazi se zid u naizmjeničnim slojevima od sitnog kamena u žbuci i već opisanih slojeva u opeci. Razdjelni zidovi su nešto plići i nemaju toliko široku temeljnu istaku, ali im je gornja širina ista 0,96 m. U uglu jedne prostorije (usp. sl. 5) izvedeno je pravokutno proširenje u temelju, dimenzija $0,50 \times 0,60$ m, koje je vjerojatno služilo kao temelj dimnjaku. Hipokaust u tom objektu nije utvrđen, barem ne u istraženom dijelu.

Podovi su bili izvedeni u raznim tehnikama. Centralna velika prostorija bila je popločena raznobojnim mozaikom na kojemu se na žalost nije mogao utvrditi motiv jer se mozaik usčuvao intaktan samo u uglovima gdje je prolazila bijela bordura. Osim crne, plavkaste i žute boje kamenog mozaika nalazile su se i kockice od raznobojne staklene paste. Nije bilo moguće utvrditi da li mozaik od staklene paste pripada podu ili možda zidovima prostorije. Mozaična podloga poda građena

je u dva sloja žbuke u ukupnoj debljini od cca 5 cm, a nalazi se na dubini od 1,50 m od razine terena.

Prostorije u južnom dijelu iskopa bile su popločene podom od šestorobridnih opeka, promjera 5,5 cm i visine 4 cm, a ležaj je izveden također od sloja žbuke na podlozi od nasutog građevnog gruha. Ti su podovi nađeni na dubini od 0,94 do preko 1,50 m, u donekle kontinuiranoj površini. Do razlike u nivou poda došlo je

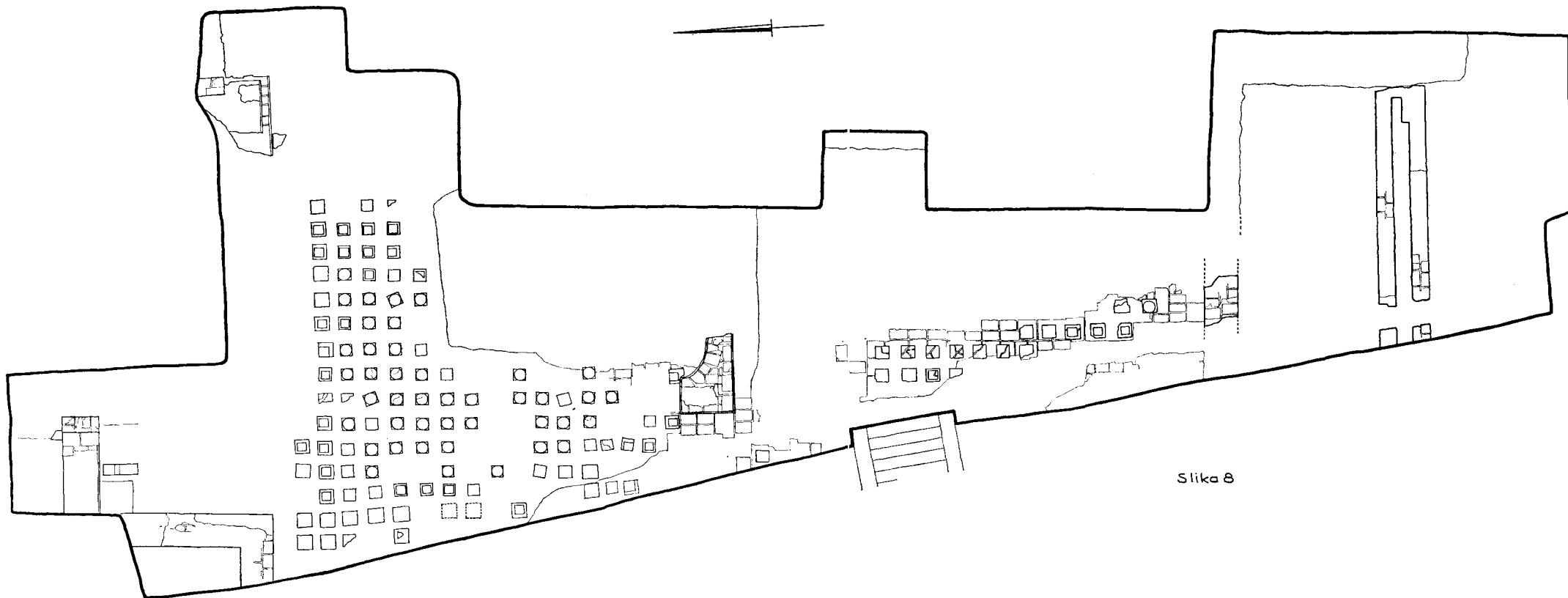
Sl. 7

uslijed uleknuća temeljnog sloja, što se u profilu jasno očituje. Povrh tih podova našlo se mnoštvo ulomaka oslikane zidne žbuke s dekorom vegetativnih motiva — zeleni listići ukomponirani u rozete, na bijeloj podlozi (sl. 7). Izvedba slikarije i podloge je kvalitetna. Iznad sloja s freskama nalaze se urušene krovne opeke (tegule) i ostali građevni šut.

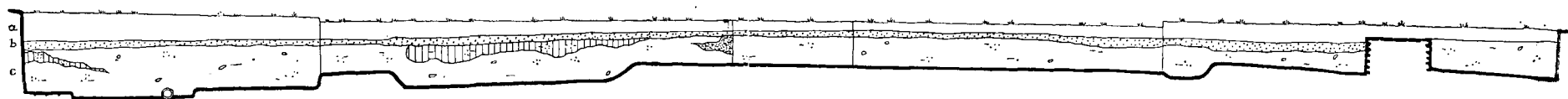
Vrlo su interesantni dublji slojevi u koje su temelji objekta bili ukopani. U tim je naime slojevima otkriven još jedan stratum arhitekture koji se bitno razlikuje od gore opisane.

Direktno na sloju pjeskovite gline leže na dubini od 3,50 m zidovi jednog ranijeg objekta unutar kojeg su također konstatirane dvije do tri građevne faze ili barem faze obnavljanja. Riječ je o dosta primitivnoj antičkoj građevini koja ima doduše solidno građene zidove u opeci i vapnenoj žbuci (bez dodatka mljevene opeke, što je karakteristično za ranoantičke objekte), ali su podovi izvedeni vrlo primitivno. Glineni temeljni sloj je jednostavno poravnan i upotrebljavan kao pod prostorije.

U toku od nekoliko godina, možda i decenija, došlo je do velikih slijeganja tla, uz to i do požara, te su prostorije unutar još postojećih zidova u dva navrata obnavljane. O tome svjedoče slojevi gara u kojima su nađeni ulomci keramike, ponajviše amfora i pitosa, uz pokoji fragment manjeg suđa za svakodnevnu upotrebu. Materijal je pretežno ranocarski te se može pripisati prvoj fazi naseljavanja, vjerojatno vremenu postojanja vojnog logora, o kojem će kasnije biti riječ.

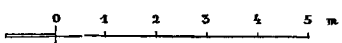

Slika 8

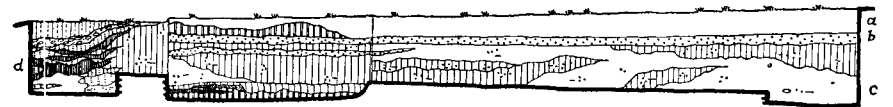
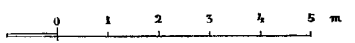

A

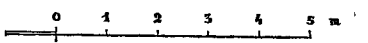
Slika 9 A-B-C

B

C

10
Slika 8 i 9
Izkop k 79 k. p. p.
Istočni del, r. j. 1950
A. F.

Terme uz Kupu (o b j e k t 2) — Ulica P. Markovca i Ulica Socijalističkog saveza

Na području današnjeg parka, neposredno uz Kupu, u toku radova otkriven je kompleks antičke arhitekture koja se ističe vrlo solidno izvedenim hipokaustom većih površina. Kako se pretpostavljalo da se na tom mjestu nalazio jedan monumentalni objekt, sudeći prema dimenzijama prostorija, a teren je bio pristupačan za istraživanja, poduzeta su tu zaštitna iskopavanja većih razmjera (usp. bilj. 1).

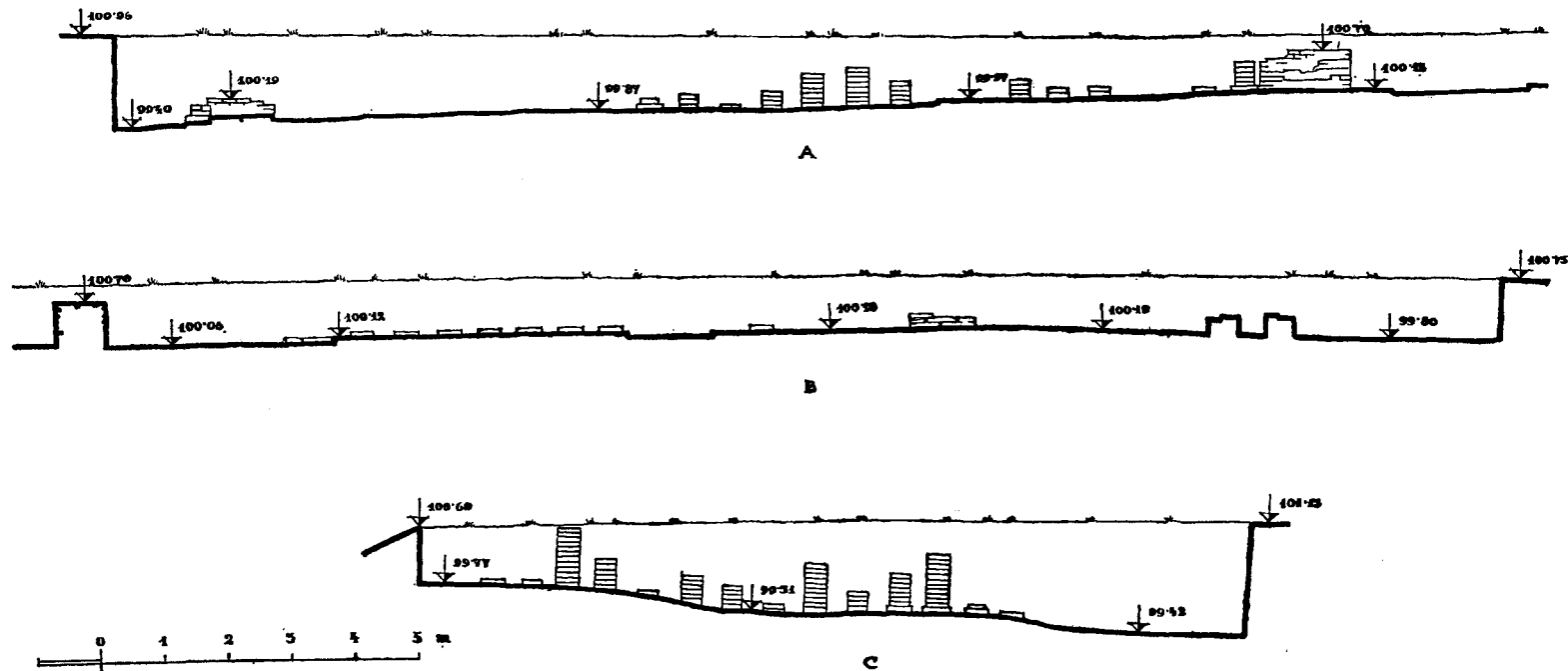
Na površini od oko 30×10 m, koja je sezala od ruba istočnog obalnog utvrđenja Kupe, preko puta zgrade kotarskog suda, prema obalnoj cesti, otkriven je tokom istraživanja dio prostranih antičkih termi.⁴ Tlocrt objekta (sl. 8) je vrlo teško pratiti jer su zidove većinom iskrčili mještani i seljaci vadeći još u prošlom stoljeću iz ruševina kvalitetnu rimsku opeku. Konture tlocrta mogle su se ipak pratiti prema smjeru pojedinih dijelova ušćuvanih temelja a prije svega rasterom stupića hipokausta koji je ostao pošteđen (sl. 24), vjerojatno zbog neupotrebljivosti opeke okruglog formata. Utvrđene su, dakle, na toj površini najprije dvije velike prostorije odnosno dvorane, od preko 10×12 m površine svaka. Jedna se apsidalna niša, koja dijeli te dvorane, ušćuvala u razini hipokausta (sl. 10 i sl. 25). U sjeverozapadnom uglu iskopa, sasma uz rub obalnog utvrđenja, zatvara se ugao jedne nove prostorije, vjerojatno kaldarija. Neposredno na tu prostoriju nadovezuje se naime jedna mala komorica veličine $1 \times 1,75$ m, koja je, s obzirom na veliku količinu gara i pepela što se u neposrednoj blizini nalazio, utvrđena kao prefurnij (sl. 9 c).

Situacija neodređenog spleta zidova u sjeveroistočnom uglu iskopa nije dovoljno istražena da bi se njome mogla definirati i prostorija; mnoštvo fine crvenkaste žbuke kojom su ti zidovi bili ožbukani dopušta doduše pretpostavku da se radi o bazenu (sl. 11).

U južnom dijelu iskopa provlači se u smjeru istok — zapad 0,90 m široki završni zid južne dvorane, a nešto južnije odavde izgrađen je u istom otklonu jedan presvođeni kanal koji vodi prema Kupi (sl. 12). Detaljnijim studijem tog kanala došlo se do zaključka da on nije služio za odvod otpadnih voda nego za odvod ili za dovod zraka, što je u termama redovita pojava. Otvor tog kanala iznosi 42×98 cm (visina je utvrđena prema rekonstrukciji svoda). Bočni zidovi su široki po 45 cm svaki i građeni su od opeke kao i ostali zidovi terma. Na dnu kanala i na bočnim stijenama nije utvrđena nepropusna žbuka, neophodna u kanalima za odvod vode. Dno kanala leži jednostavno na jednom ranijem podu od bijele žbuke koji se može pratiti lijevo i desno u susjednim prostorijama. Tu nema hipokausta ali prostor južno od kanala ispunjen je ulomcima zidne dekorativne žbuke sa slikarijama zelene, žute, crvene i bijele boje. Fragmenti tih urušenih fresaka premaleni su da bi se mogao uočiti neki motiv, ali se ističu veće površine pojedinih boja kojima su vjerojatno oslikani zidovi bili podijeljeni u polja, pojase i kasete. Površina fresaka vrlo je fino zaglađena, tako da daje dojam sjajne mramorne površine, osim zelene i žute boje, koje djeluju zemljane, mutne.

⁴ Za studij termalnih uređaja u Panoniji usp. posebno B. Vikić-M. Gorenc, Završna istraživanja antičkog kupališnog kompleksa

u Varaždinskim Toplicama, Vjesnik, 3. ser., IV, 1970, p. 121.

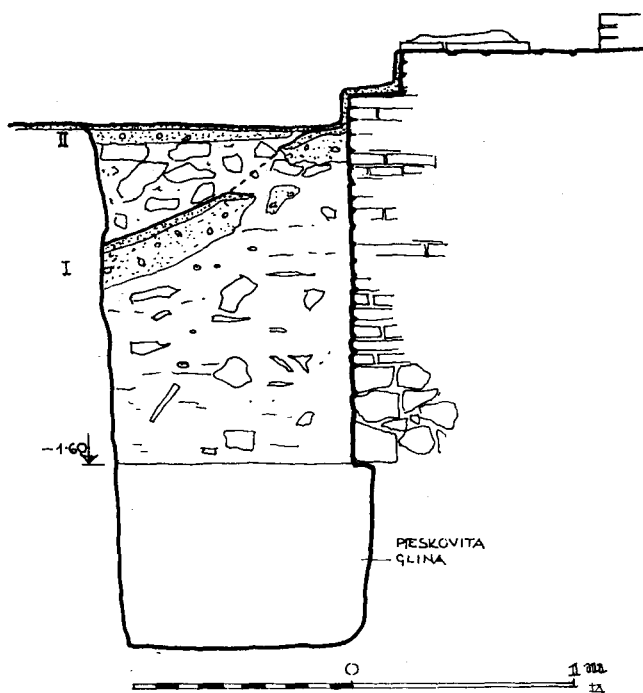
Sl. 10 Terme, presjeci:

A — presjek S—J kroz apsidu.

B — nastavak presjeka S—J kroz apsidu.

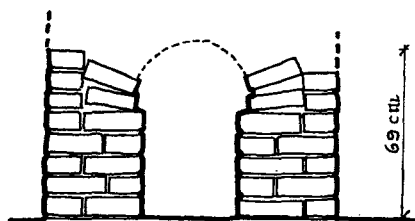
C — presjek I—Z kroz sjeverni dio terma.

Uz freske u tom su prostoru nađene i urušene kockice mozaika crne i bijele boje, ali sve u rastresitom stanju, te se ne može konstatirati ni razina podloge. Taj materijal je očito od gradnje koja je prethodila termama jer se nalazi na razini jednoličnog nasipa, nastala od građevnog gruha, koji je prekrivao kanal još u antičko doba odnosno u vrijeme funkcioniranja terma.

Sl. 11

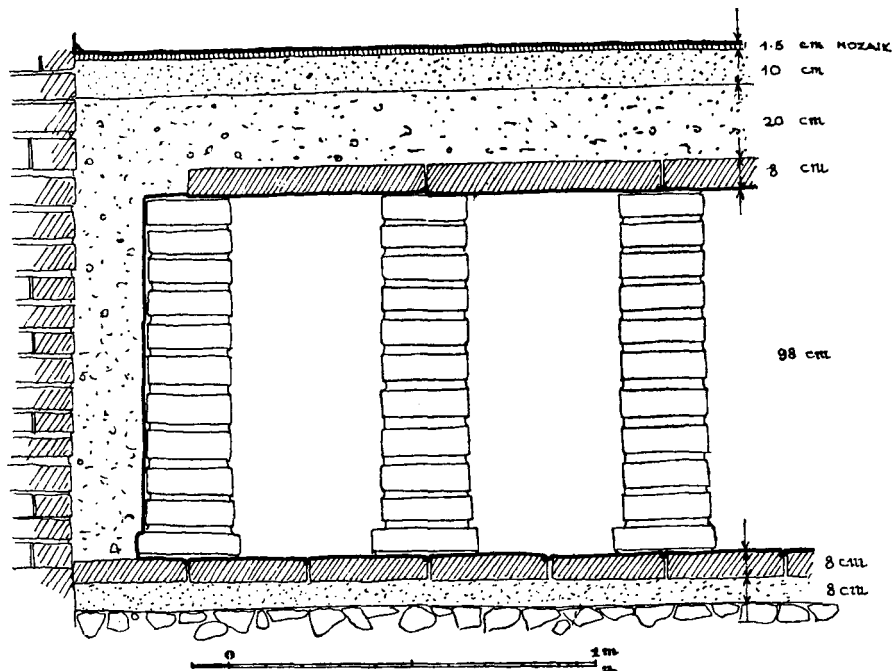
Čitav je objekt izgrađen na izniveliranim ruševinama jednog ranijeg objekta. U kontrolnim je sondama ustanovljen, na dubini 1,05 m ispod nivoa podloge hipokausta jedan raniji pod koji pripada zidovima u kamenu temeljenim direktno na glini. Spomenuti pod je građen od bijele žbuke u dva sloja. Međuprostor između

Sl. 12

donjeg i gornjeg poda iznosi oko 1 m i ispunjen je građevnim gruhom, uz oslikane fragmente zidne žbuke i ponešto keramike. Ovom potonjom mogli bismo tu građevnu fazu datirati u ranocarsko doba,

Čitava je površina prve i druge dvorane pomno iznivelirana čvrstim nabojem od kamena. Na toj podlozi položen je 7 cm debeli sloj žbuke, uz primjesu drobljene opeke, a povrh nje su složene opeke dimenzija $32 \times 15 \times 6$ cm, kao donji pod hipokausta. Jedna od tih opeka nosi žig SISC, ali je očito da je bila ugrađena već u jednom ranijem objektu. Slijedi konstrukcija suspenzura od okruglih opeka promjera 28 cm (sl. 13). Stupići leže na nešto većoj plinti 30×30 cm a visoki su 0,98

Sl. 13

m (u svakom je stupiću 10 okruglih opeka). Konstrukciju poda drže velike plinte dimenzija $0,64 \times 0,64 \times 0,08$ m iznad kojih leži žbuka gornjeg poda građena u tri sloja; najdonji, grubi, 20 cm debeo, zatim sloj od 10 cm, od finije žbuke, uz obilni dodatak mljevene opeke, a gornju površinu čini fina glazura debljine 1 cm, također od žbuke, s primjesom mljevene opeke. Površina je sjajno zaglađena. Ta se kompletna konstrukcija hipokausta zadržala u sjeverozapadnom dijelu iskopa, uz sam rub na Kupi. Duž istočne polovice iskopa, gdje leži pretpostavljeni bazen, nema hipokausta.

U kontrolnoj sondi uz stepenicu bazena (sl. 11) utvrđen je pod samog bazena izveden također u crvenkastoj žbuci u dva sloja u ukupnoj debljini od 20 cm. No taj se pod zbog slijeganja podloge ili uslijed neke elementarne nepogode, možda poplave, toliko ošteti da je bio potreban temeljit popravak. Uleknuce je poda nasuto građevnim grupom pa je izveden ponovni ali sada mnogo tanji i lošiji namaz od žbuke,

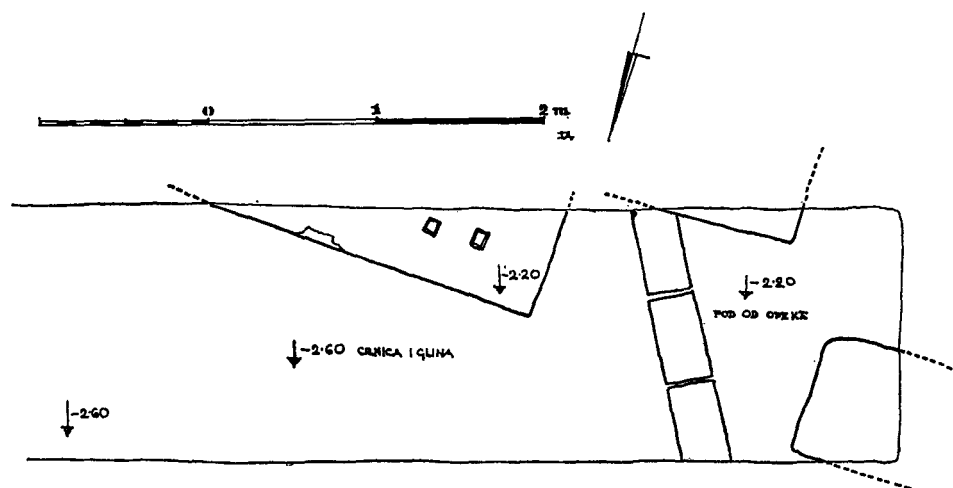

Kako popratni arheološki materijal (keramiku i metal) sve do sada nije bilo moguće obraditi,⁵ objekt je vrlo teško datirati. Prema građevnim karakteristikama i građevnom materijalu mogli bismo ga smjestiti u vrijeme kada je vjerojatno i drugim javnim objektima ili pak privilegijama grad zadužio car Septimije Sever.⁶ Utvrđena je još jedna faza obnove, koja je možda uslijedila u vrijeme kasne antike. Temeljni su pak slojevi pripadali objektu iz ranocarskog doba, analogno onome u dvorištu krojačke zadruga u Ulici maršala Tita.

Važno je još napomenuti da je čitav kompleks terma izgrađen na zapadnoj periferiji grada, uz Kupu, što je i očekivati s obzirom na manipulaciju gorivom i otpadnim vodama. Otklon smjera zidova iznosi 8° od sjevera prema istoku, pa nam ta arhitektura ujedno može biti i putokazom u utvrđivanju rastera u pojedinim dijelovima grada. Kako ćemo vidjeti dalje, u južnom se dijelu grada, oko današnje župne crkve, javlja drukčiji otklon gradskog rastera.

Sonda kod Malog kaptola (o b j e k t 3) — hram ili forum?

Između kompleksa terma i Malog kaptola⁷ uz obalu Kupe kopana je kontrolna sonda, u vezi s istraživanjem samih terma. Sonda je orijentirana u smjeru sjevero-istok — jugozapad a nalazi se na udaljenosti 28 m od sjeverozapadnog ugla zgrade

Sl. 14

Malog kaptola, u smjeru prema sjeveru. Dimenzije te sonde iznose $7 \times 1,5$ m a maksimalna dubina iskopa seže do 2,70 m (sl. 14 i sl. 15).

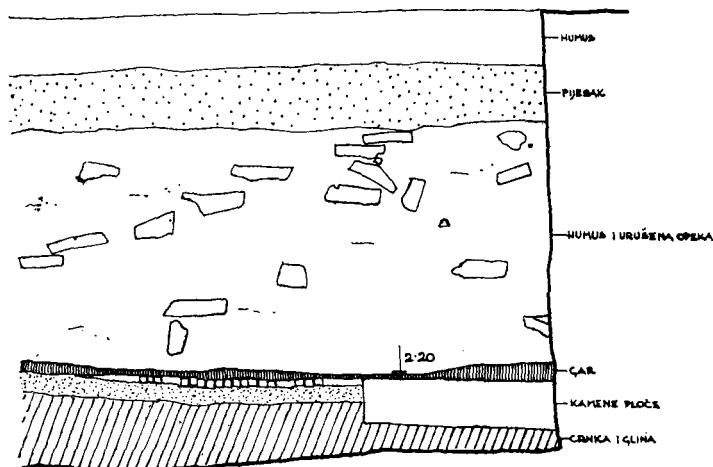
U profilu sonde očituju se dvije faze gradnje: jedna recentnija, na dubini od 0,90 m, od koje je konstatiran suhozid od kamena, bez posebnih karakteristika, te

⁵ Materijal Muzeja grada Siska zbog oskudica u prostoru za antičku zbirku već godinama leži spakovan u spremištima. S tog istog razloga i nije uslijedila očekivana detaljnija objava istraživanja kompleksa terma od B. Ilakovca.

⁶ U natpisima se spominje i kao *colonia Septimia Siscia*; usp. CIL III 3973, 3976. V. bilj. 36.

⁷ Naziv Mali kaptol vezan je uz pojam vlasništva Kaptola nad objektima uz Kupu.

jedna vrlo interesantna antička građevina koja leži preko 2 m duboko u zemlji. Na sterilnom naboju crnice i gline položeni su veliki kameni blokovi dugački preko 2 m. Širina blokova nije se mogla točno odrediti; kreće se negdje oko 0,70 m, a debljina im iznosi 28 cm. Prema utorima što su u jednome od blokova uočeni zaključujemo da su služili kao postament nekom spomeniku ili pak masivnoj nadogradnji u kamenu. Smjer gradnje podudara se s orijentacijom istok — zapad.

SL 15

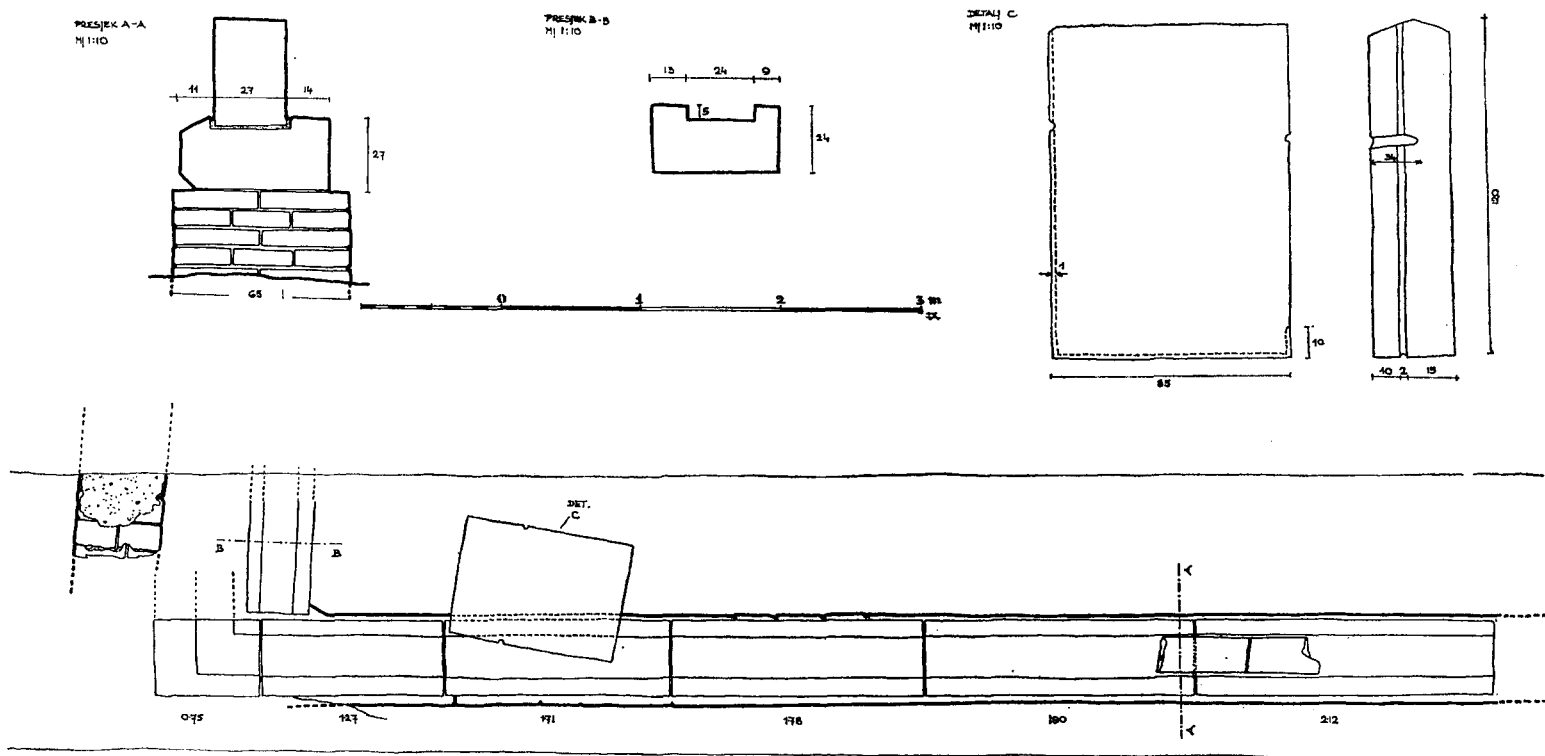
Naknadno je uz opisane blokove izgrađen pod od šestorobridnih opeka a iznad njega nalazi se tanak sloj građevnog gruha. Gornji su slojevi na tom mjestu temeljito prekapani, što se očituje po sloju crnice, debelom oko 1,50 m, u kojem su jednolično ispremiješane rimske opeke i polomljen krovni crijep.

Umjesto očekivanih tragova terma ukazala se u sondi situacija koju bismo mogli povezati s jednim ranijim nalazom ovdje u blizini (tab. IV, 1). J. Brunšmid⁸ spominje naime da su ispod novoprigradene prostorije do Malog kaptola 1900. g. na dubini od 2 m pronađeni temelji od opeke, a uz njih je otkriven žrtvenik s posvetom Jupiteru i Junoni, kao i ostali mnogobrojni ulomci građevnih natpisa i dekoracija.⁹ U Sisku su pronađeni još i drugi natpisi posvećeni Jupiteru i Junoni, a također i Herkulu, Martu, Viktoriji i nekim drugim božanstvima.¹⁰ Rimski kul-

⁸ J. Brunšmid, Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije, Vjesnik, n. s. V, 1901, p. 121; isti., Kameni spomenici hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu, Vjesnik, n. s. IX, 1907, p. 96; usp. CIL III 15179.

⁹ Za građevni natpis u fragmentima na kojemu se spominju bazilika, macellum i portik usp. J. Brunšmid, Kameni spomenici, Vjesnik n. s. IX, p. 156. Ovdje u blizini otkopana je 1868. god. i baza za kip cara Hadrijana, usp. CIL III 3968 a, i J. Brunšmid, Kameni spomenici, Vjesnik, n. s. IX, 1907, p. 140.

¹⁰ Natpis Martu i Viktoriji: CIL III 15180; Jupiteru: 3949, 3950 (usp. J. Brunšmid, Vjesnik n. s. IX, 1907, p. 95), Jupiteru i mjesnom geniju: 3952; 10843, n. Jupiteru, Junoni, Solu i mjesnom geniju: 10843, Junoni; 10838, Herkulu; 10836, Jupiteru i Cereri; 10842. U vezi s posljednjim natpisom Brunšmid pretpostavlja da se Cererin hram nalazio u Novom Sisku, neposredno uz Kupu, gdje je 1903. god. podignuto skladište žita, vlasništvo Marka Postića. Usp. J. Brunšmid, Vjesnik n. s. IX, p. 98. O ostalim citiranim nalazima, o. c., 86—98.

Sl. 16 Tlocrt dijela građevine od kamenih blokova na Trgu Republike odnosno uz Končarovu ulicu (objekt br. 4 u generalnom planu) uz presjeke detalja konstrukcije.

tovi u naselju koje je u rangu kolonije razvijaju se usporedo s javnim životom grada, no u ovom je slučaju interesantno mjesto nalaza prvog od spomenutih natpisa te njegova eventualna povezanost s ostacima kamenih blokova koji su mogli pripadati jednom monumentalnom objektu, pa možda i hramu, ili samoj forumskoj površini.

Građevina od kamenih blokova (o b j e k t 4) — Trg Republike i Končarova ulica

Uz Ulicu Rade Končara, u parku ispred željezničke stanice, došao je na vidjelo vrlo interesantan objekt, koji se prema načinu gradnje može svrstati u red javnih objekata (možda se radi o temeljima nekog industrijskog uređaja). U iskopu za kanalizaciju otkriven je naime ugao masivnog zida koji se proteže u duljinu od preko 9 m (sl. 16).

Konstrukcija te građevine je slijedeća: na 0,62 m široki temelj, građen u opeci, položeni su obrađeni kameni blokovi, koji su međusobno, kao i uz temelj, vezani žbukom od mljevene opeke. Blokovi su nejednolične duljine između 1,27 i 2,12 m, gornja je pak površina tih blokova pažljivo obrađena 29 cm širokim i 5 cm dubokim utorom. Taj je utor služio za usađivanje kamenih ortostata. Od spomenutih ortostata sačuvala su se dva komada, jedan ulomljen in situ i jedan čitav ali dislociran. Taj blok ima slijedeće dimenzije: 1,20 m visok 0,85 m dug a debljina mu iznosi 27 cm. Otprilike po polovici debljine izvedena je s tri strane plitka užljebina, koja je služila za spajanje, dok su sa strane također izdubeni utori poput klinova za vezivanje ortostata.

Takav detaljni opis konstrukcije dajemo s namjerom da se olakša identificiranje objekta, u oskudici drugih i te kako važnih podataka. Nije na primjer uzet ni točan podatak dubine objekta, koja je negdje oko 2 m, a nije fiksiran, kako se kod provjere podataka pokazalo, ni točan smještaj nalaza. Prema crtežu još se jedino može rekonstruirati smjer zida, što je tekao paralelno s rubom iskopa za kanalizaciju. Utvrditi se može također duljina otkrivenog poteza zida, koja iznosi, računajući od uščuvanog ugla, 8,82 m. Na toj su udaljenosti blokovi prekinuti i ne prati ih se dalje u iskopu. Drugi pak zid, koji skreće pod pravim kutom, prelazi rub iskopa, i moglo bi ga se u nastavku tražiti u smjeru prema južnom rubu Končarove ulice.

Pitanje namjene tog zanimljivog objekta ostaje neriješeno. Iz građevnih se detalja može samo naslutiti da se radi o vanjskoj konstrukciji nekog temenosa ili tome slično.

Nalaz amfora (o b j e k t 5) — Ulica maršala Tita

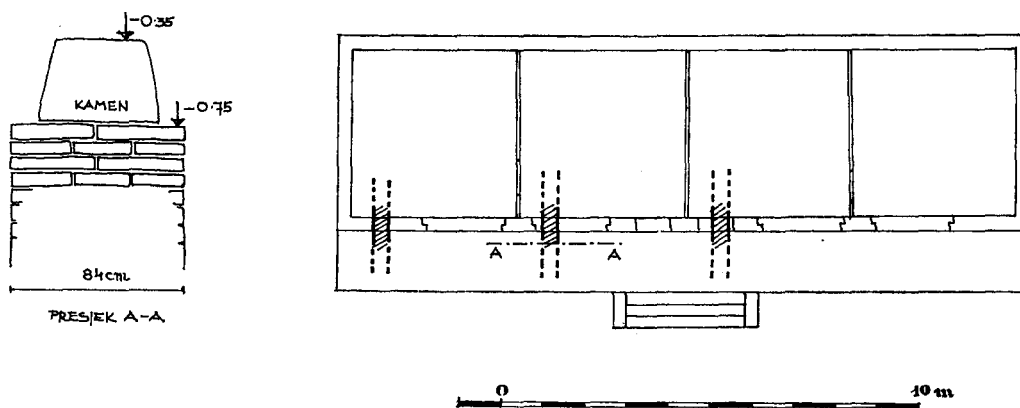
U sjevernom dijelu Ulice maršala Tita, nasuprot zgrade bivšeg narodnog odbora, presječeni su zidovi jednog većeg antičkog objekta u čijim je podrumskim prostorijama nađeno na dubini od cca 4 m gotovo netaknuto spremište amfora.

Posude su bile poredane u 20—30 cm duboku sloju pijeska i tek su lagano bile pritrpane građevnim gruhom iz gornjih prostorija objekta.

Ekipe ovdje nije uspjela na vrijeme intervenirati: radnici su počeli amfore vaditi; dignuto je ukupno 7 čitavih amfora, i to 4 u sjevernoj i 3 u južnoj podrumskoj prostoriji, prije nego je bilo moguće nalaz snimiti i fotografirati. Kako se rad odvijao u 1 m uskom i preko 4 m dubokom iskopu, dalja su istraživanja ili proširivanja iskopa bila spriječena urušavanjem. Moglo se tek konstatirati slijedeće: na istom se položaju, samo nekoliko metara sjevernije, ukazao u presjeku još jedan zid, a uza nj se sačuvao dio mozaičnog poda od bijelih i crvenih kocica. U građevnom gruhu kojim su zatrpane podrumske prostorije i netom spomenuti zid s mozaikom nalazilo se mnoštvo ulomaka oslikane zidne žbuke u crvenoj, smeđoj, zelenoj, žutoj (oker) i svjetloplavoj boji. Zelena i plava boja preslikane su preko crvene podloge koja je vrlo dobre kvalitete i fino zaglađena. U vrijeme nalaza fragmenti slikarija nisu još bili toliko očišćeni da bi se mogao uočiti neki određeni motiv ili ornament. Kvaliteta izvedbe i boja dopuštaju ipak pretpostavku da se istočnom polovicom ulice protezao jedan solidan antički objekt, izgrađen na kat (svakako podrumljen), ukrašen zidnim slikarijama i mozaikom. Nalaz spremišta amfora u podrumima govori možda u prilog tomu da se radi o zgradi određene namjene.

Ostaci arhitekture u dvorištu Pošte (objekt 6) — Ulica maršala Tita

Prilikom kopanja temelja za malu prizemnu zgradu u dvorištu pošte pronađeni su u čeonom temeljnom pojasu tragovi ranijih zidova, koji bi s obzirom na solidnu gradnju i dimenzije pripadali antičkoj građevini. Utvrđena su tri paralelna zida, jedan od drugoga udaljeni 3,68 m (sl. 17). Temelj tih zidova širok je 0,84

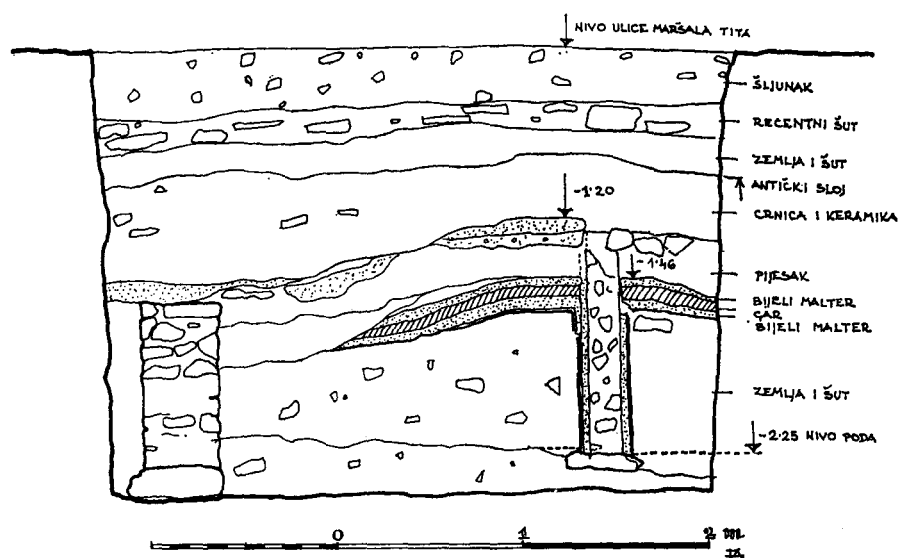
Sl. 17

m a građen je od opeke i vapnene žbuke. Dimenzije opeke su $0,28 \times 0,42$ m. Vez opeke je vrlo pravilan, jedan je red slagan po duljini formata, a drugi po širini. Gornja razina temelja nalazi se na dubini 0,75 m od razine dvorišta. Dubina samoga temelja nije se mogla provjeriti,

Interesantna je gornja konstrukcija zida. Na temelju leži trapezasto skošena kamena greda široka 0,58 m uz temelj odnosno 0,42 m pri vrhu, a visina joj iznosi 0,40 m. Sva tri konstatirana zida građena su potpuno jednako te se vjerojatno radi o temeljima jedne kanatne konstrukcije, to jest konstrukcije u koje se opeka kombinira s nosivom drvenom građom. Otklon tih zidova nije se mogao točno izmjeriti jer je istražena površina bila preuska a nije se dopuštalo proširivanje iskopa.

Pojedinačni nalazi arhitekture (Ulica maršala Tita)

Između Ulice Otokara Keršovanija i Ulice Matije Gupca utvrđeno je u iskopu kanalizacije nekoliko objekata, po svoj prilici namijenjenih stanovanju. U profilu se ukazuju presječeni zidovi i podovi, slojevi šuta i krovnih opeka, i svi se ti nalazi arhitekture protežu duž Ulice maršala Tita na dubini od 0,80 do 2,50 m. Gornji slojevi, od razine sadašnje ulice pa do prvih tragova rimske arhitekture, rezultat su nasipavanja i niveliranja u novije doba, dok su dublji slojevi, od 3 m najdublje, većinom već sterilni. Iz tog sektora dajemo, za ilustraciju, opis dijela jedne zgrade, koja vjerojatno pripada ranijem razdoblju.

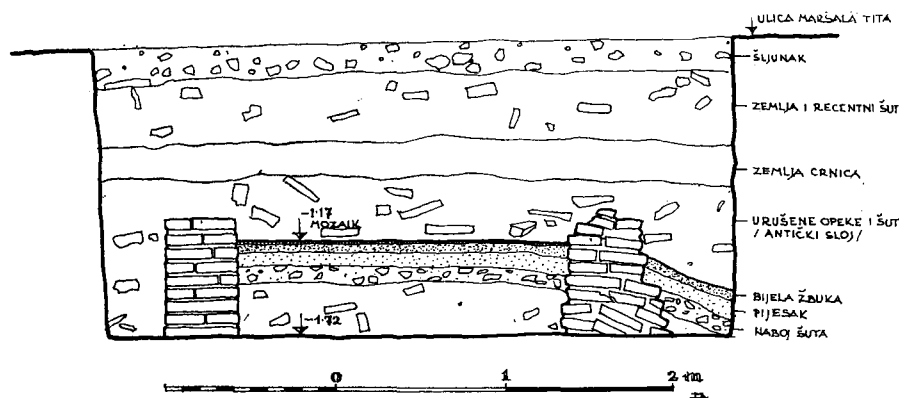

Sl. 18

Od ugla Ulice Otokara Keršovanija, 23 m prema jugu u zapadnom su profilu iskopa uočena dva paralelna, presječena zida u međusobnom razmaku od 1,90 m (sl. 18). Južni, očito nosivi zid jednog prizemnog objekta širok je 0,42 m i građen u kamenu koji je vezan sivkastom žbukom. Zid počiva na plitkom kamenom temelju na dubini 2,25 m, a ispod njega prostire se sloj šuta još jednog ranijeg objekta. Drugi je, paralelni zid vrlo tanak, svega 24 cm širok, uz 6,5 cm debeli sloj žbuke (sa svake strane) koja je bila oslikana. I taj zid počiva na plitkom lošem

temelju. U profilu je ušćuvan i dio stropne konstrukcije što je prilikom rušenja okliznula u prostoriju. Na stropu su još vrlo dobro ušćuvane površine fresaka u bijeloj boji sa crvenom prugom uokolo, dok se na bočnim zidovima javljaju oslikane površine crvenih točkica na bijeloj podlozi. Stropna se konstrukcija može rekonstruirati prema slojevima u profilu, koji su ostali gotovo netaknuti te se jasno ocrta 8 cm debeli sloj stropne žbuke i 8 cm sloj toplinske izolacije na tavanu, također od žbuke, dok je 10 cm debeli sloj gara ostao između kao trag istrunulih stropnih greda.

Još je interesantnija konstrukcija razdjelnog zida. Kako se vezivna žbuka tog zida mrvila pod rukom i odavala vrlo šupljikav izgled, pri pažljivijem pregledu se konstatovalo da se ne radi o pravome zidu nego o kanatnoj konstrukciji, gdje drveni skelet preuzima nosivu ulogu, a šupljikavom, laganom žbukom ispunjuju se polja između drvenih stupova i greda. Ta se tehnika gradnje u iskopinama antičke arhitekture rijetko kada uoči jer u normalnim uvjetima rušenja ovakovi zidovi najprije propadaju, bilo zbog vatre ili slabe stabilnosti.

Sl. 19

Nekoliko metara sjevernije od spomenutog nalaza presječena je još jedna zgrada, ali na višoj razini, cca 1,17 m ispod razine postojeće ulice (sl. 19). Ovdje je gradnja mnogo solidnija, zidovi široki 0,42 m građeni su od opeke a podovi su izvedeni u mozaiku od bijelih kockica 9×9 mm. Mozaični je pod utvrđen zapravo samo u 1,98 m uskom prostoru, vjerojatno hodniku, dok je pod u sjevernoj susjednoj prostoriji izveden u bijeloj zaglađenoj žbuci. I taj objekt leži na sloju ranijih antičkih ruševina.

Nadalje je u južnom dijelu te iste ulice otkriven još jedan antički objekt odnosno zid koji ide gotovo paralelno s rubom iskopa kanalizacije, a pri dnu tog zida na dubini 1,38 m pojavljuje se pravokutni otvor 23×17 cm. Taj je otvor po svojoj prilici služio kao priključak odnosno odvod kanalizacije. Možemo dakle pretpostaviti da je ovuda negdje u blizini prolazila ulica i u rimsko doba, zajedno s mrežom kanalizacije o kojoj je riječ u slijedećem pasusu. Moramo još napomenuti da je u blizini tog kanala, samo u suprotnom profilu iskopa, utvrđena jedna manja površina s hipokaustom (tab. IV/2).

Glavni kolektor (o b j e k t 8)

Još prije dolaska ekipe u Sisak otkrivene su u Kranjčevićevoj ulici, također prilikom prokopa za kanalizaciju, dionice rimskog kolektora (sl. 20).

Konstrukcija kolektora izvedena je u opeci i malteru. Dimenzije profila otvora iznose $1,05 \times 1,80$ m. Svod je polukružan i građen također u opeci (tab. V, 2 i V, 1).

Trasa kolektora vodi smjerom SI — JZ koso kroz Kranjčevićevu ulicu i Ulicu Socijalističkog saveza, te svršava u Kupi. Odvod kolektora nizvodno, van grada, potvrđuje građevne principe antičkog urbanizma, te nam je možda i to jedan podatak za utvrđivanje međa gradskog areala.

Paralelno s linijom kolektora proteže se s njegove sjeverozapadne strane kompleks arhitekture od nekoliko prostorija (sl. 20). Ta je arhitektura vjerojatno bila uklopljena u ulični niz objekata ili pak u insulu jer pretpostavljamo da je glavni kolektor prolazio sredinom ili rubom jedne antičke ulice.

Otklon arhitekture u tom dijelu grada drukčiji je od onoga u centru grada i uz Kupu te pretpostavljamo da je baš taj otklon bio diktiran jednom važnom prometnicom koja je postojala od ranije. Možda je ovuda vodila cesta preko mosta odnosno preko Kupe do stare jezgre i kasnijeg predgrađa na Pogorelcu.

Južna nekropola (o b j e k t 10) — Tomislavova ulica

Glavni kolektor nove kanalizacije Siska prokopan je Tomislavovom ulicom te vodi prema jugu do Save. Duž čitave te ulice, a pogotovo od njezina početka pa do željezničke pruge, nalaze se antički grobovi iz raznih vremena.

Na dubini od oko 3 m ispod razine ceste nalazi se sloj antičkih grobova, i to ukopa s priložima keramike, fibula, novca. Od novca, koji je na žalost svršio u rukama privatnika, uspjelo je identificirati jednu veliku broncu iz ranog carstva; čitljiva je bila samo oznaka S-C. Paljeni grobovi, koji bi tom vremenu odgovarali, nisu potvrđeni, ali nađeno je dosta dislociranih ulomaka većih glinenih posuda, možda urni. Od ranijih nalaza ovdje se spominje keramika, lakrimariji, novac i sl.

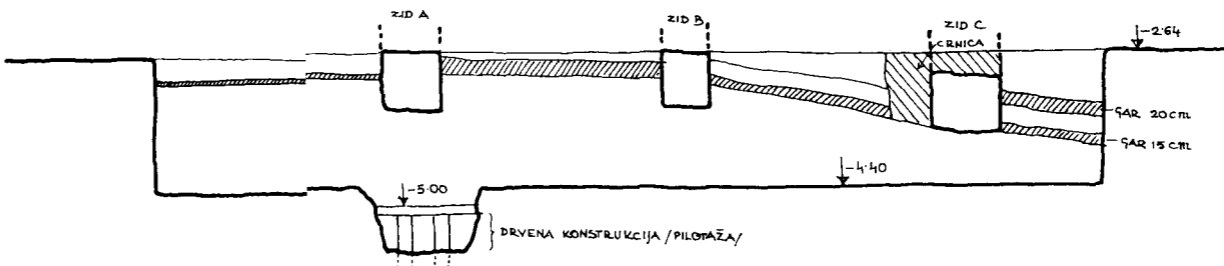
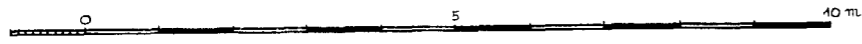
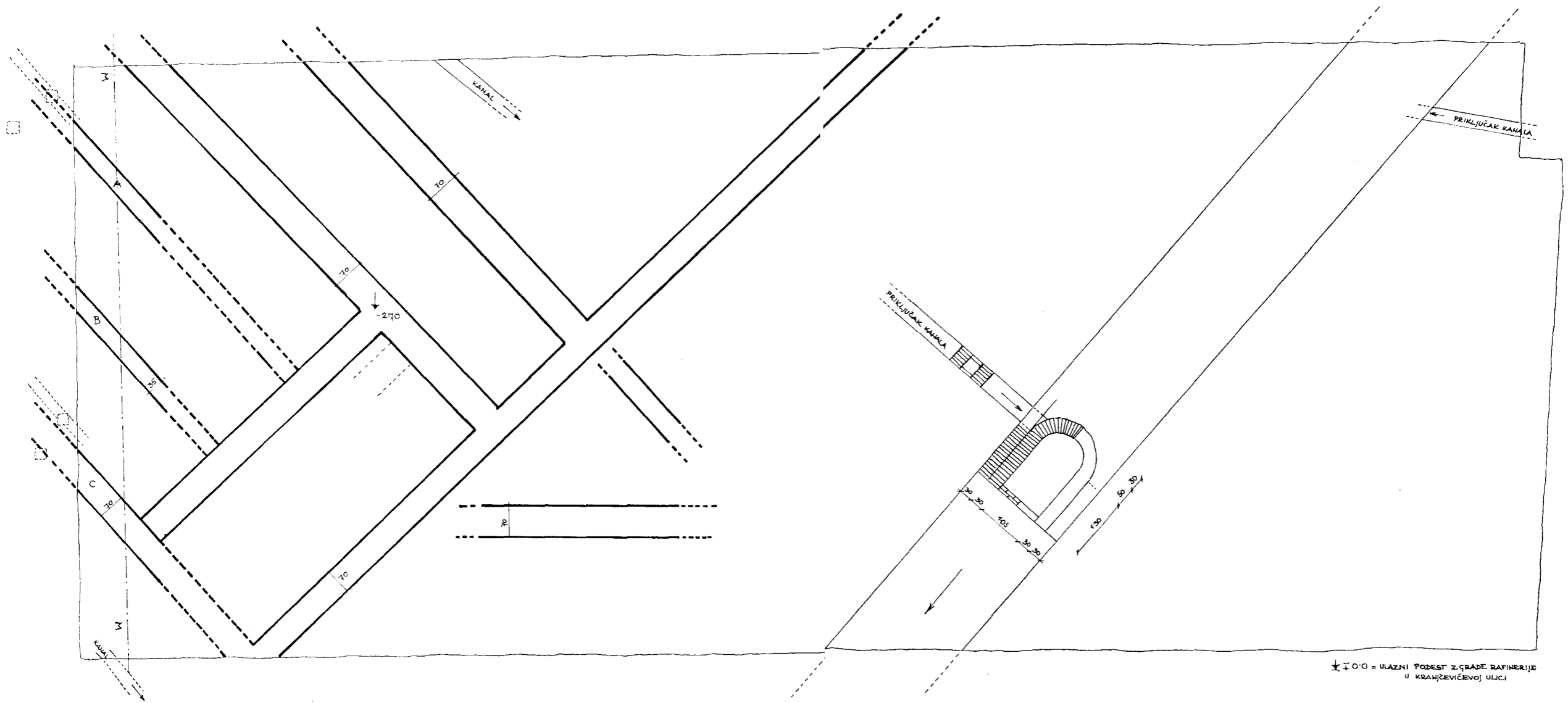
U sjevernom dijelu Tomislavove ulice nađena je i druga kasnoantička nekropola¹¹ koja seže i u područje pretpostavljenih južnih antičkih gradskih površina na bivšem zemljištu Colussi (tab. IV).

Ovuda je morala prolaziti rimska cesta koja je iz Siscije vodila preko Save dalje u istočnu Panoniju, no trag te ceste odnosno njezina konstrukcija u samome iskopu nije utvrđena; dapače, u kasnoj je antici zapadnom polovicom Tomislavove ulice, nasuprot današnjim kućama br. 38 i 40, izgrađen jedan objekt (broj 11 u generalnom planu) o kojem svjedoče tri paralelna zida, koja u razmaku od 5 m koso

¹¹ Prema izvještaju I. Degmedžić Konzervatorskom zavodu u Zagrebu, od 16. srpnja

1954. god. te prema planu S. Vrbanovića,

sijeku današnju ulicu. Temelji tog objekta sežu u dubinu od 3,50 do 4 m. ušćuvani su oko 0,80 m u visinu i presjekli su razinu nekropole o kojoj je ranije bila riječ. Širina tih zidova iznosi oko 0,40 m. Tehnika gradnje je karakteristična za kasnoantičko razdoblje, i tu se naizmjenice javljaju redovi kamena i redovi opeke. Prema širini temelja odnosno zidova zaključujemo da se radi o prizemnom osamljenom objektu, to više što u neposrednoj blizini nema daljih tragova arhitekture. U štu uz zidove nađeno je ulomaka amfora i ostalog suđa grublje fature.

Uz utvrđenu lokaciju južne nekropole moramo spomenuti i položaje ostalih već ranije poznatih nekropola, i to: sjeverne nekropole oko starog sisačkog groblja sv. Kvirina, te kasnoantičkih grobova koji su na nekoliko mjesta utvrđeni na brežuljcima Pogorelca, preko puta današnjem Sisku.¹²

Parcijalni nalazi antičke arhitekture u sondama odnosno uskim iskopima ne mogu nam dočarati predodžbu tog moćnog grada, koji je bio poznat daleko izvan granica provincije, ali dokumentacijom tih iskopa ipak smo dobili uvid u stratigrafiju, prije svega u površinsku rasprostranjenost gradskog areala.

POVIJESNA RAZMATRANJA URBANE CJELINE

Jezgra antičkog grada bila je svakako locirana unutar površine prijeratnog Siska,¹³ i to uz sjevernu obalu Kupe (tab. I), između groblja sv. Kvirina i današnje župne crkve, ispred koje se još danas nalazi trag antičkog jarka (*vallum*), koji je ovuda skretao prema Kupi. Zapadna je granica antičkog grada sezala daleko prema sredini današnjeg korita Kupe, no stalnim je potkapanjem rijeke dobar dio zemljišta otplavljen. Sjeverna je međa gradske površine definirana nekadašnjim obrambenim jarkom kojeg je 1726. god. zatekao Marsigli¹⁴ još u dobro sačuvanom stanju (usp. sl. 1). Tada su bile vidljive još mnoge ruševine antičkih građevina. Negdje su bili sačuvani čak tragovi ulica, ali prije svega ostaci gradskih zidina. Te je zidine pratio u nekim dionicama i S. Vrbanović, i to na sjevernom, istočnom i zapadnom potezu,¹⁵ prilikom pojedinih iskopa za temelje novih zgrada.

Prema Marsiglijevoj skici antički je gradski areal nepravilnog, izduženog oblika, s jedne je strane omeđen koritom Kupe, a ostale međe zacrtane su linijom spomenutog jarka. Ta je pretpostavljena linija rimskog grada rezultat Marsiglijeva studija površinske situacije i ne mora baš odgovarati stvarnim konturama gradske cjeline.

Svakako je antički grad bio strateški vrlo dobro lociran i osiguran prvenstveno samim položajem između dva riječna korita, Save i Kupe (usp. sl. 3). Ovo raza-

¹² Prema planu S. Vrbanovića.

¹³ Današnji urbanistički raster sisačkog centra potječe iz 19. st., a izveden je zapravo prema planu geometra Fistrića iz 1829. god. Usp. A. Horvat, Slojevi kulture pod živim gradom, Čovjek i prostor I, travanj, Zagreb, 1954. Ortogonalni raster današnjeg

grada nije odraz antičke gradske sheme jer se raster gradskih mreža ne podudara.

¹⁴ Skica položaja Siscije prema Marsigliju (Danubius Pannonico-Mysicus), usp. A. Horvat, l. c.

¹⁵ Bedem je širok prosječno 1,20–1,50 m a građen je u opeci, mjestimice kombiniran kamenom.

biremo već iz Plinijeva navoda: *Praeterea amnes memorandi Colapis in Saum influens iuxta Sisciam gemino alveo insulam ibi efficit quae Segestica appellatur*.¹⁶

I Strabon opisuje Segestiku kao grad u nizini uz rijeku Savu, koja utječe u Dunav (Istros). U istome tekstu nešto dalje Strabon spominje i rijeku Kupu koja kod grada (Segestike) utječe u Savu, a obje su rijeke plovne.¹⁷

Još detaljnije nam Sisciju odnosno Segestu (Segestiku) opisuje Apijan;¹⁸ prema njegovu je opisu grad Segeščana bio zaštićen s jedne strane rijekom a s druge strane velikim prokopom. U opisu osvajanja koja je bio poduzeo August oko 33. god. pr. n. e. govori Apijan dalje o obrani bedema koju su izveli Segeščani, zatim o gradskim vratima. Spominje također most koji su gradili Rimljani da bi preko rijeke doprli do Segestike. Nadalje su, prema Apijanovu pričanju, Rimljani u toku osvajanja Segestike podigli oko grada još jedan vanjski prsten s jarcima. Tim se — po svoj prilici drvenim — konstrukcijama vjerojatno posve izgubio trag ali u iskopima bi se mogle naći barem konture iskopanih jaraka.

Važan nam je za studij urbanog naslijeđa također Apijanov podatak da August prilikom spomenutog osvajanja nije uništio odnosno zapalio grad nego je unutar novopodignutih bedema smjestio dvadeset i pet kohorti.¹⁹

Svim tim opisima, koji se prema svemu sudeći odnose na smještaj stare Segestike na Pogorelcu, nije nam razjašnjen problematičan odnos tog autohtonog naselja prema novopodignutom antičkom gradu. Da li je antički grad pregazio postojeće naselje ili se, poštivajući neko vrijeme staru jezgru, formirao odvojeno u neposrednoj blizini? Ili je pak antička Siscija izrasla postepeno, gradeći najprije na starim temeljima na Pogorelcu, ispreplećući i arhitekturu i etnos stanovnika, da bi se tek kasnije, nakon odlaska legija, proširila i na istočnu obalu Kupe. Plinije u svome opisu razlikuje Sisciju od Segestike, koja je etnički i teritorijalno izdvojena cjelina. Sisciju luči od Segestike i Strabon,²⁰ koji govori da se blizu Segestike nalazi *Siscia*.

Lokalitet Pogorelec prostire se unutar velikog meandra Kupe uz ušće Odre i danas je sastavni dio grada s kojim ga povezuje most. Tu se nalazilo mnogo keramike iz predrimskih vremena, a najstariji nalazi datiraju još od ranog željeznog doba.²¹ Ti su nalazi, uz historijske opise, putokaz za lokaciju predantičkog naselja baš na području Pogorelca. No kako je lokalitet prozvan tim imenom dosta prostran, valjalo bi unutar njegovih površina točnije odrediti mjesto koje bi najviše

¹⁶ Plin. N. h. III 148.

¹⁷ Strab. *Geogr.* VII 5,2.

¹⁸ App. *Ill.*, 22 i 23. Apijan taj stari grad naziva *Segesta*. Apijanov opis razrađuje i G. Zippel, *Römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus*, Leipzig 1877, pp. 228—229, nadalje G. Veith, *Die Feldzüge des C. Julius Caesar Octavianus in Illyrien in den Jahren 35—33 v. Chr.*, *Schriften der Balkankommission*, Antiquar. Abt. 8, Wien 1914; u novije vrijeme J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969, pp. 51—52 i p. 91.

¹⁹ App. *Ill.* 23—24.

²⁰ Strab. *Geogr.* IV 6, 10.

²¹ I. Degmedžić, I. c. F. Šišić stavlja osnutak Segestike u 4. st. pr. n. e. (*Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb, 1925, p. 79), također A. Mocsy, s. v. Pannonia, *RE Stuttgart* 1962, p. 597, stavlja 4. st. pr. n. e. kao vrijeme formiranja prvih keltskih naselja. O keltskim nalazima iz korita Kupe usp. N. Majnarić-Pandžić, *Keltsko-latenska kultura u Sloveniji i Srijemu*, Vinkovci, 1970, p. 102.

odgovaralo smještaju naselja iz željeznog doba. Arheološki nalazi iz željeznog doba potječu uglavnom iz nizinskog dijela lokaliteta, koji se prostire baš nasuprot ušću Odre u Kupu, dok je uzvišeni, brežuljkasti dio Pogorelca mogao poslužiti kao odlična osmatračnica. Odavde se pruža pogled nesmetano u svim smjerovima a pogotovo dominira ušćem Kupe u Savu, koje je već u najranijim vremenima, s obzirom na trgovinu, bilo pod kontrolom Segeščana.

Poriijeklo Segestike s obzirom na etničku pripadnost njenih stanovnika nije još utvrđeno. Iako leži na teritoriju koji su obitavali Panonci, neki ga autori²² ne pripisuju Panoncima, oslanjajući se na Plinijev navod: *Carnis Segesta et Ocra*.²³ Apijan i Strabon međutim ubrajaju Segeščane među plemena Panonaca.²⁴ Utvrđivanjem njihove etničke pripadnosti moglo bi se možda naslutiti tip toga prehisto-rijskog naselja.

U izvorima se Segeščani spominju oko 119. god. pr. n. e.,²⁵ no ti najraniji, prolazni dodiri s Rimom vjerojatno nisu ostavili neki trajan utjecaj u smislu kulturnog ili ekonomskog prosperiteta; tek dolaskom Oktavijana²⁶ odnosno njegovim osvajanjem prodira val romanizacije a s njim i nove tekovine rimske civilizacije.

Riječni promet Savom, o kojem također govore Plinije i Strabon,²⁷ vjerojatno je najjači faktor u razvoju tog trgovačkog čvora na ušću Kupe u Savu (tab. II). Ovdje se neminovno prekrcavala roba koja je dolazila većim plovnim objektima savskog prometa, na manje brodove što su plovili Kupom a djelomično i Odrom. Važnost Segestike kao riječne luke naglašena je i za Oktavijanove akcije u osvajanju toga grada.²⁸ Svi uvjeti, počevši od geografsko-strateških do ekonomskih, koji su ovdje stvarali riječno pristanište već prije rimske dominacije, osigurali su i kasnije, za rimske vladavine, smještaj stanice rimske panonske flote (*classis Flavia Pannonica*).²⁹ Nije dakle samo zasluga vojnog logora da se naselje uzdiglo do vodećeg položaja u provinciji.³⁰

Kakav je utjecaj imao vojni logor, o kojem će kasnije biti riječ, na razvoj civilnog naselja, i u kojoj je mjeri diferencijacija između neophodnih kanaba i autohtonog naselja djelovala na dalje prostorno formiranje grada? Ta će se pitanja moći razjasniti samo sistematskim arheološkim istraživanjima u budućnosti,

²² G. Zippel, o. c., p. 228.

²³ ... *Carnis Segesta et Ocra*, Plin. *N. h.* III 131.

²⁴ App. *Ill.*, 22, Strab. VII 5, 2.

²⁵ App. *Ill.*, 10, 11, 22 prilikom pohoda L. Aurelija Kote i L. Cecilija Metela. O osvajanju Segestike usp. također J. J. Wilkes, o. c., p. 33 te J. Klemenc, *Der Pannonische Limes in Jugoslavien*, Arheološki radovi i rasprave III, Zagreb, 1963, p. 55. Prema Klemencu Segestika je zauzeta u dva navrata, i to 129. i 83. god., pr. n. e.

²⁶ App. *Ill.* 22 i 23. Usp. također G. Veith, o. c., passim; J. J. Wilkes, o. c., pp. 52, 91, 158.

²⁷ Plin. *N. h.* III 147; Strab. *Geogr.* IV 6, 10; App. *Ill.* 22.

²⁸ Oktavijan je navodno nakanio koristiti se savskim lađama za dopremu zaliha hrane u Segestiku, koja bi mu poslužila kao baza za dalja osvajanja (App. *Ill.* 22.).

²⁹ D. Rendić-Miočević u Enciklopediji Jugoslavije, sv. 6, p. 423 (s. v. Panonija).

³⁰ O pitanjima rimske provincije Panonije i njezinih naselja A. Mocsy, o. c., p. 537; isti., *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Verlag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, 1959, passim; J. Klemenc, o. c., p. 55; D. Rendić-Miočević, l. c.; L. Barkóczy, *The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian*, *Acta Archaeologica*, Budapest, 1964; D. Pinterović, *Mursa u svjetlu novih izvora i nove literature*, Osječki zbornik XI, Osijek, 1967, p. 23.

dok za sada možemo dati tek nekoliko pretpostavki koje se temelje na fragmen-
tarnim otkrićima. Na nekoliko mjesta unutar današnje jezgre grada (u Gajevoj i
Kranjčevićevoj ulici te u okolini željezničke stanice) otkriveni su ispod razine rim-
skih zidanih temelja ostaci drvenih konstrukcija, prije svega pilota.³¹ Nije isklju-
čeno da su to ostaci građevne djelatnosti iz vremena vojnog logora, kada se na
neučvršćenom, možda povremeno i močvarnom, terenu tlo najprije moralo osigu-
rati sistemom drvene pilotaže. Vojni se logor po pravilu smješta na nenaseljavanoj
površini koja se mogla bez prepreka planirati i izgraditi prema propisanom
uzoru.³²

Nalazi grube autohtone keramike, koja je došla na vidjelo u dubokim sloje-
vima uz spomenute drvene konstrukcije, ne moraju baš potvrditi postojanje pret-
historijske naseobine direktno na ovome mjestu. Prisutnost autohtonog materijala,
prije svega grubog glinenog suđa, što je upotrebljavano pri nabavi i prenosu hra-
ne,³³ i te kako se može pratiti u profilima ranih vojnih logora, uz nalaze karakteri-
stičnog rimskog suđa onoga doba.

Vojni logor u Sisku potječe istom iz prvih godina naše ere, te nema veze s ra-
nijom opsadom iz vremena Oktavijanovih osvajanja (bilj. 25). Između 6. i 8. god.
n. e. spominje se ovdje jaka koncentracija rimskih oružanih snaga, kada Tiberije
dovodi pet legija, dopunivši tako deset kompletnih legija.³⁴

Civilno naselje u Sisku steklo je smještajem vojnog logora svakako neke pre-
dnosti pred ostalim autohtonim naseljima u Panoniji. U prvome redu bio je poja-
čan cestovni i riječni promet, a pogotovo je procvatila trgovina. Nakon napuštanja
vojnog logora, kada legije sele na Dunav,³⁵ vjerojatno se i ovdje, kao u Emoni i
Petoviju, gradski život preselio na bivši logorski teritorij, koristeći se postojećim
objektima i uređenim komunalijama.

Grad, sada nazivan već Siscijom,³⁶ postaje kolonijom u doba Flavijevaca,³⁷ vje-
rojatno za Vespazijana (kao koloniju navodi je Plinije³⁸). I doba Septimija Severa
donijelo je Sisciji nesumnjivi prosperitet, kao što zaključujemo iz natpisa.

³¹ Drveni piloti su nađeni u koritu Kupe i uz njezinu zapadnu obalu na Pogorelcu (usp. J. Brunšmid, Rimski vojnički diplom iz Siska, Vjesnik XI, Zagreb 1911, p. 23, kao i Đ. Horvat, o. c.). Vjerojatno su to ostaci mostova i pristanišnih objekata, možda iz rimskog a možda i iz kasnijeg vremena. Konstrukcija se ovakvih drvenih objekata kroz historiju nije puno mijenjala.

³² J. Kromayer-G. Veith, Heerwesen und Kriegführung der Griechen und Römer, München 1928, p. 313.

³³ B. Vikić, Keramika i njen udio u trgovinskom prometu južne Panonije u rimsko carsko doba, Arheološki vestnik XIX, Ljubljana, 1968, p. 510.

³⁴ J. Wilkes, o. c., p. 92, 137; J. Klemenc, o. c., p. 55; J. Brunšmid, Kameni spomenici, Vjesnik n. s. IX, p. 107. O boravku IX legije Hisp. u Sisku, J. Klemenc, o. c., p. 55.

³⁵ J. Brunšmid, Kameni spomenici, Vjesnik n. s. IX, p. 87—89. O smještaju civilnih naselja unutar napuštenih vojnih logora vidi J. Kromayer-G. Veith, o. c., p. 338.

³⁶ *Colonia Flavia Siscia* (CIL III 4471, VI 2689, 3180 VII 2644). Ovi su spomenici nađeni uglavnom izvan Siska. Kasnije se spominje *Colonia Septimia Siscia* (CIL III 3973, 3876) *Colonia Septimia Siscia Augusta* (CIL III 4193), ili pak jednostavno *Colonia Siscia* (CIL III 3936, 3961, CIL III 3974) *res publica Siscianorum* (CIL III 3968, 10850) odnosno *Siscia* (CIL III).

³⁷ J. Brunšmid, Kameni spomenici, Vjesnik n. s. IX p. 87; isti. Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije Vjesnik n. s. V, p. 121 V. Hoffiler — B. Saria, Antike Inschriften aus Jugoslawien, Zagreb, 1938, p. 237; A. Mocsy, Pannonia, p. 597.

³⁸ Plin. *N. h.* III, 147.

Ne zalazeći u detaljniju analizu upravnog uređenja i javnog života, rekapitulirat ćemo ovdje neke u natpisima spomenute funkcije i službe koje ukazuju na postojanje određenih javnih objekata u Sisciji. Uz funkcije dekurijske, duovira, kvestora javljaju se tu i razne svećeničke funkcije kao *flamen*, *augustalis*.³⁹ Interesantni su i žrtvenici posvećeni Jupiteru odnosno Jupiteru, mjesnom geniju i Cereri darovani od konzularnih beneficijara, kao i prefekta. Većinu tih spomenika obradio je J. Brunšmid. (Vjesnik N. S. IX, p. 95 i d.)

Već ranije izneseni podaci o nalazu natpisa posvećenog Jupiteru i Junoni (usp. bilj. 8) kao i fragmenti monumentalne arhitekture u neposrednoj blizini Malog kaptola,⁴⁰ indiciraju položaj jedne monumentalne antičke građevine ili površine, možda samog *forum a s h r a m o v i m a*. Ovdje je nađen i postament s natpisom za kip cara Hadrijana.⁴⁰ Tu su nađeni i naknadno bili ugrađeni fragmenti građevinskih natpisa,⁴¹ a također i ulomci mramorne grede s vijencem, koja je nesumnjivo krasila jedan od javnih objekata.⁴² U blizini, ispod temelja zgrade bivšeg kotarskog suda pronađen je veliki korintski kapitel.⁴³ Svi ti nalazi, uz već spomenuti građevinski natpis u kojemu se, prema Brunšmidu (n. mj.), nabrajaju javni objekti: bazilika, *macellum*, portik (usp. bilj. 9), kao i *terme* što se ovdje u blizini prostiru, još nam jednom potvrđuju lokaciju reprezentativne javne površine kolonije Siscije. Ta danas periferna lokacija imala je u antičko doba nešto drukčiji položaj, jer je, kako smo već ranije iznijeli, Kupa otplavila dobar dio antičke gradske površine.

Bit će da iz vremena procvata Siscije u doba kasne antike potječe i velika *bazilika* (obj. 7 u generalnom planu) koju opisuje konzervator Kukuljević oko 1850. god.⁴⁴ kao veliku crkvu (s dimenzijama otprilike 20 × 9 klaftri) popločenu mozaicima. Objekt je navodno devastiran prilikom »iskopavanja« seljaka koji su iz zidova vadili dobro sačuvane opeke za svoje gradnje. Jednu veliku zgradu s apsidom konstatirao je u Sisku i S. Vrbanović, i to u sjevernom dijelu Ulice maršala Tita, preko puta zgrade pošte. Prema Kukuljevićevu opisu došao je do zaključka da se vjerojatno radi o istom objektu. Bazilika (objekt 7), ako je ovako možemo nazvati, nema orijentaciju kršćanskih sakralnih objekata: apsida je orijentirana pre-

³⁹ *decurio* (CIL III 3936, 3970, 10836), *II vir* (III 3936), *quaestor* (III 10836), *flamen* (III 3979), *augustalis* (III 3961, 3973, 3974), *beneficiarius consularis* (III 3949, 3950), *praefectus* (III 3979). Detaljnije je ove spomenike obradio J. Brunšmid, Kameni spomenici... Vjesnik IX, 1907, p. 95—98. U Sisciji se spominje i blagajnik carinske postaje, *ark(arius) stat(ionis) Sisc(ianae)* CIL III 3953.

Mnogo svjetla unosi u ekonomski standard grada studij uvozne keramike. Ističe se import ranocarske keramike, pogotovo aretinske sigilate Augustova vremena. Za Tiberija i Domicijana uvozi se tzv. padanska keramika, a od kraja 1. i tijekom 2. st. trguje Siscija s galskim i germanskim ra-

dionicama. U ovo se vrijeme već afirmiraju domaće, sisačke radionice. Usp. B. Vikić-Belančić, Keramika i njen udio u trgovinskom prometu južne Panonije u rimsko carsko doba, Arheološki vestnik XIX, Ljubljana 1968, p. 509.

⁴⁰ J. Brunšmid, Kameni spomenici, Vjesnik, n. s. IX, 1907, p. 140; također CIL III

⁴¹ J. Brunšmid, o. c., p. 154; CIL III 10856.

⁴² J. Brunšmid, Kameni spomenici, Vjesnik, n. s. XI, 1911, p. 79.

⁴³ J. Brunšmid, o. c., p. 65.

⁴⁴ Prema izvještaju Kukuljevića, iz arhive bivšeg Konzervatorskog zavoda u Zagrebu, usp. A. Horvat, o. c.

ma sjeveru, a zidovi se vjerojatno uklapaju u antički ulični raster, koji ponešto čini otklon od današnje mreže ulica.

U prvome dijelu ovog teksta opisani pojedinačni nalazi arhitekture suviše su fragmentarni (osim terma) da bismo iz tih ostataka mogli zaključiti ne radi li se i tu o kojem od javnih objekata. Možda su prostorije otkrivene u dvorištu krojačke zadruge pripadale nekom monumentalnom objektu, ili pak otmjenoj gradskoj kući. Ni mreža otkrivenih antičkih zidova nije dovoljno gusta da bismo sa sigurnošću mogli utvrditi gradski raster, no svakako mu se naslućuje otklon u južnom dijelu grada. Ovdje je raster konstatiran, kako je već ranije izneseno, smjerom glavnog kolektora i okolnih otkopanih zidova zgrada. U Kranjčevićевой ulici, kuda kolektor prolazi, utvrđen je i priključak vodovoda⁴⁵ koji je olovnim cijevima bio proveden preko Kupe. Ljubić pretpostavlja da je rimski vodovod proveden odnekuda iz Petrinje, jer je na toj trasi pronašao ostatke zidanih stupova s dimenzijama 2×2 m, koji su izgrađeni na udaljenosti od 5 do 6 metara. U njegovo doba bili su sačuvani još dva do tri metra u visinu.⁴⁶

Prilazni putovi do Siscije i gradska vrata također nisu istraženi ali se mogu pretpostavljati položajem nekropole uz južnu cestu koja vodi i danas preko Save prema Galdovu. Na sjeveru je nekropola utvrđena oko bivšeg groblja sv. Kvirina a grobovi na zapadnoj obali Kupe na Pogorelcu vjerojatno su pratili cestu koja je vodila prema Petrinji. Time je potvrđen i približni položaj mosta preko Kupe. Pretpostavljamo da je i vodovod preko Kupe bio proveden tim istim pravcem.

Gradski bedemi nisu još u tolikoj mjeri istraženi da bi se sa sigurnošću mogao zacrtati gradski areal, ali prati ih vjerojatno rimski jarak koji je u prošlim decenijama bio dosta uočljiv, a možda bi ga se moglo utvrditi još danas prema pogodnoj avionskoj snimci. Konture gradskog areala na Vrbanovićevu planu pretpostavljene su na osnovi parcijalnih istraživanja i topografske studije.

*

Ovo bi bili sumirani terenski podaci, koji svojom stratigrafijom ukazuju i na oscilacije u pojedinim stoljećima rimske dominacije.

U profilima dobivenim kroz gradske iskope konstatirano je nekoliko faza izgradnje od kojih se posebno izdvajaju dvije, i to po karakterističnom materijalu i tehnici gradnje. U ranijoj fazi prevladava kao građevni materijal kamen vezan žbukom i kombinacija s drvenim substrukcijama u temeljima; ta faza pripada po svoj prilici prvim zgradama vojnog logora. Nakon očitog rušenja objekata iz te faze (a to je uslijedilo elementarnom nepogodom, potresom, poplavom ili temeljitim požarom) i njihova djelomičnog niveliranja očituje se druga faza izgradnje, koja se u tehnici gradnje ističe upotrebom opeke i monumentalnošću u dimenzijama arhitekture. U toj je fazi već kao spolia upotrebljavan krovni crijep sa žigom *Pansiana*.

⁴⁵ Trag antičkog vodovoda pratio je u Sisku S. Vrbanović 1954. godine.

⁴⁶ J. Brunšmid, Arheološke bilješke iz

Dalmacije i Panonije, Vjesnik, n. s. III, 1889, p. 190, prema podacima Ljubića, Vjesnik H. A. D. 3, 1880, p. 94.

Objekt u Ulici maršala Tita, — s ugrađenim Konstantinovim novcem (br. 1) — s obzirom na monumentalnu izvedbu i karakteristični građevni materijal, od kojega se ističe solidna žbuka od mljevene opeke, mogao bi biti iz istog vremena u kojemu je izvršena i zadnja obnova terma uz Kupu.

U vrijeme kasne antike Siscija, postaje sjedištem provincijske uprave. To nesumnjivo potvrđuje i ekonomsku moć grada, koja je vjerojatno imala odraz i u urbanom liku grada, sve do otprilike 600. god. kada stradava pod najezdom Avara i Slavena.⁴⁷ Kontinuitet života unutar grada potvrđen je doduše i kroz period seobe naroda, na što ukazuju najnovija istraživanja,⁴⁸ no bit će da je grad sa svojim ruševinama poslužio tek kao improvizirano sklonište povremenim stanovnicima i prolaznicima. Tek se 822. god. Sisak opet spominje u pisanim izvorima kao utvrđeno mjesto kneza Ljudevita Posavskog.⁴⁹ Ruševine antičkih građevina sigurno su već u to doba eksploatirane za izgradnju novih utvrđenja, ali posljednji im se vidljivi trag gubi tek u 19. st. pod temeljima stambenih i privrednih objekata Siska.

TEKST UZ SLIKE

- 1) Konture antičkog grada prema Marsigliju.
- 2) Sisak u 19. stoljeću.
- 3) Položaj Siska i mreža današnjih putova.
- 4) Plan suvremenog Siska s nalazima antičke arhitekture (prema S. Vrbanoviću).
- 5) Tlocrt kasnoantičke zgrade u dvorištu Ul. maršala Tita br. 4 (br. 1 u generalnom planu).
- 6) Presjek kroz antičke temelje u Ul. maršala Tita br. 4. Slojevi: a — recentni nasip, b — antički ruševni sloj, c — uleknuti kasnoantički pod, d — raniji antički podovi, e — kasnoantički temelj, f — ranoantički temelj.
- 7) Detalj zidnog slikarstva iz zgrade u Ul. maršala Tita br. 4 (zeleni listići na bijelom polju, obrub medaljona crvene boje).
- 8) Tlocrt terma u parku uz Kupu (br. 2 u generalnom planu).
- 9) Terme, profili:

A — istočni profil uz iskop. Slojevi: a — recentni nasip, b — naplavina pijeska, c — antički ruševni sloj poremećen prekapanjima.

B — detalj zapadnog profila uz Kupu. Slojevi: a — recentni nasip, b — ušćuvani sloj antičkog hipokausta.

C — sjeverni profil uz rub iskopa. Slojevi: a — recentni nasip, b — naplavina pijeska, c — antički ruševni sloj, djelomično prekapan, d — slojevi gara i pepela (prefurnij).

- 10) Terme, presjeci:

A — presjek S—J kroz apsidu.

B — nastavak presjeka S—J kroz apsidu.

C — presjek I—Z kroz sjeverni dio terma.

- 11) Terme, presjek kroz bazen.

⁴⁷ J. Brunšmid, o. c., p. 190; I. Degmedžić, o. c., p. 301; Z. Vinski, O postojanju radionice nakita starohrvatskog doba u Sisku, Vjesnik 3. ser. IV, 1970, p. 45.

⁴⁸ Z. Vinski, o. c., p. 47.

⁴⁹ A. Horvat, O Sisku u starohrvatsko doba, Starohrvatska prosvjeta 3, Zagreb, 1954, p. 94.

- 12) Terme, presjek kroz kanal za dovod zraka (ili dimnjak ?).
- 13) Djelomična rekonstrukcija hipokausta terma.
- 14) Forumska površina ili kapitolij, detalj opločenja (objekt br. 3 u generalnom planu).
- 15) Presjek i profil kroz opločenje foruma ili kapitolija.
- 16) Tlocrt dijela građevine od kamenih blokova na Trgu Republike odnosno uz Končarovu ulicu (objekt br. 4 u generalnom planu) uz presjeke detalja konstrukcije.
- 17) Antički temelji u dvorištu pošte (objekt br. 6 u generalnom planu).
- 18) Presjek i profil kroz antički stambeni objekt u Ul. maršala Tita, duž iskopa kanalizacije (južni dio ulice).
- 19) Presjek i profil kroz drugi antički stambeni objekt u Ul. maršala Tita, duž iskopa kanalizacije (južni dio ulice).
- 20) Glavni kolektor rimske kanalizacije i situacija okolnih rimskih objekata u Kranjčevićevoj ulici. Presjek kroz kolektor prikazan je u tlocrtu (usporedi br. 8 u gen. planu). Presjek kroz antičke zgrade sjeverno od kolektora.

POPIS I SADRŽAJ TABLI

TABLA I

Avionske snimke Siska. Položaj antičke gradske jezgre označen je uokvirenim područjem.

TABLA II

Panorama Siska uz Kupu. Lijevo uz Kupu situirana je antička Siscija a desno na Pogorelcu pretpostavlja se lokacija *Segestica*.

TABLA III

1. — Detalj hipokausta terma, u pozadini zgrada suda.
2. — Detalj apside terma.

TABLA IV

1. — Iskop kod Malog Kaptola na obali Kupe, forumska površina (snimka iz početka ovog stoljeća iz arhive Arheološkog muzeja u Zagrebu).
2. — Detalj hipokausta u iskopu gradske kanalizacije u Preradovićevoj ulici.

TABLA V

1. — Opločenje dna glavnog kolektora (iz arhive Arheološkog muzeja u Zagrebu).
2. — Glavni kolektor rimske kanalizacije, presjek (iz arhive Arheološkog muzeja u Zagrebu).

TABLA VI

Detalj kasnoantičke nekropole na području zemljišta Colussi i iza gimnazije (iskopavanje S. Ercegović, iz arhive Arheološkog muzeja u Zagrebu).

Tabla I — Foto: Agencija za fotodokumentaciju, Zagreb

Table II, III/1,2 — Foto: A. Faber

Table IV/1,2; V/1,2; VI, — Foto: Arheološki muzej, Zagreb

Slika 2 u tekstu — Foto: Konzervatorski zavod, Zagreb

Nacrti, sl. 20 i 21: Gradski Muzej, Sisak

ZUSAMMENFASSUNG

MATERIALIEN ZUR TOPOGRAPHIE DER ANTIKEN STADT SISCIA

Vor etwa zwanzig Jahren wurden in Sisak, vom Archäologischen Museum in Zagreb in Verbindung mit dem Denkmalschutzamt in Zagreb, archäologische Ausgrabungen durchgeführt, die als Schutzaktion infolge der Bau einer Kanalisationsanlage durch einige bisher noch nicht durchgegrabene Strassen von Sisak, organisiert wurden. Die dabei entdeckten archäologischen Schichten und Baureste sind von grosser Bedeutung für das Studium der Stadtentwicklung der römischen Siscia. Die Abhandlung veröffentlicht diese Funde mit einer Analyse der Topographie der antiken Stadt, die man auf Grund dieser und einiger älterer Funde voraussätzen könnte.

Das Areal der antiken Siedlung erstreckte sich am linken Ufer des Flusses Kupa, vom ehemaligen Friedhof des hl. Quirinus (sv. Kvirin) über den heutigen Stadtkern bis zur Pfarrkirche an der Südperipherie der Stadt. Diese Lage der antiken Stadt, welche schon von Marsigli¹⁴ vorausgesetzt wurde entspricht auch den Beschreibungen von Plinius¹⁶ und Appianus.¹⁸ Im Stadtplan aus dem 19. Jh. können noch Konturen der Befestigungen und des Stadtgrabens, der vom Fluss Kupa bewässert wurde, verfolgt werden.

Während der erwähnten Schutzaktionen kam man auf die Spur einiger antiker Objekte welche man wegen ihrer architektonischen Details und Dimensionen als öffentliche Gebäude betrachten könnte. In erster Linie sind es *Thermen* am Flusse Kupe, die bereits erforscht wurden. Das Objekt befindet sich an der Westperipherie der Stadt und wurde zum grossen Teil vom Flusse untergraben und weggeschwemmt. Die Dimensionen zweier grossen Säle wurden festgestellt, in einem Saale auch eine Apsis und Baureste einer gut erhaltenen Heizungsanlage mit *prae-furnium* und einem grossem Luftkanal. Fragmente des architektonischen Dekors: Wandmalereien, Mosaiken und Marmortäfelung konnten auch festgestellt werden.

Durch Sondierung um die *Thermen* wurden auch einige andere Baudetails entdeckt, welche neben den früher festgestellten Elementen des architektonischen Dekors zu Spuren eines *Forums* mit *Kapitolium* führen. Hier wurden auch Inschriften zu Ehren Jupiters und Junos entdeckt.

Innerhalb der Stadt wurde, in Sonden, auch ein grösseres Objekt mit Apsis festgestellt, welches schon der Konservator Kukuljević als eine Basilika beschrieb.⁴⁴ Ein öffentliches Gebäude, von nicht festgestellter Bestimmung, befand sich im Südteil der Stadt und wurde zeitlich durch den Fund einer Münze des Kaisers Konstantins bestimmt. Auf der südwestlichen Peripherie des städtischen areals wurde die Linie des Hauptkollektors der römischen Kanalisation, sowie auch der Anschluss der städtischen Wasserleitung, welche vom rechten Ufer des Flusses Kupa über den Fluss bis zur Stadt geführt hatte, erforscht. Unweit von Sisak, gegen den Ort Petrinja, wurden auch die Träger dieser Wasserleitung festgestellt.⁴⁵

Für die Feststellung der Topographie der antiken Stadt sind auch die Nekropolen bei dem Süd- und Nordeingang in die Stadt wichtig. Durch Funde von Sarkophagen, Inschriften und kleineren Beigaben wurden diese Nekropolen von der frühkaiserlichen bis zur spätantiken Zeit datiert. Eine spätantike Nekropole wurde auch unweit vom Flusse Kupa an der Stelle Pogorelec festgestellt. Durch die Lagen der Friedhöfe kann man auch die Richtung der Wege in die Stadt feststellen.

Gegenüber des antiken Stadtkerns, am gegenüberliegenden Ufer des Flusses wird die Lage des vorantiken Segestica vorausgesetzt, welches, den Quellen nach,^{16–20} im Meander von Kupa, bei der Mündung des Flusses in den Fluss Sava, lag. Das indikative Toponym Pogorelec (ein ausgebrannter Ort) wird durch Funde der Hallstätter und späterer Keramik bestätigt.²¹

Die vorübergehenden Kontakte mit dem römischen Heer zur Zeit der frühesten Belagerungen von Segestica wurden häufiger während der Regierung Oktavians und besonders während der Regierungszeit des Tiberius, als in bereits römischem Siscia Legionen stationiert wurden.³⁴

Nach dem Abgang der Legionen verankerte sich die Zivilsiedlung innerhalb des Areals des aufgelassenen Lagers, die bestehenden Bauten und Kommunikationen nutzend. Diesem ersten Stratum des städtischen Lebens gehört die Architektur der untersten Schichten, wo man die Benutzung von Holz und Stein neben Dachziegeln, die wahrscheinlich in der Umgebung hergestellt wurden, bemerken kann. Nach der Zerstörung durch Erdbeben oder Brand kommt zur zweiten Phase des römischen Ausbaus, dem mit der Benutzung des Mauerziegels charakterisiert wird. Die Bautätigkeit zur Zeit Konstantins ist besonders betont. Durch Vergleich mit schon datierten beschriebenen Objekten könnte man diesem Ausbau noch einige Bauten zuschreiben, in erster Linie die Thermen in ihrer endgültigen Gestaltung.

Zur Zeit der Spätantike ist Siscia noch immer ein bedeutendes Zentrum, sowie auch Sitz der Provinzverwaltung. Dieses Privilegium spiegelte sich auch im urbanen Bild der Stadt, bzw. in ihrer wirtschaftlichen Kraft, ab, welche um das Jahr 600, unter dem Druck der Awaren und Slawen, zum Aussterben verurteilt war. Die Ruinen der ehemaligen römischen Stadt dienten als Zufluchtsort zur Zeit der Völkerwanderung, wie es neuere Forschungen bestätigt haben.⁴⁸ Als Siedlung wird Sisak erst im Jahre 822., als eine befestigte, nun slavische Stadt genannt.⁴⁹

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

- 1) Umrisse der römischen Siedlung, nach Marsigli.
- 2) Sisak im 19. Jahrh.
- 3) Die Lage der Stadt Sisak und das heutige Strassennetz.
- 4) Stadtplan von Sisak mit Funden römischer Architektur, nach S. Vrbanović:

- 1) Spätantikes Gebäude in der Marschall Tito Strasse Nr. 4.
- 2) Thermen, P. Markovac-Strasse und Socijalističkog saveza Strasse.
- 3) Forum oder Kapitolum, Socijalističkog saveza Strasse.
- 4) Monumentalbau aus Steinblöcken, Platz der Republik (Trg Republike).
- 5) Amphoren-Fundststelle (antikes Handelsmagazin?), Marschall Tito Strasse.

- 6) Fundamente im Hofe des Postamtes.
  - 7) Basilika, Marschall Tito Strasse.
  - 8) Leitung der römischen Hauptkanalisation, Kranjčević-Strasse.
  - 9) Römische Wasserleitung und Brücke.
  - 10) Spätromischer Friedhof auf dem Grundstück Colussi, hinter dem Gymnasium.
  - 11) Frühromischer Friedhof am heutigen Sportplatz.
  - 12) Römischer Friedhof um die Kirche des Hl. Quirin (Sv. Kvirin).
  - 13) Spätromischer Friedhof in der Flur Pogorelec.
  - 14) Spuren einer römischen Brücke am Odra-Fluss.
  - 15) Flussmündung der Odra in die Kupa.
a, b, c, d, e — Spuren der römischen Stadtmauer.
  - 5) Grundriss des spätromischen Gebäudes in der Marschall Tito Strasse Nr. 4 (vgl. Nr. 1 im Hauptplan).
  - 6) Schnitt durch römische Grundmauern in der Marschall Tito Strasse Nr. 4. Schichten: a — neuzeitige Bodenschicht, b — römischer Schutt, c — eingesunkener spätromischer Fussboden, d — frühere römische Böden, e — spätromische Grundmauer, f — frühromische Grundmauer.
  - 7) Wandmalerei-Bruchstück aus dem Gebäude in der Marschall Tito Strasse Nr. 4 (grüne Blätter auf weissem Grunde, mit roter ovaler Linie umrahmt).
  - 8) Grundriss der Thermen im Park an der Kupa (vgl. Nr. 2 im Hauptplan).
  - 9) Thermen, Grabungsschichten:
    - A — *östliches Seitenprofil*, Schichten: a — neuzeitige Bodenschicht, b — angeschwemmter Sand, c — römischer Schutt, durch Bodendurchwühlung gestört.
    - B — *Abschnitt des westlichen Profils an der Kupa*, Schichten: a — neuzeitige Bodenschicht, b — erhaltene Reste von römischen Hypokausten.
    - C — *nördliches Seitenprofil*, Schichten: a — neuzeitige Bodenschicht, b — angeschwemmte Sandschicht, c — römischer Schutt, teilweise durchwühlt, d — Brandschichten der Bodenheizung.
  - 10) Thermen, Schnitte:
    - A — Schnitt N—S durch die Apsis.
    - B — Schnitt N—S durch die Apsis, südlicher Teil.
    - C — Schnitt O—W durch den nördlichen Teil der Thermen.
  - 11) Thermen, Schnitt durch das vermutliche Bassin.
  - 12) Thermen, Schnitt durch den Luftkanal.
  - 13) Rekonstruktion der Bodenheizungsanlage.
  - 14) Steinpflaster der Forumsfläche oder des Kapitolums. (vgl. Nr. 3 im Hauptplan).
  - 15) Schnitt durch die Forumsfläche.
  - 16) Teil — Grundriss des monumentalen Gebäudes am Platz der Republik (Trg Republike) (vgl. Nr. 4 im Hauptplan) mit Querschnitten von Konstruktionsdetails.
  - 17) Römische Grundmauern im Hofe des Postamtes (vgl. Nr. 6 im Hauptplan).
  - 18) Schnitt und Profil durch das römische Wohnhaus in der Marschall Tito Strasse.
  - 19) Schnitt und Profil durch die Baureste eines Wohnhauses in der Marschall Tito Strasse.
  - 20) Römische Hauptkanalisation und nebenstehende Gebäude in der Kranjčević-Strasse. Schnitt durch den Hauptkollektor ist im selben Plan dargegeben, sowie auch der Schnitt durch die Grundmauern. Schnitt durch die Grundmauern nördlich vom Hauptkollektor
- Anmerkung: Pläne und Teilansichten von nr. 5 bis 19 sind vom Vf. aufgenommen worden.

VERZEICHNIS UND INHALT DER TAFELN

Tafel I

Luftaufnahme von Sisak. Der römische Stadtkern befindet sich auf der, mit dem Viereck gekennzeichneten Fläche.

Tafel II

Ansicht der heutigen Stadt Sisak am Flusse Kupa. Am linken Ufer des Flusses befindet sich die römische Siedlung (*Siscia*), rechts (Flur Pogorelec) vermutet man den vorrömisch-einheimischen Siedlungskern (*Segestica*).

Tafel III

1. — Teilansicht der Bodenheizung der Thermen.
2. — Baureste der Thermen-Apsis.

Tafel IV

1. — Vermutete Forumsfläche [nahe der Stätte] »Mali Kaptol« am Ufer der Kupa.
2. — Baureste einer Bodenheizungsanlage von Hypokausten in der Preradović-Strasse.

Tafel V

1. — Ziegelpflaster des Kollektorbodens
2. — Hauptkollektor der römischen Kanalisation, Schnitt.

Tafel VI

- Spätromische Gräber auf dem Grundstück Colussi und hinter dem Gymnasium (Grabung S. Ercegović; Foto: Arheološki muzej, Zagreb)

Tafel I — Foto: Agencija za fotodokumentaciju, Zagreb

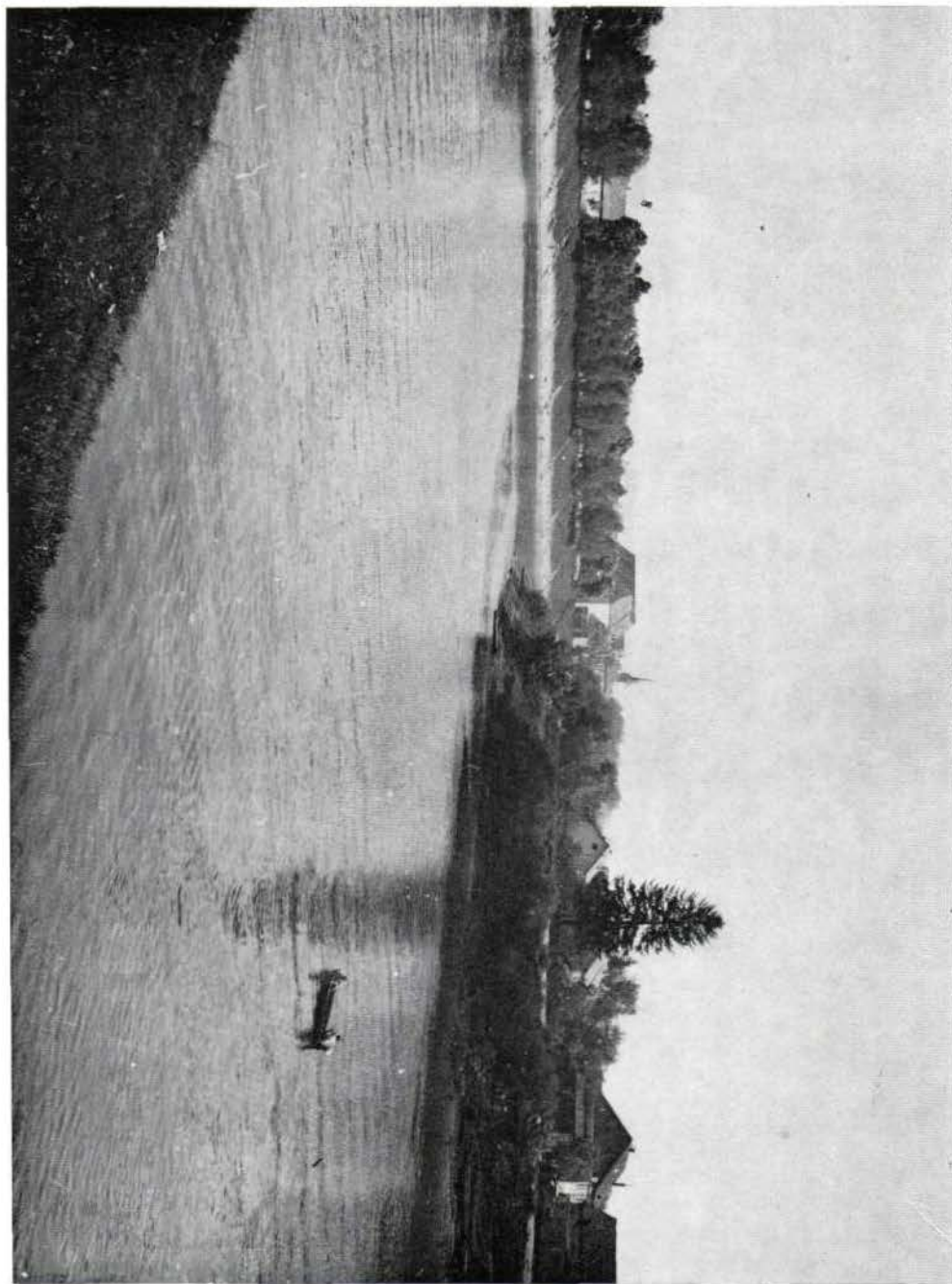
Tafel II, III/1,2 — Foto: A. Faber

Tafel IV/1,2; V/1,2; VI — Foto: Archäologisches Museum, Zagreb

Textabb. 2 — Foto: Konzervatorski zavod, Zagreb

Planaufnahmen Textabb. 20 u. 21: Städtisches Museum, Sisak

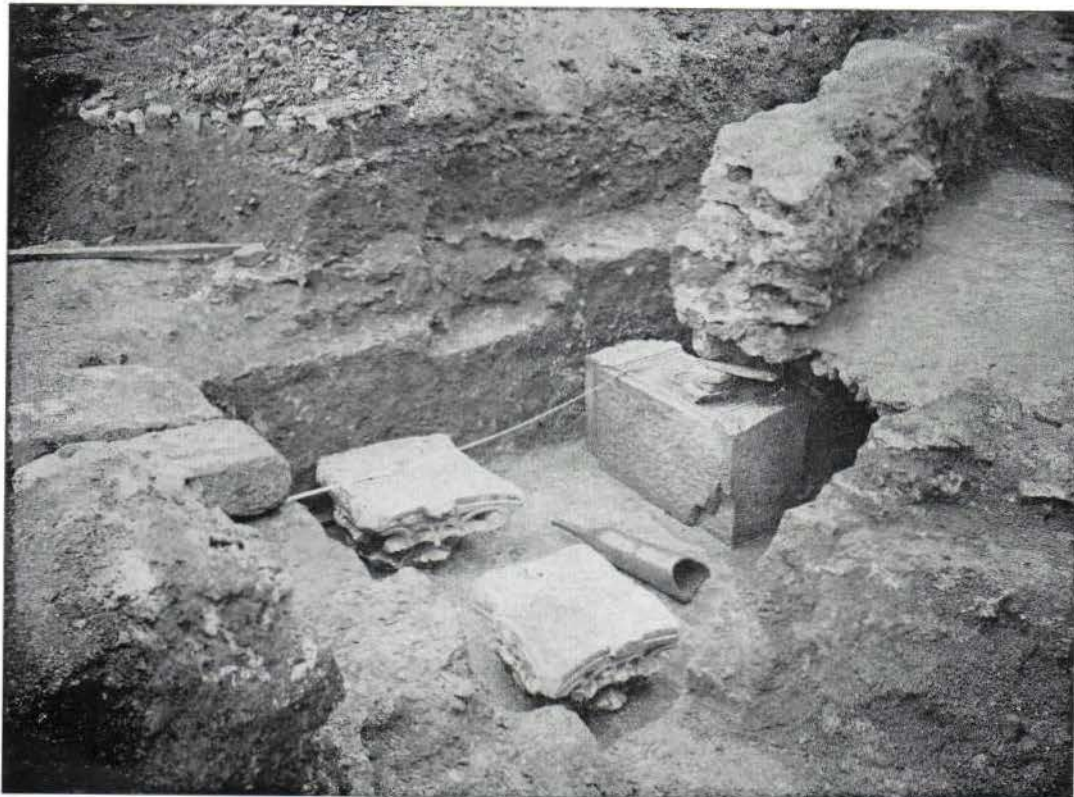

1

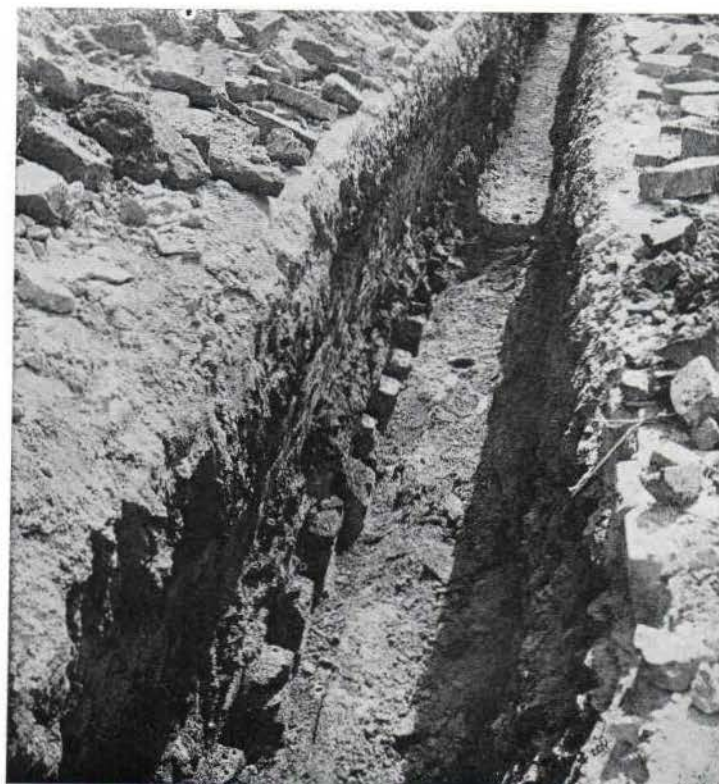
2

1

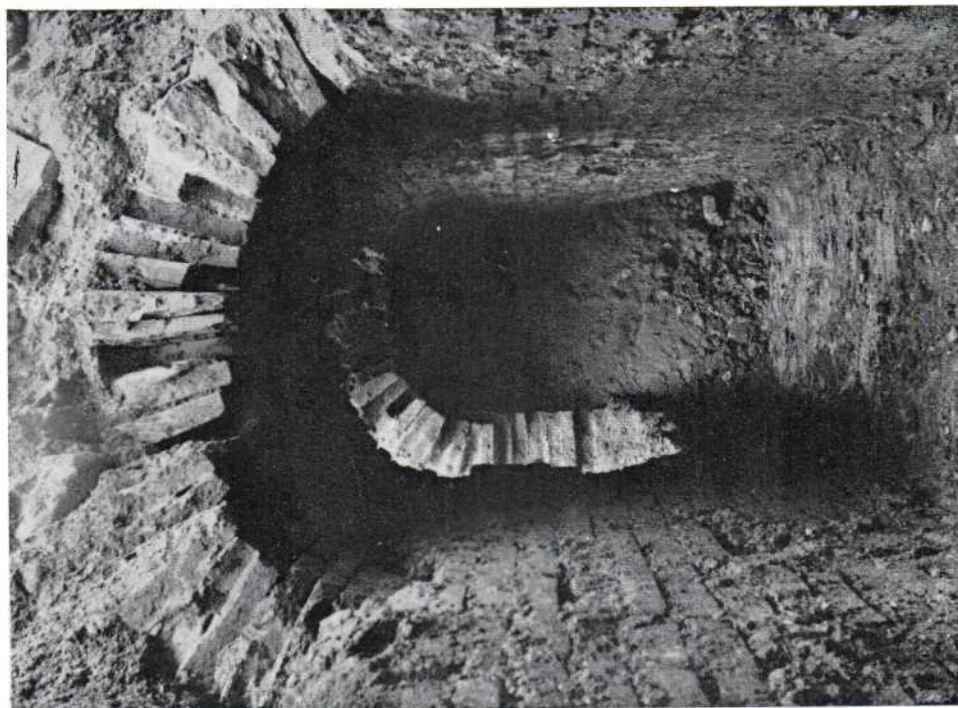

2

1

2

IVO BOJANOVSKI

NOVI ELAGABALOV MILJOKAZ IZ BOSANSKE POSAVINE

Novi Elagabalov miljokaz nađen je 1946. godine jugoistočno od planine Prosare, u prodolici koja između planina Kozare i Prosare otvara jedini prirodni prolaz iz doline Une u dolinu Vrbasa. Mjesto nalaza novog milijarnog stupa udaljeno je od Save oko 15 km južno.¹

Selo Jablanica nalazi se sjeverno od Kozare u dolini istoimenog potoka, koji s obronaka Prosare teče prema jugu te u Donjoj Jablanici skreće na istok, a u Savu se ulijeva uzvodno od Bosanske Gradiške. Jablanica je od Bosanske Dubice udaljena oko 30 km, mjereno do zaseoka s karakterističnim imenom *Kaštele* u Donjoj Jablanici, a od potoka i manastira Moštanice oko 10 km. S Dubicom i Moštanicom povezana je seoskim putem preko Vojskove.² Prema istoku nižu se Gornji Podgraci,³ udaljeni od Jablanice oko 5 km, zatim Donji Podgraci, Vrbaška i Bos. Gradiška, koja je od Gor. Podgradaca udaljena oko 20, a od Jablanice oko 22 km. Udaljenost od Bos. Dubice do Bos. Gradiške, preko Jablanice, iznosi oko 50 km.

S obzirom na zaklonjen položaj Jablanice i geomorfološke odlike terena, sva je prilika da je ovaj novi miljokaz ležao *in situ*.

Visina miljokaza je 1,20 m, a promjer 0,32 m. Meki kamen. Miljokaz je otkopan čitav, ali je u muzeju prebijen u dva dijela: gornji, visok 0,52 m, a donji 0,65 m. Ka-

¹ Točni podaci o nalazu nisu poznati. U Muzeju Bosanske krajine u Banjoj Luci mogao se dobiti samo podatak da je miljokaz dovezao u muzej 1946. godine Dušan Lukač, tadašnji kustos muzeja. U jednom pismu iz 1967. godine (u arhivu Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH, br. 05-558-2/67) D. Lukač međutim navodi da je novi miljokaz pronađen »jugoistočno od planine Prosare, nedaleko od sela Jablanice«. U pismu nadalje stoji: »Koliko se sjećam, za njega sam saznao od seljaka slučajno. Lično sam ga iskopao iz neke njive, prenio na konju do Gornjih Podgradaca i zatim prevezao u Banjaluku«.

² S arheološkog aspekta područje oko

Vojskove je neistraženo. Prostrani objekat Gradina, istočno od sela, pored kojeg je morala prolaziti i rimska cesta, nije istražen. Na njega se odnosi Klaićev podatak o utvrđi župe Vrbas iz 1249. g., Pov. Bosne, 30. Ivan Gorički navodi 1334. g. i crkve sv. Mihajla »*de Voyzka*«, i sv. Luke (I. Thalčić, Monum. hist. episc. Zagreb., Zagreb 1874, 90). — Od arheoloških nalaza poznat je jedino bronzanodopski nalaz iz Vojskove (GZM 1896, 161).

³ E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u BiH*, 1960, 27. Uspor. *Naše starine*, III (1956), 69. C. Patsch, *Strena Buliciana*, 1924, 229—230 = D. Sergejevski, *Spomenik*, 88, 1938, 101.

-više sigurna; jedino je u pitanju grafija teksta, jer se zbog širine retka mora pretpostaviti da je u tekstu bilo dosta ligatura, a na to ukazuje i ligatura *MA* u *Mag(ni)*. Od uništenog dijela natpisa nazire se jedino ostatak slova *N*, možda ligatura *NI* od kognomena [*Anto*]*NI*[*ni*]. Trag od *N* vidljiv je iznad i ispod linije urezane strelice. Između *Mag(ni)* i *fil(ius)* jasno se vidi asterisk.

Izgleda da je 2. redak bio najkraći. Po našoj interpretaciji imao je svega 17 ili 18 slova. Restitucija [*divi Sever*] i *pii nepo[s]* također se može smatrati sigurnom i potvrđenom mnogobrojnim analogijama. Između *Severi* i *pii* (sa *i longa* na drugom mjestu) stoji asterisk.

3. redak s carevim imenom potpuno je radiran, osim završnih sigli *p. f.*, koje su, kod ovako uništenog natpisa, možda ipak indikacija za *terminus ante quem non*. Istom od Elagabala naime carevi redovito nose naslov *pius felix Aug(ustus)* ili *pius felix Invictus Aug(ustus)* već od samog početka vlade.⁵ Izuzev slabih obrisa dvaju slova, koji više daju naslutiti nego što potvrđuju slovo *N* i možda ligaturu *NI* u carevu kognomenu, sve ostalo temeljito je radirano. Naime, iznad visine retka, iznad linije, vide se dva traga od produženog slova *I* (*i-longa*). Naprotiv, ne vidi se nikakav trag ni slova *O*, ni *VS*, kako bi se morao završavati carev kognomen da je bio u dativu ili u nominativu. Pouzdanih, dakle, elemenata za sigurnu restituciju careve onomastičke formule nemamo, jer nije jasno u kojem je padežu bilo carevo ime i kako je bilo napisano, cijelo ili skraćeno. Smatram ipak da carevo ime i titule treba restituirati u nominativu, i to vjerojatno u skraćenom obliku *Antonin(us)* s ligaturom *NI*. U prilog takvoj lekciji išla bi i činjenica što je ova cesta bila unesena u službenu mrežu komunikacija (Tab. Peut., V—VI, 2).⁶ Istu formulu careva imena susrećemo i na tri sačuvana Elagabalova miljokaza u Švicarskoj.⁷ S obzirom da se ne radi o počasnem natpisu, očekivali bismo i oznaku milijacije. Međutim, i ta osobitost nije bez iznimaka.⁸ Moguće je da je broj milijacije i propao.

I rekonstrukcija 4. retka je epigrafički problem, jer puna razura careve titule otvara mogućnost da se uzme u obzir bilo koja od poznatih varijanti Elagabalove titulature.⁹ Od čitavog retka vide se samo gornji dijelovi od tri okomite haste, po svoj prilici ostaci broja *III*, oznaka iteracije tribunske vlasti. Pri samom kraju retka naziru se još tragovi slova koji su najbliži slovu *P*. Ne ulazeći u problem grafičke kompozicije ovog retka, predložio sam njegovu restituciju u formi: *Aug. p. m. tr. pot. III cos. II p. p.*, po analogiji na Elagabalov milijarni natpis iz Ženeve u Švicarskoj.¹⁰ Postoji i mogućnost da je na samom početku stajao još i atribut *invictus*, ali u skraćenoj formi.

Svaki od četiri retka natpisa činio je sadržajnu i sintaktičku cjelinu. U 1. i 2. retku — nakon intitulacije *Imp. Caes.* — navode se *maiores*: u 1. retku filijacija (*divi Antonini filius*), a u 2. retku njezin nastavak (*divi Severi nepos*). Time se

⁵ R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, IV. éd., Paris 1914, p. 212.

⁶ Cagnat, n. dj., p. 273.

⁷ G. Walser, *Itinera Romana 1*, Die römischen Strassen in der Schweiz, Bern 1967, br. 18, 20 i 25.

⁸ Cagnat, n. dj., p. 273, bilj. 2.

⁹ Cf. *Indices CIL III*.

¹⁰ [*Imp. Caes.*] /*divi Magni An/tonini pii f. divi /Severi nepos M.*/⁵ *A[ur]el. [Ant]oninus / pius felix Aug. p. m. / tr. pot. II cos. II. p. p./ procos. / m. p. VIII.* Cf. G. Walser, n. dj., br. 20, p. 52.

TABELARNI PREGLED ELAGABALOVIIH NATPISA
U PODUNAVSKIM PROVINCIJAMA
(Epigraphica Elagabaliana)

Br.	Mjesto	Sadržaj natpisa	Godina	Literatura	Bilješka
1.	TROESMIS	Ara <i>Dianae Eternae</i> pro salute Elagabali	218	C. III 6161	
2.	TROESMIS	Ara <i>Imp. Caes. M. Aur. Antoniano</i>	218	C. III 6170	Po Vulpe-u sigurno iz 218. g.; v. bilj. 24
3.	MURSA	Ara <i>Danuvio et Dravo</i> pro salute Elagabali	218	C. III 10263	—
4.	AQUINCUM	Ara <i>IOM</i> pro salute Elagabali	218	C. III 3445	Cf. C. III 3344, Vetus Salina.
5.	INTERCISA	Miliare Elagabali	218	Fitz, AR 1968, No 14	Cf. Intercisa, 314
6.	OSOR	Miliare Elagabali	218	C. III 10162	Usp. bilj. 21.
7.	LINDEK (Celeia)	Miliare Elagabali	219	C. III 5737	Cf. Sašel, ŽA VI, 1956, 267.
8.	CELEIA	Miliare Elagabali	219	V. Kolšek, AV XI—XII, 147	—
9.	JABLANICA	Miliare Elagabali	219	—	—
10.	NAISSUS	Ara <i>IOM</i> pro salute Elagabali	220	C. III 14561	—
11.	NAISSUS	Ara <i>Deae Fortunae</i> pro sal. dd. nn.	221	C. III 14562	posvećeno Elagabalu i Aleks. Severu
12.	AQUINCUM	Ara <i>IOM</i> pro salute Augg. dd. nn.	222	C. III 14341 ^a	„
13.	AQUINCUM	Miliare Elagabali	222	C. III 3713	(Promontorium)
14.	CSIV (Pann. Inf.)	Ara <i>IOM Neptuno Serapidi</i> pro sal. Elagabali	218/22	C. III 3637	—
15.	POETOVIO	Ara <i>IOM</i> pro salute Elagabali	218/22	AIJ 237	Caracalla ili Elagabalus
16.	SISCIA	<i>SIM(ithrae)</i> pro salute Elagabali	218/22	C. III 3958	Cf. AIJ 543. Usp. bilj. 26. u ovom radu
17.	GALT (Heviz)	Miliare (?) <i>Imp. M. Aur. Ant . . . ?</i>	218/22	C. III 7722	Commodus ili Elagabalus.
18.	DOMAVIA	<i>Imp. Caes. M. Aurelio Antonino</i> pio fel. Aug. III	220	C. III 12734 = GZM 1892, 15	imena konzula eradirana.

možda želio naglasiti legalitet vlasti cara uzurpatora, koji je na taj položaj došao »pronuncijamentom« vojske, uz pomoć lukave bake Julije Maese i majke Julije Soemias, koje su razglasile da je četrnaestgodišnji svećenik boga Ela-ga-bala u Emesi naravni sin Karakale, veoma obljubljenog među vojnicima. Careva prava onomastička formula s titulama dana je u 3. i 4. retku, i to u 3. retku carevo ime (u obliku *M. Aur. Antonin.*?), a u 4. titulatura. Svi ostali milijarni natpisi Elagabalovi, koliko mi je poznato iz dostupne mi literature (*Aquincum, Intercisa, Celeia, Osor* i dr.), komponirani su u više od četiri retka, pa stoga takva grafička koncepcija nameće zaključak da je natpis iz Jablanice u svom tekstu imao više abrevijacija i ligatura.¹¹ Po sadržaju i konciznosti forme najbliži je Elagabalovim milijarnim natpisima iz Švicarske.¹²

Ako je lekcija *trib. pot. III* točna, miljokaz iz Jablanice treba datirati u 219. godinu, kao i miljokaze iz Švicarske,¹³ Lindeka i Celja, oba s ceste *Celeia — Poetovionem*,¹⁴ koje je godine Elagabal od 1. I do 10. XII po treći put vršio tribunsku vlast, i ujedno drugi konzulat. Miljokaz iz Jablanice postavljen je, dakle, one iste godine u koju pada i carevo putovanje kroz Panoniju:

ἐνθα δὲ ἐπιχειμάσας ἐς τὴν Ἰταλίαν διὰ τῆς Θράκης καὶ τῆς Μυσίας καὶ τῆς Παννονίας ἑκατέρας ἐπορεύθη (Dio 80, 3, 2, Loeb ed. Cary). Pošto je 16. V 218. god. u taboru kraj Emese bio proglašen za cara, Elagabal je, dakle, zimu 218/219. godine proveo u Nikomediji, a tek u proljeće 219. godine krenuo u Rim — preko Male Azije, Balkana i obje Panonije.¹⁵

S novim miljokazom povećao se skromni repertoar Elagabalovih epigrafskih spomenika iz naše zemlje (uspor. Tab. pregled). Međutim, značenje natpisa nije samo u tome. Daleko je značajnije ono što se iz natpisa može zaključiti, a u vezi s ostalim poznatim činjenicama. Već je J. Šašel na osnovi Elagabalova miljokaza iz okoline Celja (*Celeia*), kao i analize ostalih Elagabalovih natpisa iz podunavskih zemalja (*Troesmis, Naissus, Mursa, Aquincum* i *Poetovio*), carev put odredio po cesti *Naissus — Mursa — Poetovio — Celeia — Emona*.¹⁶ Ako prihvatimo Šašellovu metodu dokazivanja, logičan bi zaključak bio da je Elagabal iz Celeje krenuo preko Siscije i Jablanice u Salonu, jer se miljokaz iz Jablanice nalazio na jednoj od komunikacija koje su povezivale Salonu sa Siskom (*Siscia*). Zapravo je to jedini

¹¹ Sve ligature rekonstruiranog dijela natpisa dane su ovdje uvjetno.

¹² Dva preostala natpisa glase: *Imp. Caes. / divi Magni Antoni/ni pii [f.] divi S[eve]r-[i] ne/pos... / ...*¹⁵ *trib...*, CIL XII 5537 (Ženeva) i *Imp. Cae[s.] / divi Magni [Anto]/nini pi[i] f.] divi / [Se]verin[e]pos [M. Aurel.]* ¹⁵ *[Antoninus] p. f. Aug. / [po]n[t. m]a[x. t]rib. pot. / II cos. II p. p. procos. / m. p. III*, CIL XII 2, 2 pg. 693 (Prévessin), G. Walser, n. dj., br. 18 i 25.

¹³ Cf. G. Walser, n. dj., br. 20 i 25. Br.

18 iz Zeneve je nepotpun, ali su kompozicija i carev formular isti. V. bilj. 10 i 12.

¹⁴ J. Šašel, Elagabalov miljnik v celejanskem municipalnem področju, Živa antika, VI (1956), sv. 2, p. 267—276 = Situla 5, br. 414. — V. Kolšek, Dva miljnika iz Celja, Arheol. vestnik (Acta archaeol.), XI—XII (1961—62), 147—48.

¹⁵ Šašel, n. dj., p. 272.

¹⁶ N. dj., 272. Po mišljenju Šašela za Elagabalovo putovanje kroz podunavske provincije dolazi u obzir samo glavna cesta, n. dj., p. 272. bilj. 16 i 27,

pravac *Salona* — *Sisciam* koji je unesen u Tab. Peut (V—VI 2).¹⁷ Međutim, trasu Elagabalova puta, kako ju je odredio Šašel, a oprezno prihvatio A. Mocsy,¹⁸ treba ipak prihvatiti s rezervom, jer joj se protivi miljokaz iz Intercise, postavljen u carevu čast već 218. g., koji Šašel nije poznao.¹⁹ Miljokaz iz Akvinkuma, naprotiv, ne dolazi u obzir za naša razmatranja, jer je označen s *trib. pot. V cos IV*, tj. postavljen istom 222. g.²⁰ I napokon, kako objasniti Elagabalov miljokaz iz Osora,²¹ koji je na otok Cres dospio 1775. g. negdje s istočne obale Istre, ili — što je možda vjerojatnije — s ceste *Tarsatica* — *Seniam*. Ovaj miljokaz postavila je jedna *res publica*, a to je u tom području mogla biti *Senia*, iako ne treba sasvim isključiti ni Pulu (*colonia Iulia Pola*).²²

Elagabalove miljokaze iz Švicarske, sva tri u nominativnoj formi, kao što je i miljokaz iz Jablanice, G. Walser objašnjava kao »Strassenreparatur auf Befehl des Kaisers . . . keine Weihung an der Herrscher«,²³ dok se, naprotiv, za are podignute *pro salute M. Aur. Antonini p. f.* iz Troesmisa u Dobrudži (C. III 6161 i 6170),²⁴ Murse (C. III 10263)²⁵ i Akvinkuma (C. III 3445), sve datirane 218. godine, može reći da izražavaju počast novome caru. U ovu skupinu počasnih natpisa uvrstio bih i oltar iz Siska: *S(oli) i(nvicto) M(ithrae) pro sal(ute) Imp. Caesar(is) M. Aur. Antonini p. f. Aug.* (C. III 3958 = AIJ 543), iako nije datiran, koji se pripisivao Karakali.²⁶

¹⁷ Jednom varijantom toga puta, čini se, putovao je i Septimije Sever 202. g. Sudeći po miljokazu iz Dragotine kod Gline (CIL III 15199 = AIJ 608), bio je to pravac *Siscia* — dolina Une (rudnici na Sani i Japri) — *Salona*. Cf. I. Bojanovski, Severiana Bosnensia, članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, IX, Tuzla, 1971.

¹⁸ Pannonia, PW RE, Supplementband IX, Stuttgart 1962, 564—565.

¹⁹ Miljokaz s odsjeka ceste Aquincum — Mursa nađen kod Intercize, po J. Fitzu, Römische Inschriften im Komitat Fejér, Alba Regia, Annales Musei Stephani regis, VIII—IX (1968), p. 200, br. 14: [*Imp(eratori) Caes(ari) / M. Aur(elio) Antonino P(io) f(elici) Aug(usto)*] / *divi Anto(nini) M(agni) P(ii) fil(io) /¹⁵ divi Severi / nep(oti), pont(ifici) max(im)o, trib(unicia) / potes(tate), p(atri) p(atriciae), co(n)s(uli), proco(n)s(uli) / curante / Pontio Pontiano /¹⁰ co(n)s(ulare) leg(ato) eius pr(o) pr(aetore) / ab Aq(uinco) m(illia) p(assuum)* XLVIII. Cf. Intercisa, 314.

²⁰ CIL III 3713.

²¹ CIL III 10162 = 3210: *Imp(eratori) Caesari / . . . no / . . . ic . . . g. p. m. / tribuni. pot. II con (!) / p. p. res publ. d. d. / XXIII*, u kojem 2. i 3. redak — po mom mišljenju — treba popuniti: [*M. Aur(elio) Antoni*]no / [*p. f. inv*]ic(to) [*Au*]g., p. m.

— *Trib. pot. II cos.* pada u 218. godinu, pa natpis treba atribuirati Elagabalu.

²² Ako natpis miljokaz iz Osora potječe s kvarnerske liburnijske obale, onda bismo imali indikaciju da je i *Senia* imala status kolonije.

²³ *Itinera Romana* 1, p. 60.

²⁴ Oltar *Dianae Eternae* posvećen je *pro salute Imperatoris . . . . M. Aureli Antonini* od konz. beneficijara XIII legije *geminiae Antoninianae* 218. godine (CIL III 6161), a drugi je caru postavio M. Ulpius Antipater, *sacerdos provinciae et bis duumviralis*, također iz 218. godine (C. III 6170). Cf. R. Vulpe — I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, vol. II, Bucuresti 1968, 210—211.

²⁵ Spomenik je nađen u Tenji, kod Osijeka; cf. Brunšmid, *Colonia Aelia Mursa*, VHAD IV, 25 i D. Pinterović, *Mursa za dinastije Severa*, Osječki zbornik VII (1960), p. 32—34.

²⁶ Sudeći po formuli *p. f. Aug.*, ovaj *ex voto* treba atribuirati Elagabalu a ne Karakali. I sam Brunšmid bio je u dvojbi da li da ovaj natpis pripiše Karakali ili Elagabalu, VHAD IX (1906—7), 116—117. Elagabal je prvi stalno nosio titulu *p. f. Aug.* (Cagnat, *passim*). Ista se formula sporadično javlja i na Karakalinih natpisima npr. C. III 3269 (iz Slav. Broda, posvećenu *Iovi Depulsori*, koji se zbog izričita spomena Julije

Iz navedenoga mora se izvesti zaključak da ni svi miljokazi ne moraju biti odraz careva putovanja, odnosno popravka cesta u vezi s Elagabalovim putovanjem 219. godine (kao što je slučaj npr. s miljokazima iz Švicarske, Osora i Akvinkuma), nego prvenstveno izraz podaničke odanosti novome caru. Ne smije se smetnuti s uma da je Elagabal bio priznat kao car od senata i od vojske u cijelom carstvu, da mu je u početku vojska bila uistinu odana, pa stoga relativnu množinu njegovih miljokaza i počasnih natpisa na arama (koja je uslijed *damnatio memoriae* znatno prorijeđena) treba prvenstveno objašnjavati kao službeni izraz odanosti caru, odnosno, kako Šašel opravdano primjećuje, kao *captatio benevolentiae*, i to prvenstveno u provincijama, kao što su npr. Panonija i Norik, gdje je bio dobro primljen Makrin, njegov prethodnik i suparnik.²⁷

Kada se radi o pokrajinama kroz koje je Elagabal proputovao 219. godine, ipak se mora pomišljati da su neke ceste popravljane upravo povodom careva putovanja i da su tim povodom bili postavljeni i novi miljokazi u carevu počast, od kojih se sačuvalo samo nekoliko (Intercisa, Lindek, Celje i Jablanica), dok ih je najveći broj bio radiran ili uništen još u antici, nakon Elagabalove nasilne smrti 11. marta 222. godine. Uz to, miljokaz iz Intercise kao da otvara nove vidike, indicirajući da je car iz Murse krenuo uz Dunav prema sjeveru. Snažnu podršku tome pruža i fakat da je ovaj miljokaz postavljen . . . *curante Pontio Pontiano consulare legato . . .*, dakle brigom samog namjesnika Donje Panonije, vjerojatno stoga što se već 218. godine očekivao carev prolazak tim putem. Iz izvora ne saznajemo razlog zbog kojeg je car putovao preko podunavskih provincija, iako je to mnogo duži put. Stoga smijemo naslućivati da je glavni razlog putovanja, bio obilazak panonskih legija, koje su 193. godine na carski prijesto dovele Septimija Severa, čijim se unukom Elagabal proglasio. Bit će da je Julija Maesa htjela svog unuka pokazati vojnicima i predobiti naklonost panonskih i noričkih legija.²⁸ Stoga bi, mislim, trasu Elagabalova putovanja iz 219. godine trebalo odrediti ovim pravcem: *Naissus — (Sirmium) — Mursa — Intercisa — Aquincum — (Carnuntum?) — Poetovio — Celeia — Siscia — Jablanica — (Salona) — Roma*. To bi bilo i u skladu s onim što o ovom putu kaže Dio (80, 3, 2).

Carevo putovanje kroz Panoniju, kako smo vidjeli, pada upravo u 219. godinu, kada je, kako izgleda, bio postavljen i miljokaz iz Jablanice.

Ostaje da se još ukratko vidi u kakvom je odnosu bila cesta, kojoj je pripadao miljokaz iz Jablanice, prema podacima izvora i prema antičkoj (rimskoj) cestovnoj mreži u širem području oko Siscije.

Domne mora pripisati Karakali), VI 62 i 1065 i X 7228 — ali u neskrtačenoj formi: *pius felix invictus Augustus*).

²⁷ Ilirik je bio vjeran Makrinu. O tome svjedoči i srazmjerno velik broj spomenika u njegovu čast. Na Balkanu se sačuvalo iz Makrinove jednogodišnje vladavine 21 miljokaz. Cf. Šašel, n. dj., 272, bilj. 22 i sl. 4. Svakako i jedan od razloga Elagabalova

putovanja u Panonije treba tražiti upravo u toj odanosti ovih krajeva njegovu protivniku. Cf. Šašel, p. 274.

²⁸ Ako je razlog careva putovanja obilazak legija, onda je logično da je posjetio ne samo Petovij nego i ostale logore stacioniranih legija (*Aquincum, Brigetio, Carnuntum*), i neke logore augzilizarnih trupa duž Dunava.

Ako (zasad) i nema dokaza da je novi miljokaz nađen *in situ*, njegovo stajalište bilo je svakako negdje u relativnoj blizini mjesta nalaza, što znači da je pripadao cesti koja se provlačila kroz prodolicu između Kozare i Prosare, a ta se mora identificirati s cestom Tab. Peut. (V—VI 4): *Siscia — Ad Pretorium XXX Servitio XXIII Urbate XXXIII* (prijelaz preko Save) *Marsonie — Ad Basante XX Saldis* (prijelaz preko rijeke) *XVIII Drinum fl. XVIII* (prijelaz preko rijeke) *Sirmium*.²⁹ To je po Tabuli jedina direktna veza Siscije i Sirmija, dok Itin. Ant. (260) ima cestu *per Sisciam Sirmi*, ali preko postaje *Varianis* (260, 3).³⁰

U nauci su o toj komunikaciji postojala razna mišljenja. Koliko mi je poznato, prvi su o cesti uzduž Save pisali Premerstein i Patsch. Dok je Premerstein gradnju ove ceste stavio u »klaudijsko-flavijevsku epohu«, Patsch je njezinu gradnju doveo u vezu s Klaudijevom cestom preko Graba, Resanovaca i Unca i datirao u 47/48. godinu. Po Patschu je ulazna točka ove ceste u Bosnu bila kod Dubice, a izlazna kod Rače, ali joj trasa kroz Bosnu nije pronađena.³¹ Kod Ballifa je ova komunikacija ucrtana kao nesigurna,³² dok je, čini se, Brunšmid držao da je ovo nastavak ceste koja je iz Siska preko Meminske, Utolice i Bačina vodila do Dubice.³³ Pašalić ovim pravcem vodi komunikaciju lokalnog karaktera, koja je navodno dolazila iz rudarskog distrikta na Sani, a podatak Tabule potpuno zanemaruje.³⁴ U ispravnost Tabule sumnjao je i D. Sergejevski, ali se njegovi prigovori, zbog kojih cestu premješta na lijevu obalu Save, odnose više na dio Posavine od Šamca do Brčkog, gdje nije pronašao *in situ* nikakve tragove rimske ceste.³⁵ Međutim, kada je u pitanju Posavina između Une i Vrbasa, pa i dalje do ušća Bosne, te sumnje demantiraju ostaci značajnih aglomeracija i miljokazi iz okolice Dubice, posebno novi miljokaz iz Jablanice.³⁶ Naime, i pored neospornih netočnosti i lakuna Tabule — npr. nesigurni prijelazi preko Save, ispuštene milijacije, netočna hidrografija — ipak se ne može sumnjati u osnovni podatak, a to je samo postojanje jedne ceste duž Save. Uostalom, to je i jedina cestovna veza *Siscia — Sirmium*, tradirana na Tab. Peut.! Izgleda da je teren uz lijevu, slavonsku stranu Save i u antici bio podvo-

²⁹ K. Miller, *Itineraria Romana. Römische Reichswege an der Hand der Tabula Peutingeriana*, Stuttgart 1916, segment V — VI 4.

³⁰ Antonini Augusti *Itineraria provinciarum et maritimum*, ed. O. Cuntz, p. 39. To je u stvari jednim dijelom linija *Siscia Mursam m. p. CXXXIII: Siscia XXIII Varianis XXX Aquis Balissis XXV Incero XXIII Stravianis XXX Mursa* (Itin. Ant. 265,5—10).

³¹ GZM 1902, p. 395, 406 i 409 — 411. Mišljenje Premersteinovo citirano je po Patschu, n. mj.

³² *Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina*, I, Wien 1893, na priloženoj karti. Potrebno je istaći da Ballifu, nisu još bili poznati miljokazi iz okolice Dubice, koji su objavljeni istom 1898. g.

³³ Brunšmid u bilj. 2 dodaje: »Ovoj će cesti (misli na odsjek Sisak—Dubica) pripadati valjda onaj potez između Moštanice i Mošćenice, koji je na karti gen. štaba označen kao »Römerstrasse«, VHAD III, 1898, 199, bilj. 2. To neće biti točno, jer onaj potez pripada cesti *Siscia*—dolina Une odnosno Lika. Usp. bilj. 47.

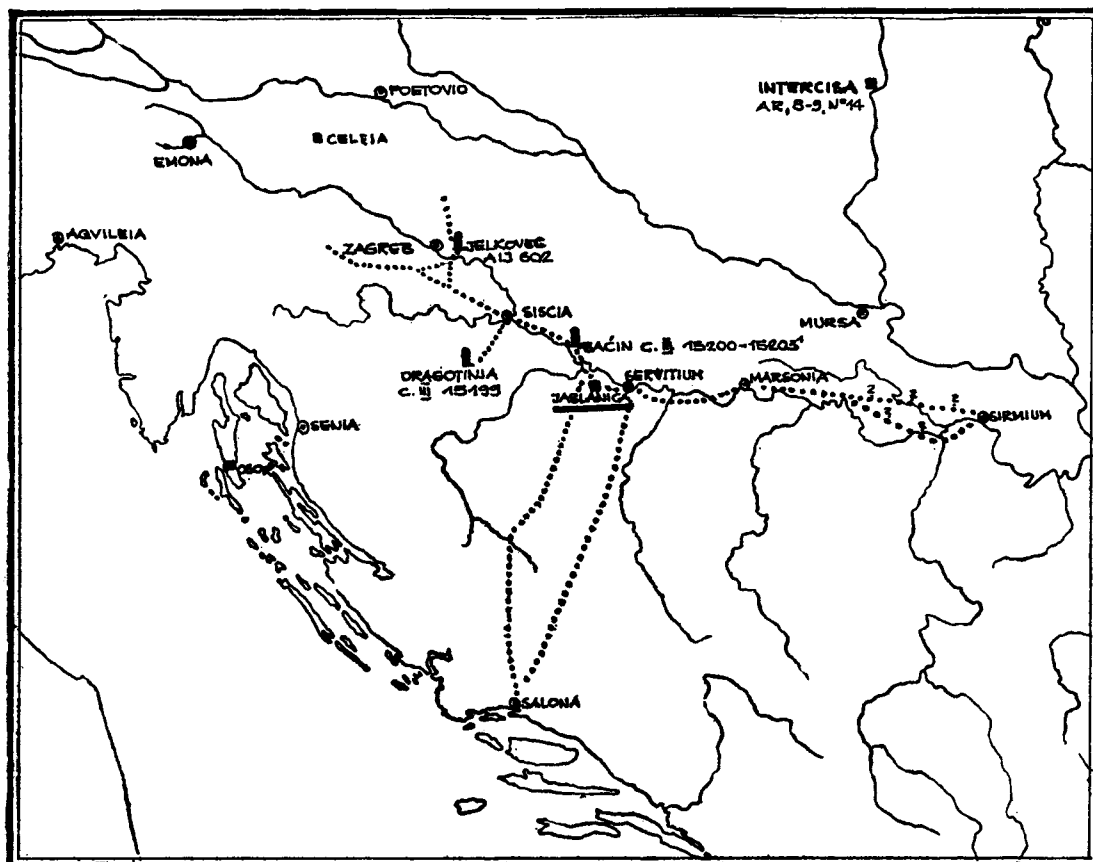
³⁴ Naselja, 27 i Naše starine III, 69.

³⁵ *Ad Basante*, GZM, 1958, 261—265, s kartom od Marsonije do Sirmija.

³⁶ Značajnije antičke aglomeracije, možda upravo u vezi s ovom komunikacijom, bile su u Dubici, Podgracima, Bos. Gradiški i, vjerojatno, u Srpcu. Cf. I. Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji* (dizertacija, rukopis), p. 115—119 i 148—149.

dan, kao što je i danas (Lonjsko, Jelas i Crnač polje), pa se cesta uklanjala plavljenjnoj ravnici pored Save.³⁷

Kada je riječ o odsjeku Siscia — Servitium, miljokaz iz Jablanice, potvrđuje Patschovo mišljenje o tzv. posavskoj itinerarskoj cesti Siscia — Sirmium, jer sva je prilika da pripada istoj onoj komunikaciji s koje potječu od ranije poznati milijarni stupovi iz Baćina i Dubice:

Sl. 2

1. *M. Aurelius Antoninus pius Aug. fel. Parthicus* (Caracalla), iz Gornjeg Baćina (213. g. n. e.).³⁸

2. *C. I. Vero Maximino . . . et C. I. Vero Maximo*, iz Baćina (236. g.).³⁹

3. *C. Vibii Gallus et Volusianus Augg.*, iz Potoka u Slabinji (iz 251—253. g.).⁴⁰

³⁷ Kakva je u rimsko doba bila hidrografska situacija u Slavoniji, posebno u Posavini, ne znamo. Brunšmid, u studiji *Colonia Aurelia Cibale*, VHAD VI, 1902, 117—118 iznosi mišljenje da je Sava do Vinkovaca tekla — ne zna se kada — koritima Biđa i Bosuta i dalje Bosutom do ušća.

³⁸ CIL III 15203 = Brunšmid, VHAD IX, 1906/7, 148, br. 286.

³⁹ CIL III 15203¹ = Brunšmid, VHAD III, 1898, 198 = VHAD IX, 148, r. 287.

⁴⁰ CIL III 15201 = Brunšmid, VHAD III, 1898, 197 = VHAD IX, br. 288.

4. *Flavio Valerio Severo nobilissimo Caesare*, iz Bačina (305/6. g.).⁴¹

5. *Valentiniani et Valentis Augg*, iz Dubice (364—375. g.).⁴²

Natpisi na navedenim miljokazima obilježavaju vremenski raspon od 150 godina, od početka III do polovice V stoljeća. Cesta je, dakle, već postojala u Karakalino doba, ali se epigrafskim sredstvima ne može odrediti vrijeme njezine gradnje. Brunšmid je trasu ove ceste identificirao sa seoskim putem koji iz Dubice kosom brežuljaka vodi preko Bačina, Utolice i Meminske prema Sisku,⁴³ dok joj se na bosanskoj strani trasa još ne može odrediti, jer nije ispitano područje kojim je prolazila.

Na miljokazima cara Gala iz Potoka (Slabinja) i cezara Flavija Severa iz Bačina, koji je jedini nađen *in situ*, označena je i milijacija, i to na Galovu XXX m. p., a na onom cezara Severa XXXVIII m. p., dok je Valentinijanov kamen iz Dubice označen sa X[L]II m. p. a Siscia, a to odgovara faktičnoj udaljenosti od Siska do Dubice, od oko 63 km. Po Patschu, cesta je u današnju Bosnu ulazila kod Dubice,⁴⁴ ali na Tabuli taj prijelaz preko Save nije označen. Na slavonsku stranu se vraćala, sudeći po Tabuli, negdje između Urbate (Srbac na ušću Vrbasa) i Marsonije (Slav. Brod).⁴⁵

Prema zapadu je Siscia bila povezana itinerarskom cestom (Tab. Peut., IV—V/5) s Akvilejom preko Emone. Pravac te ceste određuju Severov miljokaz kod Bregane (C. III 4623) i novi miljokaz Antonina Pija iz Čateža (Acta archaeol. XI—XII, 28, sl. 3) i miljokazi na relaciji *Neviodunum — Emona* (C. III 4616—4624 i 11325). Negdje između putnih stanica *Quadrata — Neviodunum* trebala bi se po Itin. Ant., 272—274: *Siscia XXI Ad Fines XIII Quadrata XIII Romula X Bibium X Arupio X Avendone XVIII Senia* od posavske komunikacije odvajati cesta u pravcu Senja, ali se tu po svoj prilici radi o kontaminaciji podataka dviju komunikacija, one na potezu *Romula—Siscia* (Tab. Peut.) i one kroz Liku, na odsjeku *Arupium—Siscia*. Prema tome na Itin. Ant. je ispao krak ceste od Arupija (zapravo od postaje *Bibium*) do Siska, a odgovarao bi onoj prometnici koja je vodila preko Dragotine (v. dolje).

Siscia je bila vrlo dobro povezana cestama sa svim krajevima carstva. Osim magistralne komunikacije *Aquileia — Emona — Siscia — Sirmium — Naissus* (Tab. Peut.), i dalje, o kojoj je bilo govora, Siscia je — preko Andautonije (*Dautonia*, Itin. Anton. 266)⁴⁶ i stanica *Pyrrri* i *Aqua Viva* — bila povezana i s Petovijem (*Poetovione Siscia m. p. C*, Itin. Anton. 265—266), odnosno s podravskom itinerarskom komunikacijom *Poetovio — Mursa* (Tab. Peut. i Itin. Anton) i cijelim sustavom panonskih i noričkih cesta. S druge strane, sudeći po miljokazu Septimija

⁴¹ CIL III 15202 = Brunšmid, VHAD III, 1898, 195 = VHAD IX, br. 289.

⁴² CIL III 15200 = Brunšmid, VHAD III, 1898, 196 = VHAD IX, br. 290.

⁴³ VHAD III, 1898, 199 i 1906/7, 148.

⁴⁴ GZM 1902, 409.

⁴⁵ Usp. mišljenje D. Sergejevskog, dj. nav. u bilj. 35.

⁴⁶ Identična s *mun. Andautoniensium* u Ščitarjevu kraj Vel. Gorice, istočno od Za-

greba. Municipality Andautonije potvrđen je natpisima CIL III 4008, 4010 u kojem se spominje *res p(ublica) Andaut(oniensium)* i 4011. Cf. V. Hoffiller u. B. Saria, Antike Inschriften aus Jugoslavien, I, p. 212—218, br. 474, 477 i 478. — Miljokaz s ceste *Poetovione Siscia* (Itin. Anton. 265, 11—266,3), s oznakom milijacije *a Siscia m. p. XXX*, pronađen je u Jelkovcu, oko 5 km sjevernije od Ščitarjeva (sl. 2).

Severa i Karakale iz Dragotine, južno od Gline, jedna cesta je vodila i prema jugu, povezivajući Sisciju s jedne strane, s Likom, a s druge s dolinom Une, do velikih željeznih rudišta na Sani i Japri.⁴⁷ Ovoj bi komunikaciji mogao pripadati onaj potez ceste (označen kao »Römerstrasse«) s austrijske generalštabne karte između Mošćenice i Moštance, južno od Siska, koji spominje i Brunšmid. S Dalmacijom je Siscija bila povezana još s dvije ceste: onom koja je iz Bos. Dubice dolinom Sane i Unca, i drugom koja je preko Jablanice, Bos. Gradiške (*Servitium*) i Banje Luke, vodila u Salonu, a s koje upravo potječe i novi Elagabalov miljokaz⁴⁸ (sl. 2).

Sasvim je neizvjesno da li je Siscia s Marsonijom bila povezana i lijevom obalom Save, iako je slavonska Posavina najprirodniji i najkraći put. Na tom pravcu nisu evidentirani tragovi rimske ceste. Tim su pravcem ceste Tabule vodili Tomaschek i Mayer, ali za takvo hodološko rješenje — osim spekulativnih razmatranja — nisu našli materijalnih potvrda.⁴⁹ Pruge *Siscia — Sirmi* (Itin. Anton. 260) i *Siscia Mursam m. p. CXXXVIII* preko stanica *Varianis* i *Aquis Balissis* (Itin. Anton. 265) vodile su sjevernijim pravcem. Naprotiv, za cestu bosanskom Posavinom, između Kozare i Prosare, ne govori samo Tabula nego i materijalni ostaci antike, napose novi Elagabalov miljokaz iz Jablanice pod Kozarom.

POPIS SLIKA U TEKSTU

Sl. 1 Elagabalov miljokaz iz Jablanice — sadreni odljev natpisa.

Sl. 2 Sistem rimskih cesta u području Siska (*Siscia*): ○ Capita viarum, ⊥ Loca miliariorum, ■ Miliare Elagabali pos.

POPIS I SADRŽAJ TABLI

Tabla I

Elagabalov miljokaz iz Jablanice (gornji dio)

Tabla II

Tabula Peutingeriana, segment cesta oko Siscije (*Siscia*).

⁴⁷ CIL III 15199. Cf. Hoffiller-Saria, AIJ, 279, br. 608, gdje lekciju milijacije [*a*] *Sisc(ia) m. p.*] *XIII* vjerojatno treba korigirati u *m. p. X]XIII* u skladu s Brunšmidovim čitanjem u Corpusu. Nema naime podataka da bi ovaj miljokaz bio dovučen u Dragotinu s 13. milje južno od Siska. Ta bi udaljenost mogla odgovarati distanciji Siscia — Dragotina, ali ne suvremenom cestom preko Gline koja iznosi 49 km nego kraćim pravcem, istočnije od Vlahovića, možda preko Vel. i Mal. Graca. Naime, ostaci rimske ceste na potezu Mošćenica — Moštance (karta gen. štaba Z. 24 col. XIV) pokazuje da rimska cesta Sisak — Dragotina nije išla preko Gline nego kraćim, istočnijim pravcem. — O rudnicima na Sani,

usp. D. Sergejevski, Rimski rudnici željeza u sjeverozapadnoj Bosni, GZM 1963, 86—99, i I. Bojanovski, Severiana Bosnensia, Clanci i građa za kulturnu historiju istočne Bosne, Tuzla, 1972, knj. IX, 37—50.

⁴⁸ Usp. I. Bojanovski, Dolabelin sistem ceste u rimskoj provinciji Dalmaciji, 115—119, 306—310 i priložena karta.

⁴⁹ W. Tomaschek, Die vorskawische Topographie der Bosna, Herzegowina, Crna Gora und der angrenzenden Gebiete, u Mittheilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien, 1880, 499. A. Mayer, Staroilirske studije, u Nastavnom vjesniku 1933/34, 46. Isti, Die Sprache der alten Illyrier, I, 78, s. v. *Basant*.

R É S U M É

UN NOUVEAU MILLIAIRE D'ELAGABAL PROVENANT DE
LA BOSNIE SEPTENTRIONALE (VALLÉE DE SAVA)

En 1946, on a trouvé en Bosnie de Nord-Ouest une nouvelle borne milliaire d'Elagabal, dans la ligne Sud-Est de la montagne Prosara. Le site en est éloigné quelques 15 km au Sud de la Save. D'après les données obtenues de la part des spécialistes du Musée de la Bosanska Krajina à Banja Luka, ce milliaire est trouvé dans la vallée située entre les montagnes Prosara et Kozara qui ouvre le seul défilé naturel pour rattacher les bassins des fleuves Una et Vrbas. Le lieu de trouvaille de cette borne milliaire se trouve dans la circonscription du village de Jablanica, au Nord de Kozara (Fig. 2).

La hauteur du milliaire mesure circa 1,20 m, et le diamètre en est 0,32 m. Le milliaire a été fendu en deux dans le Musée.

Tenant compte des formes géomorphologiques du terrain et des trouvailles archéologiques antérieures, il est probable que le milliaire se trouvait »*in situ*« jusqu'il ne fût pas déterré sur un champ par M. D. Lukač, en ce temps-là conservateur du Musée de la Bosanska Krajina à Banja Luka.

L'inscription en est très détériorée ce qui est le résultat d'un effacement (»*damnatio memoriae*«), mais elle peut être tout de même reconstruite à la base des éléments *Magni fil(ius)*, *Severi nepo(s)* et de *pius felix Augustus*. Cette borne milliaire portait le nom de l'empereur M. Aurelius Antoninus, connu aussi sous le nom d'Elagabal (218—222). D'après la forme et le contenu, elle est le plus rapprochable aux bornes milliaires provenant de la Genève (C. XII 5537; Espérandieu 650) et de Prévessin (C. XII 2,2, pag. 693). Chacune parmi les quatres lignes de l'inscription faisait un tout syntactique et du contenu. Dans la ligne nro 1 et 2, après la titulature *Imp. Caes.*, sont notés les *maiores*, et précisément dans la ligne 1 la filiation (*divi Antonini filius*), et dans la ligne 2 sa continuation (*divi Severi nepos*). C'est ainsi qu'on voulait faire ressortir la légalité de cet empereur-usurpateur qui vint au pouvoir au moyen d'un »pronunciamento« et de la ruse de sa grand'mère Julie Maesa et de sa mère Julie Soemias qui firent ébruiter que le prêtre du dieu Elagabal à Emessa, ayant 14 ans, était le fils naturel de l'empereur Caracalla qui parmi les soldats était très populaire. La formule officielle du nom de l'empereur avec sa titulature est donnée dans les lignes 3 et 4, et précisément le nom de l'empereur dans la ligne 3 (*M. Aur. Antonin.*? et sa titulature dans la ligne 4 (*p. m., tr. pot. III, cos. II, p. p.*).

Si la lecture du texte »*tr. pot. III cos. II*« est exacte, la borne milliaire a été érigée en 219, la même année que les bornes de la Suisse, de Lindek, de *Celeia* (Celje). Ceci veut dire que la borne a été érigée la même année dans laquelle tombe le voyage de l'empereur à travers les deux Pannonies (Dio Cass. 80, 3, 2).

Déjà J. Šašel a déterminé l'itinéraire de l'empereur, à la base du milliaire de Lindek (*Celeia*) et de l'analyse de deux inscriptions provenant des régions danubiennes (*Troesmis, Naissus, Mursa, Aquincum* et *Poetovio*): *Naissus — Mursa*

— *Poetovio* — *Celeia* — *Emona*.¹⁶ Si nous acceptons la méthode de Šašel, Elagabal devait voyager à travers *Siscia* et *Jablanica* à *Salona*, étant donné que la borne de *Jablanica* se trouvait sur la ligne de communication qui liait *Salona* avec *Siscia*. Cependant la trace de l'itinéraire d'Elagabal, comme elle a été déterminée de la part de Šašel, et avec précaution acceptée de la part de Mocsy,¹⁸ doit être accueillie avec réserve parce qu'elle est en contradiction avec le milliaire d'Inter-cisa, érigé lui aussi en honneur d'Elagabal déjà en 218 et qu'il n'était pas connu de la part de Šašel.¹⁹ Et comment de suite expliquer le milliaire d'Osor²¹ et ceux provenant de la Suisse qui proviennent ils aussi de l'année 218?

L'auteur prétend que toutes les milliaires ne peuvent être employés pour reconstruire l'itinéraire de l'empereur de 219, comme aussi pour déterminer l'année où les routes ont été réparées, à l'occasion de ce voyage. Ils sont au contraire l'expression de la loyauté des sujets comme aussi les autels relativement nombreux »*pro salute Elagabali*« (v. le tableau synoptique) provenant de *Troesmis*, *Mursa*, *Aquincum*, etc. En connection avec ces faits est apporté par l'auteur aussi l'autel à l'inscription: *SIM(ithrae) pro salute Imp. Caesar(is)...* (C. III 3958), de *Siscia* et qui est attribué d'après la formule »*p. f. Aug.*« à Elagabal, au lieu de *Caracalla*.²⁶ La plupart des inscriptions d'Elagabal provenant de l'Illyricum où *Macrinus* a été très bénévolement accepté, sont l'expression de la volonté de contenter l'empereur (*captatio benevolentiae*).²⁷

Cependant, quand on parle des provinces à travers lesquelles l'empereur voyageait en 219, il faut penser que quelques routes ont été réparées à cette occasion et qu'en même temps on a érigé les milliaires en honneur de l'empereur ou par ordre de l'administration de l'empereur. C'est ainsi que l'auteur propose un autre itinéraire de l'empereur: *Naissus* — *Sirmium* — *Mursa* — *Inter-cisa* — *Aquincum* — *Carnuntum* (?) — *Poetovio* — *Celeia* — *Siscia* — *Jablanica* — *Salona* — *Roma*. Quelle était la raison pour laquelle l'empereur voyageait par cet itinéraire et non par un autre beaucoup plus court, par mer, c'est-à-dire pas l'itinéraire *Nicomédia—Rome*? Nous pouvons seulement conjecturer que la raison principale de cet itinéraire était la visite des légions pannoniennes qui avaient accepté le contre-empereur, à ce temps déjà détrôné, et le désir de *Julie Maesa* de montrer Elagabal aux soldats, Elagabal qui se proclama pour neveu de *Septimius Severus* qui justement par les légions pannoniennes en 193 a été proclamé à *Carnuntum* pour l'empereur, et d'accepter ainsi le soutien et la sympathie de ces légions.²⁸

La route sur laquelle se trouvait la borne milliaire de *Jablanica*, doit être identifiée avec la route de *Tabula Peutingeriana Siscia — Servitio — Sirmium* (V—VI 4). *Pašalić* et *Sergejevski* mettaient en doute les données de *Tabula*, mais *Premmerstein* et *Patsch* considèrent que l'existence de cette route est sûre. Elle est en réalité le prolongement de la route allant de *Siscia* à *Dubica* de laquelle ont été conservées les bornes milliaires près de *Baćin* et à *Dubica* même (*Caracalla*, *Maximinus*, *Vibius Gallus*, *Flavius Valerius Severus* et *Valentinianus*). Cependant, la partie de cette route appartenant à la Bosnie n'est pas explorée jusqu'ici. Le »*caput viae*« de cette route est *Siscia*, un carrefour important de cette région d'où par *Emona* on arrivait à *Aquilée*, par *Quadrata* à *Senia* et *Aquilée*, par *Glina* à *Lika* et

Pounje (le bassin de Una), où siégeaient dans la vallée de Japra et Sana des importantes mines de fer, par Dubica à *Salona*, par *Servitio* à *Sirmium* et par *Andautonia* à *Poetovio* (Fig 4). Pour l'existence de la route *Siscia* — *Marsonia* de la côte gauche de la Bosnie (Tomaschek, Mayer) il n'y a pas de preuves matérielles tandis que pour l'existence de la route de la côte droite de la Save (Tab. Peut.), à travers la Bosnie, parlent les agglomérations, et surtout le milliaire de Jablanica.

LISTE DES FIGURES

Fig 1 Le milliaire de Jablanica — le coulage en plâtre de l'inscription.

Fig 2 Le système des routes romaines sur le territoire de *Siscia*

○ capita viarum   ⊥ loca miliariorum   ■ miliare Elagabali pos.

LISTE ET CONTENU DES PLANCHES

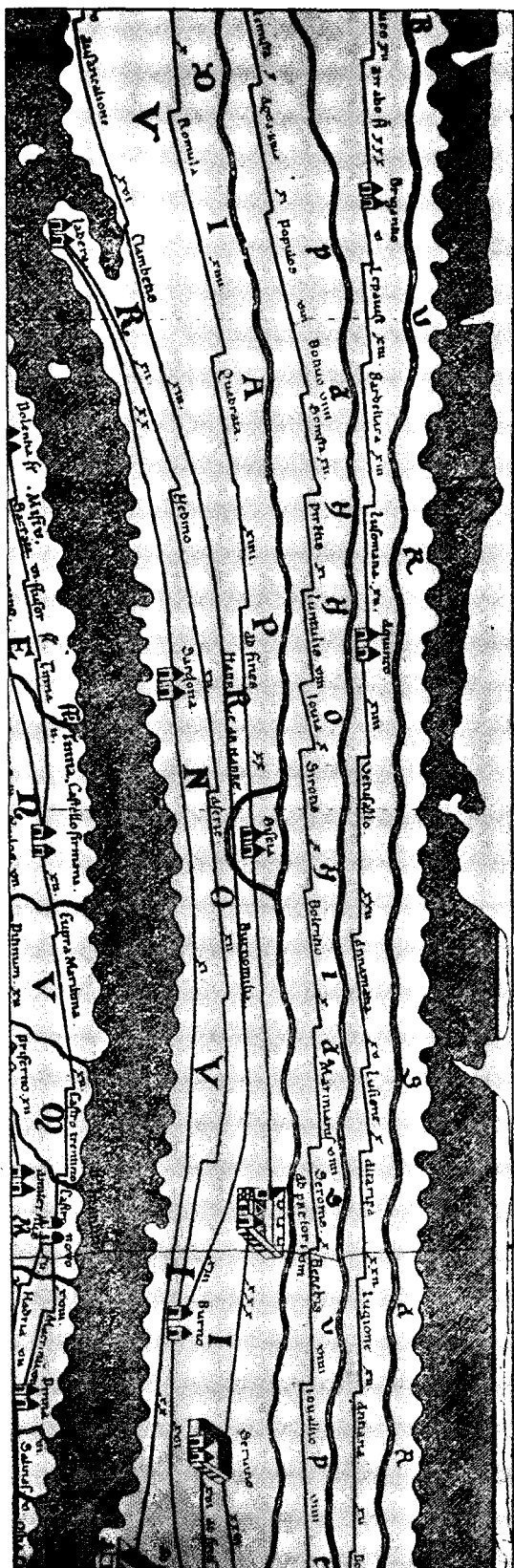
Planche I

Le milliaire de Jablanica (la partie supérieure)

Planche II

Tabula Peutingeriana, le ségment *Siscia*.

V4

5

VII

ZDENKO VINSKI

O ROVAŠENIM FIBULAMA OSTROGOTA I TIRINŽANA POVODOM RIJETKOG TIRINŠKOG NALAZA U SALONI

Kasnoantička Salona relativno je škrto arheološko nalazište s obzirom na ostavštinu germanskih došljaka koji su boravili u tom velegradu. Sporadično sačuvani elementi njihove prisutnosti mogu se slijediti kako po skupnim i pojedinačnim nalazima novca barbarskog kova, koji su uglavnom neobjavljeni, tako i prema slučajnim nalazima seobe naroda iz urbanog naselja ili iz uništenih grobova u Saloni i njezinu ageru, dok su na istom terenu ustanovljeni znatno brojniji, pretežno neobjavljeni nalazi barbarizirano-kasnoantičkog i ranobizantskog obilježja, koje pripisujemo prvenstveno romaniziranim starosjediocima.¹ Kratkotrajna epizoda vlasti skirskog uzurpatora Odoakra u rimskoj provinciji Dalmaciji (481—493) — uključivši i kasnorimsku panonsku Saviju — nije ostavila arheološke tragove,² ali je vrijeme vladanja Teoderika Velikog (493—526) i njegovih nasljednika u Italiji ipak arheološki dokumentirano odredivim ostrogotskim fundusom

Opaska: Termin »fibula« upotrebljavamo tijekom rasprave veoma često i zbog toga kao skraćenicu samo u smislu lučne fibule seobe naroda; fibule koje nisu lučne navodimo gdjekad, ali s popratnom tipološkom determinantom. Koristimo se uvriježenom skraćenom terminologijom, tako npr. noga fibule i glava fibule, a u izuzetnim slučajevima, da izbjegnemo u kontekstu pojmovnu nejasnoću, također arhaizmom »zaglavna pločica« kao terminološkim sinonimom za glavu fibule. — Grobne cjeline ne reproduciramo, izuzevši tri groba sumarno prikazana u bilješkama 81, 83 i 146.

¹ Vidi poblježe Z. Vinski, *Autochthone Kulturelemente...*, Simpozijum »Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slovena«, Mostar 1968, Centar za bal-

kanološka ispitivanja, knj. 4, ANUBH pos. izd. XII, Sarajevo 1969, 172 sqq. (dalje skraćeno: Z. V., Mostar). — Pripominjemo da smo na Simpoziju »Disputationes Salonitanae«, Split 1970, održali predavanje o toj tematici, a pripremamo o njoj opširnu raspravu pod naslovom »Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog supstrata«.

² Iznimno se može spomenuti iz Savije solidus Zeno-Odoakar (kovnica Ravena, cf. W. Wroth, *Brit. Mus. Cat. coins Vandals, Ostrogoths a. Lombards*, 1911, XXX, tab. V, 2), grobni nalaz nekropole 6. st. u Kranju (iskopavanje 1901. g.), cf. J. Szombathy, *Mitt. d. Central-Comm. III. F. I*, 1902, 231, — F. F. Kraus, *Die Münzen Odovacars u. d. Ostgotenreiches in Italien*, 1928, 51, 53, Tab. I, 5. — Vidi ovdje bilješku 30.

na dalmatinsko-savijskom arealu.³ Maločas smo upozorili na to da je iz Salone sačuvan začudo samo mali broj arheoloških nalaza izrazito ostrogotske pripadnosti, uključivši one istovremene nalaze seobe naroda, koji su vjerojatno mogli biti u ostrogotskoj upotrebi, pored evidentiranog postojanja znatnog broja neobjavljenog ostrogotskog novca, unutar i izvan Salone,⁴ kao metropole prostranog dalmatinsko-savijskog područja za barem četrdesetak godina ostrogotske vlasti. Vremenu vladanja Teoderika Velikog valja, po našem mišljenju, pripisati fibulu, koju ovdje želimo objaviti i tim povodom započeti naše razmatranje.

Arheološki muzej u Splitu čuva primjerak fibule, nađene tijekom 19. stoljeća negdje u Solinu, vjerojatno unutar gradskih bedema Salone, bez bližih podataka o mjestu i okolnostima nalaza; fibula je od srebra, s tragom pozlate, ukrašena rovašenim ornamentom; glava je oblikovana poput dviju antitetičnih lunula, oširoki vrat je neznatno zaobljen i jedva uzdignut, s blago svedenim hrptom; noga je rombičnog oblika i oštećena jer joj nedostaje završetak; dužina sačuvanog dijela fibule iznosi 3 cm (tab. I, 1).⁵ Funkcionalno fibula predstavlja ženski nakit seobe naroda nesumnjivo germanske pripadnosti.

Osobitost na ovom primjerku nakita je specifično oblikovanje glave fibule približno u obliku antitetičnih lunula, tj. na zaglavnoj pločici fibule uočljiva su na obim stranama po dva šiljka i konkavno uvučeni rubovi. Taj se osebujan oblik naziva u inozemnoj literaturi tip fibule »u vidu kliješta« (na koja navodno podsjeća takav oblik glave) i reprezentira jedan od specifičnih tipova, tj. jednu

³ Za Dalmaciju cf. Z. V., Mostar, 173, sqq., n. 14—22, 180, n. 45—48, 183 sq., n. 58—70. — Za Savijsku valja navesti dijelom objavljene grobne nalaze ostrogotske pripadnosti iz kompleksne nekropole Kranj i iz nedavno otkrivenog kompleksnog manjeg groblja Ljubljana-Dravljje, cf. Z. Vinski, Actes du VIIIe Congrès ISPP, Beograd 1971, tome I, 253—262 (dalje skraćeno: Z. V., Congres 1971). — Pored toga dolaze u obzir i pojedini nalazi iz kasnoantičke Siscije, o kojima će biti riječi drugom prilikom. — Za historijsku lit. o Dalmaciji vidi ovdje bilješku 30.

⁴ Salonitanski ostrogotski nalazi su ovi: šljem tipa Baldenheim kao urbani naseobinski nalaz, popraćen novcem Justinijana I (publ. B. Gabričević, Peristil II, 1957, 49 sq., n. 6; cf. F. Bulić, Bull. dalm. XXXI, 1908, 164, no. 19), nadalje iz Rieglova djela 1 veća kopča za pojas (publ. A. Riegl, Die spätrömische Kunst-Industrie, I, 1901, 169, tab XXI, 2 = ovdje sl. 5), moguće dolaze u obzir kloazonirani ukrasi nađeni u salonitanskom ageru, tako privjesak iz Kaštel-Sućurca (publ. A. Riegl, o. c., 221, tab. I, 8) i aplika iz Brda kod Splita (publ. Z. Vinski, Vjesnik Arh. muz. Zagreb 3. ser. III,

1968, 112, tab. I, 34), a svakako 2 unutar Salone nađene fibule oblika cikade (publ. Z. Vinski, Jahrb. RGZM 4, 1957, 140 sqq., fig. 12 i 13), zatim nekolicina neobjavljenih vjerojatno ostrogotskih predica, itd. — Za novac ostrogotskoga kova iz neobjavljenih ostava germanskog i istočnorimskog novca (npr. *Salona-Porta Caesarea*) kao i za pojedinačne nalaze ne postoje još konačni tipološki i brojčani podaci; taj materijal čuva Arheološki muzej u Splitu, cf. M. Abramić, Gli Ostrogoti nell' antica Dalmazia, Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo III, I Goti in Occidente (Spoleto 1955), 1956, 38. — Preciznije o novcu cf. I. Marović, Numizmatičke vijesti XIII, 24, 1966, 39. — Cf. Z. V., Mostar, 180 sq.

⁵ Zahvaljujemo upravi Arheološkog muzeja u Splitu na dozvoli objave fibule seobe naroda, inv. br. H-848 (tab. I, 1). — Na postojanje te fibule upozorili smo prije, s najsumarnijom atribucijom i datiranjem: Z. Vinski, Arh. vestnik XI—XII, 1960—1961, 228. — Isti, Atti del VI Congresso ISPP Roma 1962, vol. III, 1966, 151. — Isti, Liber Io. Kostrzewski octogenatrio etc., 1968, 321, n. 36.

seriju tzv. tirinških fibula seobe naroda.⁶ Drugi specifični tip, tj. drugu seriju tzv. tirinških fibula sa zaglavnom pločicom oblikovanom od dviju antitetično komponiranih glava ptica grabilica, spominjemo zbog toga jer je također ustanovljen na teritoriju Jugoslavije. Navedena inozemna literatura razlikuje još nekoliko tipoloških varijanata tirinških fibula, ali ih ovdje izostavljamo, jer nisu značajne za naše izlaganje. Tirinške fibule jedne i druge tipološke serije ne mogu se povezati s nijednom od ostalih tipoloških i regionalnih većih ili manjih skupina germanskih fibula seobe naroda; nastale su u srednjoj Evropi, i to tip »u vidu kliješta« vjerojatno prema markomanskim uzorima 5. stoljeća u Češkoj, a tip s antitetičnim glavama ptica grabilica možda pod istočnogermanskim utjecajem u Tiringiji. Dandanas je jasno dokazano da je radioničko ishodište jedne i druge tipološke serije fibula bilo na području tirinške države kasnog 5. i 6. stoljeća, koja je 531. godine dospjela pod franačko vrhovništvo.⁷ Tirinške fibule većinom su manjih dimenzija, s karakterističnim obilježjem zaglavnih pločica, a njihovo pojavljivanje izvan Tiringije tumači se u literaturi kao evidentan neposredni ili posredni tirinški utjecaj. Poblizi historijski i arheološki podaci s popratnom dokumentacijom mogu se naći u navedenoj literaturi;⁸ u njoj se ukazuje na srednjoevropsku koncentraciju i na rasprostranjenost tirinških rovašenih fibula po Evropi, dijelom daleko od historijski mogućeg kretanja Tirinžana, također na osnovi kartirane statistike nalaza, ali nju ovdje ne rekapituliramo. Valja upozoriti na to da navedena literatura nije registrirala arheološke nalaze tirinških fibula s teritorija Jugoslavije, pa ih ovom prilikom navodimo.

Uz fibulu iz Salone (tab. I, 1) ukazujemo na njezinu koliko znamo jedinu postojeću tipološku paralelu u Jugoslaviji, a to je pojedinačni primjerak već objavljene brončane fibule (tab. I, 2) s nalazišta *Burgenae* odnosno Novi Banovci u Srijemu,⁹ sa zaglavnom pločicom tipološki analognom solinskoj fibuli, iako je noga novobanovačke fibule, uska i poduža, srednjoevropskog obilježja. Nalazište je poznato po mnoštvu antičkog materijala, kao i nalaza seobe naroda, dijelom istočnogermanske, bilo ostrogotske bilo gepidske pripadnosti, na kasnoantičkom lokalitetu zvanom »Purger« odnosno urušenom rimskom kastrumu *Burgenae* na panonsko-dunavskom limesu.

Tirinške fibule zastupljene su s još dva primjerka u golemoj iako djelomično objavljenoj nekropoli nalazišta *Carnium-Kranj*,¹⁰ poznatoj kao najveće groblje na

⁶ Navodimo glavnu lit.: N. Åberg, Die Franken u. Westgoten i. d. Völkerwanderungszeit, 1922, 116, sq., 123 sqq. — H. Kühn, Schumacher-Festschrift, 1930, 343, sqq. — K. Ziegel, Jahresschrift f. d. Vorgesch. d. sächsisch-thüringischen Länder XXXI, 1939, 21 sqq. — B. Schmidt, Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland etc., 1961, 128 sqq. (dalje skraćeno: B. Schmidt, 1961). — W. Schulz, Alt-Thüringen VI, 1963, 499 sqq. — H. Kühn, Die germanischen Bügelfibeln d. Völkerwanderungszeit i. d. Rheinprovinz etc., 1965, 177 sqq., 185 sqq. — B. Svoboda, Čechy v době stehování ná-

rodů etc., 1965, 152 sqq.

⁷ O Tirinžanima i historijskim prilikama cf. L. Schmidt, Die Westgermanen, 1970, 321—344. — Cf. B. Schmidt, 1961, 181 sqq.

⁸ Vidi lit. ovdje u bilješki 6 i J. Werner, Berichten van de Rijksdienst etc., VI, 1955, 75 sqq.

⁹ Z. Vinski, s. v. Novi Banovci u katalogu Seoba naroda etc., 1962, 83, no. 13, fig. 12 (katalog dalje skraćeno: S. N.).

¹⁰ Nekropola Kranj istraživana je na mahove i nije u cijelosti ni sustavno objavljena; za glavne arheol. značajke s lit. cf. Z. V., Congrès 1971, 253—261.

redove epohe seobe naroda 6. stoljeća u Jugoslaviji. Jedan je primjerak samo ulomak rovašene fibule (tab. I, 3), tj. sačuvana je prema završetku proširena noga fibule od rovašenog pozlaćenog srebra iz langobardskog ženskog groba 31/1907.¹¹ Tipološki predstavlja ta fibula donekle hibridan oblik prvog i drugog tirinškog tipa, i to po usporedbi oblikovanja glave na posve analognoj tirinškoj fibuli (tab. I, 4), prenesenoj na tlo donjeg Porajnja u 6. stoljeću.¹² Drugi primjerak u nekropoli Kranj potječe iz langobardskog ženskog groba 71/1904,¹³ ta je dijelom pozlaćena brončana rovašena fibula (tab. I, 5) s ovalnom nogom doduše čitava, no prilično istrošena, a obilježena je jasnim značajkama drugog tirinškog tipa na zaglavnoj ploči. Fibule iz navedenih grobova valja pouzdano pripisati zlatarskim radionicama u Tiringiji, s očitom koncentracijom nalaza fibula analognih primjerku iz groba 71/1904 u kraju oko poznatih arheoloških nalazišta Weimar i Stössen (tab. I, 6), gdje su smještene najznačajnija tirinška groblja na redove, i to sa znatno većim brojem sačuvanih paralela u odnosu na analogije s hibridnim oblikom fibule iz groba 31/1907.¹⁴ Ovakove su fibule izrađivane u Tiringiji u prvoj polovici 6. stoljeća, a ondje su bile u optjecaju od nešto poslije 500. do oko 560. godine.¹⁵ U nekropoli Kranj su navedeni primjerci tirinških fibula bili zapravo u upotrebi panonskih Langobarda, koji su ih, u dodiru s manjim tirinškim skupinama sjeverno od Dunava, mogli poprimiti već početkom 6. stoljeća ili pak u okviru nešto kasnijeg tirinškog i panonsko-langobardskog uzajamnog kontakta; međutim sahrana langobardskih žena s tirinškim fibulama, očigledno obilježenim trošnošću duge uporabe, uslijedila je, s obzirom na specifične prilike u etnički kompleksnoj nekropoli Kranj, zacijelo između 550. i 568. godine.¹⁶

¹¹ Iskopavanje Šmidovo 1905. g., objavio W. Šmid, *Jahrb. f. Altertumskunde* I, 1907, 55 sqq., ženski grob 31 sadrži niz priloga s ukrasnom funkcijom, uz ostalo par S-fibula, pribor za odjeću i toaletu, cf. W. Šmid, o. c., 61; on je zabunom dodao ovom grobu i ulomak ostrogotske fibule, iako ta fibula (ovdje tab. III, 32) pripada grobu 77 (o. c., 65, fig. 11). To je ispravio J. Werner, koji je po prvi puta reproducirao ulomak tirinške fibule (ovdje tab. I, 3), usporedivši ga s analognom kompletno sačuvanom fibulom 6. st. (tab. I, 4), iz groba 152 franačke nekropole Rhenen (pokrajina Gelderland, holandsko Porajnje), cf. J. Werner, *Die Langobarden in Pannonien etc.*, 1962, 65, n. 3 i 4, 91, n. 5, tab. 25, 4 i 2.

¹² J. Werner, *ibidem*.

¹³ Iskopavanje Žmaučevo 1903. g. objavio J. Žmauc, *Jahrb. d. Zentral-Komm. etc. N. F. II*, 1904, 233 sqq., ženski grob 71 (djevojčica) sadrži također niz priloga s ukrasnom funkcijom (uz ostalo par malih pločastih fibula s germanskim ornamentom), a ističe se tirinška fibula (ovdje tab. I, 5), cf. J.

Žmauc, o. c., 255 sq., fig. 213, a-f, fig. 238, 71. — J. Werner, o. c., 64 sq., 84 sq., fig. 13, tab. 39, 1—8.

¹⁴ H. Kühn, o. c., tab. 82, 18, 1—18, 13. — B. Schmidt, 1961, tab. 36 i 37. — Fibuli iz groba 71/1904 najsirođniji su primjerci tirinških fibula u srednjoevropskim grobljima, kako slijedi: Stössen, grob 1 (ovdje tab. I, 6) i grob 76, Weimar-sjeverno groblje, grob 55, Praha-Podbaba, grob 12, Listhof kod Tullna (Donja Austrija), itd., cf. B. Schmidt, 1961, tab. 37, h, 36, q, 37, c, 36, v, 37, d. — Za fibulu groba 31/1907 može se navesti stilski srodni oblik glave fibula iz tirinškog groblja Obermöllern, grob 20, cf. B. Schmidt, 1961, tab. 37, n, o, iako je najbliža paralela uočljiva u spomenutom grobu 152 nekropole Rhenen (tab. I, 4); vidi ovdje bilješku 11.

¹⁵ B. Schmidt, 1961, 129.

¹⁶ Za nekropolu Kranj i njezine specifičnosti: J. Werner, o. c., 125 sqq. — Z. Vinski, *Vjesnik Arh. muz. Zagreb* 3. ser. III, 1968, 135 sq. (dalje skraćeno: Z. V., Vj. 1968). — Vidi ovdje bilješku 10. — U nekropoli Kranj trajalo je pokapanje u grobljima na redove

Tirinški kulturni utjecaj zapaža se unutar teritorija Jugoslavije mjestimično i drugdje na grobnim nalazištima seobe naroda. Navodimo iz Dardanije s groblja kasnoantičko-urbanog naselja *Ulpiana*, tj. Lipljan kod Gračanice na Kosovu Polju, do bazilike u nadsvođenoj grobnici, izolirani nalaz germanskog »kneževskog« ženskog groba s osobito bogatim priložima nakita, datiranog obolusom gotovo nerabljenog solidusa cara Justinijana I (kovanog u Carigradu 538—565) u sredinu 6. stoljeća; o tom izuzetno značajnom grobu nedavno smo raspravljali objavivši njegov kompletni grobni inventar.¹⁷ Ondje je sahranjena pratilica tirinškog vojvode Amalafrida, koji je boravio u Ulpijani u svojstvu vojnog plaćenika cara Justinijana I, zbog zajedničkog ratnog pothvata s panonskim Langobardima protiv neposlušnih Gepida 551. godine, kako to svjedoči Prokopije (gotski rat IV, 25).¹⁸ U kontekstu ove rasprave ograničavamo se ukazati među grobnim prilazima samo na par raskošno ornamentiranih rovašenih fibula (srebro, pozlata, almandini) (tab. XII, 66), sjevernogermanskog tipološkog obilježja, najvjerojatnije iz anglosaksonskih radionica ranog 6. stoljeća, koje su anglosaksonsko-tirinškim kontaktom dospjele u Tiringiju,¹⁹ pa se u ovom slučaju de facto radi o posrednom utjecaju iz Tiringije.

Valja spomenuti još jedan mogući tirinški nalaz u rimskoj provinciji Dalmaciji, i to u sklopu nekropole Knin (možda antički *Curcum?*), na položaju Greblje, gdje smo evidentirali sistematskim iskopavanjem 218 grobova na redove iz 6. stoljeća. U kninskoj nekropoli pokapalo se starosjedilačko romanizirano stanovništvo u prvoj i drugoj polovici 6. stoljeća, a također je pouzdano utvrđeno postojanje nekoliko germanskih grobova uglavnom ostrogotske pripadnosti.²⁰ U jednom dječjem grobu uočljiva je doduše jedna S-fibula, koja će biti objavljena u okviru publikacije kninske nekropole. Ovdje je dovoljno ukazati na to da taj primjerak S-fibule, kao oblik zapadnogermanskog nakita, odudara od sviju ostalih germanskih ponajviše ostrogotskih nalaza na dalmatinsko-provincijalnom tlu i da je kninska S-fibula dospjela onamo iz srednje Evrope.²¹ Moglo bi se pomišljati na panonsko-lango-

do oko 600. g., ali u njoj nema etnički tirinške prisutnosti. — Postoji doduše historijska pretpostavka, prema kojoj su manje tirinške skupine podložne Langobardima sudjelovale u velikoj seobi Langobarda 568. g. odnosno u Alboinovu pohodu u Italiju, cf. L. Schmidt, *Die Ostgermanen*, 1969, 579.

¹⁷ Z. V., Vj. 1968, 106, 133 sqq., n. 162—168, tab. II i III, n. 8 (s dotadašnjom lit.).

¹⁸ Z. V., Vj. 1968, 134, n. 163. — Cf. Prokopij iz Cezareje, *Pod Justinijanovim žezlom*, 1961, 253, sq. (obradio K. Gantar). — Cf. K. Jireček, *Romani u gradovima Dalmacije etc.*, Zbornik K. Jirečeka II, SANU pos. izd., knj. CCCLVI, 1962, 26. — Cf. L. Schmidt, *Die Westgermanen*, 1970, 331, n. 4.

¹⁹ Z. V., Vj. 1968, n. 164, tab. II gore. — O anglosaksonskom kulturom utjecaju odnosno importu u Tiringiju i sudjelovanju Angla pri formiranju tirinške države cf. G. Behm-

-Blancke, *Ausgrabungen u. Funde* 4, 1959, 250—246 (s lit.). — Tirinška fibula (tab. I, 4) iz groba 152 nekropole Rhenen (vidi ovdje bilješku 11) indicira smjer anglo-tirinškog kontakta kroz donje Porajnje. — Vidi ovdje bilješku 43.

²⁰ Iskopavanje nekropole Knin-Greblje (1966—1971) vršili su zajednički Arheološki muzej u Zagrebu i Institut za nacionalnu arheologiju JAZU u Splitu, i to pod rukovodstvom pisca ove rasprave i D. Jelovine (Split). O toj neobjavljenoj nekropoli navodi sumarno osnovne značajke Z. Vinski, *Vjesnik Arh. muz. Zagreb* 3. ser. V, 1971, 53 sqq. (dalje skraćeno: Z. V., Vj. 1971).

²¹ U tom smislu ukazali smo na neobjavljeni primjerak S-fibule iz kninske nekropole, kao i na tada neobjavljenju tirinšku fibulu iz Salone, cf. Z. Vinski, *Liber Io. Kostrzewski octogenario etc.*, 1968, 321, n. 36.

bardski kontakt, što nije nipošto isključeno, ali je možda ipak vjerojatniji tirinški kontakt, kako po stilski ranom »sjevernodanubijskom« obilježju kninske S-fibule — za koju su nam poznate tirinške analogije — tako i s obzirom na neočekivanu pojavu spomenute tirinške fibule (tab. I, 1) u Saloni.

Vratimo li se ponovo tirinškim fibulama iz Salone (tab. I, 1) i Novih Banovaca (tab. I, 2) — međusobno povezanim jednakim tipološkim karakterističnim oblikom zaglavnih pločica — valja naglasiti da su one doista rijetki nalazi tirinškog tipološkog obilježja u jugoistočnoj Evropi.²² Fibula iz Novih Banovaca, doduše neukrašen skromniji rađen ženski nakit, usporediva je s ranim stvaralaštvom tirinških fibula, poput onih u poznatim grobnim nalazima: Praha-Podbaba (tab. I, 8);²³ Stössen (tab. I, 9),²⁴ Rathewitz²⁵ itd. Novobanovački primjerak treba vremenski opredijeliti po tipološkom kriteriju u kasno 5. stoljeće. Rovašena fibula iz Salone pripada po svom stilskom obilježju vremenu cvata tirinškog zlatarskog stvaralaštva ženskog nakita prve polovice 6. stoljeća, a kao paralele navodimo fibule grobnih nalaza u Tiringiji i Saskoj, kao npr. Weimar-ulica Cranach (tab. I, 10),²⁶ Artern (tab. I, 11),²⁷ Weissenfels (tab. I, 12)²⁸ itd. Treba ukazati na to da tirinška fibula iz Salone ima doduše rombično oblikovanu nogu, pa se u tom pogledu ne podudara s oblikom nogu u formi ptičjeg repa, kakav razabiremo na navedenim paralelama;²⁹ ta razlika nije posebno značajna jer su generaliter oblici nogu tirinških fibula češće varirani; bitno je za njihovo radioničko atribuiranje karakteristično oblikovanje zaglavne pločice. Rombičan oblik noge fibule iz Salone nastao je vjerojatno istočnogermanskim utjecajem, tj. posredstvom Ostrogota, jer se ostrogotske fibule redovito pojavljuju s rombično oblikovanom nogom. Tirinšku fibulu iz Salone datiramo prema analogijama i s obzirom na historijske prilike u prva tri desetljeća 6. stoljeća. Približno u isto vrijeme, tj. za vladanja Teoderika Velikog, dospjela je tipološki doduše nešto starija tirinška fibula, nađena u Novim Banovcima, u tamošnji panonsko-srijemski kastrum *Burganae*, a

²² Na teritoriju Mađarske evidentiran je npr. slučajan nalaz do sada nepoznate tirinške fibule od bronce (duž. 3,8 cm) bez sačuvanog nalazišta (tab. I, 7), koju datiramo u rano 6. st. (čuva Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, dopuštenje za objavu i foto-snimak dugujemo I. Kovrig, Budapest). — Nadalje je poznata još jedna tirinška fibula (tipološki variranog oblika), ustanovljena u panonsko-langobardskom grobu 13 nekropole Várpalota (županija Veszprém), datiranom u 6. st., cf. I. Bóna, Acta Arch. Acad. Scient. Hung. VII, 1956, 189, 207 sq., tab. XXXIV, 10. — Za istu fibulu iz groba 13 cf. J. Werner, o. c., 41, 65, tab. 8, 10 (taj je grob datiran kasnije, tj. u ranoavarsko vrijeme).

²³ B. Svoboda, o. c., 153. 264 sq., tab. L, 9. — Cf. B. Schmidt, 1961, tab. 38, c (grob 41).

²⁴ B. Schmidt, 1961, fig. 6, 3, tab. 38, b (grob 79).

²⁵ B. Schmidt, 1961, tab. 38, a (grob 10).

²⁶ B. Schmidt, 1961, tab. 38, o (grob 1).

²⁷ B. Schmidt, 1961, tab. 38, m (grob ?).

²⁸ B. Schmidt, 1961, tab. 39, a (grob ?).

²⁹ Rombičan oblik noge je veoma rijetko inače zastupan u fundusu tirinških fibula; nazire se npr. na skromno rađenoj fibuli (prve tipološke serije) s nalazišta Phöben (tab. I, 13) kod Potsdama, cf. B. Schmidt, 1961, tab. 38, k. — Nadalje je iznimno uočljiva rombično oblikovana noga na tirinškoj fibuli (druge tipološke serije), prenesenoj nakon 531. g. čak u Lotaringiju, i to u franacko groblje Villey-St. Etienne (Dép. Meurthe-et-Moselle), grob 43, cf. H. Kühn, o. c., 184 sq.

taj je barem trideset godina (504—535) bio na graničnoj periferiji italsko-ostrogotske države.

Uvodno smo već upozorili na važnost grada Salone u smislu upravnog središta za Dalmaciju i Saviju u vrijeme vladanja Teoderika Velikog; ondje je veoma uspješno djelovao za duže vrijeme njegov namjesnik Osvin, kao *comes Dalmatiarum et Saviae*,³⁰ također i nakon Teoderikove smrti 526. godine, kada je dugogodišnje Osvinovo namjesništvo u Saloni potvrđeno u ime kralja Atalarika, kako se to izričito navodi u pismima Kasiodora.³¹ Rimska provincija Dalmacija, smatrana Teoderikovim patrimonijem,³² za ukupno trideset i sedam godina neometanog mirnog života i tolerantne ostrogotske vlasti, dosegla je izvjesno blagostanje, što se moralo, dakako, odraziti u glavnom gradu Saloni. To razabiremo prema uočljivoj intenziviranoj građevnoj djelatnosti u ranijem 6. stoljeću, koja se manifestira u značajnim spomenicima sakralne arhitekture,³³ a također nam to indicira optjecaj uglavnom neobjavljenog relativno brojnog novca ostrogotskog i istočnorimskog kova.³⁴ Povoljne mirnodopske prilike prekidaju se dugotrajnim dvadesetogodišnjim ratovanjem cara Justinijana I s Ostrogotima, započetim 535. godine, kada taj dotad cvatući velegrad isprva postaje više puta poprištem pomorskih i kopnenih

³⁰ S. Ljubić, O upraviteljih Dalmacije..., Rad JAZU XXXI, 1875, 64 sq. — N. Nodilo, Historija Srednjega Vijeka etc. II, 1900, 201. — F. Šišić, Povijest Hrvata u doba narodnih vladara etc., 1925, 168 sqq. — B. Saria, s. v. Dalmatia, Paulys RE Suppl.-Bd. VIII, 1956, 33. — W. Ensslin, Theoderich der Grosse, 1959, 193. — J. J. Wilkes, Dalmatia, 1969, 427. — L. Schmidt, Die Ostgermanen, 1969, 365, 367, 370, 383, 641. — Izvore za ostrogotsko vladanje u Dalmaciji i u Panoniji s odgovarajućim izborom Teoderikovih uredba donosi F. Šišić, Enchiridion fontium historiae croaticae etc. I, 1914, 139 sqq. — O naslovu *comes* i namjesničkoj funkciji za vladanja Teoderika Velikog cf. E. Stein, Histoire du Bas-Empire II, 1949, 121.

³¹ Rimski senator, državnik i učenjak F. M. A. Cassiodorus (487—583), utjecajan je savjetnik Teoderika Velikog; iz njegove obilne pismene ostavštine predstavlja prvorazredan izvor zbir pisama sabranih pod naslovom *Variarum (epistolarum) libri XII*, tj. *Cassiodori senatoris variae*, ed. Mommsen MGH, Auct. ant. t. XII, 1894. — Namjesnika Osvina spominje Kasiodor, Var. I, 40, III, 26, VIII, 4, IX, 8 i 9 etc. — Cf. S. Ljubić, ibidem. — Cf. N. Nodilo, o. c., 196, n. 1. — F. Kos, Izvestja muz. dr. za Kranjsko V, 1895, 177, n. 3 i 4. — F. Šišić, o. c., 139, n. 1, 142, 147 sq. — O smrti i naslijeđu Teoderika Velikog cf. W. Ensslin, o. c., 317 sqq.

³² Uz dalmatinskog namjesnika Osvina bio je civilni poglavar, tj. *consularis* imenom Epifan (Kasiodor, Var. V, 24), a financijski poglavar imenom Severin (Kasiodor, Var. IX, 9) djelovao je kao *comes patrimonii*. — Cf. E. Stein, o. c., 51 sq. — Po ovlaštenju Teoderika Velikog ugledni je namjesnik Osvin upravljao samostalno po svojoj uvidavnosti, cf. F. Šišić, o. c., 142.

³³ Upozoravamo u Saloni na tzv. križnu baziliku, trobrodnu crkvu krstolikog tlocrta, građenu oko 500. g. i dovršenu u prvoj polovici 6. st., a smještenu do barem 100 g. od nje starije stolne crkve s krstionicom pravovjernog (nikejskog) biskupa, tj. nadbiskupa u ostrogotskoj Dalmaciji i Saviji; nadalje valja navesti blizu salonitanske luke tada izgrađenu trobrodnu baziliku s krstionicom, koja se pripisuje arijanskom biskupu za vladanja Teoderika Velikog i njegovih nasljednika; o navedenoj sakralnoj arhitekturi: R. Egger, Forschungen in Salona I, 1917, 91 sq. — E. Dyggve, History of Salonitan Christianity, 1951, 25 sqq., 49 sqq. — Isti, Byzantion XIX, 1949, 73 sqq. — M. Abramčić, o. c., 40. — Cf. Ž. Rapanić, Prošlost i spomenici Solina, 1971, 30 sqq.

³⁴ U Saloni i inače na dalmatinsko-provincijalnom tlu zastupljen je ostrogotski novac daleko više nego igdje drugdje na teritoriju Jugoslavije, cf. Z. V., Mostar, 180 sqq., n. 5, 6, 45.

ratnih operacija, a poslije povlačenja Ostrogota u Italiju (536. odnosno 537. godine) u nekoliko navrata vojnim logorom i uporištem istočnorimske mornarice.³⁵ Ti su događaji prouzročili začetak procesa postepene urbane dekadanse Salone, pospješenog burnim i sudbonosnim zbivanjem nakon 600. godine.³⁶

Postavlja se pitanje: kako je to baš tirinška fibula dospjela čak u Salonu? Prije nego pokušamo odgovoriti na to potrebno je osvrnuti se na nekoliko historijskih okolnosti koje bi mogle nešto doprinijeti objašnjenju tog pitanja. U odnosu na to pitanje valja također imati na umu značajnu činjenicu da su ekonomske prilike u ranom 6. stoljeću u rimskoj provinciji Dalmaciji bile relativno povoljne, što pogotovo vrijedi za Salonu, povezanu cestama s kopnenim zaleđem, pa i za salonitansku luku, kao tadašnje važno stjecište pomorskog prometa, naročito u transjadranskom smjeru prema lučkom gradu Raveni,³⁷ ujedno rezidenciji Teoderika Velikog.³⁸ Proširivši opseg ostrogotske države od srijemskog Podunavlja do Provanse, taj je vladar nastojao učvrstiti svoju moć sjeverno od Alpa kod germanskih naroda promišljenom diplomatskom akcijom, uz ostalo i svojom politikom

³⁵ Poblize o tome s cit. podacima iz Prokopijeva djela o gotskom ratu, kao glavnom izvoru: K. Patsch, Glasnik Zem. muz. XII, 1900, 550—553, — F. Bulić, Bull. dalm. XXV, 1902, 11—16, 26—28. R. Egger, ibidem. — F. Šišić, Povijest Hrvata u doba narodnih vladara etc., 1925, 172, sq. — B. Saria, o. c. 35—37. — K. Jireček, ibidem. — J. J. Wilkes, o. c., 425—427. — Napomena u korekturi: nakon dovršenog rukopisa dobili smo uvid u zanimljiv historijski članak »Zadar pod vlašću Istočnih Gota«, kojemu je autor S. Antoljak, Zadarska revija XX, 1971, 137—146. On tvrdi da je ostrogotska vlast u gradu Zadru i u sjevernom obalnom dijelu Liburnije trajala duže nego na ostalom području provincije Dalmacije, tj. sve do 552. g. (o. c., 141 sqq.). Ne ulazimo bliže u autorovo historijsko raspravljanje, iako zapažamo da izvodi svoj zaključak dijelom na osnovi Prokopijeve šutnje o smjeru povlačenja poraženih Ostrogota nakon 536. g. iz Dalmacije u Italiju (o. c., 142, n. 52 i 53); taj argumentum ex silentio ne pruža neposredan dokaz za autorovu tvrdnju, koju za sada smatramo pretpostavkom. — Međutim autor ističe također arheološke čimbenike (o. c., 140 i 144 sqq.), ali mu u tu svrhu potrebni arheološki podaci na žalost nisu poznati, jer je neosnovana njegova netočna tvrdnja da navodno nema na dalmatinskom tlu ostrogotskih tragova osim groblja u Kašiću (o. c., 145). Autorovu neupućenost je iskoristio njegov »arheološki informator« (na kojeg se poziva autor, o.

c., 145, n. 78—80) svojim nastojanjem da u ime autora jednostrano zamagli činjenice o postojećim nalazištima u lit. već registriranim. O realnom stanju ostrogotskog fundusa na dalmatinskom tlu vidi lit. ovdje u bilješkama 3, 4 i 20.

³⁶ U provinciji Dalmaciji uspostavljena je Justinijanovim reformama tokom 6. st. kasnorimska provincijalna uprava na čelu sa salonitanskim prokonzulom sve do avarsko-slavenske plime u ranom 7. st., poblize o tome cf. J. Ferluga, Vizantiska uprava u Dalmaciji, Vizantol. inst., knj. 6, SANU pos. izd., knj. CCXCI, 1957, 24—38 (s izvorima i lit.).

³⁷ K. Patsch, o. c., 558 sq., n. 10 (s epigrafičkom dokumentacijom). — F. Bulić, o. c., 18. — F. Šišić, o. c., 169. — J. Ferluga, o. c., 39.

³⁸ K. Patsch, o. c., 558, n. 9. — N. Nodilo, o. c., 195. — W. Ensslin, o. c., 69, 182. — L. Schmidt, o. c., 360. — On vlada u Italiji kao »*Flavius Theodericus rex*«, u pismima se naziva »*princeps*«, na natpisima »*dominus noster*«, a nominalno priznaje istočnorimsku carsku vlast, što se razabire također i prema novcu s likom cara (isprva Anastazija I, a zatim Justina I) i Teoderikovim monogramom; o svemu tome poblize: N. Nodilo, o. c., 195. — W. Ensslin, o. c., 154—156, — O. Fiebiger i L. Schmidt, Inschriftensammlung zur Gesch. d. Ostgermanen, Denkschr. Akad. Wiss. Wien 60, 1917, 92 sqq. — W. Wroth, o. c., XXX sqq., 46 sqq. — F. F. Kraus, o. c., 69 sq., n. 28, 77—104.

dinastičkih vjenčanja.³⁹ Ovdje se u našem kontekstu ograničavamo na slučaj udaje Teoderikove nećakinje imenom Amalaberga za tirinškog vladara imenom Herminafriid oko 510. godine,⁴⁰ a time je postignuto ostrogotsko-tirinško savezništvo, koje je trajalo preko dva desetljeća sve do sloma tirinške države — prouzročenoj franačkom vojnom ekspanzijom — i do Herminafriidova umorstva izvršenog merovinškom pobudom oko 534. godine.⁴¹ Nakon toga se udovica Amalaberga, sa sinom i kćerkom, vratila u Ravenu svome bratu Teodatu (534—536), tadašnjem ostrogotskom vladaru (Prokopije, gotski rat I, 13), dospjevši, zajedno s Teodatovim nasljednikom Vitigesom (536—540), kao zarobljenici Justinijanova vojskovođe Belizara, 540. godine u Carigrad (Prokopije, gotski rat IV, 25).⁴² Amalafriid, sin Herminafrida i Amalaberge, istaknuo se kasnije u Justinijanovoj vojnoj službi, ostavivši, kako smo prije spomenuli, u Ulpijani 551. godine svoj arheološki trag (umro je poslije 561. godine).⁴³ Navedeni podaci o nastojanju Teoderika Velikog oko stvaranja alijanse pod njegovim protektoratom ukazuju na historijsku pozadinu neposrednih odnosa Ostrogota s Tirinžanima u drugom i trećem desetljeću 6. stoljeća, uključivši i sporadično uočljive kasnije posljedice, a ti su odnosi našli određen odraz, dokučiv arheološkim putem, mjestimično sačuvan u grobnoj ostavštini.

Područje tadašnje tirinške države (odnosno sadašnja Tiringija i djelomično sadašnja sjeverozapadna Saska) nije se zapravo dodirivalo sa sjevernom granicom ostrogotske države Teoderika Velikog, južno od gornjeg Dunava na rimsko-provincijalnom tlu Recije i Norika.⁴⁴ Usprkos relativnoj udaljenosti razabire se u grob-

³⁹ N. Nodilo, o. c., 200 sq., 215. — F. F. Kraus, o. c., 70 sq. — W. Ensslin, o. c., 128 sqq., 139 sqq. — L. Schmidt, o. c., 339 sqq.

⁴⁰ N. Nodilo, o. c., 313. — W. Ensslin, o. c., 147 sq. — Taj događaj zabilježio je Kasiodor (Var. IV, 1), cf. L. Schmidt, o. c., 340 sq.

⁴¹ N. Nodilo, o. c., 314. — W. Ensslin, o. c., 327. — L. Schmidt, *Die Westgermanen*, 1970, 331.

⁴² W. Ensslin, *ibidem*. — L. Schmidt, *ibidem* (s izvorima i lit.).

⁴³ L. Schmidt, *ibidem*. — Vidi ovdje bilješke 17, 18 i 19 s pripadnim tekstom. — Priopominjemo da citirani bogati ženski grob u Ulpijani sadrži, uz ostale priloge, pored navedenog para fibula (tab. XII, 66) i treću veliku fibulu (tab. XII, 67), a ta pojava indicira anglosaksonski utjecaj ženske nošnje (vidi ovdje bilješku 19). Ta treća velika raskošno rađena fibula (tab. XII, 67) nesumnjivo je proizvod panonsko-langobardskih zlatarskih radionica prve polovice 6. st. (vidi ovdje bilješku 126). Njezina pojava u grobu Amalafriidove pratilice sahranjene u Ulpijani, tj. daleko od smjera kretanja Langobarda, objašnjiva je neposrednim dodirima s lango-

bardskom vojskom u zajedničkom ratovanju 551. g. protiv Gepida, a također i ženidbom tadašnjeg langobardskog vladara Auduina Amalafriidovom sestrom, realiziranom po izričitoj želji cara Justinijana I, na što je upozorio Prokopije (gotski rat IV, 25), cf. Prokopije iz Cezareje, o. c., 253.

⁴⁴ Južna skupina Tirinžana približavala se u 5. st. doduše lijevoj obali Dunava, negdje oko Regensburga (*Castra Regia, Ratisbona*), no nije se mogla održati, dok sjeverna skupina predstavlja de facto tirinšku jezgru. U ranom 6. st. bila je tirinška država, pored savezništva s Teoderikovom Italijom, u neposrednom dodiru također s Langobardima, smještenim isprva sjeverno od Dunava do u Češku, a zatim u Panoniji. Poblize o tome i o skupinama Tirinžana cf. L. Schmidt, o. c., 323 sq. — Vidi ovdje i bilješku 16. — O sjevernoj granici ostrogotske države poblize: H. Zeiss, *Germania* 12, 1928, 25 sqq. — L. Schmidt, *Die Ostgermanen*, 1969, 340, 360. — V. Bierbrauer, *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 36, 1971, 164, n. 189, 191 (navedeni časopis dalje skraćeno: B. Vbl).

ljima na redove u Tiringiji nekolicina arheoloških nalaza koji su objašnjivi samo kao doneseni elementi iz ostrogotske Italije. Rijetko su doduše sačuvani grobni nalazi popraćeni novcem pouzdano ostrogotskog kova, kao što je tipičan solidus Teoderikov (s likom Anastazija I),⁴⁵ nadalje bakarna numija Atalarikova,⁴⁶ dok su ostali novci od Zenona do Justinijana I češće barbarske patvorine, neuobičajene u Italiji ili su pak slučajni nalazi.⁴⁷ Značajan mediteranski element, i to posredno putem sjeverne Italije, predstavljaju u navedenom smislu grobni prilozni skupljenih srebrnih žlica (Weimar-sjeverno groblje, ženski grob 52 te Deersheim, muški grobovi 9 i 10),⁴⁸ iskonski kultnog značaja, iako se o tumačenju pojave takovih srebrnih žlica u grobovima merovinškog kruga vodi diskusija, s obzirom na njihovu funkcionalnu namjenu i na složenost interpretacije tadašnjeg kršćanskog obreda.⁴⁹ Poznato tirinško nalazište Weimar-sjeverno groblje sadrži pojedine primjerke polihromno kloazoniranih ukrasnih oblika, koji potječu iz ostrogotske Italije.⁵⁰

⁴⁵ Nalazište Mühlshausen-šljunčara, oštećeno groblje: J. Werner, Münzdatierte austrasische Grabfunde etc., 1935, 135 sq., no. 18. — B. Schmidt, 1961, 158, no. 15, 198, no. 272. — U prostoru sjeverno od Alpa evidentirano je iz ostrogotskih kovnica ukupno dvadesetak nalaza solidusa i tremisa, ali je broj silikva približno dvostruko veći, cf. J. Werner, 42. Ber. RGK, 1961, 322 sq., 338, popis 6, 335, popis 4.

⁴⁶ Nalazište Rathewitz, grob 14: B. Schmidt, 1961, 140, 158, no. 18, 196, no. 137.

⁴⁷ B. Schmidt, 1961, 157—159 (kompletan numizmatički popis); 2 solidusa Anastazija I sluč. nalazi, 158 no. 3—4; 1 rijetka patvorina solidusa Anastazija I, Stössen, grob 78, 159, no. 24.

⁴⁸ Weimar: A. Götze, Die altthüringischen Funde v. Weimar etc., 1912, 26 sqq., fig. 19. — B. Schmidt, 1961, 169. — Isti, Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland, 1970, 84, tab. 91, 1, tab. 134 (dalje skraćeno: B. Schmidt, 1970). — Deersheim: J. Schneider, Ausgrabungen u. Funde 11, 1966, 44, 47, tab. 3b.

⁴⁹ Izbor nove osnovne lit. o toj problematici je kako slijedi: Suvremeniji iako donekle jednostran pokušaj interpretacije srebrnih žlica s do sada najpotpunijom dokumentacijom materijala dao je VI. Miložić, 49. Ber. RGK, 1968, 111—148 (i H. Velters, 149—152). Suprotnu no jedva održivu tvrdnju zastupao je J. Dannheimer, B Vb1 30, 1965, 278. — Važne starokršćanske podatke prikupio je H. Petrikovits, Corolla Memoriae E. Swoboda

dedicata, 1966, 173—182. — Korisna zapažanja o importu srebrnih žlica na tlo Recije donio je V. Bierbrauer, o. c., 159, n. 152—156. — Vidi nadalje J. Engemann, Jahrb. f. Antike u Christentum 15, 1972, 165—172, tab. 11 i 12. — Opsežnu dokumentaciju VI. Miložića (o. c., 134—146) dopunjavamo s nekoliko nalaza tipičnih primjerka: 1 žlica u sastavu srebrnog blaga 6. st. s nalazišta Martinovka kod Kaneva u Pridnjevrovlju (Ukrajina), cf. B. A. Rybakov, Sovetskaja Arheologija XVII, 1953, 76 sqq., 84, fig. 17, 2. — Iz Jugoslavije spominje VI. Miložić 1 žlicu (objavljeni nalaz nije vjerojatno iz naseobine već iz uništenog kasnorimskog groba) *Cibalae*-Vinkovci (o. c., 145), te objavljene 3 žlice srebrnog blaga *Viminacium*-Kostolac kasnog 6. do početnog 7. st. (o. c., 140). Ukazujemo na neobjavljeni podunavski slučajni nalaz (možda ostatak uništenog blaga?) 2 žlica navodno *Dierna*-Orşova (Rumunjska). Nadalje navodimo kao dopunu iz Jugoslavije još 4 primjerka bez sačuvanih popratnih podataka, i to 1 neobjavljen žlicu s nalazišta *Siscia*-Sisak i 3 nedovoljno objavljene žlice s nalazišta *Salona*-Solin.

⁵⁰ Bitne su tipološke značajke i osobitosti polihromnog stila uočljive na zlatarskim proizvodima, o tome pblžiže Z. Vinski, Zbornik Nar. muz. u Beogradu IV, 1964, 158, 167 sqq. (s lit.). — Za Weimar-sjeverno groblje dolaze u obzir: kopča, muški grob 31 (B. Schmidt, 1970, 80, tab. 83a = A. Götze, o. c., tab. I, 9); fibula oblika cikade i fibula oblika ptice grabilice, ženski grob 56 (B. Schmidt,

Isto vrijedi za veoma karakteristične fibule, kao sastavni dio ostrogotske ženske nošnje, relativno najbrojnije sačuvane arheološke elemente iz ostavštine ostrogotskog stvaralaštva,⁵¹ a one su trokratno zastupane u tirinškim grobljima na redove.⁵² U ovim se slučajevima de facto ne radi o trgovačkom importu fibula već o različitim kontaktima drugačije naravi, kako se to mutatis mutandis s priličnom sigurnosti uočilo proučavanjem rasprostranjenosti šljemova tipa Baldenheim (odraz obiteljskih veza vladajućeg sloja, poklon gostoprimcu, plijen i sl.)⁵³ Kod Tirinžana se ustanovio svega jedan nalaz šljema tipa Baldenheim, i to na saskom tlu u velikom groblju Stössen, u grobu 35, datiranom u ranije 6. stoljeće.⁵⁴

Ovom sumarnom prikazu o ostrogotsko-tirinškim odnosima, dokučivim arheološkim putem, dodajemo još nekoliko naših opservacija o izabranim adekvatnim karakterističnim nalazima 6. stoljeća u Jugoslaviji. Statistika šljemova tipa Baldenheim povećala se u Evropi u zadnje vrijeme za tri novootkrivena nalaza šljemova,⁵⁵ jer sada znamo ukupno za 25 primjeraka s 22 nalazišta.⁵⁶ Navedeni ne-

1970, 84, tab. 90, 1a i 90, 1b. — Cf. B. Schmidt, 1961, 133). — Također je u groblju Gispersleben, blizu Erfurta, evidentirana još 1 fibula oblika ptice grabilice iz nesačuvanog groba (B. Schmidt, 1970, 55, tab. 48, 1b. — Cf. B. Schmidt, 1961, 133).

⁵¹ Za prvu evidenciju ostrogotskih fibula u Italiji cf. N. Åberg, *Die Goten u. Langobarden in Italien*, 1923, 13—20 (ukupno popisana 23 nalaza s 34 fibule). Od tada se fundus u Italiji proizvedenih ostrogotskih fibula povećao, pogotovo računajući uz odgovarajuće nalaze u Jugoslaviji i niz adekvatnih primjeraka uočenih u krajevima sjeverno od Alpa. Novija istraživanja V. Bierbrauera (o. c., 134, n. 9 i n. 12) evidentirala su u Italiji ukupno 24 nalazišta s 34 fibule i 9 fibula bez sačuvanog italskog nalazišta. — Ostrogotske fibule, ukrašene rovašenjem, proizvedene od oko 500. g. tijekom 6. st., može se dan-danas diferencirati u dvije skupine, i to u stariju i veću skupinu prve trećine 6. st. (ukupno iznad 60 primjeraka), obilježenu spiralnim viticama, te u dijelom stilski degeneriranu mlađu i manju skupinu druge četvrtine odnosno ponegdje druge trećine 6. st. (ukupno barem 20 primjeraka), obilježenu motivima pletenice; veća skupina se sastoji od nekoliko varijanata, a razlikuje se nešto u inačicama i u oštini reljefnog rovašenja; pored skromno rađenih primjeraka nailazi se mjestimično i na oblikom analogne fibule no s osebujno geometriziranim ukrasom noge, a valja računati (u Jugoslaviji i u sjev. Italiji) također s oblicima potisko-gepidskog podrijetla. Poblje o navedenim skupinama fibula

cf. V. Bierbrauer, o. c. 150 sqq., n. 9, 116, 124 i 130 (s lit.). — U gornji komentar unijeli smo i vlastita zapažanja, cf. Z. Vinski, *Arh. vestnik XI—XII*, 1960—1961, 233. — Vidi ovdje bilješke 71—74, 77 i 78 s pripadnim tekstom.

⁵² Groblje Gispersleben, grob 2, par fibula (ovdje tab. VI, 51): P. Zschiesche, *Mitt. d. Ver. f. Gesch. u. Altertumskunde v. Erfurt* 24, 1903, 197 sq., tab. 12 = B. Schmidt, 1970, 54 sq., tab. 48, 2a. — O važnosti tog nalaza vidi ovdje bilješke 101—104 s pripadnim tekstom. — Groblje Weimar-ulica Cranach, grob 2, objavljena samo fibula (ovdje tab. IV, 42): J. Werner, *B Vb1* 26, 1961, 70, tab. 8, 4. — V. Bierbrauer, o. c., 148 sq., n. 78, 155. — Groblje Stössen, grob 69, fibula (ovdje tab. V, 45): B. Schmidt 1970, 32, tab. 27, 2e.

⁵³ J. Werner, 42. *Ber. RGK*, 1961, 320 sqq., 333 sqq., fig. 8 i 9.

⁵⁴ B. Schmidt, 1961, 156 sq., tab. 48. — B. Schmidt, 1970, 26 sqq., tab. 122, 123 i prilog 2. — Cf. *Isti, Varia Archaeologica (Unverzagt-Festschrift)*, 1964, 202 sqq., tab. 36—40 (značajna paralela sa šljemom groba Planig u Porajnju). — Cf. Z. Vinski, *Situla* 2, 1957, 10, fig. 23 i 22.

⁵⁵ Dosadašnje stanje (od 1957. do 1961. g.): ukupno 22 primjerka s 19 nalazišta (po 2 primjerka *Narona-Vid* i *Dolnie Semerovce*, te 1 primjerak bez nalazišta u *Ermitažu*, *Leninograd*), cf. Z. Vinski, o. c., 8 sqq., 20, fig. 31 (karta) = B. Schmidt, o. c., 210, fig. 8 (karta) = J. Werner, o. c., 333 sq., fig. 8 (karta) s popratnom dokumentacijom. — Nekatirani novi nalazi (evidentirani nakon 1961. g.):

objavljeni šljem nedavno otkriven u Makedoniji na antičkom urbanom naselju *Heracleia Lyncestis* (kod Bitole) dospio je onamo u justinijansko vrijeme po svojoj prilici iz jadranske regije, jer su šljemovi tipa Baldenheim na dalmatinskom tlu relativno brojni: uz poznata dva primjerka iz Narone (Vid kod Metkovića) i jedan iz Salone moglo bi se dodati srodan istovremeni željezni jednostavnije rađen neobjavljeni šljem s antičkog naselja *Osinium-Sinj*.⁵⁷ Veoma je signifikantna i nikako slučajna činjenica da su svi netom spomenuti šljemovi nađeni baš u antičkim urbanim naseljima istočnojadranskog obalnog područja i njegova zaleđa, tj. oni nisu pripadali — baš kao ni analogna tri nalaza u zapadnojadranskoj regiji srednje Italije⁵⁸ — germanskim »kneževskim« grobovima, poput šljema npr. iz gepidskog groba istaknutog ratnika konjanika u srijemskoj Panoniji (okolica Batajnice), kojemu je taj šljem mogao doći u ruke kao plijen nakon ostrogotskog napuštanja grada Sirmijuma 535. godine.⁵⁹ Iako su šljemovi tipa Baldenheim evidentirani širom srednje Evrope u desetak grobova germanskih poglavica, valja istaknuti da su baš te dragocjene i raskošno ornamentirane šljemove proizvodile visokokvalificirane kasnorimske (romanske) radionice u Italiji za ostrogotske vlasti, i to prvenstveno u Raveni.⁶⁰ Nije poznato da li su izrađivani drugdje ti šljemovi za ostrogotsku upotrebu,⁶¹ ali ne bi bila neopravdana pretpostavka o djelovanju radionica

Krefeld-Gellep (Porajnje), franački grob br. 1782 (publ. R. Pirling, *Germania* 42, 1964, 188 sqq., tab. 45). — Steinbrunn (Gradišće-Burgenland), langobardski grob (publ. G. Mossler, *Mitt. Anthropol. Ges. Wien* C, 1970, 207 sqq., tab. II). — *Heracleia Lyncestis* (Makedonija), antičko urbano naselje, neobjavljen šljem (Nar. muz. Bitola). — Sva su 3 nova nalaza šljem konstruirana na 6 prvjesla.

⁵⁶ Nismo uzeli u obzir šljem dječaka u »kneževskom« grobu prve polovice 6. st. ispod pjevališta katedrale u Kölnu (Porajnje), jer se tu radi o istočnom tipu šljema, češće u langobardskoj upotrebi, a ne o šljemu tipa Baldenheim, cf. O. Doppelfeld, *Germania* 42, 1964, 156 sqq., 184 sqq., fig. 11, tab. 39.

⁵⁷ Z. V., Vj. 1971, 52 sq. — Sinjski neobjavljeni željezni šljem u obliku je bliži tipu Baldenheim od istočnorimskih željeznih šljemova 5. st. nađenih u Egiptu, kao i željeznih primjeraka iz franačkih grobova (dat. oko 500. g.) Bretzenheim i Trivières, a također i od željeznih šljemova *Narona-Vid* (2 identično rađena primjerka) srodnih s potonjima; za podatke cf. Z. Vinski, *Situla* 2, 1957, 13 sq., n. 52, 57, 58. — Za 3, odn. 4 šljema iz ostave u Naroni: C. List, *Jahrb. d. Zentral-Komm. N. F. I*, 1903, 251—271 (naknadno se pri konzervaciji ispostavilo da se objavljeni

željezni šljem zapravo sastoji od 2 identična primjerka zajedno deponirana jedan u drugom i korozijom slijepljena, podatak dugujemo *Waffensammlungu*, Wien, cf. O. Gamber, *Jahrb. d. Kunsthist. Samml. Wien* 60, 1964, 16, fig. 10 i 11). — Za ostavu šljema u Saloni: B. Gabričević, *Peristil* II, 1957, 49 sq.

⁵⁸ Šljemovi tipa Baldenheim u Italiji: *Toricella Peligna* (prov. Chieti, Abruzzo), antičko naselje (Not. d. Scavi etc., 1928, 471 sqq.); *Monte Pagano* = *Giulianova* (prov. Teramo, Abruzzo), ostava (Not. d. Scavi etc., 1897, 412 sqq.); *Frasassi-Caverna S. Maria* (prov. Ancona, Marche), nalaz obrazne ploče (*Mus. civ. Fabriano*), ondje lokalizirano mjesto ostrogotsko-istočnorimske bitke 552. g. nazvano *Busta Gallorum* (Prokopije, gotski rat IV, 29) (cf. S. Fuchs, *Forsch. u. Fortschr.* 19, 1943, 236).

⁵⁹ Z. Vinski, o. c., 3—27, tab. I—IX. — Za adekvatni šljem kod Gepida u Potisju vidi ovdje bilješku 75.

⁶⁰ J. Werner, o. c., 320. — *Isti*, *Praeh. Zeitschr.* XXXIV/V 1. H., 1949—1950, 182, 192. — W. Holmquist, *Kunstprobleme d. Merowingerzeit*, 1939, 140 sq. — B. Schmidt, o. c. 209. — Z. Vinski, o. c., 14 sq.

⁶¹ Ravena je naime 540. g. došla pod istočnorimsku vlast (vidi ovdje bilješku 42); međutim šljemovi tipa Baldenheim nisu nestali iz upotrebe, što dokazuje npr. lik ostrogot-

takovih šljemova u prva tri desetljeća 6. stoljeća u Saloni. Pojava šljemova tipa Baldenheim na dalmatinskom tlu može se doduše objasniti višestruko uočenim transjadranskim kontaktima Salone s Ravenom.⁶²

Naše opservacije nastavljamo opširnijim komentiranjem fundusa ostrogotskih fibula u Jugoslaviji, koje nisu do sada u cijelosti sustavno vrednovane. Nalazišta su im, kao odraz historijskog zbivanja, razasuta širom zemlje. Valja imati na umu uz ostrogotske kopče (za pojas) i fibule 5. stoljeća, pretežno s podunavskih nalazišta, a izbor tih primjeraka druge polovice 5. stoljeća može se slijediti po njima svojstvenim tipološko-stilskim osebujnostima na analognim ili radionički srodnim adekvatnim nalazima u Italiji oko i poslije 500. godine. Za razliku od ove poznate i arheološki utvrđene spoznaje,^{62a} jedva se spominje još jedan u sjevernoj Italiji uočljiv manje zapažen podunavski utjecaj u ranijem 6. stoljeću, odnosno gdjekad i pojava fibula proizvedenih u Karpatskoj kotlini s ishodištem vjerojatno u gepidskom Potisju.^{62b} Suprotno ovim podunavskim strujama većeg ili manjeg opsega u smjeru Italije, postoji u Jugoslaviji niz fibula evidentiranih većinom na dalmatinskim i savijskim nalazištima, koje su tijekom prva četiri desetljeća 6. stoljeća donesene morskim ili kopnenim putem nesumnjivo iz ostrogotske Italije.⁶³ Istočnogermanska odnosno ostrogotska ženska nošnja 5. i 6. stoljeća obilježena je kako parom fibula na ramenima tako i kopčom za pojas; međutim novija proučavanja upozoravaju i na ostrogotske grobove samo s kopčom (bez fibula) kao i na grobove samo s parom fibula na ramenima (bez kopče), a u 6. stoljeću također gdjekad na grobove samo s jednom fibulom na ramenu, što ukazuje na sukcesivno napuštanje starije tradicije. Naprotiv, zapadnogermanska ženska nošnja razlikuje se u grobnoj ostavštini oko 500. godine dalje stavljanjem fibula uz donji dio tijela.⁶⁴ Pored toga uočena je pokatkad pojava zapadnogermanske

skog vladara imenom Totila (541—552), prikazan sa šljemom (i sinonimnim natpisom Baduila) na ostrogotskom novcu, kovanom u Rimu 550—551. g. (S. Fuchs, *Kunst d. Ostgotenzeit*, 1944, 82, 90, fig. 54). Poznato je da Ostrogoti pri sahrani nisu imali obred grobnih priloga, pa zato ne postoje ni ostrogotski grobni priloz, naročito u muškim grobovima, inače tipični za barbarske grobove ratnika, ali šljemovi su ikonografski dokumentirani na kasnijem ostrogotskom novcu kovanom za vladanja Teodata i Totile (S. Fuchs, o. c., 82 sqq. — Cf. J. Werner, *Münzdatierte austrasische Grabfunde etc.*, 1935, 67, n. 6).

⁶² Za histor. i epigraf. podatke vidi ovdje bilješku 37. — U tom smislu valja upozoriti i na ovo saznanje: U čuvenoj crkvi San Apollinare Nuovo, građenoj u Raveni inicijativom njenog ktitora Teoderika Velikog, prikazan je na mozaiku ceremonijalni dvor nje-

gove ravske palače, a taj je građen, kako je E. Dyggve uvjerljivo dokazao, po uzoru na Peristil Dioklecijanove palače (Split), koju je projektant ravske palače vjerojatno mogao poznavati iz autopsije, cf. S. Fuchs, o. c., 16 sqq., fig. 3, 5—7. — Cf. E. Dyggve, *Ravennatum Palatium Sacrum etc.*, 1941, passim.

^{62a} Vidi ovdje bilješku 108 s pripadnim tekstom.

^{62b} Vidi ovdje bilješke 71—74, 77—88 s pripadnim tekstom.

⁶³ Z. Vinski, *Atti del VI Congresso ISPP Roma 1962*, vol. III, 1966, 147—151. — Isti, *Vijesti muz. i konz. Hrv. XI*, 1962, 75—79. — sq.

⁶⁴ Za detaljnije dokumentiranu ostrogot. Z. V., *Vj.* 1971, 51—54. — Z. V., *Mostar*, 183 sku žensku nošnju cf. V. Bierbrauer, o. c., 134—148.

sekundarne upotrebe pojedinačnih ostrogotskih fibula sredinom 6. stoljeća.⁶⁵ Zna-
tan dio fundusa ostrogotskih fibula 5. i 6. stoljeća, nađenih u Jugoslaviji, sastoji se
od slučajnih nalaza, većinom iz uništenih grobova, pa se one ponajviše mogu samo
tipološki vrednovati. Prema našoj evidenciji brojimo na teritoriju Jugoslavije s 23
nalazišta ukupno 35 pojedinih primjeraka fibula uglavnom ostrogotske pripadnosti,
od kojih apstrahiramo 4 primjerka s 3 nalazišta jer su vjerojatnije ipak gepidski.⁶⁶
Ovdje treba pribrojiti 10 ostrogotskih kako-tako dokumentiranih, grobova, sa
sačuvanim parovima fibula, i to s 9 nalazišta, a među njima sadrže još i kopče za
pojas jedna grobna cjelina 5. stoljeća i jedna grobna cjelina 6. stoljeća.⁶⁷ U
Jugoslaviji smo dakle statistički evidentirali s 30 nalazišta ukupno 41 ostrogotsku
fibulu 5. i 6. stoljeća (računajući svaki par kao 1 broj). Statistička usporedba s
ostrogotskim fundusom u Italiji, pri završetku 5. i u prvoj polovici 6. stoljeća,
pruža sumarno ove podatke: ukupno postoje 24 nalazišta s 34 fibule;⁶⁸ parovi fibula
sačuvani su (većinom iz grobova, a gdjekad iz ostava) s 11 nalazišta, od kojih 6
nalazišta sadrže također i kopče za pojas.⁶⁹

Za ostrogotske rovašenjem ukrašene fibule u Italiji prve polovice 6. stoljeća
postoji uža kronološka distinkcija, ponajviše na osnovi stilskih kriterija, na stariju
i veću spiralnim viticama obilježenu skupinu, te na mlađu i manju, djelomično
stilski degeneriranu i motivima pletenice obilježenu skupinu.⁷⁰ Ta je načelno
točno diferencijacija primjenjiva zapravo pri atribuiranju većih reprezentativnih
primjeraka, karakterističnih za ostavštinu vladajućeg sloja u ženskim grobovima, a

⁶⁵ To vrijedi npr. za barem tri panonsko-
langobardska groba nekropole Kranj, i to su
grobovi: 73/1904, 58/1907, 77/1907 (cf. J. Wer-
ner, *Die Langobarden in Pannonien etc.*,
1962, 126, n 1). — Za vjerojatno analogni čet-
vrti slučaj vidi ovdje bilješku 81.

⁶⁶ Njima bi se zatim moglo dodati 7 nala-
zišta s ukupno 16 pojedinih fibula, koje su
evidentno gepidske. U spomenutoj evidenciji
4 nalazišta sadrže više od 1 ostrogotske fi-
bule. — Pripominjemo da nije poznato nala-
zište 1 fibule s područja Srijema, koje nismo
brojili, i još 1 neobjavljenog primjerka u ino-
zemnoj privatnoj zbirci. — Imena nalazišta
s lit. izostavljamo u našoj sumarnoj statis-
tici. — Sve statističke podatke crpimo iz ru-
kopisa o istočnogermanskim nalazima u Ju-
goslaviji (rukopis u pripremi, dalje: Z. V.,
Ist.-germ.).

⁶⁷ Nalazišta grobova 5. i 6. st.: Beograd-
Čukarica, Sr. Mitrovica, Ilok, Kolut, Pećin-
ska Rika, Mihaljevići, Han Potoci, Ljubljana
-Dravljje grob 15. — Par fibula i kopču za
pojas sadrže grobovi s nalazišta: Zemun-
gradski park (dat. poslije 450. g.) i Ljub-
ljana-Dravljje grob 1 (dat. od poslije 500. do
oko 525. g.). — Za podatke i lit. cf. Z. V.,

Ist.-germ. — Za Ljubljana-Dravljje grob 1
vidi ovdje bilješku 94 s pripadnim tekstom.

⁶⁸ Ove statističke podatke sabrao je V. Bier-
brauer, dodavši još 9 fibula s nesačuvanih
nalazišta u Italiji, cf. V. Bierbrauer, o. c. 134,
n. 12. — Vidi ovdje bilješku 51.

⁶⁹ Iz Italije navodimo približno od sjevera
prema jugu (bez oznake provincija i bez lit.)
11 nalazišta s parovima ostrogotskih fibula
(njihovu kombinaciju s kopčom za pojas
označavamo zvjezdicom na 5 nalazišta), i to
kako slijedi: Aquileia = Oglej - Monastero*,
Desana* (blago), Tortona*, Pavia-Torriano,
Reggio Emilia (blago), Romagna*, Fano*,
Chiusi-okolica (više fibula), Ascoli Piceno,
Salino (2 para), Pretola Peligna. Desetak nala-
zišta registriamo po lit. i našoj evidenciji,
dodajući neobjavljeni ostrogotski grobni nala-
z Tortona (Mus. Alessandria, Piemonte),
čije otkriće dugujemo susretljivosti V. Bier-
brauera (München). On je autopsijom u Ita-
liji reducirao broj pouzdanih grobnih cjelina
s parom fibula bez kopče za pojas samo na
3 nalazišta, cf. V. Bierbrauer, o. c., n. 32. —
Vidi ovdje bilješku 121a.

⁷⁰ Vidi ovdje bilješku 51.

ne u tolikoj mjeri pri prosuđivanju fibula manjih dimenzija, često s reduciranim ukrasom; postoje još i različiti geometrijski motivi rovašenja, pa i druge inačice, posebni oblici, minijaturne fibule, itd. Već smo upozorili na to da treba imati na umu utjecaje podunavskog podrijetla uz gdje koji gepidski proizvod. Sva je prilika da se nije u dovoljnoj mjeri uzelo u obzir zajedničke istočnogermanske ukrasne značajke na rovašenim fibulama, svojstvene ostrogotskim i gepidskim tvorevinama prosječno omanjih dimenzija, jer se na mahove susrećemo s primjercima fibula koje bi mogle biti ili ostrogotske ili gepidske, a opredjeljivalo ih se većinom na osnovi geografskog smještaja nalazišta.⁷¹ Otvoreno je pitanje da li je npr. ostrogotska fibula ranog 6. stoljeća iz Pule (tab. II, 26)⁷² doista proizvedena u Italiji? Neposredne paralele za nju našli smo naime u srednjem Podunavlju (tab. II, 27), prvenstveno u gepidskoj naseobinskoj regiji.⁷³ Generaliter nije dovoljno objašnjen problem podrijetla i učinka istočnogermanskog zlatarskog stvaralaštva 5. stoljeća u Karpatskoj kotlini, uočljivog na rovašenim ukrasnim oblicima, a nepoznat je i

⁷¹ Kao primjere iz Italije spominjemo ove fibule: N. Åberg, o. c., 18 sq., fig. 38 (Brescia, ovdje tab. I, 14), fig. 39 (srednja Italija, ovdje tab. I, 15) i fig. 37 (Italija). — Vidi ovdje bilješku 93. — Iz Jugoslavije ukazuje npr. na fibulu (tab. II, 16) u vjerojatno gepidskom grobu 6. st. iz okolice Subotice, cf. J. Klemenc, Beiträge z. ält. europ. Kulturgesch. I (Egger-Festschrift), 1952, 341 sq., fig. 7. Kao analogije navodimo neobjavljeni tipičan brončani primjerak (tab. II, 17) bez sačuvanog srijemskog nalazišta, te iz Novih Banovaca na Dunavu barem 3 fragmentarne fibule (tab. II, 18, 19, 20); za dvije od njih cf. Z. Vinski, Situla II, 1957, 28, tab. XVI, 43, 47 = Isti, S. N., 83 sq., no. 15, 17. Treća (tab. II, 20) neobjavljena od bronce. — Citirana fibula iz srednje Italije (tab. I, 15) usporediva je s gepidskim fibulama (tab. II, 21, 22) što potječu s banatskog nalazišta Srpski Krstur (D. Dimitrijević, S. N., 27 sq., no. 1, 2, tab. III, 4), pa s nespomenutim srodnim primjerkom (tab. II, 23) opet iz Novih Banovaca (J. Brunšmid, Vjesnik Hrv. arh. dr. n. s. VIII, 1905, 216, fig. 32, 6) i čak s pojedinim fibulama s gepidskog naselja Moresti u Transilvaniji (K. Horedt, Dacia n. s. I, 1957, 303, fig. 8, 2, 4, 5). — Za fibule oblika Brescia / Subotica nalazimo više paralela u sklopu velikih nekropola potiskih Gepida u Mađarskoj (koncentriranih znatnim dijelom oko grada Szentes) na osnovi opsežnog djela D. Csallány, Arch. Denkmäler d. Gepiden im Mitteldonaubecken, Arch. Hung. s. n. XXX

VIII, 1961, passim (dalje skraćeno: Cs., Gep.), i to: Szentes-Kökényzug, grob 49 (ovdje tab. II, 24) (Cs., Gep., tab. VIII, 10), Szentes-Nagyhegy, grob 22 (ovdje tab. II, 25) (Cs., Gep., tab. XXVII, 9), Szentes-Berekhát, grob 27 (Cs., Gep., tab. LXXIX, 17), Kiszombor, grob 2 (Cs., Gep., tab. CXXXIV, 2), itd. — Fibule oblika Brescia/Subotica razvile su se nakon 500. g. na osnovi starijih manjih primjeraka rovašenih fibula podunavsko-istočnogermanske pripadnosti, datiranih u sredinu i u drugu polovicu 5. st., npr. cf. Cs. Gep., tab. CCIII, 4, 5, CCV, 1, 2 etc.

⁷² Nalaz potječe iz uništenog groblja uz Amfiteatar u Puli, cf. B. Marušić, Jadranski Zbornik V, 1961—1962, 159, 161, tab. I, 1. — Isti, Kasnoantička i bizantska Pula, etc., 1967, 11, 19, tab. VI, 2.

⁷³ Najbližu paralelu predstavlja fibula (ovdje tab. II, 27) grobnog nalaza Kistelek u Potisju (Cs., Gep., 227, tab. CXCXV, 9). — Ostale analogije u gepidskim grobljima: Szentes-Kökényzug, grob 29 (Cs., Gep., tab. XIV, 6), Oradea, ciglana (Cs., Gep., tab. CCVIII, 5,6) i donekle Csongrád-Kettőshalmi dűlő (Cs., Gep., tab. CCXI, 14, 15). — Također dolazi u obzir slučajni nalaz ostrogotske fibule s nalazišta Dunaföldvár (županija Tolna, desna obala Dunava) i njezine italsko-ostrogotske paralele nađene u podunavskoj Bavarskoj i čak u istočnoj Francuskoj (Dép. Côte-d'Or), što ih navodi V. Bierbrauer, o. c., 152 sq., tab. 10, 3, 4, 2.

stupanj intenziteta gotskog utjecaja na gepidsko stvaralaštvo $\pm$ 500. godine.⁷⁴ Inače je u navedenom smislu za prvu polovicu 6. stoljeća situacija toliko jasnija koliko je arheološki barem sporadično dokazano pojavljivanje šljemova tipova Baldenheim, nadalje italsko-kasnorimskih polihromnih zlatarskih proizvoda i pojedinih očito italskih ostrogotskih fibula, dopremljenih iz Italije Teoderika Velikog putem srijemske Panonije potiskim Gepidima.⁷⁵ S druge strane nailaze se — pored ovdje već navedenih dijelom ambivalentnih i možda s obzirom na radioničko podrijetlo diskutabilnih slučajeva utjecaja iz srednjeg Podunavlja⁷⁶ — na samo jedno u literaturi iznesen primjer evidentnog nalaza potisko-gepidске fibule (tab. II, 29) u ostrogotskoj Italiji, i to s lombardijskog nalazišta Pavia (antički *Ticinum*).⁷⁷ Bez obzira na uzajamno nesnošljive odnose Ostrogota i Gepida, mogli su Teoderiku Velikom podložni srijemski Gepidi djelovati kao posrednici podunavskih oblika fibula, veoma čestih u Potisju, što bi se konkretno odnosilo i na navedeni gepidski nalaz u sjevernoj Italiji. Znatno dio srijemskih Gepida, prisilno u ostrogotskoj vojnoj službi, bio je 523—524. godine preseljen čak na tlo Galije, za obranu granica u Akvitaniji, i to, po svjedočenju Kasiodora (Var. V, 10), putem sjeverne Italije.⁷⁸

Mislimo da su spominjani kulturni utjecaji iz srednjeg Podunavlja dospjeli u sjevernu Italiju prvenstveno kroz Posavinu, tj. putem Savije, što zaključujemo analizirajući relativno malobrojno sačuvane tipološki izrazite istočnogermanske

⁷⁴ Ograničavamo se ovdje na jedan primjer: u paru fibula neobjavljenog grobnog nalaza ranog 6. st. iz Tortone u sjev. Italiji (vidi ovdje bilješku 69) razabire se u stilu rovašenja očita srodnost s istovremenim gepidskim fibulama potiskih nalazišta Magyartés (nesaćuvan grob) i Szentes-Kökényzug, grob 49, cf. Cs., Gep., tab. CIX, 1, 2, tab. VIII, 3, 4 (ukras glave).

⁷⁵ Šljemovi tipa Baldenheim: pouzdano ustanovljen ostatak (obrazna ploča) samo 1 šljema u gepidskoj nekropoli Szentes-Berekhát grob 15, cf. Cs., Gep., 71, 261 sq., fig. 16, 1, tab. LXXXV, 3. Autor tvrdi da u ovom groblju ima tragova od još dvaju šljemova istog tipa, i to na osnovi nalaza brončanih fragmenata navodno od provjesla u grobovima 13 i 40 (Cs., Gep., 261 sq., tab. LI, 8, tab. LIX, 5); smatramo da nađeni fragmenti ne dokazuju posve sigurno autorovu tvrdnju, iako ju se kao moguću pretpostavku ne bi smjelo odbaciti.

Italski polihromnim stilom kloazonirani ukrasni oblici: raskošan prsten (zlato i almandin) iz gepidskog groba Srpski Krstur, cf. D. Dimitrijević, S. N., 28, no. 3, tab. III, 3. — Kopča za pojas (željezo i almandin u ćelijama) u gepidskoj nekropoli Szentes-Bere-

kehát, grob 181, cf. Cs., Gep., 87, tab. LXXIV, 4. — Cf. J. Werner, Kölner Jahrb. etc. 3, 1958, 59, fig. 5 — Analognu kopču sadrži neobjavljen ostrogotski grobni nalaz Tortona u sjev. Italiji (vidi ovdje bilješke 69 i 121a).

Italske ostrogotske fibule: Szentes-Berekhát, grob 105 (ovdje tab. II, 28) i primjerak iz uništenog groba (Cs., Gep., tab. LXXII, 7, tab. CIV, 8), potonji radionički jednak s parom kasnih fibula (druge četvrtine 6. st.) iz ostrogotskog groba Aquilea = Oglej-Monastero, cf. V. Bierbrauer, o. c., 155, n. 128 (s lit.).

⁷⁶ Vidi bilj. 71—74 s citiranim nalazima.

⁷⁷ V. Bierbrauer, Atti del 4° Congresso int. di studi sull'alto medioevo (Pavia 1967), 1969, 308—310, tab. V, 5. — Isti, o. c., n. 16 i 17, tab. V, 6, 7 (cit. potiske paralele).

⁷⁸ W. Ensslin, o. c., 192, 305. — L. Schmidt, o. c., 534, n. 4. — I kasnije su Gepidi ponekad u ostrogotskoj vojsci; tako spominje Prokopije (gotski rat III, 1) nekog Gepida imenom Velas u svojstvu kopljanika tjelesne straže i ujedno ubojice ostrogotskog vladara Hildebada 540. g. baš u gradu *Ticinum*-Pavia. — Poblize: Prokopij iz Cezareje, o. c., 175. — L. Schmidt, o. c., 534, n. 5. — Cf. V. Bierbrauer, o. c., 310, n. 18 i 19.

grobne priloge u velikoj nekropoli Kranj, odakle se koliko-toliko navode iz Italije doneseni ostrogotski primjerci, kao npr. dvije veće kopče za pojas i četiri oštećene fibule (tab. III, 30, 31, 32, 33).⁷⁹ Za potonje se ustanovilo da su ušle naknadno svaka za sebe u langobardsku upotrebu;⁸⁰ stilski najmarkantniji primjerak (tab. III, 33) italsko-ostrogotskog podrijetla u toj nekropoli ističemo kao u literaturi nezapaženi grobni nalaz (grob 19/1902).⁸¹ Preostaju nam iz nekropole Kranj još dvije kompletno sačuvane fibule, koje u stilskim pojedinostima odudaraju radionički od italsko-ostrogotskih tvorevina. Objavljena je i poznata samo jedna od njih (tab. III, 34), bez sačuvane grobne cjeline,⁸² dok drugi kvalitetniji primjerak (tab. III, 35) nije bio uopće registriran u literaturi (grob 32/1902).⁸³ Obadvije fibule su podunavskog podrijetla, obilježene u kompoziciji ukrasa značajkama gepidskog stvaralaštva prve polovice 6. stoljeća,⁸⁴ a groblja na redove Gepida u Potisju i Transilvaniji obiluju analognim primjercima.⁸⁵ Prema tome se u etnički kompleksnom sastavu velike nekropole Kranj — s ukupno šest istočnogermanskih fibula — razabire prije dolaska panonskih Langobarda u Saviju sredinom 6. stoljeća pored uglavnom poznate svakako starije ostrogotske prisutnosti i do sada nezapažena gepidska komponenta. Sva je prilika da smjer puta za grad *Ticinum*-Pavia, gdje

⁷⁹ Z. V., Congrès 1971, 259. — Peta objavljena fibula zapravo nije ostrogotska, vidi o njoj bilješke 82 i 84 sa pripadnim tekstom.

⁸⁰ Vidi ovdje bilješku 65.

⁸¹ Čuva Naturhistorisches Museum Wien, gdje smo ustanovili da fibula (tab. III, 33) pripada grobu 19 Szombathyeva iskopavanja u Kranju 1901. g., što saopćavamo u lit. po prvi puta; grobni materijal tog iskopavanja pretežno nije objavljen, za opće podatke cf. J. Szombathy, Mitt. d. Central-Comm. III. F. I, 1902, 226—231. — Ženski grob 19 sadrži fibulu (srebro, pozlata, trag niela, 3 sačuvana almandina), te skroman brončani prsten i željeznu predicu (tab. III, 33, 33a, 33b). U lit. se cit. fibula navodi izdvojeno ili netočno kao slučajni nalaz: K. Ginhart, Die bildende Kunst in Österreich, 1936, 153, fig. 140 (E. Beninger). — J. Werner, B Vbl 26, 1961, 71 sq., n. 12, tab. 8, 1. — V. Bierbrauer, B Vbl 36, 1971, 151, n. 95, tab. 15,1 (napose valja korigirati podatak o fibuli n. 130).

⁸² Objavio A. Riegl, Jahrb. d. Zentral-Komm. N. F. I, 1903, 234 sq., tab. III, 7 (bronca, pozlata, ulošci nesačuvani), iskopavanje T. Paušlar ili A. Müllner (1900—1901. g.?), čuva Narodni muzej Ljubljana.

⁸³ Čuva Naturhistorisches Museum Wien, gdje smo ustanovili da fibula (tab. III, 35) pripada grobu 32 Szombathyeva iskopavanja u Kranju 1901. g., što saopćavamo u lit. po prvi puta, za opće podatke vidi ovdje bilješku 81. — Ženski grob 32 sadrži fibulu (sreb-

ro, pozlata, nielo) te fragmentarni željezni nož, okov (bronca?) korica i željezni ulomak (tab. III, 35, 35a, 35b). Dopuštanje za objavu dao nam je W. Angeli, Wien.

⁸⁴ U našem radu o značajkama nekropole Kranj upozorili smo sumarno na gepidsku atribuciju tih fibula, cf. Z. V., Congrès 1971, 259. — Za objavljeni primjerak (vidi ovdje bilješku 82) indicirao je već tu mogućnost J. Werner, Die Langobarden in Pannonien etc., 1962, 72, n. 2. — Na mnogim gepidskim fibulama karakterističan je tangencijama spojen niz kružića kao ornament na glavi i neukrašeno romboidno polje na sredini noge, itd., cf. J. Werner, Die Fibeln, Katalog d. Samml. Diergardt I, 1961, 32, no. 129 i 130, tab. 34 (dalje skraćeno: J. Werner, Fib. Diergardt).

⁸⁵ Navodimo npr. ove paralele: Szentes-Kökényzug, sluč. nalaz i grob 81 (tab. IV, 36, 37) (Cs., Gep., tab. I, 18 tab. XVIII, 4,5); Szentes-Nagyhegy, grobovi 5,8 (tab. IV, 38) i 64 (Cs., Gep., tab. XXIII, 5. tab. XXIV, 17, tab. XXXVI, 2); Magyartés grob? (Cs., Gep., tab. CIX, 8,9); Alpár, grob (tab. IV, 39) (Cs., Gep., tab. CCXIX, 1, 2); Békés, sluč. nalaz (tab. IV, 40) (Cs., Gep., tab. CCXXVI, 4); Morești, grob 73 (Cs., Gep., tab. CCLXX, 1, 2); Orșova-okolica, sluč. nalaz (tab. IV, 41) (Cs., Gep., tab. CCXIII, 11); nepoznato nalazište u Mađarskoj (Cs., Gep., tab. CCIII, 1), itd. — Iz sjev. Italije pribrajamo Pavia, sluč. nalaz (vidi ovdje bilješku 77).

je otkrivena gepidska fibula (tab. II, 29),⁸⁶ doista značajan ne samo u langobardskoj nego i u ostrogotskoj sjevernoj Italiji, nije mimoišao savijski kastel *Carnium-Kranj*, jer se u njegovoj nekropoli zapažaju izraziti tragovi vjerojatno kratkotrajne epizode gepidskog boravka, tada pod ostrogotskim vrhovništvom. Prema svim navedenim argumentima smatramo umjesnim ponovno upozoriti kako na italsko-ostrogotske elemente uočene u gepidskom Potisju tako i na nedovoljno istraženo iako arheološki dokučivo saznanje⁸⁷ o odredivom strujanju podunavskih kulturnih utjecaja, prouzročenih mjestimično uočljivom gepidskom infiltracijom tijekom prve polovice 6. stoljeća iz Karpatske kotline kroz Posavinu u centralnu regiju ostrogotske države na Apeninskom poluotoku.⁸⁸

U tirinškim grobljima ustanovljene su trokratno, kako smo već spomenuli, ostrogotske rovašene fibule⁸⁹ i njih treba komentirati s našeg gledišta, zbog usporedbe s dalmatinskim i savijskim nalazima rovašenih fibula. Naš komentar započinjemo s nalazom iz Weimara. Grad Weimar, smatran središtem tirinške države 6. stoljeća, poznat je također zbog nekoliko grobnih nalazišta seobe naroda, od kojih je najveće tzv. sjeverno groblje,⁹⁰ dok je manje južno groblje u ulici Cranach uglavnom neobjavljeno; u potonjem groblju zanima nas samo fibula (tab. IV, 42) s geometrijski koncipiranim ukrasom noge iz neobjavljenog groba 2.⁹¹ I za nju se mogu primijeniti naše opservacije što smo ih iznijeli u prethodna dva pasusa, pogotovo ako imamo na umu niz postojećih paralela evidentiranih s potiskih i srijemskih nalazišta u srednjem Podunavlju.⁹² S tom relativno skromno rađenom najvjerojatnije ostrogotskom fibulom (tab. IV, 42), na tlu Weimara u tirinškoj upotrebi, usporediva je među dostupnim analognim primjercima u Italiji znatno kvalitetnija ostrogotska fibula (tab. I, 14), koja potječe navodno iz lombardijskog

⁸⁶ Nalazište grad Pavia, vidi ovdje bilj. 77.

⁸⁷ Vidi ovdje bilješke 71—85 s pripadnim tekstom i slikama.

⁸⁸ Sporadično se može slijediti utjecaj iz srednjeg Podunavlja čak do u srednju Italiju, što smo već zapazili na prije navedenoj fibuli (tab. I, 15) bez sačuvanog nalazišta negdje iz srednje Italije (vidi ovdje bilješku 71); također je s gepidskim fibulama o kojima smo raspravljali (vidi ovdje bilješke 77, 82—85) usporediv njima tipološki blizak primjerak, nađen s 2 evidentno ostrogotske fibule kod mjesta Grottamare u pokrajini Marche, cf. G. Annibaldi i J. Werner, *Germania* 41, 1963, 365, fig. 7, 1. Autori smatraju i tu fibulu ostrogotskom, ali ona je po našem mišljenju veoma vjerojatno gepidskog podrijetla, odnosno možda je rađena po takvom uzoru?

⁸⁹ Vidi ovdje bilješku 52.

⁹⁰ B. Schmidt, 1970, 75—88 (s lit.).

⁹¹ B. Schmidt, 1970, 88 sq. — Vidi ovdje

bilješku 52.

⁹² Vidi cit. podatke ovdje u bilješci 71 i npr. tab. II, 16—20, 24, 25. — Nadalje postoji podunavskoj skupini tipološki srodna pontska skupina fibula 6. st. s adekvatno ili slično koncipiranim rovašenim ornamentom, ali prosječno s naglašeno proširenom rombičnom nogom; pontsku skupinu treba smatrati donekle konvergentnom pojavom, kao grobnju i radioničku ostavštinu Gota na Krimu, cf. J. Werner, *Fib. Diergardt*, 31 sq., no. 120—128, tab. 31—33. Usporedi npr. fibulu (tab. V, 44), navodno nalazište Kerč, cf. A. Götze, *Gotische Schnallen*, 1913, 15, fig. 13. — Takav ili sličan ornamentalni koncept istočnogermanskog podrijetla utjecao je izvan crnomorskog i podunavskog radioničkog stvaralaštva možda ponekad na rovašeni ukras u srednjoj Evropi, što razabiremo u reduciranoj izvedbi npr. na paru fibula s tirinškoj nalazišta Weimar-sjeverno groblje, grob 30, cf. B. Schmidt, 1970, 80, tab. 79, 3a.

grada Brescia.⁹³ S obzirom na analognu ornamentalnu shemu rovašenja — motiv poput volute na glavi i romboidno stiliziran ukras noge — upozoravamo u literaturi po prvi puta na značajnu paralelu što nam je u zatvorenoj grobnoj cjelini manifestira par iskonski podunavskih fibula (tab. IV, 43) sa savijskog nalazišta Ljubljana-Dravlje, gdje one pripadaju ostrogotskom ženskom grobu 1,⁹⁴ čiji bogati inventar valja pripisati vremenu vladanja Teoderika Velikog u Italiji, ali najbliže istovremene analogije poznate su nam s dalmatinskog tla, i to iz pojedinih neobjavljenih ostrogotskih grobova nekropole Knin-Greblje.

Tirinšku upotrebu jedne ostrogotske fibule (tab. V, 45) ponovno zapažamo u već nekoliko puta spominjanom velikom groblju Stössen, grob 69.⁹⁵ Volutoliko spiralni ukras glave analogan je onome na prethodno prikazanoj weimarskoj fibuli i na svim njezinim paralelama, odnosno standardan je istočnogermanski ornamentalni motiv primijenjen na rovašenim fibulama prve polovice 6. stoljeća.⁹⁶ Naprotiv, spiralni ornament noge (tab. V, 45) nije u tako reduciranoj varijanti veoma često uočljiv, ali ga ipak susrećemo dvokratno na pojedinačnim nalazima italsko-ostrogotskih fibula (tab. V, 47, 48) prve trećine 6. stoljeća, otkrivenih baš na dalmatinskom tlu,⁹⁷ i na istovremenoj možda u Italiji rađenoj fibuli (tab. V, 49) u ostrogotskom grobu 9 kompleksnog groblja na Rifniku kod Celja (na granici Savije s južnim Norikom), koje inače pripada prvoj i drugoj polovici 6. stoljeća.⁹⁸ Stössenski primjerak nadovezuje se stilski na vjerojatno nešto stariju

⁹³ Prva objava: A. Götze, o. c., 2 sq., fig. 2. — Odatle je ušla u lit.: N. Åberg, o. c., 18, fig. 38. — G. P. Boggetti, *Storia di Brescia*, 1963, 427. — V. Bierbrauer, *Atti del 4° Congresso int. di studi sull'alto medioevo* (Pavia 1967), 1969, 313 sq., tab. VII, 4. — Cf. (par bez sačuvanog nalazišta) J. Werner, *Fib. Diergardt*, 25, no. 80, tab. 18, 80.

⁹⁴ Nasumce objavio samo jednu od para fibula M. Slabè, *Arh. vestnik XXI–XXII*, 1970–1971, 143, 146, fig. 1 (s naivno zbrčkanim izborom lit. napose n. 18, 19, 27, 36). — Vidi ovdje bilješku 67 s okvirnim datiranjem i bilješku 20 s pripadnim tekstom za Knin-Greblje. — Za rijetku inačicu kružnog završetka noge para fibula u grobu 1 usporedi potiski nalaz fibule (tab. X, 61), vidi ovdje bilješku 114. — Za naše mišljenje o etnički kompleksnom groblju Ljubljana-Dravlje cf. Z. V., *Congrès 1971*, 262.

⁹⁵ B. Schmidt, 1970, 32, tab. 27e.

⁹⁶ U Jugoslaviji npr. na cit. podunavskim primjercima fibula (vidi ovdje bilješku 71): tab. II, 16, 17, 18, 21, 22, 23, nadalje na ostrogotskom paru fibula (tab. V, 46) iz Han Potoka u Hercegovini (Z. Vinski, *Germania* 32, 1954, 309, fig. 2.2).

⁹⁷ Dalmatinski nalazi fibula: Kašić-Glavčurak (zaleđe Zadra) fibula iz uništenog groba, cf. J. Belošević, *Diadora* 3, 1965, 130 sqq., tab. I, 1 (ovdje tab. V, 47). — Plavno (kod Knina), slučajni nalaz fibule, spominje S. Gunjača, *Starohrv. prosvj.* III s. 6, 1958, 135; po tome navodi i reproducira nepreciznom skicom J. Kovačević, *Varvarska kolonizacija južnoslovenskih oblasti etc.*, 1960, 25, fig. 41 dolje desno (s netočnim smještajem nalazišta »Plavno kod Splita« i zbrkom u njegovim citatima n. 74a, n. 75); fibulu navodi bez reprodukcije J. Belošević, o. c., 132, n. 3 (s pogrešnim citatom, prepisanim od prethodno navedenog autora); prema nizu pogrešnih podataka fibula nije zapravo valjano objavljena; naša nadopuna ad Plavno: oštećena rovašena fibula (duž. 6,7 cm) nije, kako se u lit. navodilo, od bronce već od srebra s ostacima pozlate i niela, 1 almandin sačuvan (ovdje tab. V, 48).

⁹⁸ Rifnik grob 9: V. Kolšek, *Celjski zbornik* 1965, 293, fig. 5 (snimak fibule in situ). — L. Bolta, *Arh. vestnik XVIII*, 1967, 402, 406, tab. 3 (grobna cjelina). — Isti, *Arh. vestnik XXI–XXII*, 1970–1971, 138, fig. 10. — Cf. Z. V., *Vj.* 1971, 57.

ostrogotsku fibulu iz Siscije (tab. V, 50),⁹⁹ datiranu $\pm$ 500. godine, a daljne analogije mogu se naći u srednjem Podunavlju i u ostrogotskoj Italiji.¹⁰⁰

U Tiringiji je za našu temu najznačajniji treći nalaz, i to u malom djelimice razorenom groblju Gispersleben, gdje grob 2 sadrži par karakterističnih ostrogotskih fibula (tab. VI, 51),¹⁰¹ radionički jednakih s ostrogotskim fibulama (tab. VI, 52) u čuvenom blagu odnosno ostavi nađenoj u gradu Reggio Emilia (istoimena provincija),¹⁰² zakopanoj nešto prije ili oko 500. godine, što je apsolutno kronološki pouzdano dokazano na osnovi popratnih 60 istočnorimskih solidusa (od Marcijana do Zenona), kovanih između 450. i 491. godine.¹⁰³ Važnost fibula Gispersleben ističemo kako po impresivnoj analogiji, uočljivoj u tom blagu na italskom tlu, tako i po okolnosti da one (ustanovljene na grudnom košu ženskog kostura groba 2) dokumentiraju ostrogotski ženski grob u tirinškom miljeu. S pravom se ta pojava tumači kao veoma vjerojatna sahrana jedne od pratilica spominjane Amalaberge, nećakinje Teoderika Velikog, vjenčane oko 510. godine za tirinškog vladara Herminafrida.¹⁰⁴ Prema tome je treći nalaz, tj. grobna cjelina Gispersleben, ujedno i najeklatantniji primjer arheološki dokučivog odraza ostrogotskog utjecaja u Tiringiji. U blagu Reggio Emilia združeno je mnoštvo kasnoantičkih dragocjenosti s nekoliko izrazitih primjeraka ostrogotskog nakita, a taj sastav ukrasnih oblika i zlatnog novca 5. stoljeća nameće zaključak da je blago bilo u posjedu nekog predstavnika ostrogotskog vladajućeg sloja u početno vrijeme vlasti Teoderika Velikog u Italiji. Parovi fibula u tom blagu (tab. VI, 52), kao i njihovih na tirinško tlo prenesenih replika (tab. VI, 51), podudaraju se ne samo u uobičajenoj zlatarskoj izradbi već i u jednoobraznoj rovašenoj ornamentici spiralnih vitica, na tim fibulama zapravo u obliku spiralnih kuka, kombiniranih s trostrukim V-motivima, što možemo smatrati karakteristikom jedne od stilskih varijanata rovašenja ranijih ostrogotskih fibula proizvedenih u Italiji $\pm$ 500. godine.¹⁰⁵ Ovdje smatramo potrebnim istaknuti inače u literaturi nezapaženu činjenicu da najstarije u Italiji rađene rovašene fibule, i to varijante »Reggio Emilia«, imaju svoje neposredne

⁹⁹ J. Brunšmid, o. c., 216 sq., fig. 32, 5. — Cf. Z. Vinski, *Vijesti muz. i konz.* Hrv. XI, 1962, 76, fig. 4.

¹⁰⁰ Srednje Podunavlje: Cs., Gep., tab. CC, 3, 4, tab. CCIII, 7 i tab. CCXI, 14, 15. — Italija: N. Åberg, o. c., fig. 37. — J. Werner, o. c., 25, no. 83, tab. 18, 83.

¹⁰¹ B. Schmidt, 1961, 121, tab. 31 f. — Vidi ovdje bilješku 52. — Nalazište je smješteno blizu grada Erfurta, poblize cf. B. Schmidt, 1970, 54 sq. (s lit.).

¹⁰² M. Degani, *Il tesoro romano barbarico di Reggio Emilia*, 1959, 56 sq., tab. XVII. — Cf. J. Werner, B Vbl 26, 1961, 70, tab. 5. — Za sumarne značajke tog blaga cf. Z. V., Vj. 1968, 117 sq., n. 63—65. — U kasnoantičko vrijeme bio je ondje zapušteni municipij *Regii Lepidi*, cf. M. Degani, o. c., 30.

¹⁰³ M. Degani, o. c., 43—53, tab. IX—XIV. — Cf. J. Werner, *ibidem*.

¹⁰⁴ V. Bierbrauer, B Vbl 36, 1971, 149, 157, tab. 14. — Vidi ovdje bilješku 40.

¹⁰⁵ Par fibula Reggio Emilia razlikuje se u stilskim pojedinostima npr. od istovremenog srodnog para fibula s lombardijskog nalazišta Pavia-Torriano (cf. A. Peroni, *Oreficerie e metalli lavorati tardoantichi e altomedievali del territorio di Pavia*, Catalogo, 1967, 116, no. 73, 74, tab. 3 i XVIII), a pogotovo od poznatog furlanijskog nalaza fibule ranog 6. st. Udine = Videm-Planis (pogrešno Castel Porpetto) (cf. M. Brozzi, *Aquileia Nostra* XXXIV, 1963, 143, n. 21, fig. 3), ograničavajući se ovdje na primjere fibula s očitom podunavskom stilskom tradicijom. — O stilskim varijantama V. Bierbrauer, o. c., 152 sq.

podunavske prethodnike, koje prvenstveno reprezentira svojom jasno izvedenom ornamentikom spiralnih kuka i trostrukih V-motiva veoma kvalitetan par fibula (tab. VII, 53) iz ostrogotskog groba s posavskog nalazišta Beograd-Čukarica;¹⁰⁶ taj grob datiramo u kasnije 5. stoljeće, i to s obzirom na poznatu ostrogotsku seobu s mezijskog donjeg Podunavlja uzvodno Dunavom uz *Singidunum* kroz Posavinu u Italiju, ne poslije 488—489. godine.¹⁰⁷

Valja podsjetiti na to da u srednjem Podunavlju na području rimske provincije Panonije djeluju u drugoj polovici 5. stoljeća značajne zlatarske radionice, čije se izrađevine pripisuju tzv. nakitnoj skupini Karavukovo (= Bácsordas), gdje su se proizvodili za germanski vladajući sloj raskošni primjerci kopča i fibula, karakteriziranih osebnim veoma gusto komponiranim ornamentom naglašeno reljefnih spiralnih vitica (tab. VIII, 54, 56; IX, 55), i to znalački rađenim dubokim rovašenjem, koje ima nesumnjivo svoje neposredno podrijetlo u kasnoprovincijalnom zapadnorimskom stvaralaštvu; ovu arheološki utvrđenu činjenicu poblizje ne komentiramo, ali napominjemo da je nakitna skupina Karavukovo zastupana u Karpatskoj kotlini na 17 nalazišta i da su Ostrogoti donijeli s panonskog tla svojom seobom u Italiju takav nakit, dokumentiran ondje na barem 3 nalazišta.¹⁰⁸ Kao zlatarski odraz tog događaja zapažamo na italskom tlu gdje su sačuvane ostrogotske raskošne fibule, koje vjerojatno nisu donesene iz Podunavlja, već su izrađene u Italiji oko 500. godine s jasnim »karavukovskim« značajkama rovašenja, kako to razabiremo npr. na neobjavljenim velikim primjercima (tab. X, 57, 58) iz uništenih grobova u okolici toskanskog grada Chiusi.^{108a} U našem tekstu ne

¹⁰⁶ Grob je prvotno objavljen s imenom nalazišta Ostružnica, ali je situiran susjedno na položaju Ješića pesak u Čukarici, danas posavskom predgrađu Beograda, gdje je prethodno uništeno nekoliko grobova; za inventar groba cf. M. Tatić-Đurić, Zbornik radova Nar. muz. u Beogradu I, 1956—1957, 161—183, fig. 1—8. — J. Kovačević, S. N., 117 sq., fig. 7—9, tab. V, 1, 2. — Fibule (tab. VII, 53) tog groba pripisuju se u navedenoj lit. tzv. tipu Aquileia, što ne smatramo dovoljno preciznom ni uvjerljivom atribucijom; naše mišljenje, kao ovdje u tekstu, iznijeli smo već 1962. g., cf. Z. Vinski, Atti del VI Congresso ISPP Roma 1962, vol. III, 1966, 150.

¹⁰⁷ Z. Vinski, ibidem. — Za smjer kretanja Ostrogota cf. isti, Zbornik radova Nar. muz. u Beogradu IV, 1964, 172 sq., n. 71 (lit.). — Cf. W. Ensslin, o. c., 62—65.

¹⁰⁸ O grobnom nalazu Karavukovo (južna Bačka) i značajkama te nakitne skupine, prozvane po tom ključnom nalazu seobe naroda, sa statističkim podacima itd.: Z. Vinski, Vijesti muz. i konz. Hrv. XI, 1962, 75—79 — Isti, S. N., 42 sq. (s popisom starije lit.). — Isti, Atti del VI Congresso ISPP Ro-

ma 1962, vol. III, 1966, 149 sq. — G. Annibaldi i J. Werner, o. c., 356—373. — V. Bierbrauer, o. c., 146 sq. — Reproduciramo kopču grobnog nalaza Karavukovo (tab. VIII, 54) (fotografija dugujemo I. Kovrig, Budapest), nadalje stilski veoma karakterističan par fibula (tab. IX, 55) gepidskog grobnog nalaza Gáva u gornjem Potisju (G. Annibaldi i J. Werner, o. c., 368, tab. 43), a također i par fibula (tab. VIII, 56) s nalazišta Sr. Mitrovica (cf. D. Dimitrijević, S. N., 94, tab. V, 3) iz ostrogotskog ili gepidskog groba, situiranog unutar bedema kasnoantičkog grada Sirmijuma; ondje, doduše u M. Mitrovici otkrivena je 1969. g. radionički analogna kopča u neobjavljenom gepidskom grobu (taj podatak dugujemo S. Pavlović, Beograd). — Za 3 nalazišta (Acquasanta, Aquileia, Pavia-Torre del Mangano) s 4 evidentirane kopče nakitne skupine Karavukovo u Italiji cf. G. G. Annibaldi i J. Werner, o. c., 363, fig. 8 (karta), tab. 37, 39, 42,1 i 47,1.

^{108a} Dvije neobjavljene radionički slične a nejednake fibule (srebro, pozlata, nielo, almandin) (tab. X, 57, 58) s nesačuvanog nalazišta u okolici grada Chiusi (pokrajina Tos-

slijedimo daljne oblike tipološkog razvoja tih fibula, ali pripominjemo da ih valja diferencirati po stilskim pojedinostima od istovremenih fibula varijante »Reggio Emilia«. Par fibula iz značajnog groba Beograd-Čukarica ne razlikuje se doduše ni u datiranju ni u etničkoj atribuciji, kao ni kvalitativno zlatarsko-tehnički od raskošnih proizvoda nakitne skupine Karavukovo. Ornamentika na čukaričkim fibulama (tab. VII, 53), na koju smo ukazali, nema zapravo izričite značajke stila Karavukovo proprie dictu,¹⁰⁹ iako je s njime srodna u širem smislu, ali se ne bi smjela pribrojiti istom estetsko-stilskom konceptu, jer valja imati na umu više istovremenih radioničkih središta, u kojima nije ukus zlatara bio uvijek uniformno izjednačen. U ovcem radioničkom krugu rovašenih zlatarskih proizvoda srednjeg Podunavlja trebalo bi nakitne oblike ukrašene poput reprezentativnih fibula Beograd-Čukarica pripisati zasebnoj podunavskoj podskupini, za sada bezimenoj, jer za nju još nije moguće determinirati radioničko središte, kako bi to mogao biti, zbog više opravdanih ovdje nespecificiranih argumenata, za nakitnu skupinu Karavukovo antički velegrad Sirmijum-Sr. Mitrovica.¹¹⁰ Tu bezimenu podunavsku podskupinu fibula kasnog 5. stoljeća ne smatramo neposredno ovisnom od pontske, tj. krimsko-gotske skupine rovašenih fibula¹¹¹ (usprkos srodnom rasporedu spiralne ornamentike), jer je spiralno-vitičasti stil rovašenja kasnoantičkog podrijetla zapravo djelovao iz srednjeg Podunavlja prema Crnome moru, a ne obratno, pa se krimsko-gotski primjerci rovašenih fibula i kopča ne

cana) čuva Musée des Antiquités nationales, St. Germain-en-Laye, kod Pariza (dopuštenje za objavu i foto-snimke 1:1 dao nam je direktor tog muzeja R. Joffroy); one nisu u lit. zapažene ni vrednovane. — Ukazujemo na podunavsku paralelu, tj. na raskošan par fibula s nepoznatog nalazišta u Karpatskoj kotlini (Cs., Gep., tab. CCVI, 1, 2), te na nešto jednostavnije italske paralele, tj. na par fibula s nalazišta Salino u pokrajini Abruzzo (N. Åberg, o. c., 19, fig. 34), kao i na potonjima tipološki blisku fibulu navodno s nalazišta Chiusi (H. Kühn, *The Art Quarterly* 1, 1938, 271 sqq., fig. 6). — S terena oko grada Chiusi spominje lit., uz mnogobrojne langobardske nalaze (N. Åberg, o. c., 163 sq.), također par skromnije spiralnim motivom ukrašenih ostrogotskih fibula (zbirka A. Ancona, Milano), cf. J. de Baye, *Industrie longobarde etc.*, 1888, 36, 41, 111, tab. IV, 9.

¹⁰⁹ Stil nakitne skupine Karavukovo prvenstveno obilježavaju gusto, tj. gotovo bez odstojanja veoma reljefno rovašene veće i manje spirale, smještene po mogućnosti u što većem broju na površinu nakita, vidi npr. kopču Karavukovo (tab. VIII, 54), fibule

iz Sr. Mitrovice (tab. VIII, 56) i Sr. Karlovca-Rovine (tab. XIII, 73) (*Z. Vinski, Vijesti muz. i konz. Hrv. XI, 1962, fig. 1, 3, 2*), a pogotovo fibule s kopčom s nalazišta Domolospusza i Gáva (tab. IX, 55) u Mađarskoj (G. Annibaldi i J. Werner, o. c., tab. 45, 43, 44), nadalje fibulu navodno iz Transilvanije (?), ali vjerojatnije negdje iz Srijema (H. Bott, *Reinecke-Festschrift*, 1950, 28, n. 10, tab. 2, 6), itd. — U nekropolama potiskih Gepida susreću se također fibule 6. st. s već degeneriranim ukrasom »karavukovskog« stila (tab. XI, 59), tako npr. Szentes-Nagyhegy, grob 77 (Cs., Gep., 57 sq., tab. XXXIII, desno), itd.

¹¹⁰ Z. V., Vj. 1971, 52. — Vidi ovdje bilješku 108.

¹¹¹ To su fibule tzv. tipa Kerč, kako ih naziva H. Kühn, *Die germanischen Bügelfibeln d. Völkerwanderungszeit i. d. Rheinprovinz etc.*, 1965, 92—94, tab. 62,3, 1—7, tab. 63, 3, 8—13. Autorovo datiranje fibula tipa Kerč u 5. st. je proizvoljno i neosnovano. — Cf. J. Werner, *Reinecke-Festschrift*, 1950, 164, n. 37. — Isti, *Fib. Diergardt*, 30 sq., no. 113—117 (dat. prva polovica 6. st.).

moгу datirati prije 6. stoljeća.¹¹² Kao paralele za fibule Beograd-Čukarica spominjemo ove podunavske nalaze: Sokolnice, grob 5, malo groblje u južnoj Moravskoj (tab. XI, 60);¹¹³ Szóreg, grob 19, gepidska nekropola u Potisju (tab. X, 61);¹¹⁴ nepoznato nalazište u Mađarskoj,¹¹⁵ nadalje u Italiji ostrogotski grobni nalaz Acquasanta, pokrajina Marche (tab. XI, 62).¹¹⁶ Opet je u južnoj Moravskoj, u selu Šlapanice kod Brna, uočen pojedinačni grob ranog 6. stoljeća s italsko-ostrogotskim parom fibula (tab. XI, 63),¹¹⁷ radionički analognih s nešto većim primjercima Reggio Emilia (tab. VI, 52) i Gispersleben (tab. VI, 51). Upućujemo na adekvatnu situaciju u rimskoj provinciji Dalmaciji s obzirom na fibule donešene na dalmatinsko tlo iz Italije u vrijeme Teoderika Velikog, a odgovarajuće paralele u odnosu na italsku varijantu »Reggio Emilia« i njezin prototip Beograd-Čukarica ustanovili smo na dva dalmatinska nalazišta iz na žalost destruiranih ostrogotskih grobova, i to u Mihaljevićima kod Rajlovca (blizu Sarajeva) i u Kašiću (u zaleđu Zadra). Par fibula (tab. XI, 64) iz Mihaljevića nije prilikom objave¹¹⁸ dovoljno determiniran; one su znatno manje od fibula Reggio Emilia i Gispersleben (tab. VI, 52, 51), ali se, iako u reduciranoj izvedbi rovašenog ornamenta, tipološki nadovezuju baš na te primjerke i potječu, poput onih iz Šlapanica (tab. XI, 63), iz istog radioničkog kruga. Valja upozoriti u našem kontekstu na veliku srebrnu fibulu (tab. VII, 65) iz Kašića, s položaja Glavčurak, koju objavitelj ispravno smatra najstarijim italsko-ostrogotskim nalazom na dalmatinskom tlu, ali suviše simplicistički tumači ukras te kašičke fibule samo kao reminiscenciju stila Karavukovo, prenesenu u ovom slučaju iz Italije oko 500. godine.¹¹⁹ Mnoštvo rovašenih spirala na ovoj osebujnoj kašičkoj fibuli ukazuje na stilski utjecaj u navedenom smislu, međutim pažljivim tipološkim vrednovanjem zapažamo da su ornamenta većih spirala u obliku povezanih kuka (na glavi i na nozi), tj. oni nisu izvedeni izričito »karavukovski«, već ih tumačimo kao neposrednu tradiciju ukrašavanja svojstvenog fibulama Beograd-Čukarica (tab. VII, 53); baš su te fibule svojim obličjem, tj. općim tipološkim značajkama, uvjetovale one uzorke što su ih zlatari oponašali, uz primjenu »karavukovskih« stilskih primjesa, prilikom izradbe kašičke

¹¹² To izričito potvrđuju najnovija saznanja u sovjetskoj arheol. lit. (korigirajući zastarjela mišljenja u njem. i rus. lit.); o podunavskim utjecajima na Krimu 6—7. st. i o datiranju fibula u 6. st.: A. K. Ambroz, *Kratkie Soobščeniya* etc. 113, 1968, 11, n. 2. — Isti, *Sovjetskaja Arheologija* 2, 1971, 104, 106, fig. 3, 13 (Kerč.) — Iznimno se pojavljuju na Krimu fibule izrazito »karavukovskog« stilskog obilježja, a za njih smatramo da su prenesene gepidskim posredstvom iz Karpatske kotline na Crno more, npr. 2 primjerka navodno nalazište Kerč (cf. L. A. Maculevič, *Pogrebenije varvarskogo knjaza v istočnoj Evropi* etc. *Izvestija gos. Akad. ist. mat. kult.* 112, 1934, 108, fig. 22).

¹¹³ J. Řihovský, *Arch. Rozhledy* III, 1951, 177 sq., fig. 149.

¹¹⁴ Cs., *Gep.*, 154, tab. CLXVIII, 18.

¹¹⁵ I. Bóna, *Acta Arch. Acad. Scient. Hung.* VII, 1956, 208, tab. LII, 5.

¹¹⁶ G. Annibaldi i J. Werner, o. c., 360, 364, tab. 41,4. — Fibula (tab. XI, 62) sa stilski reduciranim ukrasom po podunavskom prototipu, poput fibule Sokolnice (tab. XI, 60), donesena je u Italiju u kasnom 5. st. — Za paralelu s italskog nepoznatog nalazišta cf. J. Werner, *Fib. Diergardt*, 25, no. 81, tab. 18,81.

¹¹⁷ J. Poulík, *Altoböhmen u. Althmähren I*, 1941, 129, fig. 2,1, 2. — Cf. J. Werner, *Die Langobarden in Pannonien etc.*, 1962, 68, 146, tab. 27, 1, 2.

¹¹⁸ N. Miletić, *Glasnik Zem. muz. n. s. X*, 1955, 151—154, fig. 1. — Ista, *Nakit u Bosni i Hercegovini etc.* (katalog), 1963, 50, no. 200 (srebro, pozlata, nielo, almandin).

¹¹⁹ J. Belošević, o. c., 133 sq., tab. II. — Isti, *Diadora* 4, 1968, 231 sq., tab. IV.

fibule (tab. VII, 65) istovremeno sa znatno raskošnijim fibulama Chiusi-okolica (tab. X, 57, 58), svakako negdje na tlu Teoderikove Italije.¹²⁰ Ondje su u prvoj trećini 6. stoljeća sveudilj primjenjivani adekvatni ili srodno varirani rovašeni spiralni motivi, kako to razabiremo npr. na ostrogotskoj fibuli Kranj, grob 73/1904 (tab. III, 30),¹²¹ vjerojatno rađenoj u Italiji, koja u znatno pojednostavljenoj formi nastavlja stilsku tradiciju beogradsko-čukaričkog prototipa, a tipološki je usporediva sa srebrnom fibulom zakopanom u Kašiću. S ovim zapažanjima, nesagledanim u literaturi, zaključujemo za sada naš osvrt na ostrogotske rovašene fibule.^{121a} Pripominjemo da se takve po svoj prilici u Italiji proizvedene fibule mogu slijediti u grobljima na redove u predalpskom području Slovenije i u manje više nesigurno dokumentiranim grobovima na provincijalno-dalmatinskom tlu. Pojedini nalazi tih fibula tipološki upotpunjuju odgovarajući ostrogotski fundus na Apeninskom poluotoku, iako neposredne paralele nisu redovita pojava. Konačan sud o tim pitanjima moći će se determinirati nakon sustavne objave sveukupnog ostrogotskog fundusa Italije, što se sada priprema (u Bierbrauerovu djelu) u Spoletu. O nezapaženim problemima, što ih nameću pojedini nalazi istočnogermanskih rovašenih fibula 6. stoljeća u Jugoslaviji, raspravljamo naknadno u ekskursima I i II.

Napokon se želimo s gledišta suprotnog vrednovanja osvrnuti na pitanje o utjecajima Tirinžana na Ostrogote, jer ih u našem kontekstu ne smijemo mimoći. Arheološki podaci, kojima raspolažemo, doista su malobrojni, uključivši i navedene nalaze tirinškog podrijetla na teritoriju Jugoslavije, o kojima smo uvodno raspravljali. Međutim u ostrogotskoj Italiji ipak su morali postojati i tirinški kulturni utjecaji, a kao zanimljiv putokaz navodimo historijskim izvorom zajamčeno pouzdan podatak, kako slijedi: nakon već spomenutog vjenčanja Amalaberge s Herminafriдом oko 510. godine,¹²² zabilježio je Kasiodor (Var. IV, 1) uzvratni vladarski poklon Herminafriđov Teoderiku Velikom, koji se radovao darovanim tirinškim izuzetno vrsnim konjima.¹²³ Tirinžani su, naime, cijenili upotrebu konja, što se

¹²⁰ Italsku radioničku pripadnost ove fibule iz Kašića (tab. VII, 65) indicira na njezinoj glavi ispod spiralnih kuka također vertikalno narebreni ukras; taj nedostaje kako rovašenim podunavskim fibulama »karavukovskog« obilježja tako i primjercima Beograd-Čukarica (tab. VII, 53). Još naglašenija polja s vertikalno narebrenim ukrasom uočljiva su na fibulama Reggio Emilia (tab. VI, 52), Gispersleben (tab. VI, 51), Kranj, grob 19/1902 (tab. III, 33) (vidi ovdje bilješku 81), Udine = Videm-Planis (cf. M. Brozzi, *ibidem*) i na više nespomenutih italsko-ostrogotskih primjeraka. Nešto drugačije je komponiran odgovarajući ukras na glavama fibula Chiusi-okolica (tab. X, 57, 58). Na glavama gepidskih fibula 6. st. u Potisju pojavljuje se odgovarajući ukras samo izuzetno (npr. tab. IV, 38), ali ga zapažamo na »Rieglovu primjerku« (tab. III, 34) u nekropoli

Kranj (vidi ovdje bilješku 82).

¹²¹ Fibula Kranj grob 73/1904 (iskopavanje Žmaučevo 1903. g.), cf. J. Žmauc, o. c., 237 sq., fig. 214d; fibula (tab. III, 30) je sačuvana u sekundarnoj upotrebi u langobardskom grobu (vidi ovdje bilješku 65).

^{121a} Napomena u korekturi: nakon dovršenog rukopisa nije više bilo moguće uvrstiti citate iz upravo izašlog rada o neobjavljenim ostrogotskim nalazima u piemontskom mjestu Tortona, od kojih smo pojedine spominjali ovdje u bilješkama 69, 74 i 75; objavio ih je V. Bierbrauer, *Bollettino della Società Pavese di Storia Patria XXII—XXIII*, 1973, 3—27, tab. 1,1—2 (par fibula), tab. 2,3 (kopča) etc.

¹²² Vidi ovdje bilješku 40 s pripadnim tekstom.

¹²³ Konji rijetke pasmine, srebrnasto-bijele dlake, cf. W. Ensslin, o. c., 246, no. 3.

arheološki manifestira u relativno znatnom broju zasebno sahranjenih konja, sačuvanih u sklopu tamošnjih groblja na redove.¹²⁴ Na Apeninskom poluotoku nema, kako je poznato, u prvoj polovici 6. stoljeća ostrogotskih većih groblja na redove — kao što su npr. ona Ostrogotima srodnih Gepida u Potisju i u Srijemu — i taj nedostatak smanjuje u znatnoj mjeri opseg arheološkog istraživanja ostrogotske grobne baštine, odnosno i ispitivanje mogućih utjecaja na njihovu materijalnu kulturu. Te negativne okolnosti valja imati na umu ako postavimo opravdano pitanje o vjerojatnoj pojavi tirinških fibula u Italiji, gdje se one uglavnom nisu sačuvale. Izuzetak predstavlja osobiti oblik raskošnih fibula (tab. XII, 69) prve polovice 6. stoljeća, nađenih kao par baš u samoj Raveni i pojedinačno opet u toskanskom gradu Chiusi.¹²⁵ Sva je prilika da su one panonsko-langobardskog podrijetla, po karakterističnom obličju glave i veoma reljefno rovašenoj ornamentici (tradicija »karavukovskog« u Panoniji udomaćenog stila),¹²⁶ međutim osebujno oblikovanje noge u obliku ptičjeg repa ukazuje pouzdano na tirinški utjecaj, ovdje s ukrasnim dodatkom nasuprotnih glavica ptica grabilica.¹²⁷ Ovakova izuzetno naglašena tipološka hibridnost može se objasniti neposrednim vezama podunavsko-panonskih Langobarda s Tiringijom u prvoj polovici 6. stoljeća; za arheološku potvrdu u tom smislu navodimo parove izrazito langobardskih fibula, ukrašenih rovašenim spiralnim viticama »karavukovske« stilske tradicije, a one su izravno iz sjedišta panonskih Langobarda dospjele u upotrebu tirinškog vladajućeg sloja, što je vidljivo u bogatim ženskim grobovima 57 i 52 nekropole Weimar-sjeverno groblje.¹²⁸ Uzmemo li se u obzir ova arheološka zapažanja i historijske

¹²⁴ Evidentirano je 48 grobova konja pretežno bez jahača (između 450—600. g.), cf. B. Schmidt, *Varia Archaeologica* (Unverzagt-Festschrift), 1964, 205 sq., fig. 6 (karta). Zasebna sahrana konja u nekoliko grobova registrirana je u tirinškim nekropolama: Grossörner, Oberwerschen, Stössen, Weimar-sjeverno groblje i dr.

¹²⁵ J. Werner, o. c., 73, n. 1, tab. 29, 7. — Cf. F. Fuchs i J. Werner, o. c., 13, 55, tab. 1, A 1/2, A 3 (sa starijom lit.).

¹²⁶ Za prvu polovicu 6. st. navodimo paralele kako slijede: fibula u *Aquincum*-Obuda (= Stari Budim) (Bóna, o. c., 217 sqq., tab. XLVIII, 1, 2); veliku fibulu (tab. XII, 67) u spominjanom grobu Ulpijana (Z. V., Vj. 1968, tab. II, lijevo dolje; vidi ovdje bilješku 43); fibule langobardskog groba Gross-Harras u Donjoj Austriji, kao i manji primjerak langobardske fibule (tab. XII, 68) iz uništenog groba u Sisciji (J. Werner, o. c., 67, tab. 25, 12, 13 i tab. 26, 4). Na navedenim langobardskim fibulama tipično je reljefno duboko rovašenje, i to (izuzevši primjerke *Aquincum*) u kombinaciji spiralne vitice na glavi i meandra na nozi fibule.

¹²⁷ Za oblike noge u formi ptičjeg repa na

tirinškim fibulama vidi ovdje tab. I, 10 (Weimar-ulica Cranach), tab. I, 11 (Artern) i tab. I, 12 (Weissenfels); više takovih fibula iz Tiringije donosi B. Schmidt, 1961, tab. 38, n-q, s, tab. 39, a-d. — Za analogan oblik noge s dodanim nasuprotnim glavicama ptica grabilica cf. N. Åberg, *Die Franken u. Westgoten i.d. Völkerwanderungszeit*, 1922, fig. 184 i 185. — Nadalje spominjemo par fibula (tab. XII, 70) s tirinškog groblja Mühlshausen-šljunčara (B. Schmidt, 1961, 121, tab. 31 k), koje možda predstavljaju hibridan tirinško-ostrogotski oblik (?)

¹²⁸ Za historijsku pozadinu i panonsku proizvodnju rovašenih langobardskih fibula u tirinškoj upotrebi cf. H. Bott, o. c., 27—32. — Za sadržaj grobova 57 i 52 Weimar-sjeverno groblje cf. B. Schmidt, 1970, 84. — Za fibule groba 57 cf. B. Schmidt, 1961, tab. 32, a = H. Bott, o. c., tab. 1, 5. — Za fibule groba 52 cf. N. Åberg, o. c., 129, fig. 186. — Kao odraz langobardsko-tirinškog kontakta objašnjive su tirinške fibule u nekropoli Kranj (tab. I, 3, 5) (vidi ovdje bilješke 10—16 s pripadnim tekstom), nadalje i one s teritorija Mađarske (npr. tab. I, 7) (vidi ovdje bilješku 22).

moćnosti, opravdana je pretpostavka da su osebujni primjerci fibula Ravena/Chiusi (tab. XII, 69) doneseni već u podmaklo vrijeme Teoderikova vladanja iz Tiringije u ostrogotsku Italiju,¹²⁹ ali ne poslije 540. godine, kada je Justinijanov vojskovođa Belizar uspostavio u Raveni istočnorimsku vlast.¹³⁰

Preostaje nam u Italiji — doduše nakon sloma ostrogotske vlasti — još samo jedan sačuvani nalaz tirinške fibule (tab. XII, 71), o kojoj je u literaturi bilo u više navrata govora,¹³¹ nađene na furlanijskom tlu, u sklopu nekropole Cividale del Friuli, Porta San Giovanni = Čedad-Sv. Ivan. Pripisuje se drugoj tipološkoj seriji tirinških fibula, kojima je zaglavna pločica oblikovana od dvaju antitetično komponiranih glava ptica grabilica,¹³² premda u ovom slučaju toliko stiliziranih da se zoomorfna forma ne može optički slijediti, dok ukras almandinskih uložaka indicira italsko-ostrogotske stilske impulse; u ovoj seriji tirinških fibula, okvirno datiranih od oko 500. do 560. godine, bit će navedena čedadaska fibula vjerojatno mlađa varijanta, proizvedena negdje oko ili prije 550. godine.¹³³ Nekropola Čedad-Sv. Ivan, smještena izvan bedema sredovječnog grada, poznata kao najstarije langobardsko groblje na redove u Italiji, datirana je prema signifikantnim grobnim cjelinama u vrijeme od poslije 568. godine do u prvo desetljeće 7. stoljeća.¹³⁴ Prilikom velike seobe Langobarda 568. godine u Italiju mogla se infiltrirati samo brojčano mala skupina Tirinžana,¹³⁵ pa ta neznatna etnička primjesa nije ostavila vidan arheološki dokučiv trag u tadašnjim grobljima na redove kasnijeg 6. stoljeća. Ova tirinška fibula (tab. XII, 71) iz neidentificiranog groba u nekropoli Čedad-Sv.

¹²⁹ J. Werner, o. c., 73, n. 1.

¹³⁰ Vidi ovdje bilješku 42. — S fibulama Ravena / Chiusi (tab. XII, 69) srodna je fibula nađena u alpskom gradu Trento (S. Fuchs i J. Werner, o. c., 13, 55, tab. 1A 4), gdje je ona možda zakopana u kasnije vrijeme ostrogotske vlasti, ali je znatno više istovremeno rađenih podunavskih, tj. panonsko-langobardskih fibula, evidentiranih dijelom u sačuvanim grobovima na nekoliko značajnih grobnih nalazišta u Italiji, ipak dospjelo u zemlju nakon velike langobardske seobe odnosno langobardskog pohoda pod Alboinom 568. g. (za dokumentaciju cf. J. Werner, o. c., 41, 73, tab. 24, 7, 8, tab. 25, 11, tab. 28, 1, 2, 6, tab. 29, 3—6, tab. 30, 3, tab. 31, 3, tab. 33, 1 etc.). — O arheol. posljedicama tog događaja cf. J. Werner, o. c., 88—91.

¹³¹ Lit.: N. Åberg, *Die Goten u. Langobarden in Italien*, 1923, 38, fig. 71. — H. Kühn, *Schumacher-Festschrift*, 1930, 347, tab. 44, 17. — S. Fuchs i J. Werner, o. c., 13, 55, tab. A, A 5. — B. Schmidt, 1961, 128, tab. 37. q.

¹³² B. Schmidt, *ibidem*. — Čedadskom je primjerku (tab. XII, 71) noga oštećena, ali se pripisuje ovalnom obliku, udomaćenom u srednjoj Evropi. — Usporedi noge navede-

nih fibula u grobovima 57 i 52 nekropole Weimar-sjeverno groblje (vidi ovdje bilješku 128).

¹³³ Za datiranje serije i za paralele cf. B. Schmidt, 1961, 128 sq., tab. 37, n-s. — Cf. H. Kühn, o. c., 346 sq., tab. 44, 1 (raniji oblik), tab. 44, 14—17. — Kühnovu datiranje (o. c., 347) čedadaska fibule (tab. XII, 71) od 570. do 580. g. smatramo neobrazloženo suviše kasnim.

¹³⁴ N. Åberg, o. c., 150—152. — S. Fuchs, *Memorie Storiche Forogiuliesi XXXIX* (1943—1951), MCMLI, 1—13, tab. I—XIII. — M. Brozzi, *Problemi della civiltà e dell'economia longobarda etc.*, 1964, 117—122, tab. I, II. — O topografiji langobardskih groblja izvan bedema grada Cividale del Friuli = Čedad cf. isti, *Jahrb. RGZM* 15, 1968, 143 sqq., fig. 2 (nacrt).

¹³⁵ Poznati historičar L. Schmidt, *Die Ostgermanen*, 1969, 579, smatra mogućim da je o Langobardima ovisna manja skupina Tirinžana vjerojatno sudjelovala u langobardskom pohodu pod Alboinom u Italiju. Historijski su podaci u tom smislu prilično neodređeni, a postojeća arheološka dokumentacija ne pruža oslonac za ovu pretpostavku.

Ivan nije dokaz za tirinšku etničku prisutnost, jer je po svoj prilici bila u upotrebi panonskih Langobarda, kako smo to već uočili u dva uvodno prikazana groba (tab. I, 3, 5) velike nekropole Kranj.¹³⁶

Pri završetku naših razmatranja o rovašenim fibulama valja upozoriti i na to da švedska literatura spominje s furlanijskog tla, navodno iz okolice grada Udine = Videm, još jedan primjerak fibule,¹³⁷ ograničivši se na njezin sumarni opis; međutim, ta je fibula ostala neobjavljena, a nije ni evidentirana u muzejskim zbirkama Italije.¹³⁸ Navedeni opis,¹³⁹ iako to ne specificira, ukazuje baš na izrazito tirinšku fibulu s nota bene rombično oblikovanom oštećenom nogom. Podsjećamo na to da su u fundusu tirinških fibula rombično oblikovane noge rijetka pojava, koja iskonski potječe od ostrogotskog utjecaja.¹⁴⁰ Sva ova zapažanja dovela su nas do zaključka da se sumarni opis u švedskoj literaturi¹⁴¹ zapravo ne odnosi na nalaz tobože s furlanijskog tla, već na uvodno objavljen primjerak tirinške fibule (tab. I, 1), evidentno nađene u Saloni, kamo je dospjela vjerojatno iz Ravene za ili neposredno poslije vladanja Teoderika Velikog. Salona je ujedno i najjužnije nalazište u Evropi, do kojega je ostrogotskim posredstvom dopro specifično tirinški tip fibule, tj. pouzdano u Tiringiji proizveden nakit. Polazištem za našu raspravu smatramo objavu i interpretaciju tog u jugoistočnoj Evropi doista rijetkog nalaza seobe naroda na salonitanskom tlu.

¹³⁶ Vidi ovdje bilješke 10–16 i 128 s pripadnim tekstom. — Za daljne podatke o langobardsko-tirinškim vezama u prvoj polovici 6. st. cf. J. Werner, o. c., 18 sqq., 92. sq.

¹³⁷ N. Åberg, *Die Franken u. Westgoten i.d. Völkerwanderungszeit*, 1922, 127.

¹³⁸ *Corpus fibula langobardskog vremena u Italiji* (S. Fuchs i J. Werner, o. c., passim) nije registrirao fibulu koju se sumarno opisuje u švedskoj lit., (v. ovdje bilj. 137 i 139).

¹³⁹ N. Åberg, *Die Goten u. Langobarden in Italien*, 1923, 38, n. 1.

¹⁴⁰ Vidi ovdje bilješku 29.

¹⁴¹ N. Åberg, *ibidem*, navodi pri opisu doslovce: »Salin, Museumsnotizen«. — Dodajemo slijedeće objašnjenje: Iz predgovora knjige N. Åberg, o. c., III sq., razabiremo da se on služio, uz ostalo, muzejskim zabilješkama švedskog učenjaka B. Salina. Treba napomenuti da je N. Åberg sljedbenik u švedskoj udomaćene komparativno-tipološke metode, kojom je započeo O. Montelius i nastavio B. Salin, primijenivši istu metodu na metalni fundus seobe naroda širom Evrope, i to u djelu B. Salin, *Die altgermanische Thierorna-*

mentik etc., 1904, passim. U predgovoru donosi B. Salin po državama alfabetski svrstan opsežan popis mnogobrojnih muzeja, što ih je posjetio tijekom zadnjeg desetljeća 19. st. (o. c., VI–IX), prikupivši u svojim muzejskim zabilješkama golem arheološki fundus, kao osnovicu za razradu tematike o zvjerinjim stilovima seobe naroda, reproducirajući u svom djelu bogat izbor njemu važnih metalnih nalaza. Pored mnogih muzeja u Italiji posjetio je B. Salin u našoj zemlji, uz ostale, Arheološki muzej u Splitu (o. c., VIII, IX). Sva je prilika da se u ostavštini opsežnih muzejskih zabilježaka B. Salina potkrala pogreška o nalazištu s obzirom na fibulu navodno iz okolice grada Udine = Videm, kako je to preuzeo odanle N. Åberg. Nije naime igra slučajnosti da kasnija arheol. lit. (npr. J. Werner, o. c., passim; vidi također ovdje bilješku 138), gdje bi trebalo biti ta fibula registrirana, šuti baš o tom nalazu. Ovim komentarom nastojimo objasniti naš ispravak o mjestu nalazišta na osnovi istraživanja fibula tirinškog radioničkog podrijetla na teritoriju Jugoslavije.

EKSKURS I

U našem razmatranju o rovašenim fibulama kasnog 5. i ranijeg 6. stoljeća u Jugoslaviji nismo uzeli u obzir one nalaze podunavskih ranih ostrogotskih fibula, datiranih $\pm$ 450. godine, koji nisu signifikantni za tipološki razvoj ornamentike na fibulama nakon 500. godine.¹⁴² O njima bi trebalo raspravljati s drugačijeg gledišta, tj. zajedno s kategorijom ostrogotskih fibula od srebrnog lima kasnog 4. i 5. stoljeća. Nadalje smo ostavili po strani od rovašenih fibula 6. stoljeća kako tzv. fibule s izjednačeno širokom nogom, evidentirane u langobardskom sklopu nekropole Kranj, tako i s gepidskih groblja nekoliko objavljenih i neobjavljenih gepidskih fibula, koje tipološki odudaraju od osnovnog oblika istočnogermanskih fibula sa spiralnim ukrasom, zastupljenog bilo kod Gepida bilo kod Ostrogota.

Osvrnuvši se na nakitnu skupinu Karavukovo spomenuli smo i veliku fibulu (tab. XIII, 73) s podunavskog nalazišta Sr. Karlovci-Rovine,¹⁴³ gdje je — na terenu panonskog limesa — uništeno veće groblje, po svoj prilici gepidske pripadnosti. Ona je ukrašena prema ukusu radionica stila Karavukovo, ali je u oblikovanju trapezoidne noge i po ulošcima almandina na krakovima zaglavne pločice usporediva s oblicima gotskih rovašenih fibula izvan srednjeg Podunavlja, i to: Arčar na Dunavu kod Vidina (par) i nepoznato nalazište u Bugarskoj,¹⁴⁴ nadalje na Crnom moru Histria (rumunjska Dobrudža),^{144a} te Artek i Kerč na Krimu.¹⁴⁵

¹⁴² Imamo na umu rovašene fibule 5. st. s uglato-geometrijskim motivima, i to par inače veoma važnih većih fibula ostrogotskog groba u Zemunu-gradski park (Z. Vinski, S. N., 103, no. 1, tab. IV, 1, s lit.), nadalje par malih fibula vjerojatno ostrogotskog groba u Bačkom Monoštoru i analogne primjerke iz Siska i Martinske Vesi (Z. Vinski, Atti del VI Congresso ISPP Roma 1962, vol. III, 1966, 149, n. 17—19. — Za rasprostranjenost tog uniformnog tipa malih fibula cf. J. Werner, Slovenská Archeológia VII, 1959, 428 sq., fig. 5, 1—3, tab. VI, 5—12).

¹⁴³ Z. Vinski, S. N., 91, no. 1, tab. IV, 3, s lit. — Vidi ovdje bilješku 109.

¹⁴⁴ K. Tackenberg, Izvestija na Blgarskija arh. inst. V, 1928—1929, 266, sq., fig. 133, b, c, fig. 132. — Cf. H. Kühn, Die germanischen Bügelfibeln d. Völkerwanderungszeit i. d. Rheinprovinz etc., 1965, 98, tab. 64, 4, 9—11. — Pripominjemo da je S. Mihailov, Izvestija na Arh. inst. BAN XXIV, 1961, 37—60, nastojao prikupiti u zadnje vrijeme fibule seobe naroda s teritorija Bugarske, što mu je samo djelomično uspjelo, jer navodi i nekoliko nedostupnih primjeraka bez reprodukcije, nadalje je svom popisu dodao i izbor kasnoantičko-provincijalnih fibula. Autorova osnovna

konceptija o fibulama seobe naroda nije prihvatljiva, pa njegovo tumačenje izostavljamo bez komentara.

^{144a} Fibula s antičkog urbanog naselja *Histria* tipološki je najbliža fibuli Sr. Karlovci-Rovine (tab. XIII, 73), pedantno je objavljena u opsežnijem članku, cf. P. Aurelian, Studii și cercetări de istorie veche 16, 1, 1965, 67—91, fig. 1—3. S obzirom na obilježje groblja u čijem je sklopu nađena histrijska fibula, autor smatra da je ona (o. c., 76, fig. 1—3) zakopana u kasnom 6. ili čak početnom 7. st.; s istog nalazišta spominje drugi tipološki sličan, iako slabo sačuvan primjerak (o. c., 82, fig. 7, 8). Fibulu Sr. Karlovci-Rovine uvrstio je posve opravdano u svoju tipološku podskupinu »Histria-Arčar« (o. c., 82 sqq., fig. 9 karta). Autorovo izlaganje nije potrebno u kontekstu našeg ekskursa dalje slijediti, premda bi ono zaslužilo šire komentiranje. Također ostavljamo po strani ostale fibule seobe naroda s teritorija Rumunjske.

¹⁴⁵ Nalazište Artek: N. I. Rjepnikov, Izvestija Imp. arh. komm. 19, 1906, 36, 49, tab. VI, 8 (par). — Nalazište Kerč: G. Behrens, Mainzer Zeitschrift XVII—XIX, 1921—1924, 77, fig. 5,1—Cf. H.Kühn, o. c., tab 63,4,6.

Namjerno smo do sada zaobišli poznati grobni nalaz iz okolice Travnika — na provincijalno-dalmatinskom tlu — tj. s rimskog lokaliteta Pećinska Rika na Bili iznad Gornje Pećine,¹⁴⁶ obilježen parom oštećenih rovašenih fibula (tab. XIII, 72). Iako je atribucija tog nalaza gotovo sigurno ostrogotska, došli smo do zaključka da taj par fibula — za razliku od ostalih rovašenih fibula na dalmatinskim nalazištima — nije morao biti proizveden u ostrogotskoj Italiji ranog 6. stoljeća, jer se tipološki usporedive fibule iz italskih radionica razlikuju po debljini krakova i u pojedinostima kompozicije rovašenog ukrasa na zaglavnoj pločici.¹⁴⁷ Naprotiv, smatramo da par fibula grobnog nalaza s Pećinske Rike, datiranog u prvu trećinu 6. stoljeća, valja radionički približiti pontskoj skupini rovašenih fibula,¹⁴⁸ izrazitije zastupanoj u zaklonjenom području poluotoka Krima. Fibule s Pećinske Rike su po svom općem izgledu i spiralno-vitičastom načinu ukrašavanja veoma bliske fibuli (tab. XIII, 74) s nalazišta Vojnikovo u bugarskoj Dobrudži,¹⁴⁹ a taj je primjerak radionički identičan s krimsko-gotskim fibulama prve polovice 6. stoljeća, npr. s grobnih nalazišta Artek i Kerč.¹⁵⁰

Na sadašnjem teritoriju Bugarske mogu se slijediti germanski nalazi seobe naroda uglavnom na sjevernom, tj. podunavskom području, uključivši i pripadajuće predjele zaleđa crnomorske obale. Nalazišta su ondje većinom usredotočena na kasnoantičke fortifikacije. Prema tamošnjim fibulama 5. i 6. stoljeća razabiremo da su se na navedenom arealu ukrštavali pontski kulturni utjecaji s onima iz srednjeg Podunavlja; registrirat ćemo sumarno samo najvažnije primjerke. S nalazišta Lom-Momin Brod (*Almus*) na Dunavu¹⁵¹ spominjemo usput ostrogotske velike fibule od srebrnog lima, a po njihovu dekoru i dimenzijama evidentno su proizvedene u srednjem Podunavlju u drugoj polovici 5. stoljeća.¹⁵² Oko i nakon 500. godine susrećemo se na bugarskom tlu samo s rovašenim istočnogermanskim nakitom. Poznato je nalazište Sadovec, tj. Sadovsko Kale, također zbog raskošnog

¹⁴⁶ A. Hoffer, *Wiss. Mitt. B. u. H. V.*, 1897, 258, fig. 4—6. Od tog slučajno uočenog nalaza sačuvan je uz par fibula (opisanih u lit.) također par naušnica s poliedrom i ukrasno zrno od kalcedona (ovdje tab. XIII, 72, 72a, 72b). — B. Salin, o. c., 28, fig. 62. — H. Kühn, o. c., 98, tab. 64, 4, 16. — N. Miletić, *Glasnik Zem. muz. n. s. X*, 1955, 152 sq., fig. 2, b, c. — *Ista*, *Nakit u Bosni i Hercegovini etc.* (katalog), 1963, 49, no. 192—194.

¹⁴⁷ Usprkos u osnovi zastarjeloj, dijelom netočnoj i kronološki neodrživoj koncepciji o fibulama tzv. tipa *Aquileia* po H. Kühnu, o. c., 95 sqq., mogu za prvu orijentaciju poslužiti kao primjeri nekoliko fibula iz njegova popisa, i to za italske radionice, o. c., 98 sq., tab. 64, 4, 18, tab. 65, 4, 21—24. — Vidi ovdje bilješke 51, 105 i 120.

¹⁴⁸ U tom smislu treba modificirati naše prijašnje mišljenje o nalazu s Pećinske Rike, cf. Z. Vinski, *Atti del VI Congresso ISPP Ro-*

ma 1962, vol. III, 1966, 150. — Za pontsku skupinu rovašenih fibula vidi ovdje bilješke 111 i pogotovo 112 s pripadnim tekstom.

¹⁴⁹ Fibula potječe iz groblja u rimsko-ranobizantskoj tvrđi u selu Vojnikovo, tj. u crnomorskoj regiji, cf. D. Il. Dimitrov, *Izveštija na Varnenskoto arh. druž. XII*, 1961, 57 sqq., fig. 1 (foto-snimak 1:1 dugujemo D. Il. Dimitrovu, Varna).

¹⁵⁰ Nalazište Artek: N. I. Rjepnikov, o. c., 19, 1906, 36, 49, 62, tab. VI, 2. — Nalazište Kerč: L. A. Maculevič, o. c., 108, fig. 24. — Za daljne pontske paralele cf. H. Kühn, o. c., 97, tab. 63, 4, 1—5. — Za datiranje tog tipa fibula pontskih radionica cf. J. Werner, *Fib. Diergardt*, 29, sq., no. 108, 109, tab. 26, 108, 109.

¹⁵¹ I. Welkow, *Germania* 26, 1942, 48 sq., tab. 10, A, 1—3.

¹⁵² Za analogije na podunavskim nalazištima u Jugoslaviji cf. Z. Vinski, o. c., 148 sq.

nalaza para fibula i pripadne kopče,¹⁵³ obilježenih ukrasnim značajkama stila Karavukovo. I na približno istovremenim fibulama s nalazišta Reka Devnija (*Marcianopolis*)¹⁵⁴ manifestiraju se u načinu dubokog rovašenja dodiri sa srednjim Podunavljem.¹⁵⁵ Naprotiv, spominjane fibule s nalazišta Arčar (*Ratiaria*), uz one bez sačuvanog lokaliteta,¹⁵⁶ podudaraju se tipološki s pontskom skupinom krimskogotskih fibula prve polovice 6. stoljeća (Kerč-Artek-Histria)¹⁵⁷ i po svoj prilici su rađene po tim uzorima, dok je fibula s nalazišta Vojnikovo možda i dospjela s Krima u Dobrudžu. Takvi su kontakti bili mogući u Istočnorimskom Carstvu, koje je održavalo veze sa svojim emporijima na Krimu i nastojalo, napose u justinijansko vrijeme, opet vojnički ojačati limes na donjem Dunavu. Treba imati na umu činjenicu da su nakon odlaska Ostrogota pod Teoderikom preostali u Donjoj Meziji u istočnorimskoj vojnoj službi ostrogotski foederati, tzv. *Goti minores*,¹⁵⁸ čijom ostavštinom smatramo većinu navedenog rovašenog nakita prve polovice 6. stoljeća. Pretpostavljamo da su s Krima putem Dobrudže djelovali crnomorski kulturni utjecaji na donjem Dunavu baš u donjomezijskoj regiji, odakle najvjerojatnije potječu fibule zakopane na tlu Sr. Karlovaca-Rovina i Pećinske Rike. U smislu tog radioničkog podrijetla one odudaraju od ostalih istočnogermanskih rovašenih fibula 5. i 6. stoljeća u Jugoslaviji. Odgovarajuća, iako iznimna zapažanja valja i ubuduće sagledati.

EKSKURS II

Tijekom ove rasprave osvrnuli smo se duže ili kraće na gotovo sve većinom ostrogotske, ponajviše motivima spiralnih vitica rovašene fibule vremenski starije i mlađe od 500. godine, koje su po našem znanju evidentirane u Jugoslaviji. Izostavimo li fragmentarnu fibulu iz oštećenog groba nekropole Knin-Greblje,¹⁵⁹ jer nju ne smatramo ostrogotskom, a bit će objavljena u okviru publikacije kninske nekropole, preostaju nam ipak još dva nalaza ostrogotskih fibula bez spiralno-vitičastog ornamenta. Baš zbog toga nismo do sada ova dva nalaza prikazali, pa ćemo ih naknadno uvrstiti, da na taj način upotpunimo arheološku sliku o postojećem fundusu ostrogotskih fibula.

¹⁵³ I. Welkow, *Germania* 19, 1935, 154, tab. 18, 1, 2. — Za opsežan opis i dobre reprodukcije cf. S. Mihailov, o. c., 37—40, fig. 1 i 2.

¹⁵⁴ D. Il. Dimitrov, o. c., 58 sq., fig. 2, 3, 4.

¹⁵⁵ Usporedi npr. ovdje tab. VIII, 56; X, 61; XI, 60. — Skromnije rađeni primjerci, kao npr. fibula s nalazišta Trojansko kod Trnova (I. Welkow, *Germania* 26, 1942, 48, tab. 9, 1, 2, 3) možda su lokalni proizvod, a njihove paralele iz 6. st. mogu se naći u gepidskom Potisju. — Fibulu s nalazišta Novgrad na rijeci Jantra (S. Mihailov, o. c., 44, no. 14, fig. 5, 2) smatramo gepidskim proizvodom.

¹⁵⁶ Vidi ovdje bilješku 144. — Manja do sada nespomenuta gotska fibula s nalazišta Arčar (S. Mihailov, o. c., 42 sq., no. 7, fig. 3, 2) je doduše više podunavskog nego pontskog obilježja.

¹⁵⁷ Vidi ovdje bilješke 145 i 144a. — Za datiranje cf. J. Werner, *ibidem*.

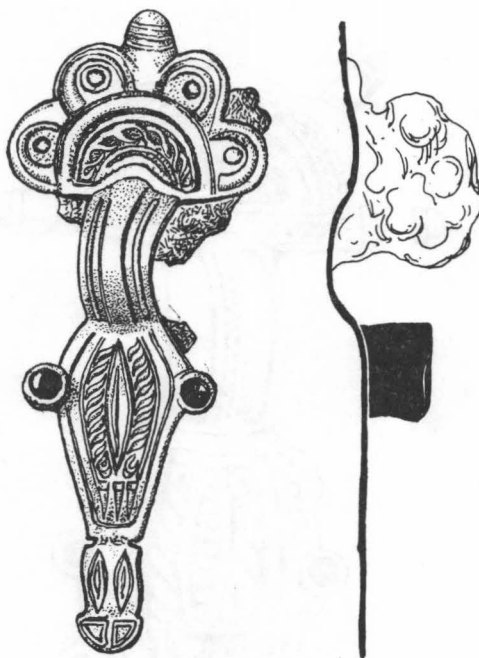
¹⁵⁸ L. Schmidt, *Abhandlungen d. Preuss. Akad. d. Wiss. Phil.-hist. Kl.* 10, 1943, 14. — Cf. H. Veters, *Dacia ripensis*, *Schriften d. Balkankomm. etc.* XI/1, 1950, 44 sqq., 56.

¹⁵⁹ Vidi ovdje bilješku 20.

Jedan nalaz predstavlja par italsko-ostrogotskih fibula (sl. 1) iz do sada u literaturi vremenski nedovoljno determiniranog ženskog groba 15¹⁶⁰ sa savijskog nalazišta Ljubljana-Dravljje; o tom oskudno objavljenom, po našem mišljenju etnički kompleksnom groblju na redove bilo je već riječi prilikom atribuiranja para fibula groba 1 (tab. IV, 43), koji smo datirali u Teoderikovo vrijeme, tj. u prvu četvrtinu 6. stoljeća.¹⁶¹ Međutim, navedeni grob 15 smatramo nešto kasnijim — prema historijskoj situaciji na tlu panonske Savije datiramo ga u četvrto desetljeće 6. stoljeća — na osnovu stilskog obilježja rovašenog ornamenta izvedenog motivom jednodredne pletenice na glavi i na nozi tog para fibula, a taj je ukrasni motiv specifičan stilski kriterij za mlađu skupinu italsko-ostrogotskih rovašenih fibula poslije 530. godine.¹⁶²

Na ostrogotskim fibulama u Jugoslaviji

postoji ornament jednodredne pletenice samo još u jednom slučaju, i to na glavi fragmentarne fibule Kranj, grob 77/1907 (tab. III, 32),¹⁶³ proizvedene također poslije 530. godine i u naknadnoj upotrebi priložene langobardskom grobu oko ili nešto poslije 550. godine. Do tada približno seže po raspoloživim podacima i trajanje sahrane u groblju Ljubljana-Dravljje.¹⁶⁴ Mlađa skupina italsko-ostrogotskih fibula, obilježena specifičnim ukrasom pletenice, sačuvana je dijelom u ženskim grobovima merovinškog kruga, s određenom koncentracijom u franačkim grobljima na redove, kao moguća posljedica franačke vojne prisutnosti u sjevernoj Italiji (539—563).¹⁶⁵ Za paralelu fibulama groba 15 nalazišta Ljubljana-Dravljje izabrali smo, zbog veoma jasnog duktusa jednodredne pletenice, primjerak (sl. 2) nesumnjivo proizveden u ostrogotskoj Italiji nakon 530. godine, koji je dospio na

Sl. 1

¹⁶⁰ M. Slabè, o. c., 144, 146, fig. 3 (od para fibula objavljena je samo jedna).

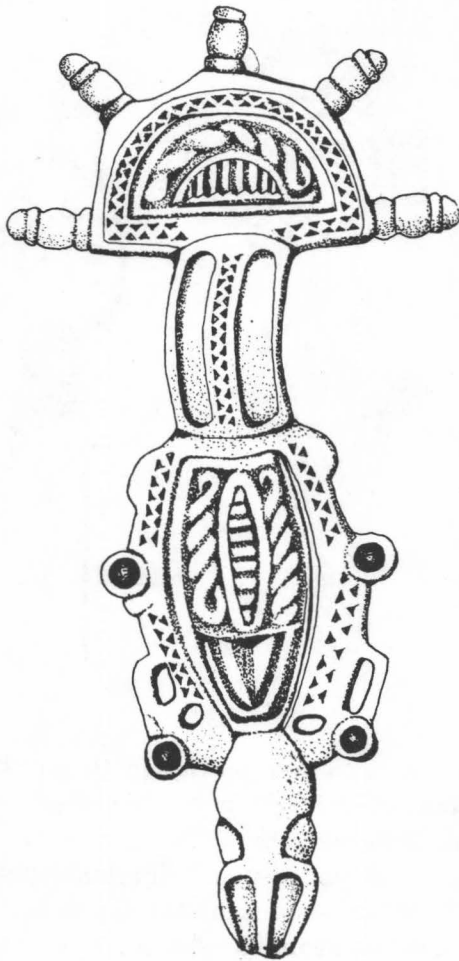
¹⁶¹ Vidi ovdje bilješke 67 i 94 s pripadnim tekstom.

¹⁶² Vidi ovdje bilješku 51. — Cf. J. Werner, B Vb1 26, 1961, 72. — Poblježe o mlađoj skupini druge četvrtine odnosno druge trećine 6. st. cf. V. Bierbrauer, B Vb1 36, 1971, 153 sq.

¹⁶³ Vidi ovdje bilješke 11, 65 i 79. — Cf. J. Werner, o. c., 72, n. 18.

¹⁶⁴ Z. V., Congrès 1971, 262.

¹⁶⁵ J. Werner, o. c., 73 sq. — Cf. V. Bierbrauer, o. c., 154, n. 124, fig. 8 (karta). — Za izbor fibula mlađe skupine cf. H. Kühn, o. c., tab. 65, 4, 28, 29, tab. 66, 4, 30—36. — Mlađa skupina sastoji se ukupno od barem 20 primjeraka fibula, i to s 9 nalazišta ponajviše sjeverno od Alpa i sa 6 nalazišta na području italsko-ostrogotske države (V. Bierbrauer, o. c., 153), pribrojivši Ljubljanu-Dravljje, grob 15.

Sl. 2

hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu.¹⁶⁹ Valja istaknuti osebnost tog u Jugoslaviji singularnog nalaza, bez postojećih bliskih analogija, ponajviše zbog

¹⁶⁶ A. Bequet, *Annales de la Soc. Arch. de Namur* XXI, 3, 1897, 311 sqq., tab III, 1. — Cf. B. Salin, o. c., 28, fig. 65. — Fibula s nalazišta Pry obilježena je po svom obliku i ornamentalnom konceptu rovašenja jasnim značajkama italsko-ostrogotskog stvaralaštva kasnije razvojne faze odnosno mlađe skupine.

¹⁶⁷ Cf. N. Åberg, *Die Franken u. Westgoten i.d. Völkerwanderungszeit*, 1922, 65, fig. 87, 245, no. 83—85. Ta tri primjerka, navodno iz Ravene, čuvala su se u Berlinu, ali su ondje nestala za ili nakon drugog svjetskog rata (pismeni podatak V. Bierbrauer, München).

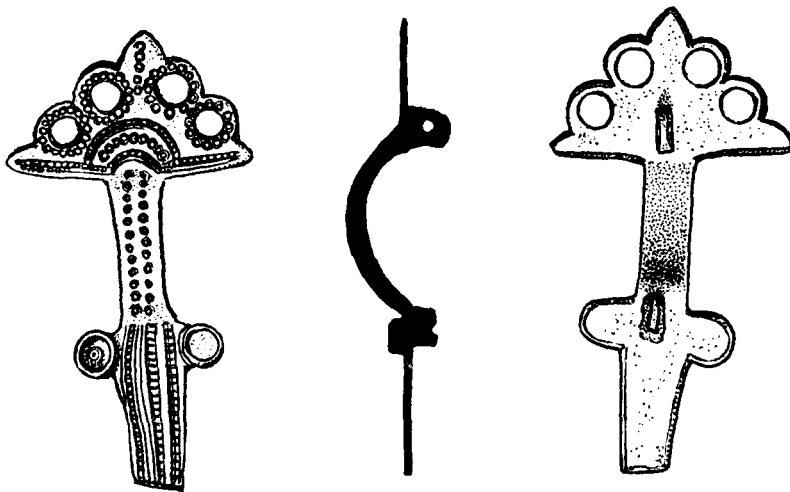
danas belgijsko tlo u prostorno udaljeno franačko groblje Pry (prov. Namur).¹⁶⁶ S tipom fibule Pry uspoređivalo se u literaturi tri neobjavljene fibule nađene navodno u Raveni (?), ali se njima zameo trag.¹⁶⁷ Daljnje osobitosti fibula (sl. 1) spomenutog groba 15 razmotrit ćemo u slijedećim pasusima.

Drugi ostrogotski nalaz, ujedno i posljednji u kontekstu ovog ekskursa, predstavlja pojedinačno nađena fibula (sl. 3), s poznatog iako nedovoljno istraženog dalmatinskog nalazišta *Burnum* (položaj Šupljaja kod Ivoševca na gornjem toku rijeke Krke nedaleko Knina), tj. rimskog utvrđenog vojnog logora, odnosno kastruma, napuštenog za Vitigesova vladanja kao zadnjeg uporišta ostrogotske vojske, po svjedočanstvu Prokopija (gotski rat I, 16), 537. godine.¹⁶⁸ Fibula je od bronce, ali je inače redovito rovašeni ukras u ovom slučaju nadomjestio puncirano izveden ornament (kružići i crtice), dok se na glavi među tri kraka ističe ukrasna kompozicija od četiriju kružnica na proboj. Na nozi je završetak odlomljen, a u jednom kružnom ležištu sačuvao se uložak od bezbojnog stakla; dužina sačuvanog dijela fibule iznosi 6 cm. Ova je neobjavljena fibula (sl. 3) smještena u Muzeju

¹⁶⁸ Za rimsko nalazište *Burnum*: M. Zaničević, *Diadora* 4, 1968, 119—128 (s lit.). — G. Alföldy, *Bevölkerung u. Gesellschaft d. röm. Prov. Dalmatien*, 1965, 87, 95, n. 166 (lit.) — O ostrogotskom napuštanju uporišta *Burnum*: F. Šišić, o. c., 172 sq., n. 29. — E. Stein, o. c., 349. — Prokopij iz Cezareje, o. c., 121 sq.

¹⁶⁹ Zahvaljujemo upravi navedenog Muzeja odnosno Institutu za nacionalnu arheologiju JAZU u Splitu na dopuštenju za objavu ove u naučnoj javnosti nepoznate fibule seobe naroda, nađene negdje oko 1900. g. na položaju Šupljaja kod Ivoševca; bliži podaci o mjestu i okolnostima nalaza nedostaju.

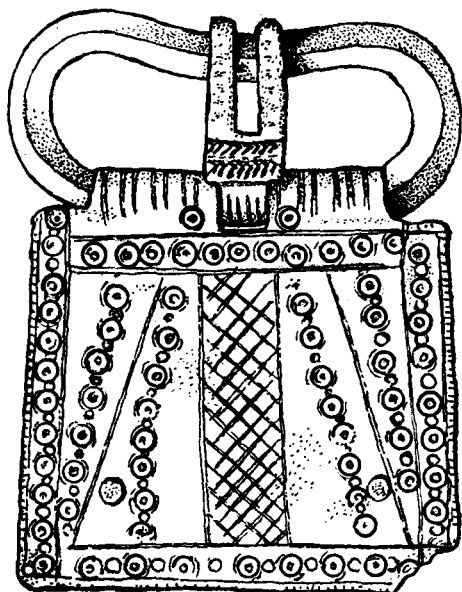
njegove u tipološkom smislu izrazite degeneracije. Međutim upozoravamo na to da dekor na ovoj fibuli, tj. njezin ornament izveden punciranjem, treba izravno dovesti u vezu kako tehnički tako i stilski s punciranom ornamentikom na relativno čestim kasnoantičkim brončanim kopčama i okovima širom rimsko-provincijalnog svijeta; u našem kontekstu se ograničavamo na dva zorna primjera s dalmatinskog tla, tj. na dvije kopče za pojas iz Salone s izrazito punciranim ukrasom okova, poznate iz Rieglova djela: jedna (sl. 4) je očigledno kasnorimsko-provincijalni proizvod 4—5. stoljeća, ali smatramo da je druga kopča (sl. 5) ostrogotska — po karakterističnom obliku trna i ulošcima u ćelijama na uglovima okova, kojemu zbog oštećenja nedostaje centralna pločica s ukrasom — i to izrađena u prvim desetljećima 6. stoljeća za ostrogotsku upotrebu, premda je njezin okov, punciran more romano, proizveden u kasnorimskoj radionici, po svoj prilici u Saloni.^{169a} Ostaje otvoreno pitanje da li je ovdje objavljena punciranjem ukrašena fibula (sl.

Sl. 3

169a Arheološki muzej u Splitu čuva obje brončane kopče (sl. 4 i 5) kao slučajne nalaze još iz 19. st., nađene negdje u Solinu bez podataka o mjestu i okolnostima nalaza. Na oštećenom okovu ostrogotske kopče (registrirane ovdje već u bilješci 4) sačuvana su u ćelijama samo dva konveksna uloška od žućkastog stakla (sl. 5). Ove je kopče objavio A. Riegl, *Die spätromische Kunst-Industrie I*, 1901, 169, tab. XXI, 1 i 2. Za potonju kopču (o. c., tab. XXI, 2 = ovdje sl. 5) je on jasno uočio njezino barbarsko obilježje tipično za 6. st. (ibidem), ali nju bliže ne determinira kao ni lit. poslije njega. Prvenstveno ga je zanimao puncirani ukras na okovu tih kopča, pripisujući ih zasebnoj stilskoj podskupini, koja prati autoru osobito važnu radioničku srodnu veoma opsežnu skupinu kasnocarskih zapadnorimsko-provincijalnih kvalitetno rovašenih kopča s pripadnim garniturama pojasa (o. c., 154—170, fig. 64—70, tab. XVII—XXII). Na temelju

Rieglovih saznanja slijedi brojna lit. istraživanja o kasnocarskim rovašenim garniturama (npr. G. Behrens, *Schumacher-Festschrift*, 1930, 285 sqq.); ovdje ističemo samo noviju najpotpuniju publikaciju sa suvremenom interpretacijom tog zapadnorimskog fundusa: H. Bullinger, *Spätantike Gürtelbeschläge etc.*, Diss. Arch. Gandenses XII, 1969, passim. Autor je uz ostalo precizno objasnio tehniku punciranja (o. c., 15 sqq.), iako nije uvrstio maločas navedene salonitanske kopče (sl. 4 i 5). Pošavši Rieglovim stopama registrirao je gotovo sve kasnocarske rovašene kopče i okove iz Salone (o. c., 90 sq., 98, no. 119—127, tab. V, 2, XII, 1, XIV, 3, XV, 7, XVIII, 7, XXVIII, 1, 2, 4, XXXVIII, 1, XL), pa njihov doista znatan broj (statistički najveći u Jugoslaviji) opravdava našu pretpostavku o veoma vjerojatnom postojanju salonitanskih radionica za adekvatne rovašene i puncirane kasnoantičke proizvode, a te su radionice mogle biti u funkciji do u 6. st.

Sl. 4

nalazišta Ljubljana-Dravlje, što do sada nismo spominjali, pa ćemo tu zajedničku osobitost protumačiti.

Tijekom našeg raspravljanja nije kontekst dao povoda osvrnuti se na različite nespomenute tipološke pojedinosti istočnogermanskih fibula, kao što je standardno česta pojava prikaza glave životinje (sisavca) oblikovane na završetku noge, odnosno tzv. zoomorfni završetak noge.¹⁷¹ Adekvatno tome uočljivo je na velikim raskošnim podunavskim fibulama druge polovice 5. stoljeća također još zoomorfno oblikovanje ili sviju krakova na zaglavnim pločicama (tab. IX, 55; VIII, 56) ili gdjekad samo jednog kraka (tab. VII, 53); u pojednostavnjenoj redukciji, koja samo podsjeća na navedeno oblikovanje, ta se iskonski panonska ukrasna karakteristika zoomorfni krakova može slijediti u prvoj polovici 6. stoljeća ponegdje na podunavskim fibulama (tab. XI, 59; XII, 68). Isto vrijedi za krakove fibula proizvedenih u ostrogotskoj Italiji (veći primjerci npr. tab. VI, 52; X, 57, 58);

¹⁷⁰ Prema dosadašnjoj lit. nije moguće ocijeniti realno brojčano stanje skromno rađenih kao i minijaturnih ostrogotskih fibula, a ponegdje i rustikalnih tipoloških imitacija širom Italije. Sve to manje-više postoji, a navodimo prema starijoj lit. npr. 1 fibulu iz srednje Italije (S. Fuchs, *Kunst d. Ostgotenzeit*, 1944, 111, fig. 75a) i više fibula iz alpskih predjela pokrajine Trentino-Alto Adige (S. Fuchs, o. c., 112, fig. 75 b. — E. Schaffran, *Die Kunst d. Langobarden in Italien*, 1941, 122, tab. 50, b, tab. 51, a, lijevo i desno).

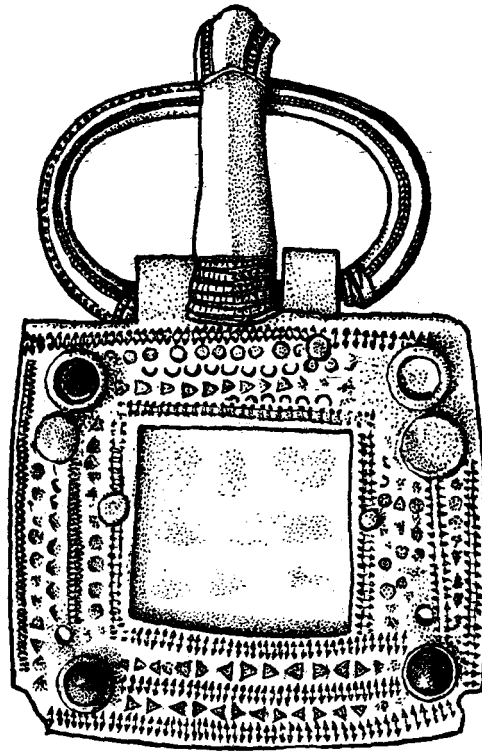
3), po našem mišljenju ostrogotskog tipa, rađena možda također u Saloni, kao periferno-provincijalan proizvod u odnosu na italsko-ostrogotska radionička središta, ili je donesena iz ostrogotske Italije, gdje nisu skromni primjerci fibula često evidentirani,¹⁷⁰ iako na taj način puncirani primjerci ondje nisu zapaženi.^{170a} Mislimo da je fibula s nalazišta *Burnum* očigledno oblikovana po osnovnom uzoru na tip fibula italsko-ostrogotskih radionica, i to po svoj prilici onih mlađe skupine, jer puncirano izvedeni ornamenti, kako na nozi tako i po sredini donjeg dijela zaglavne pločice ove fibule, vjerojatno oponašaju motive pletenice. Ukrasna kompozicija zaglavne pločice fibule s nalazišta *Burnum* usporediva je s tipološki srodnom ukrasnom kompozicijom na zaglavnim pločicama para fibula u grobu 15

^{170a} Tako je npr. stilski posve drugačiji puncirani ukras na okovu jedne od ostrogotskih kopča za pojas u blagu Desana, vidi ovdje bilješku 182.

¹⁷¹ Zoomorfni završetak nogu fibula nije uniforman, tj. može biti kvalitetno različito rađen, a među primjercima mlađe skupine italsko-ostrogotskih fibula nailazi se na degenerirano prikazane zoomorfne završetke nogu s poprečnim crtama na njuški ili oko nje (cf. J. Werner, o. c., 72), vidi npr. ovdje tab. II, 28.

međutim, valja naglasiti da zoomorfno oblikovani krakovi ne nestaju na italskom tlu gdje ih sveudilj susrećemo pokatkad na zaglavnim pločicama fibula većih dimenzija (npr. tab. XIV, 75, 77), prvenstveno starije skupine, a čak i mlađe skupine.¹⁷² Poznata je činjenica mnogobrojne upotrebe ukrasnih motiva ptica grabilica¹⁷³ na istočnogermanskim rovašnim fibulama 5. i 6. stoljeća, a prikazane su ili u totalu ili njihove glavice ponajviše kao parovi, smještene često uz rub donjeg dijela noge (npr. tab. V, 49; VII, 53, 65; VIII, 56; XIII, 72—74; XIV, 75 itd.), gdjekad na boku, tj. uz rub gornjeg dijela noge (npr. tab. X, 58; XI, 59; XIV, 77), a rijetko kao završetak noge (npr. tab. II, 16). Nakon 500. godine pojavljuju se motivi glavica ptica grabilica također na krakovima zaglavnih pločica, većinom u parovima, i to u nekoliko tipoloških varijanta ukrasnih kompozicija, koje poblize ne specificiramo. Radijus rasprostranjenosti veoma je velik i tijekom 6. stoljeća

razabire se širom Evrope više međusobno udaljenih regionalnih radioničkih središta izrade fibula s navedenom ukrasnom kompozicijom zaglavnih pločica, od Gota na Krimu¹⁷⁴ do Vizigota na Pirinejskom poluotoku,¹⁷⁵ a u grobljima Gepida su fibule s adekvatnim ukrasima izuzetno rijetke.¹⁷⁶ Ostrogotsko-franačkim kontaktima objašnjivi su različiti utjecaji iz Italije, a možda i iz vizigotske Španjolske, na merovinško zlatarstvo 6. stoljeća, pa se pogotovo na području sjeverne Francuske uvriježila ukrasna kompozicija od po dva para glavica ptica grabilica na krako-

Sl. 5

¹⁷² Za stariju skupinu: J. Werner, *Fib. Diergardt*, 24, no. 76—78, tab. 17, 76—78. — V. Bierbrauer, o. c., tab. 13, 1, 3. — Za mlađu skupinu cf. J. Werner, *B Vb1* 26, 1961. tab. 10, 1—2, tab. 11, 3.

¹⁷³ U lit. se motiv glavice ptice grabilice apliciran na fibulama i kopčama smatra iskonski gotskim, a uvriježeno je mišljenje da se taj motiv proširio s Ponta po Evropi, cf. H. Kühn, o. c., 231.

¹⁷⁴ Nekropola Suuk-Su (grobovi 28, 55, 87), cf. N. I. Rjepnikov, o. c., 9, 15, 25 sq., 62, tab. VI, 3, 6, VII, 1.—Nekoliko daljnjih podataka iz lit. navodi H. Kühn, *ibidem*.

¹⁷⁵ Nekropola Duratón, prov. Segovia (grobovi 143 i 147), cf. A. Molinero Perez, *La*

necropolis visigoda de Duratón (Segovia), *Acta Arquel. Hisp.* IV, 1948, 149 sq., tab. XLI, XXXVIII — Lit. navodi više vizigotskih primjeraka bez sačuvanih grobnih cjelina: isti, *De la Segovia Arquelógica*, 1954, tab. VIII. — H. Zeiss, *Die Grabfunde a. d. spanischen Westgotenreich*, 1934, 174, tab. 5, 5 i 10 (o. c., 168, tab. 5, 11 je fibula franačkog podrijetla). — J. Werner, *Fib. Diergardt*, 26, no. 86, tab. 19, 86.

¹⁷⁶ Par fibula iz gepidskog groblja Magyartés (netočno Bökeny-Mindszent) u oklici potiskog grada Szentés, cf. Cs., *Gep.*, 42 sq., tab. CVIII, 1—2. — K tome 1 primjerak s nepoznatog nalazišta u Transilvaniji, cf. Cs., *Gep.*, tab. CVI, 12.

vima zaglavnih pločica fibula franačke proizvodnje, mnogobrojno evidentiranih u merovinškim grobljima na redove druge polovice 6. stoljeća.¹⁷⁷

Specifične prilike u Italiji, gdje nedostaju ostrogotska groblja na redove, nisu pogodovale da se sačuva proporcionalno veća količina fibula, pa se te okolnosti reflektiraju i na specijalno pitanje o kojemu smo govorili u prethodnom pasusu. Valja ipak podsjetiti na to da je prikaz ptice grabilice čest i omiljen ukrasni motiv u ostrogotskom zlatarskom stvaralaštvu;¹⁷⁸ možemo ga dakako češće pratiti aplicirana kao par uz rubove nogu fibula¹⁷⁹ (npr. tab. X, 58; XIV, 75, 77), ali također u nekoliko slučajeva na zaglavnim pločicama fibula u tipološki variranim ukrasnim kompozicijama. U jednostavnijoj italsko-ostrogotskoj izradbi razabire se po jedan par glavica ptica grabilica na donjim krakovima uobičajeno petokrakih zaglavnih pločica kao na rovašenoj fibuli (starije skupine) u grobu 19/1902 nekropole Kranj (tab. III, 33),¹⁸⁰ te na paru rovašenih fibula (mlađe skupine) prenesenom iz sjeverne Italije u Porajnje, gdje se našao kao prilog u franačkom grobu nekropole Kreuznach.¹⁸¹ Posve drugačije je komponiran ukras u obliku para orlovske glava kojima su okrunjene trokrake zaglavne pločice raskošnom polihromijom opremljenih parova fibula, datiranih oko 500. godine, u blagu Desana (pokrajina Piemonte) i iz uništenog groba Fano (pokrajina Marche).¹⁸² Za naše je izlaganje značajan tip italsko-ostrogotske spiralnim viticama rovašene fibule (predočen na fibulama tab. XIV), prvenstveno zbog ukrasne kompozicije zaglavne pločice svoj-

¹⁷⁷ Adekvatni ukrasi razabiru se na franačkim, fibulama, bilo s rombičnom nogom (tzv. tip Champlieu), bilo s ovalnom nogom (tzv. tip Brébant), bilo s izjednačeno širokom nogom (tzv. tip Laon), rasprostranjenima na arealu približno od desne obale Seine do lijeve obale Rajne: H. Kühn, o. c., 227—239 (s popisima i kartama), tab. 91, 25, 1—25, 6, tab. 92, 25, 7—26, 7, tab. 93, 26, 8—27, 10. — J. Werner, *Fib. Diergardt*, 13, no. 2, tab. 2, 2; 16, no. 19, tab. 7, 19; 15, no. 11, tab. 4, 11; nadalje varirani primjerci: o. c., 21, no. 57, tab. 13, 57; 22, no. 59, tab. 14, 59; 14, no. 6, tab. 2, 6 (kloazonirani primjerak prve polovice 6. st.); 55 i tab. 51, 1 (kompletirani popis s kartom za fibule tipa Champlieu i tipa Brébant).

¹⁷⁸ To su ostrogotske a također i mnogobrojne vizigotske tzv. orlovske kloazonirane fibule: G. Thiry, *Die Vogelfibeln d. Germanischen Völkerwanderungszeit etc.*, 1939, 19—24, tab. 3—5. — H. Rupp, *Die Herkunft d. Zelleneinlage etc.*, 1937, 60 sqq., tab. X, 1, 2 etc. — S. Fuchs, o. c., 96 sqq., fig. 61, 63. — J. Werner, *Fib. Diergardt*, 42, no. 203—205, tab. 39, 203, tab. 40, 204, 205. — Kloazonirane fibule oblika ptice grabilice manjih dimenzija npr. s nalazišta Han Potoci (Z. Vinski,

Germania 32, 1954, 308, fig. 1) i Cividale del Friuli = Čedad (G. Thiry, o. c., 72, tab. 6, 51). — Motivi ptičjih glavica kao ukrasi ostrogotskih kopča za pojas npr.: nalaz iz rijeke Lambro (S. Fuchs, o. c., 98, fig. 65), primjerci s nalazišta Norcia, Spoleto i dr. (A. Götze, *Gotische Schnallen*, 1913, 10 sq., tab. V, VI, 4, VI, 2), te 2 primjerka u nekropoli Kranj (A. Riegl, o. c., tab. III, 2 i fig. 207).

¹⁷⁹ N. Åberg, *Die Goten u. Langobarden in Italien*, 1923, fig. 28, 30—32. — J. Werner, *Fib. Diergardt*, tab. 17, 76, 79. — Isti, *B Vb1 26*, 1961, tab. 10, 1—2, tab. 11, 1 etc. — Za fibule s nalazišta Pavia-Torriano vidi ovdje bilješku 105.

¹⁸⁰ Vidi ovdje bilješku 81.

¹⁸¹ H. Kühn, o. c., 95 sq., 99, 429 sqq., 441 (nekropola Kreuznach I), tab. 39, 135—135a. — Cf. J. Werner, o. c., tab. 12, 1—2.

¹⁸² Nalazište Desana: V. Viale, *Bollettino stor.-bibl. subalpino XLIII*, 1941—1942, 156—158, fig. 35. — Cf. S. Fuchs, o. c., fig. 67. — Nalazište Fano (kod gradića Pesaro na jadranskoj obali): J. Werner, *Fib. Diergardt*, 24, no. 75, tab. 16, 75 (s lit.). — Za ostrogotsku srebrnu kopču za pojas s punciranim okovom u blagu Desana cf. V. Viale, o. c., 161, fig. 41.

stvene tom tipu, a ta se sastoji od tri naglašeno oblikovana kraka sa životinjskim glavama, među kojima su smještene sa svake strane po dvije kružno zaobljene prema gore usmjerene glavice ptica grabilica. Po nalazištu Grottamare na jadranskoj obali (prov. Ascoli Piceno) u južnom dijelu pokrajine Marche, odakle potječe iz uništenog manjeg groblja jedan primjerak (tab. XIV, 75),¹⁸³ moglo bi se ad hoc tu manju podskupinu nazvati tipom Grottamare. Iz Italije su analogne fibule dospjele na tlo sjeverne Francuske, gdje su otkrivene tijekom 19. stoljeća, a pripadale su ondje franačkim grobovima 6. stoljeća: jedno je nalazište Thennes u Pikardiji (Dép. Somme) (tab. XIV, 77),¹⁸⁴ a drugo je nalazište Douvrend u Normandiji (Dép. Seine inf.).¹⁸⁵ Ovim velikim primjercima, gotovo jednakih dimenzija, valja pribrojiti radionički veoma blisku manju fibulu (tab. XIV, 76) s na žalost nepoznatog nalazišta u Italiji;¹⁸⁶ njezina nam pojava dokazuje da su se po uzoru na tip Grottamare izrađivale također i fibule manjih dimenzija. Sve te fibule s jasnim stilskim obilježjem starije skupine i s osobitom ukrasnom kompozicijom zaglavne pločice tipa Grottamare, proizvedene u italsko-ostrogotskim radionicama, valja datirati u podmaklo vrijeme trajanja starije skupine,¹⁸⁷ tj. približno od oko 520. do oko 530. godine.

Razmotrimo li sada ponovno dva nalaza ostrogotskih fibula mlađe skupine iz Jugoslavije, valja za par fibula (sl. 1) iz groba 15 nalazišta Ljubljana-Dravljje, kojeg smo već determinirali u vrijeme poslije 530. godine, naknadno dodati ovo: sva je prilika da one potječu iz ostrogotske Italije, iako potpuno analogni primjerci nisu u Italiji po dosadašnjoj literaturi evidentirani. Njihov se ornament pletenice, kako je već rečeno, podudara stilski s onim na istovremenoj ostrogotskoj fibuli s nalazišta Pry (sl. 2); četiri krugolika ukrasa na njihovim zaglavnim pločicama predstavljaju simplificiranu degeneraciju motiva glavica ptica grabilica, kao što relativno krupan centralni krak u uobičajenoj redukciji oponaša životinjsku glavu, sve to po već prilično udaljenom uzoru na prije opisan tip Grottamare, s kojim su one samo po tome donekle srodne. Druge paralele za fibule (sl. 1) groba 15 nalazišta Ljubljana-Dravljje nedostaju. Međutim, na osebujnoj fibuli (sl. 3) s nalazišta *Burnum* — koliko god ona u cjelokupnosti stvara rustikalan dojam —

¹⁸³ Položaj groblja blizu srednjovjekovne crkve San Andrea kod mjesta Grottamare, sačuvane 3 fibule (čuva Museo Civico, Ripatransone) sumarno objavljene; vidi ovdje bilješku 88; za ovaj primjerak od pozlaćenog srebra (ovdje tab. XIV, 75), cf. G. Annibaldi i J. Werner, o. c., 365, n. 14, fig. 7, 2, foto-snimak 1:1 dugujemo V. Bierbraueru (München).

¹⁸⁴ N. Aberg, *Den nordiska folkvandringsstidens kronologi*, 1924, 47, fig. 113. — Uz fibulu (ovdje tab. XIV, 77) s nalazišta Thennes, kod grada Amiens, nađen joj je analogni neobjavljen primjerak; čuva ih Ashmolean Museum, Oxford (zbirka J. Evans); foto-snimke dugujemo P. D. C. Brownu (Oxford).

¹⁸⁵ J. B. D. Cochet, *La Normandie souteraine*, 1854, 317 sq., tab. XVIII, 2. — Cf. B. Salin, o. c., 52, fig. 120. — Čuva Musée d'Antiquités, Rouen. Nismo imali mogućnosti provjeriti da li je sačuvan par fibula tipa Grottamare s nalazišta nedovoljno istraženog franačkog groblja Douvrend.

¹⁸⁶ J. Werner, *Fib. Diergardt*, 24, no. 78, tab. 17, 78.

¹⁸⁷ Na životinjskim glavama, kako na krakovima tako i na završecima nogu fibula tipa Grottamare zapažaju se više ili manje uočljive poprečne crte oko njuške, a ta je pojednost inače češća stilaska oznaka mlađe skupine (vidi ovdje bilješku 171), cf. V. Bierbrauer, o. c., 155, n. 129.

zapaža se promatranjem oblikovanja i rasporeda na njezinoj nota bene trokrakoj zaglavnoj pločici, neposredniji utjecaj tipa Grottamare, po čijoj je tradiciji izrađena, doduše u nešto kasnije vrijeme, kako nam to indicira spominjano oponašanje ornamenta pletenice, tj. nakon 530. godine. Imamo li na umu našu pretpostavku o mogućoj izradbi te fibule u Saloni,¹⁸⁸ smatramo da je ona ondje mogla biti proizvedena u vremenskom intervalu od oko 530. do 535. godine. Fibula s kastruma *Burnum* nije vjerojatno bila više u upotrebi poslije 537. godine, jer je s historijskog aspekta¹⁸⁹ do tada trajala ostrogotska prisutnost na dalmatinskom tlu oko rijeke Krke.

OPIS SLIKA U TEKSTU

Sl. 1 u tekstu

Ljubljana-Dravljje, ostrogotski grob 15, par italsko-ostrogotskih fibula, mj. cca 1 : 1.

Sl. 2 u tekstu

Pry, franački grob, italsko-ostrogotska fibula, mj. 1 : 1.

Sl. 3 u tekstu

Ivoševci-*Burnum*, ostrogotska fibula (neobjavljena), mj. 1 : 1.

Sl. 4 u tekstu

Solin-*Salona*, kasnorimsko-provincijalna kopča za pojas, mj. 2 : 3.

Sl. 5 u tekstu

Solin-*Salona*, ostrogotska kopča za pojas, mj. 1 : 1.

TUMAČ REPRODUCIRANIH NALAZA

Tab. I

1, Solin-*Salona*, tirinška fibula (neobjavljena), mj. 1 : 1; 2, Novi Banovci-*Burgenae*, tirinška fibula, mj. 1 : 1; 3, Kranj-*Carnium*, langobardski grob 31/1907, tirinška fibula, mj. 1 : 1; 4, Rhenen, franački grob 152, tirinška fibula, mj. 1 : 1; 5, Kranj-*Carnium*, langobardski grob 71/1904, tirinška fibula, mj. 1 : 1; 6, Stössen, tirinški grob 1, tirinška fibula, mj. 1 : 1; 7, nepoznato nalazište u Mađarskoj, tirinška fibula (neobjavljena), mj. 1 : 1; 8, Praha-Podbaba, »polabski« grob 41, tirinška fibula, mj. 1 : 1; 9, Stössen, tirinški grob 79, tirinška fibula, mj. 1 : 1; 10, Weimar-ul. Cranach, tirinški grob 1, tirinška fibula, mj. 1 : 1; 11, Artern, tirinški grob, tirinška fibula, mj. 1 : 1; 12, Weissenfels, tirinški grob, tirinška fibula, mj. 1 : 1; 13, Phöben, germanski (tirinški?) grob, par tirinških fibula, mj. 1 : 1; 14, Brescia, ostrogotska fibula, mj. 1 : 1; 15, Srednja Italija, ostrogotska fibula, mj. 1 : 1.

Tab. II

16, Subotica-okolica, gepidski grob, gepidska (ili ostrogotska?) fibula, mj. 1 : 1; 17, nepoznato nalazište u Srijemu, gepidska fibula (neobjavljena), mj. 1 : 1; 18, Novi Banovci-*Burgenae*, gepidska fibula (lijevana s greškom), mj. 1 : 1; 19, Novi Banovci-*Burgenae*, gepidska fibula, mj. 1 : 1; 20, Novi Banovci-*Burgenae*, gepidska fibula (neobjavljena), mj. 1 : 1; 21, Srpski Krstur, gepidska fibula, mj. 1 : 1; 22, Srpski Krstur, gepidska fibula, mj. 1 : 1; 23, Novi Banovci-*Burgenae*, gepidska fibula, mj. 1 : 1; 24, Szentes-Kökényzug, gepidski grob 49,

¹⁸⁸ Vidi ovdje bilješke 169a i 170 s pripadnim tekstom.

¹⁸⁹ Vidi ovdje bilješku 168.

gepidska fibula, mj. 9 : 10; **25**, Szentes-Nagyhegy, gepidski grob 22, gepidska fibula, mj. 9 : 10; **26**, Pula-*Pola*-Amfiteatar, uništen ostrogotski grob, ostrogotska fibula, mj. 1 : 1; **27**, Kistelek, gepidski grob, gepidska (ili ostrogotska?) fibula, mj. 1 : 1; **28**, Szentes-Berekhát, gepidski grob, italsko-ostrogotska fibula, mj. 9 : 10; **29**, Pavia-*Ticinum*, gepidska fibula, mj. 1 : 1.

Tab. III

30, Kranj-*Carnium*, langobardski grob 73/1904, italsko-ostrogotska fibula, mj. 1 : 1; **31**, Kranj-*Carnium*, langobardski grob 58/1907, italsko-ostrogotska fibula, mj. 1 : 1; **32**, Kranj-*Carnium*, langobardski grob 77/1907, italsko-ostrogotska fibula, mj. 1 : 1; **33**, **33a**, **33b** Kranj-*Carnium*, langobardski(?) grob 19/1902, italsko-ostrogotska fibula, mj. 1 : 1, prsten i predica (neobjavljeni), mj. 1 : 1; **34**, Kranj-*Carnium*, uništeni grob, gepidska fibula, mj. 1 : 1; **35**, **35a**, **35b**, Kranj-*Carnium*, gepidski(?) grob 32/1902, gepidska fibula (neobjavljena), mj. 1 : 1, okov korica, nož, fragment (neobjavljeni), mj. 1 : 1.

Tab. IV

36, Szentes-Kökényzug, uništen gepidski grob, gepidska fibula, mj. 9 : 10; **37**, Szentes-Kökényzug, gepidski grob 81, par gepidskih fibula, mj. 9 : 10; **38**, Szentes-Nagyhegy, gepidski grob 8, gepidska fibula, mj. 9 : 10; **39**, Alpár, gepidski grob, par gepidskih fibula, mj. 1 : 1; **40**, Békés, gepidska fibula, mj. 9 : 10; **41**, Orsova-*Dierna*-okolica, gepidska fibula, mj. 4 : 5; **42**, Weimar-ul. Cranach, tirinški grob 2, ostrogotska fibula, mj. 1 : 1; **43**, Ljubljana-Dravljje, ostrogotski grob 1, par podunavsko-ostrogotskih fibula, mj. cca 1 : 1.

Tab. V

44, Kerč, krimsko-gotska fibula, mj. 1 : 1; **45**, Stössen, tirinški grob 69, ostrogotska fibula, mj. 1 : 1; **46**, Han Potoci, ostrogotski grob, par italsko-ostrogotskih fibula, mj. 1 : 1; **47**, Kašić-Glavčurak, uništen ostrogotski grob, italsko-ostrogotska fibula, mj. 1 : 1; **48**, Plavno, uništen ostrogotski grob, italsko-ostrogotska fibula (neobjavljena), mj. 1 : 1; **49**, Rifnik, ostrogotski grob 9, italsko(?)-ostrogotska fibula, mj. 1 : 1; **50**, Sisak-*Siscia*, podunavsko-ostrogotska fibula, mj. 1 : 1.

Tab. VI

51, Gispersleben, ostrogotski grob 2, par italsko-ostrogotskih fibula, mj. 1 : 1; **52**, Reggio Emilia, blago, par italsko-ostrogotskih fibula, mj. 1 : 1.

Tab. VII

53, Beograd-Čukarica, ostrogotski grob, par podunavsko-ostrogotskih fibula, mj. 1 : 1; **65**, Kašić-Glavčurak, uništen ostrogotski grob, italsko-ostrogotska fibula, mj. 1 : 1.

Tab. VIII

54, Karavukovo (Bácsordas), ostrogotski grob, podunavsko-ostrogotska kopča za pojas, mj. 1 : 1; **56**, Sr. Mitrovica-*Sirmium*, ostrogotski ili gepidski grob, par podunavsko-ostrogotskih (ili gepidskih?) fibula, mj. 1 : 1.

Tab. IX

55, Gáva, gepidski grob, par gepidskih (ili podunavsko-ostrogotskih?) fibula, mj. 1 : 1.

Tab. X

57, Chiusi-okolica, uništen ostrogotski grob, italsko-ostrogotska fibula (neobjavljena), mj. cca 1 : 1; **58**, Chiusi-okolica, uništen ostrogotski grob, italsko-ostrogotska fibula (neobjavljena), mj. cca 1 : 1; **61**, Szöreg, gepidski grob 19, podunavsko-ostrogotska (ili gepidska?) fibula, mj. 4 : 5.

Tab. XI

59, Szentes-Nagyhegy, gepidski grob 77, gepidska fibula, mj. cca 1 : 1; **60**, Sokolnice, germanski grob 5, podunavsko-ostrogotska fibula, mj. cca 1 : 1(?); **62**, Acquasanta, uništen

ostrogotski grob, podunavsko-ostrogotska fibula, mj. 1 : 1; **63**, Šlapanice, germanski grob, par italsko-ostrogotskih fibula, mj. cca 1 : 1; **64**, Rajlovac-Mihaljevići, uništen ostrogotski grob, par italsko-ostrogotskih fibula, mj. 1 : 1.

Tab. XII

66, Lipljan-*Ulpiana*, germanski grob, par sjevernogermanskih (anglosaksonskih?) fibula, mj. 1 : 1; **67**, Lipljan-*Ulpiana*, germanski grob, langobardska fibula, mj. 1 : 1; **68**, Sisak-*Siscia*, uništen langobardski grob, langobardska fibula, mj. 1 : 1; **69**, *Ravenna*, par (hibridnih) tirinških fibula, mj. 1 : 1; **70**, Mühlshausen-šljunčara, tirinški grob, par (hibridnih) tirinških fibula, mj. 1 : 1; **71**, Cividale del Friuli-Porta San Giovanni (Čedad Sv. Ivan), uništen langobardski grob, tirinška fibula, mj. cca 1 : 1.

Tab. XIII

72, **72a**, **72b**, Pećinska Rika (Gornje Pećine), ostrogotski grob, par pontsko-podunavskih fibula, mj. 1 : 1, par naušnica s poliedrom i ukrasno zrno, mj. 1 : 1; **73**, Sr. Karlovci-Rovine, uništen gepidski(?) grob, pontsko-podunavska (ili gepidska?) fibula, mj. 2 : 3; **74**, Vojnikovo, krimsko-gotska (ili pontsko-podunavska?) fibula, mj. 1 : 1.

Tab. XIV

75, Grottamare, uništen ostrogotski grob, italsko-ostrogotska fibula, mj. 1 : 1; **76**, nepoznato nalazište u Italiji, italsko-ostrogotska fibula, mj. 1 : 1; **77**, Thennes, uništen franački grob, italsko-ostrogotska fibula, mj. 1 : 1.

ZUSAMMENFASSUNG

ZU OSTGOTISCHEN UND THÜRINGISCHEN FIBELN
ANLÄSSLICH EINES SELTENEN THÜRINGISCHEN FUNDES IN SALONA

Die römische Grosstadt Salona hinterliess bekanntlich zahlreiche spätantike Baudenkmäler und Steinskulpturen, zugleich ist sie eine berühmte Fundstätte von höchst beachtenswerten frühchristlichen Kultbauten und Friedhofsanlagen des 5. und 6. Jh. Ihre letzte Blüte erlebte Salona zur Regierungszeit Theoderichs des Grossen und seines toleranten Statthalters Osvin, seinerzeitig *comes Dalmatiarum et Saviae* (Anm. 30—32); somit war Salona ostgotisches Verwaltungszentrum der spät-römischen Provinzen Dalmatien und der pannonischen Savia. Damals unterhielt der Hafen von Salona auch rege transadriatische Beziehungen mit dem Hafen der Residenzstadt Ravenna (Anm. 37). Die Folgeerscheinungen des langjährigen Krieges, den Kaiser Justinian I. seit 535 gegen die Ostgoten führte, bewirkten im Laufe des 6. Jh. einen allmählichen urbanen Niedergang von Salona bis zu ihrer Zerstörung im frühen 7. Jh.

Der nur teilweise veröffentlichte salonitanische Fundbestand der Völkerwanderungszeit enthält, abgesehen von relativ zahlreichen Münzen ostgotischer Prägung, eine beschränkte Anzahl an Kleinfunden germanischer Zugehörigkeit (Anm. 1—4). Mit anzuschliessen ist die hier erstmalig vorgelegte silberne kerb-

VORBEMERKUNG: Der in vorliegender Abhandlung dauernd benützte Fachausdruck »Fibel« gilt eigentlich als terminologisch ve-

reinfachte Abkürzung für sämtliche Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit.

schnittverzierte Zangenfibel mit rhombischem Fuss (Taf. I, 1), die als salonitanischer Einzelfund bereits im 19. Jh. wahrscheinlich *inter muros Salonae* entdeckt wurde; nähere Begleitangaben sind leider nicht erhalten. Verbleib Archäologisches Museum Split (Anm. 5). Es handelt sich tatsächlich um eine in Thüringen hergestellte Schmuckform.

In Südosteuropa ist nur eine relativ geringe Zahl an thüringischen Funden der Völkerwanderungszeit feststellbar, immerhin sind aus Jugoslawien einige Funde als thüringisch zu bezeichnen, die nun angeführt werden sollen. Vom Fundort Novi Banovci am rechten Donauufer, bzw. dem *castrum Burgenae* in der *Pannonia Sirmiensis*, ist als Einzelfund noch eine Zangenfibel (Taf. I, 2 u. Anm. 9) zu vermerken. Zwei thüringische Fibeln (Taf. I, 3, 5) in langobardischen Grabzusammenhängen findet man im nur teilweise veröffentlichten grossen ethnisch komplexen Reihengräberfeld des 6. Jh. von *Carnium*-Kranj (Anm. 10, 16). Komplett erhalten ist (Grab 71/1904, Anm. 13) eine Vogelkopffibel mit nach unten beissenden Raubvogelköpfen (Taf. I, 5), vom zweiten Exemplar (Grab 31/1907, Anm. 11) besteht nur ein Fibelfragment (Taf. I, 3), typologisch eng verwandt mit der thüringischen Fibel I, 4) im fränkischen Reihengräberfeld von Rhenen (Grab 152, Anm. 11 ff.). Das unveröffentlichte Reihengräberfeld des 6. Jh. von Knin (vermutlich *Curcum?*) ist hauptsächlich der altsässigen Bevölkerung zuzuweisen und enthält noch eine beschränkte Anzahl an ostgotischen Gräbern (Anm. 20). Ein Fremdling besonders hier auf dalmatinischem Provinzboden ist eine S-Fibel (Kindergrab), die in der Kniner Grabungspublikation veröffentlicht werden soll; möglicherweise handelt es sich um panonisch-langobardischen Kontakt, desgleichen könnte sie thüringischer Herkunft sein, eigens im Hinblick auf den unerwarteten thüringischen Fibelfund von Salona. Als isolierter Sonderfall gilt das historisch beglaubigte um 550 münzdatierte reiche Frauengrab von der dardanischen Fundstätte *Ulpiana*-Lipljan bei Gračanica im Kosovo Polje (Amselfeld) (Anm. 18). Von den kostbaren Beigaben diverser Herkunft (Anm. 17) verweist Vf. nur auf das Prunkfibelpaar (Taf. XII, 66) nordgermanischer Form, wohl aus angelsächsischen Werkstätten, hiebei Thüringen eigentlich eine Vermittlerrolle zukommt (Anm. 19).

Die Datierung der erwähnten Fibeln thüringischen Ursprungs in Grabfunden innerhalb des 6. Jh. bedarf keines eigenen Kommentars, da sie in den Rahmen der betreffenden Grabverbindungen gehören. Zu den Einzelfunden der beiden Zangenfibeln aus spätantiken Siedlungen sei auf Parallelen in Mitteldeutschland und Böhmen verwiesen (Taf. I, 8—13 u. Anm. 23—29). Nach typologischen Kriterien gehört das unverzierte Exemplar von Novi Banovci (Taf. I, 2) dem späten 5. Jh. an und ist mutmasslich um oder nach 500 im *castrum Burgenae* in die Erde gelangt. Die salonitanische kerbschnittverzierte Zangenfibel (Taf. I, 1) ist in der Blütezeit der thüringischen Schmuckwerkstätten der ersten Hälfte des 6. Jh. hergestellt worden, ihr rhombischer Fuss ist augenscheinlich auf ostgermanische Anregung zurückzuführen. Als Datierungszeit kommen die ersten drei Jahrzehnte des 6. Jh. im Frage, bzw. nach den historischen Gegebenheiten ist es höchstwahrscheinlich, dass diese Zangenfibel zur Theoderichszeit von Thüringen aus mutmasslich über Ravenna Salona erreicht haben dürfte.

Das ostgotische Amalerreich in Italien erzielte seine kontinentale Machtentfaltung bekanntlich auch gemäss einem am ravennatischen Hof geplanten Allianzsystem, das die dynastische Heiratspolitik Theoderichs erwirkte. Dieses Ziel erreichte man erfolgreich u. a. eigens mit den Thüringern um 510 (Anm. 39, 40). Das über 20 Jahre dauernde ostgotisch-thüringische Bündniss förderte gegenseitig enge Beziehungen, deren Fernverbindungen ebenfalls archäologisch verfolgbare Spuren hinterlassen haben.

Auf der Apenninhalbinsel sind thüringische Bodenfunde allerdings kaum aufzuspüren, obwohl mit thüringischem Kulturkontakt zweifellos zu rechnen ist; er beschränkte sich bestimmt nicht nur auf die von *Cassiodorus* beglaubigte Geschenksendung thüringischer Pferde des thüringischen Herrschers Herminafried an Theoderich (Anm. 40, 123). Das Nichtvorhandensein von Reihengräberfeldern der Ostgotenzeit reduziert die Feststellungsmöglichkeit von beigabeführenden germanischen Gräbergruppen in Italien auf zahlenmässig bescheidene Dimensionen. Ostgotenzeitlich sind immerhin die annehmbarerweise aus Thüringen mitgebrachten Fibeln vom Wernerschen Typ Ravenna / Chiusi (Taf. XII, 69 u. Anm. 125) — eine typologisch eigenartige langobardisch-thüringische hybride Sonderform — die zumindest in Ravenna vor der oströmischen Besetzung durch Belisars Heer, also vor 540 in die Ende kamen (Anm. 42, 130). Das einzige noch bestehende thüringische Exemplar *proprie dictu* in Italien ist die vor 550 hergestellte Fibel mit gelappter Kopfplatte (Taf. XII, 71) aus dem in Italien ältesten langobardischen Reihengräberfeld von Cividale del Friuli-Porta San Giovanni (Anm. 131—134), die voraussichtlich langobardischer Grabverbindung der Alboinzeit um 568 angehört hat. Die von Åberg zweimal angeführte, aus Salins Museumsnotizen-Hinterlassenschaft entnommene Angabe betreffs einer niemals veröffentlichten gelappten Fibel mit beschädigtem rhombischem Fuss, angeblich aus der Friauler Gegend um Udine (Anm. 137, 139), dürfte bezugnehmend auf die Fundstätte und Fundprovinz als ein zufällig entstandener Irrtum zu beurteilen sein, denn Salins Beschreibung ist eigentlich für die hier veröffentlichte salonitanische Fibel (Taf. I, 1) zutreffend, wie das Vf. pflichtgemäss richtigstellt. Salona ist übrigens der südlichste Fundort in Europa den zur Ostgotenzeit eine zuverlässig in Thüringen hergestellte Schmuckform erreicht hat.

Vom archäologischen Standpunkt aus betrachtet spiegeln sich ostgotisch-thüringische Fernverbindungen relativ viel deutlicher im Bereich des damaligen thüringischen Staatsgebildes wieder. Reihengräberfelder verschiedenen Umfangs enthalten etliche Gräber mit entsprechenden Fundbeigaben, deren Herkunft aus Italien der Ostgotenzeit nicht bezweifelt werden kann. Das gilt für den Münzumschlag ostgotischer und oströmischer Prägung (Anm. 45—47), für das nordalpine Vorkommen von wohl auch zu kultischem Zweck benützten Silberlöffeln (Anm. 48, 49), für polychrom kloisonierte Ziergebilde (Anm. 50) und die kostbaren Spanghelme vom Typ Baldenheim (Anm. 53, 54); fundstatistisch zählt man jetzt in Europa insgesamt 25 Helme vom Typ Baldenheim, davon einen in Mitteldeutschland, drei in Italien und fünf in Jugoslawien (Anm. 55—61). Dreimal sind in thüringischen Reihengräberfeldern ostgotische Bügelfibeln festzustellen (Taf. IV, 42; V, 45; VI, 51 u. Anm. 52), die noch erörtert werden sollen.

Die archäologische Hinterlassenschaft des donauländischen und italischen Ostgotentums ist eigentlich nur nach entsprechenden Funden in Frauengräbern der herrschenden Schicht klar erkennbar, für die als wichtigstes Trachtspezifikum Fibeln und Gürtelschnallen gelten. Im 5. Jh. und in den ersten Jahrzehnten des 6. Jh. kennzeichnet ostgermanische, besonders ostgotische Frauentracht sowohl die Schultertragweise von Fibelpaaren, als auch die am Gürtel befestigte kleinere oder grössere Schnalle mit Beschläg, jedoch neure Forschungen erwiesen von dieser Regel z. T. abweichende Beobachtungen, die bei Bierbrauer nachzulesen sind (Anm. 64). Vf. skizziert eine quantitative Gegenüberstellung des ostgotischen Fundstoffes aus Jugoslawien (nach eigenen Ermittlungen) mit demjenigen aus Italien (von Åberg bis Bierbrauer, vgl. Anm. 51, 68, 69); die Fibelstatistik (jedes Paar als 1 Stückzahl berechnet) bezeugt 41 Fibeln von 30 Fundorten in Jugoslawien gegenüber 34 Fibeln von 24 Fundorten in Italien. Abgesehen von der zeitlich früheren hier nun ausgeklammerten, bzw. weiterhin nicht berücksichtigten sg. Blechfibelkategorie, handelt es sich um ostgermanische Gestaltung von kerbschnittverzierten Fibeln donauländischer und italischer Herstellung, die im italischen Ostgotenreich nach ornamentalen Stilkriterien in eine ältere spiralrankenverzierte Fibelgruppe und in eine jüngere flechtbandverzierte Fibelgruppe zu differenzieren sind (Anm. 51). Der donauländische Einfluss in Italien, den die Einwanderung der Ostgoten unter Theoderich verursachte, ist dort auf theoderichzeitlichem Frauenschmuck eigens um 500 recht deutlich festzustellen. An kleineren Fibelexemplaren der ersten drei Jahrzehnte des 6. Jh. beobachtet man typisch ostgermanische Gemeinsamkeiten, wie das z. B. die Fibelform Brescia/Subotica (Taf. I, 14; II, 16) und weiteres Vergleichsmaterial (Anm. 71, 88) veranschaulicht. Mitunter sind Kontakterscheinungen der Ostgoten in Italien und im von Ostgoten regierten heute jugoslawischen Gebiet mit den Theiss-Gepiden bemerkbar, wobei als Vermittler die unter ostgotischer Herrschaft stehenden syrmischen Gepiden in Frage kommen, die auf Befehl Theoderichs (523—524) zwangsweise über Norditalien in das aquitanische Gallien umgesiedelt wurden (Anm. 78). Vermutlich hinterliessen sie als ihre Spur die eindeutig gepidische Fibel in der lombardischen Stadt *Ticinum*-Pavia (Taf. II, 29 u. Anm. 77). Es ist anzunehmen, dass die Richtung des Wanderwegs stromaufwärts der Save entlang zu suchen ist. Dazu verweist Vf. auf zwei gepidische Fibeln (Taf. III, 34, 35) aus dem an der oberen Save gelegenen grossen Reihengräberfeld von *Carnium*-Kranj. Davon war in der Lit. ein Exemplar (Grab 32/1902, Anm. 83, 84) bisher unbekannt und hiemit sei ausdrücklich festgestellt, dass ebendort ostgermanische Fibeln insgesamt sechsmal vorkommen (Taf. III, 30—35). Ungeachtet der vom historischen Blickpunkt aus ungünstigen ostgotisch-gepidischen Beziehungen, bestehen ungenügend beobachtete archäologische Elemente gegenseitiger Berührungen (Anm. 72, 74, 75, 88), die man näher untersuchen sollte.

Die drei bereits erwähnten in thüringischen Reihengräberfeldern ermittelten ostgotischen Fibelfunde (Anm. 52) haben nicht nur italische sondern auch süd-osteuropäische Anknüpfungspunkte. Zweimal liegen sie als Einzelstücke im Grabverband in ethnisch thüringischer Benützung vor: Weimar-Cranachstr., Grab 2 (Taf. IV, 42 u. Anm. 91) und Stössen, Grab 69 (Taf. V, 45 u. Anm. 95). Jedoch das Fibelpaar von Gispersleben, Grab 2 (Taf. VI, 51 u. Anm. 101) ist einer dort

beerdigten Ostgotin zuzuschreiben, mutmasslich aus Amalabergas Gefolgschaft, d. h. der mit Herminafried verheirateten Nichte Theoderichs (Anm. 40, 104). Zum in Weimar vorgefundenen Exemplar findet man mühelos Analogien entsprechend der oben angeführten Fibelform Brescia/Subotica (Taf. I, 15; II, 16), mit dem ihr eigenen Ornamentschema danubisch-pontischer Verbreitung (Anm. 71, 92, 93), wozu das karg veröffentlichte Fibelpaar (Taf. IV, 43) aus dem ostgotischen theoderichzeitlichen Grab 1 des komplexen Reihengräberfeldes von Ljubljana-Dravljje (Anm. 94) als einen in der Lit. unbekanntem Neufund Vf. einzubeziehen für notwendig hält. Zum Stössener Exemplar gibt es Parallelen in der gepidischen Theissebene und in Italien der Ostgotenzeit (Anm. 100); ausserdem verweist Vf. auf Vergleichsmöglichkeiten mit der vermutlich in Italien angefertigten ostgotischen Fibel (Grab 9, Taf. V, 49) des komplexen Reihengräberfeldes von Rifnik in Slowenien (Anm. 98) und mit einigen italisch-ostgotischen Fibeln (Taf. V, 46, 47, 48) des ersten Drittels des 6. Jh. aus zerstörten Gräbern von provinzial-dalmatinischen Fundorten (Anm. 96, 97). Die Fibeln des Grabfundes von Gispersleben in Thüringen haben, nach Werner, mustergleiche Gegenstücke im ostgotischen Fibelpaar (Taf. VI, 52), das dem um 500 verborgenen münzdatierten reichen Schatzfund von Reggio Emilia (Anm. 102—104) angehört. Es handelt sich um die ältesten ostgotischen in Italien hergestellten theoderichzeitlichen Fibelerzeugnisse, die mit der ihnen eigenen Kerbschnittverzierung von hakenartigen Spiralranken und dreifachen V-Motiven (Anm. 105) typologisch unmittelbar an donauländische Fibelvorläufer anknüpfen. Im Zusammenhang damit betont Vf. die besondere Bedeutung des diesbezüglich in der Lit. unbeachteten Fibelpaares (Taf. VII, 53) aus dem ostgotischen Grab von Beograd-Čukarica (Anm. 106, 107), am rechten Saveufer, das wohl im späteren 5. Jh., jedoch nicht nach 488—489 in die Erde gelangte.

Im Bereich der Provinz Pannonien wirkten besonders in der zweiten Hälfte des 5. Jh. Goldschmiedewerkstätten, deren kostbare Erzeugnisse der sg. Schmuckstilgruppe von Karavukovo (Bácsordas) zugeschrieben werden (benannt nach dem berühmten donauländischen münzdatierten Grabfund in der südlichen Batschka); als mögliches Werkstattzentrum könnte die spätantike Grosstadt *Sirmium-Sr. Mitrovica* in Betracht kommen (Anm. 108—110). Es handelt sich um für die ostgermanische herrschende Schicht hergestellten Prachtexemplare von eigenartigen Gürtelschnallen und Fibelpaaren, die — abgesehen von anderen Zierelementen — insbesondere dicht und regelmässig ausgeführte tiefeingeschnittene Spiralrankenkerbschnittornamentik kennzeichnet (Taf. VIII, 54, 56; IX, 55). Ihr Ursprung beruht zweifellos auf spätkaiserzeitlicher weströmisch-provinzialer Kerbschnitt-Tradition. Aktive ostgotische Teilnahme am Schmuckstil Karavukovo bezeugt nicht nur eine Anzahl (hier nicht erwähnter) typischer pannonischer Grabfunde, sondern auch einige zur Zeit der ostgotischen Einwanderung (489) nach Italien mitgebrachten bestimmt noch donauländischen Gürtelschnallenfunde (Acquasanta, Aquileia u. Pavia-Torre del Mangano). An diese Goldschmiedeschule anknüpfend wurde um 500 in Italien ostgotischer Frauenschmuck stellenweise mit deutlichen Merkmalen der Stilrichtung Karavukovo hergestellt, wie das z. B. zwei unveröffentlichte Prunkfibeln (Taf. X, 57, 58) wohl aus vernichteten Gräbern veranschaulichen, die angeblich in der Umgebung der toskanischen Stadt Chiusi

gefunden wurden (Anm. 108a). Ebendiese grossen Exemplare gehören jedenfalls zu den ältesten in Italien angefertigten ostgotischen Fibeln, chronologisch sind sie zumindest gleichzeitig mit den Fibelpaaren Reggio Emilia/Gispersleben; letztere sind aber in den typologischen Einzelheiten der Spiralrankenkomposition dermassen anders geartet, dass man sie nicht auf die in der Manier des Karavukovo-Stils verzierten Fibelvorläufer zurückleiten darf.

Als typologisches Vorbild für die Fibelpaare Reggio Emilia/Gispersleben gilt primo loco, wie schon erwähnt, das angeführte Fibelpaar von Beograd-Čukarica, dessen Zierweise man mit der Karavukovo-Stildekoration proprie dictu nicht identifizieren soll, obwohl die Beograd-Čukarica Fibeln mit dem Werkstattkreis Karavukovo im weiteren Sinne räumlich, zeitlich, ethnisch und materialtechnisch zusammenhängen. Den Unterschied bildet ein differierendes stil-ästhetisches Konzept der Spiralrankenführung, wie das an den qualitativ erstklassigen Exemplaren von Beograd-Čukarica besonders deutlich zum Ausdruck kommt. Keineswegs sind sie von der pontischen bzw. krimgotischen Kerbschnitt-Fibelgruppe unmittelbar abhängig, die nach neueren Erkenntnissen aus dem Mitteldonaubecken beeinflusst wurde, aber nicht vor dem Beginn des 6. Jh. aufkommt (Anm. 111, 112). Vf. beurteilt das Fibelpaar von Beograd-Čukarica (Taf. VII, 53) als ein donauländisch-ostgotisches Erzeugniss der voritalischen Theoderichzeit und nennt eininige werkstattverwandten bescheidener ausgeführten Fibelfunde (Taf. XI, 60—63 u. Anm. 113—117), abgesehen von den in Italien nachgebildeten Exemplaren Reggio Emilia/Gispersleben.

Anschliessend kommentiert Vf. ostgotische Fibelfunde des frühen 6. Jh. aus gestörten Gräbern von zwei provinzial-dalmatinischen Fundstätten, deren Herkunft aus dem theoderichzeitlichen Italien nicht zu bezweifeln ist. Das Fibelpaar von Mihaljevići (Taf. XI, 64 u. Anm. 118), wie auch dasjenige von Šlapanice in Mähren (Taf. XI, 63), hat zwar entsprechend dem Fibelformat eine reduzierte Kerbschnittornamentik, die trotzdem genügt beide Fibelpaare jenem Werkstattkreis in Italien zuzuweisen aus dem die grösseren und sorgfältig ausgeführten Fibelexemplare von Reggio Emilia/Gispersleben hervorgekommen sind. Die andere dalmatinische Fundstätte ist Kašić, Flur Glavčurak, woher nicht nur das schon erwähnte eindeutig italisch-ostgotische Exemplar (Taf. V, 47 u. Anm. 97) vorliegt, sondern noch eine grosse Silberfibel (Taf. VII, 65 u. Anm. 119) stammt, die nochmals überprüft werden soll. Gelegentlich ihrer Veröffentlichung wies man berechtigterweise auf Remineszenzen der Stilrichtung Karavukovo hin, jedoch unbeachtet blieb die spiralhakenartige Verzierung und besonders die Form des Fibelumrisses (Taf. VII, 65), die nach Vf. Meinung eigentlich dem Beograd-Čukarica Fibeltyp nachgebildet wurde. Gewissermassen gilt das ebenfalls für die etwas einfacher verzierte ostgotische wahrscheinlich in Italien hergestellte Fibel aus dem Reihengräberfeld von Kranj, Grab 73/1904 (Taf. III, 30 u. Anm. 121); Vf. beurteilt letztere gleichfalls als einen Nachzügler der Tradition des Beograd-Čukarica Fibeltyps und vergleicht sie demgemäss auch mit Silberfibel von Kašić (Taf. VII, 65). Aus dem angeführten Kommentar ist zu entnehmen, dass Nachklänge donauländischer Herkunft in Beziehung auf Typ und Stil, etwa im ersten Drittel des 6. Jh., in ostgotischen Fibelwerkstätten Italiens wirksam waren, die man von Fall zu Fall

ermitteln kann. Wahrscheinlich in Italien angefertigte kerbschnittverzierte ostgotische Fibeln findet man auf jetzt jugoslawischem Territorium sowohl an einigen westbalkanischen Fundorten, zumeist aus ungenügend beobachteten bzw. gestörten Gräbern und ausserdem noch im Südostalpenvorland aus Reihengräbern. Einige von diesen Fibelfunden ergänzen mitunter den einschlägigen Fibelfundstoff auf der Apenninhalbinsel, immerhin dürften werkstattgleiche Parallelen selten sein. Von diesbezüglich endgültigen Folgerungen soll Abstand genommen werden, bis die bevorstehende Bekanntgabe des gesamten ostgotischen Fundstoffs Italiens (in Bierbrauers dzt. in Spoleto druckbereitem Werk) veröffentlicht sein wird.

Als Nachtrag zu vorliegender Abhandlung hat Vf. zwei Exkurse beigefügt. Einige ostgermanischen kerbschnittverzierten Fibelfunde des 6. Jh. in Jugoslawien erheischen die Erörterung verschiedener unbeachteter Sonderfragen, die berücksichtigt werden sollen und sich an das bisher behandelte Hauptthema anschliessen. Zuletzt wird ein unbekanntes Fibelfundstück vorgelegt, das zwar ohne Kerbschnittverzierung ist, aber nicht umgangen werden darf.

EXKURS I ist skizzenhaft kurzgefasst. Darin deutet Vf. auf die Möglichkeit pontischer Einflüsse hin, die an der unteren Donau, vom untermösischen Gebiet aus, in der ersten Hälfte des 6. Jh. wirksam gewesen sein dürften. Im donauländischen Nordbulgarien haben die sg. *Goti minores* (Anm. 158) einige kerbschnittverzierten Fibelfunde hinterlassen, deren Stileigentümlichkeiten teils aus dem Mitteldonaubecken stammen (Anm. 153—155), teils auf pontische, bzw. krimgotische Vorbilder zurückzuführen sind (Anm. 144, 149, 157). Die Fibel von Histria (Anm. 144a) und diejenige von Vojnikovo (Taf. XIII, 74 u. Anm. 149) in der Dobrudscha sind allem Anschein nach krimgotische Erzeugnisse (Parallelen in Artek u. Kertsch, vgl. Anm. 145, 150). In Jugoslawien sind ausnahmsweise Einwirkungen aus dieser Richtung, vermutlich von der unteren Donau, zu beobachten. Von der syrmischen Fundstätte Sr. Karlovci-Rovine, am pannonischen Donaulimes, wo ein grösseres wahrscheinlich gepidisches Gräberfeld zerstört wurde, verblieb als einzig erhaltenes Fundstück ein grosses Fibelexemplar (Tf. XIII, 73 u. Anm. 143), verziert mit Spiralkerbschnittornamentik des Werstattkreises Karavukovo, dessen Knöpfe an der Kopfplatte sowie die Fussform jedoch unbedingt an pontische Vorbilder erinnern (Anm. 144, 144a, 145). Der bisher nicht erwähnte wohl ostgotische Grabfund des ersten Drittels des 6. Jh. vom römischen Fundort Pećinska Rika (bei Travnik in Bosnien), im dalmatinischen Provinzbereich, enthält ein mutmasslich nicht im theoderichzeitlichen Italien angefertigtes Fibelpaar (Taf. XIII, u. Anm. 146); seine Spiralrankenbildung und andere typologischen Merkmale entsprechen denjenigen der pontischen Fibelgruppe (Anm. 147, 148), eigens dem werkstattähnlichen Exemplar von Vojnikovo (Taf. XIII, 74). Demgemäss sollte man nur fallweise deutbare Sonderbeobachtungen auch bei künftigen Erörterungen nicht übersehen.

EXSKURS II ist ausführlicher abgefasst und beruht auf der Voraussetzung, dass in vorliegender Abhandlung nahezu alle grösstenteils ostgotischen zumeist

mit Spiralrankenkerbschnittmotiven verzierten Fibeln vor und nach 500 mehr oder weniger berücksichtigt wurden, die Vf. in Jugoslawien evidentieren konnte. Anschliessend bleiben noch zwei ostgotische Fibelfunde ohne Spiralrankendekor übrig, die deswegen bisher umgangen wurden, jedoch nachträglich behandelt werden sollen, um dadurch das archäologische Fundbild zu ergänzen.

Einer von beiden Fibelfunden bezieht sich auf das wohl italisch-ostgotische karg veröffentlichte Fibelpaar (Abb. 1) des bisher undeutlich datierten Grabes 15 (Anm. 160) im komplexen Reihengräberfeld von Ljubljana-Dravljje, vorhin bereits erwähnt gelegentlich Vf. Bestimmung des Fibelpaares (Taf. IV, 43) im theoderichzeitlichen Grab 1 (Anm. 161). Nun ist Grab 15 jedoch jünger — entsprechend den historischen Gegebenheiten in der pannonischen Savia datiert Vf. Grab 15 in das vierte Jahrzehnt des 6. Jh. — nach dem gut sichtbaren kerbschnittverzierten einzeiligen Flechtbandornament des Fibelpaares, wonach es zweifellos der jüngeren italisch-ostgotischen Fibelgruppe angehört, die sich erst nach 530 entwickelt hat (Anm. 162). Ausserhalb Italiens ist die flechtbandverzierte Fibelgruppe öfters in Reihengräbern des Merowingerkreises vertreten (Anm. 165), worunter die eindeutig in Italien hergestellte Fibel (Abb. 2) im fränkischen Gräberfeld von Pry (Prov. Namur) (Anm. 166, 167), wegen der ihr eigenen klar sichtbaren einzeiligen Flechtbandzierbildung als Vergleichsbeispiel herangezogen wird. In Jugoslawien ist das einzeilige Flechtband nur einmal noch feststellbar, und zwar im Reihengräberfeld von Kranj, an der kerbschnittverzierten Kopfplatte der fragmentierten italisch-ostgotischen Fibel (Taf. III, 32) im Grab 77/1907 (Anm. 163), die in langobardischer Benützung um oder nach 550 in die Erde gelangte.

Den zweiten ostgotischen Fibelfund repräsentiert ein in der Lit. unbekanntes Einzelstück (Abb. 3) von der dalmatinischen Fundstätte Ivoševci-Flur Supljaja (am Oberlauf des Flusses Krka unweit von Knin), bzw. dem römischen *castrum Burnum*, übrigens dem letzten Stützpunkt des ostgotischen Heeres, der zur Regierungszeit Witiges 537 aufgegeben wurde (*Prokopius*, Gotenkrieg I, 16, vgl. Anm. 168). Es ist das ein Streufund ohne Begleitangaben, Verbleib Museum kroatischer Altertümer Split (Anm. 169), u. zw. eine unveröffentlichte Bronzefibel mit eingepunzter Verzierung (eine farblose Glaseinlage erhalten u. Fussende abgebrochen), zweifellos ein typologisch degeneriertes und singuläres Exemplar, das italisch-ostgotischen Fibelformen nachgebildet ist. Zur punzierten Zierweise allenfalls spätrömischer Herkunft findet man naheliegende Vergleichsmöglichkeiten in Salona, eigens an zwei aus Riegls Zeiten bekannten bronzenen Gürtelschnallen mit eingepunztem Beschlag, eine (Abb. 4) ist wohl provinzial-römisch (4.—5. Jh.), die andere (Abb. 5) beurteilt Vf. aber als ostgotisch (aus den ersten Jahrzehnten des 6. Jh.). Beide Schnallen, bzw. zumindest das Beschlag der ostgotischen, sind wahrscheinlich in Salona hergestellt worden, wo spätrömische Werkstätten zur Bearbeitung von kerbschnittverzierten und punzierten Metallerzeugnissen bestanden haben müssen, wie das zahlreiche salonitanische Fundentsprechungen recht deutlich veranschaulichen (Anm. 169a). Italische ebenso punzierte Fibelfunde sind nicht bekannt und so ist es durchaus möglich, dass auch die hier vorgelegte Fibel von *Burnum* (Abb. 3) in Salona angefertigt wurde. Die eingepunzte Ornamentik am Fuss und am Mittelteil der Kopfplatte scheint möglicherweise

Flechtbandornamentik nachzuahmen; die eigentümlich komponierte Kopfplatte (Abb. 3) ist formverwandt mit denjenigen des Fibelpaares (Abb. 1) aus Grab 15 von Ljubljana-Dravlje. Hier wie dort bedeuten die kreisförmigen Ziergebilde eine simplifiziert-entartete Imitation von Raubvogelköpfen — einem an sonsten weit verbreiteten Begleitmotiv verschieden angewendeter Randverzierung an ostgermanischen Fibeln und anderen Schmuckerzeugnissen, das in der ostgotischen Goldschmiedekunst Italiens vielfältig benützt und recht beliebt war (Anm. 178, 179). Paarweise Verwendung von Raubvogelköpfen als Knöpfe an Fibelkopfplatten kann man in einigen Formvarianten nach 500 im weitreichenden Verbreitungsradius gotischer Siedlungskonzentration verfolgen (Anm. 174, 175), desgleichen findet man ebendiese Zierform jedoch einheitlich normiert an drei fränkischen Fibeltypen im merowingischen Bereich zwischen der Seine und dem Rhein (Anm. 177). Dagegen ist das Aufkommen von Raubvogelkopfköpfen an Fibelkopfplatten im ostgotischen Italien nicht streng uniform, wie das einerseits in Spiralrankenkerbschnitt und Flechtbandkerbschnitt angefertigte Fünfknopffibeln (Anm. 180, 181) und andererseits kostbar mit Almandinen und Goldzellenwerk ausgestattete Dreiknopffibeln (Anm. 182) veranschaulichen. Vf. verweist auf die Bedeutung des auf Taf. XIV vorgelegten italisch-ostgotischen in Spiralrankenkerbschnitt ausgeführten Fibeltyps, wegen der charakteristischen Kopfplattenform mit drei betonten Tierkopfköpfen, dazwischen je zwei nach oben gerichtete Raubvogelköpfe erkennbar sind. Nach der Fundstätte Grottamare an der Adriaküste (Prov. Ascoli Piceno) (Anm. 183) sollte man ihn ad hoc als Typ von Grottamare bezeichnen (Taf. XIV, 75; Photo u. Angaben sind V. Bierbrauer zu verdanken). Abgesehen von einer kleineren Fibel (Taf. XIV, 76) unbekanntem italischen Fundorts (Anm. 186), ist der ostgotische Fibeltyp von Grottamare mit gut erhaltenen Exemplaren in der Picardie und der Normandie, also im merowingischen Bereich Nordfrankreichs vertreten (Taf. XIV, 77 u. Anm. 184, 185), wohin er aus Italien gelangte. Seine Herstellungszeit ist etwa zwischen 520 und 530 anzusetzen (Anm. 187). In Beziehung auf die beiden hier behandelten Fibelfunde aus Jugoslawien gelangt Vf. abschliessend zu folgenden Feststellungen:

Das Fibelpaar (Abb. 1) aus Grab 15 von Ljubljana-Dravlje ist wegen seiner einzeiligen Flechtbandornamentik — entsprechend derjenigen des Exemplares von Pry (Abb. 2) — nach 530 angefertigt worden und stammt höchstwahrscheinlich aus Italien, obwohl keine nahestehenden italischen Vergleichsfunde derzeit in der Lit. zu ermitteln sind, bis auf die lose Verbindung mit der Kopfplattenform des Typs von Grottamare. Allerdings ist an der eigenartigen Fibel (Abb. 3) von *Burnum* die Tradition des Typs von Grottamare relativ deutlicher erfassbar, wengleich auch dieser seltene möglicherweise in Salona (Anm. 169a) zwischen 530—535 hergestellt dalmatinische Fibelfund gleichfalls später zu datieren ist, jedoch bezugnehmend auf die historischen Gegebenheiten (Anm. 168) im *castrum Burnum* nicht mehr nach 537 in Benutzung gewesen sein dürfte.

TEXTABBILDUNGEN

Text-Abb. 1

Ljubljana-Dravlje, ostgotisches Grab 15, italisch-ostgotisches Fibelpaar, M. etwa 1 : 1.

Text-Abb. 2

Pry, fränkisches Grab, italisch-ostgotische Fibel, M. 1 : 1.

Text-Abb. 3

Ivoševci-Burnum, ostgotische Fibel (unveröffentlicht), M. 1 : 1.

Text-Abb. 4

Solin-Salona, spätromisch-provinziale Gürtelschnalle, M. 2 : 3.

Text-Abb. 5

Solin-Salona, ostgotische Gürtelschnalle, M. 1 : 1.

ERLÄUTERUNG DER ABGEBILDETEN FUNDE

Taf. I

1, Solin-Salona, thüringische Fibel (unveröffentlicht), M. 1 : 1; **2**, Novi Banovci-Burgenae, thüringische Fibel, M. 1 : 1; **3**, Kranj-Carnium, langobardisches Grab 31/1907, thüringische Fibel, M. 1 : 1; **4**, Rhenen, fränkisches Grab 152, thüringische Fibel, M. 1 : 1; **5**, Kranj-Carnium, langobardisches Grab 71/1904, thüringische Fibel, M. 1 : 1; **6**, Stössen, thüringisches Grab 1, thüringische Fibel, M. 1 : 1; **7**, unbekannter Fundort in Ungarn, thüringische Fibel (unveröffentlicht), M. 1 : 1; **8**, Praha-Podbaba, »Elbevolk«-angehöriges Grab 41, thüringische Fibel, M. 1 : 1; **9**, Stössen, thüringisches Grab 79, thüringische Fibel, M. 1 : 1; **10**, Weimar-Cranachstr., thüringisches Grab 1, thüringische Fibel, M. 1 : 1; **11**, Artern, thüringisches Grab, thüringische Fibel, M. 1 : 1; **12**, Weissenfels, thüringisches Grab, thüringische Fibel, M. 1 : 1; **13**, Phöben, germanisches (thüringisches?) Grab, thüringisches Fibelpaar, M. 1 : 1; **14**, Brescia, ostgotische Fibel, M. 1 : 1; **15**, Mittelitalien, ostgotische Fibel, M. 1 : 1.

Taf. II

16, Subotica-Umgebung, gepidisches Grab, gepidische (oder ostgotische?) Fibel, M. 1 : 1; **17**, unbekannter Fundort in Syrmien, gepidische Fibel (unveröffentlicht), M. 1 : 1; **18**, Novi Banovci-Burgenae, gepidische Fibel (Fehlguss), M. 1 : 1; **19**, Novi Banovci-Burgenae, gepidische Fibel, M. 1 : 1; **20**, Novi Banovci-Burgenae, gepidische Fibel (unveröffentlicht), M. 1 : 1; **21**, Srpski Krstur, gepidische Fibel, M. 1 : 1; **22**, Srpski Krstur, gepidische Fibel, M. 1 : 1; **23**, Novi Banovci-Burgenae, gepidische Fibel, M. 1 : 1; **24**, Szentes-Kökényzug, gepidisches Grab 49, gepidische Fibel, M. 9 : 10; **25**, Szentes-Nagyhegy, gepidisches Grab 22, gepidische Fibel, M. 9 : 10; **26**, Pula-Pola-Amphitheater, zerstörtes ostgotisches Grab, ostgotische Fibel, M. 1 : 1; **27**, Kistelek, gepidisches Grab, gepidische (oder ostgotische?) Fibel, M. 1 : 1; **28**, Szentes-Berekhát, gepidisches Grab, italisch-ostgotische Fibel, M. 9 : 10; **29**, Pavia-Ticinum, gepidische Fibel, M. 1 : 1.

Taf. III

30, Kranj-Carnium, langobardisches Grab 73/1904, italisch-ostgotische Fibel, M. 1 : 1; **31**, Kranj-Carnium, langobardisches Grab 58/1907, italisch-ostgotische Fibel, M. 1 : 1; **32**, Kranj-Carnium, langobardisches Grab 77/1907, italisch-ostgotische Fibel, M. 1 : 1; **33**, **33a**, **33b**, Kranj-Carnium, langobardisches(?) Grab 19/1902, italisch-ostgotische Fibel, M. 1 : 1, Fingerring u. Schnalle (unveröffentlicht), M. 1 : 1; **34**, Kranj-Carnium, zerstörtes Grab, gepidische Fibel, M. 1 : 1; **35**, **35a**, **35b**, Kranj-Carnium, gepidisches(?) Grab 32/1902, gepidische Fibel (unveröffentlicht), M. 1 : 1, Scheidenbeschlag, Messer, Fragment (unveröffentlicht), M. 1 : 1.

Taf. IV

36, Szentes-Kökényzug, zerstörtes gepidisches Grab, gepidische Fibel, M. 9 : 10; **37**, Szentes-Kökényzug, gepidisches Grab 81, gepidisches Fibelpaar, M. 9 : 10; **38**, Szentes-Nagyhegy, gepidisches Grab 8, gepidische Fibel, M. 9 : 10; **39**, Alpár, gepidisches Grab, gepidisches Fibelpaar, M. 1 : 1; **40**, Békés, gepidische Fibel, M. 9 : 10; **41**, Orşova-*Dierna*-Umgebung, gepidische Fibel, M. 4 : 5; **42**, Weimar-Cranachstr., thüringisches Grab 2, ostgotische Fibel, M. 1 : 1; **43**, Ljubljana-Dravljje, ostgotisches Grab 1, danubisch-ostgotisches Fibelpaar, M. etwa 1 : 1.

Taf. V

44, Kertsch, kringotische Fibel, M. 1 : 1; **45**, Stößen, thüringisches Grab 69, ostgotische Fibel, M. 1 : 1; **46**, Han Potoci, ostgotisches Grab, italisch-ostgotisches Fibelpaar, M. 1 : 1; **47**, Kašić-Glavčurak, zerstörtes ostgotisches Grab, italisch-ostgotische Fibel, M. 1 : 1; **48**, Plavno, zerstörtes ostgotisches Grab, italisch-ostgotische Fibel (unveröffentlicht), M. 1 : 1; **49**, Rifnik, ostgotisches Grab 9, italisch(?)-ostgotische Fibel, M. 1 : 1; **50**, Sisak-*Siscia*, danubisch-ostgotische Fibel, M. 1 : 1.

Taf. VI

51, Gispersleben, ostgotisches Grab 2, italisch-ostgotisches Fibelpaar, M. 1 : 1; **52**, Reggio Emilia, Schatzfund, italisch-ostgotisches Fibelpaar, M. 1 : 1.

Taf. VII

53, Beograd-Čukarica, ostgotisches Grab, danubisch-ostgotisches Fibelpaar, M. 1 : 1; **65**, Kašić-Glavčurak, zerstörtes ostgotisches Grab, italisch-ostgotische Fibel, M. 1 : 1.

Taf. VIII

54, Karavukovo (Bácsordas), ostgotisches Grab, danubisch-ostgotische Gürtelschnalle, M. 1 : 1; **56**, Sr. Mitrovica-*Sirmium*, ostgotisches oder gepidisches Grab, danubisch-ostgotisches (oder gepidisches?) Fibelpaar, M. 1 : 1.

Taf. IX

55, Gáva, gepidisches Grab, gepidisches (oder danubisch-ostgotisches?) Fibelpaar, M. 1 : 1.

Taf. X

57, Chiusi-Umgebung, zerstörtes ostgotisches Grab, italisch-ostgotische Fibel (unveröffentlicht), M. etwa 1 : 1; **58**, Chiusi-Umgebung, zerstörtes ostgotisches Grab, italisch-ostgotische Fibel (unveröffentlicht), M. etwa 1 : 1; **61**, Szöreg, gepidisches Grab 19, danubisch-ostgotische (oder gepidische?) Fibel, M. 4 : 5.

Taf. XI

59, Szentes-Nagyhegy, gepidisches Grab 77, gepidische Fibel, M. etwa 1 : 1; **60**, Sokolnice, germanisches Grab 5, danubisch-ostgotische Fibel, M. etwa 1 : 1(?); **62**, Acquasanta, zerstörtes ostgotisches Grab, danubisch-ostgotische Fibel, M. 1 : 1; **63**, Šlapanice, germanisches Grab, italisch-ostgotisches Fibelpaar, M. etwa 1 : 1; **64**, Rajlovac-Mihaljevići, zerstörtes ostgotisches Grab, italisch-ostgotisches Fibelpaar, M. 1 : 1.

Taf. XII

66, Lipljan-*Ulpiana*, germanisches Grab, nordgermanisches (angelsächsisches?) Fibelpaar, M. 1 : 1; **67**, Lipljan-*Ulpiana*, germanisches Grab, langobardische Fibel, M. 1 : 1; **68**, Sisak-*Siscia*, zerstörtes langobardisches Grab, langobardische Fibel, M. 1 : 1; **69**, *Ravenna*, thüringisches (hybrides) Fibelpaar, M. 1 : 1; **70**, Mühlshausen-Kiesgrube, thüringisches Grab, thüringisches (hybrides) Fibelpaar, M. 1 : 1; **71**, Cividale del Friuli-Porta San Giovanni (Čedad Sv. Ivan), zerstörtes langobardisches Grab, thüringische Fibel, M. etwa 1 : 1.

Taf. XIII

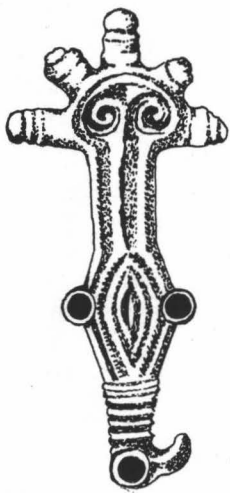
72, **72a**, **72b**, Pećinska Rika (Gornje Pećine), ostgotisches Grab, pontisch-danubisches Fibelpaar, M. 1 : 1, Polyederohrringpaar u. tonnenförmige Chalcedon-Zierperle, M. 1 : 1; **73**, Sr.

Karlovcı-Rovine, zerstörtes gepidisches(?) Grab, pontisch-danubische (oder gepidische?) Fibel, M. 2 : 3; **74**, Vojnikovo, krimgotische (oder pontisch-danubische?) Fibel, M. 1 : 1.

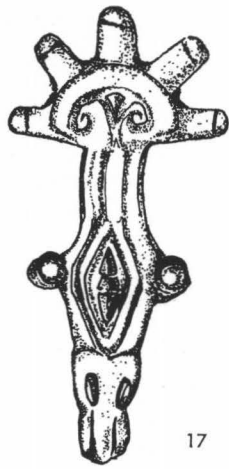
Taf. XIV

75, Grottamare, zerstörtes ostgotisches Grab, italisch-ostgotische Fibel, M. 1 : 1; **76**, unbekannter Fundort in Italien, italisch-ostgotische Fibel, M. 1 : 1; **77**, Thennes, zerstörtes fränkisches Grab, italisch-ostgotische Fibel, M. 1 : 1.

16

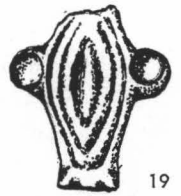
17

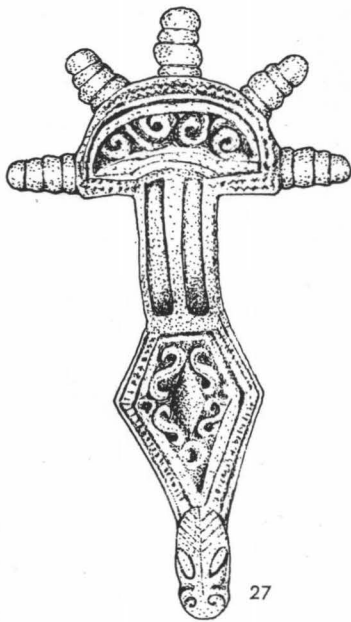
21

22

19

27

26

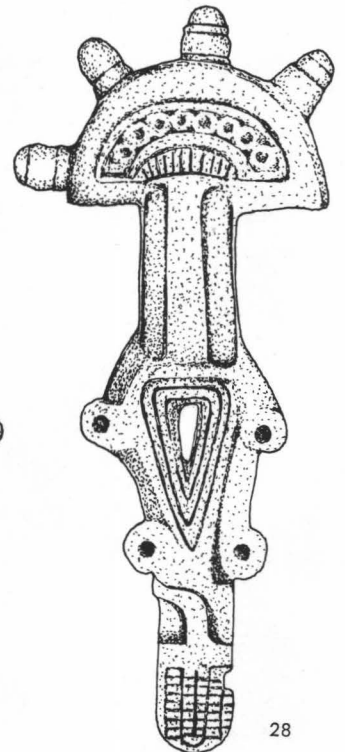
23

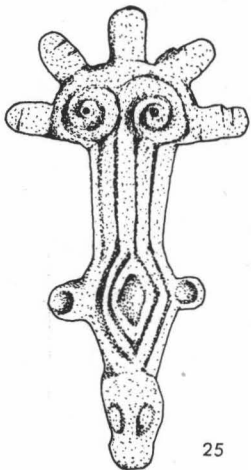
20

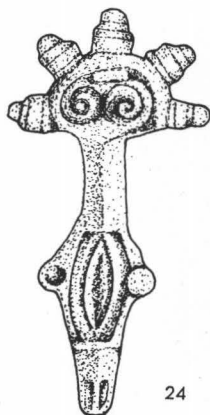
18

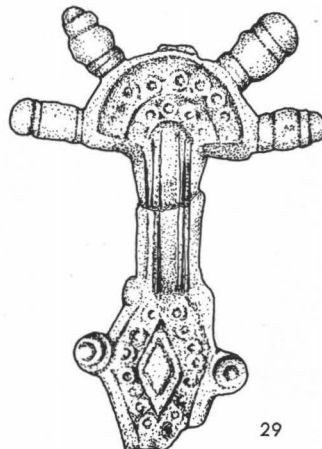
28

25

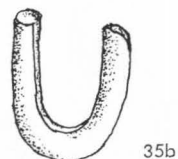
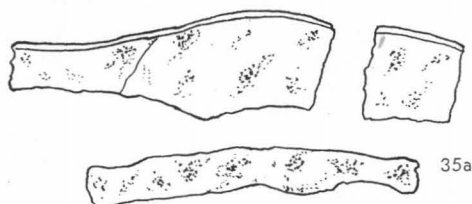
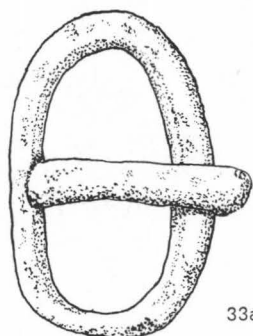
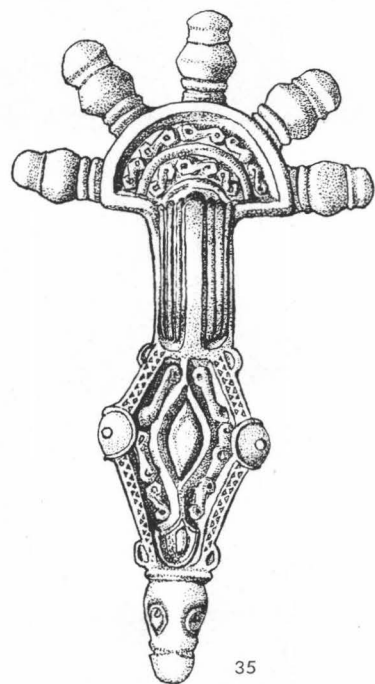
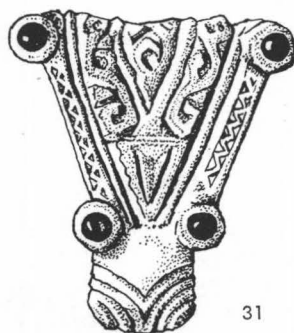
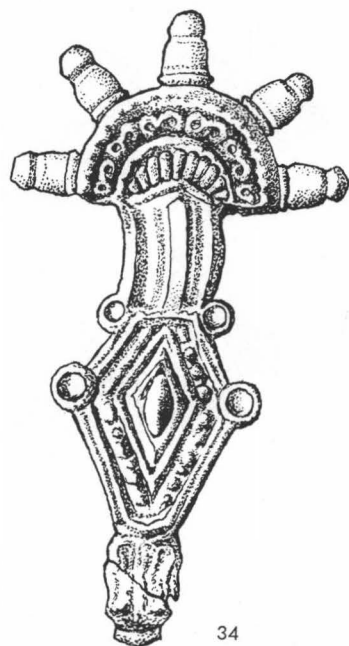
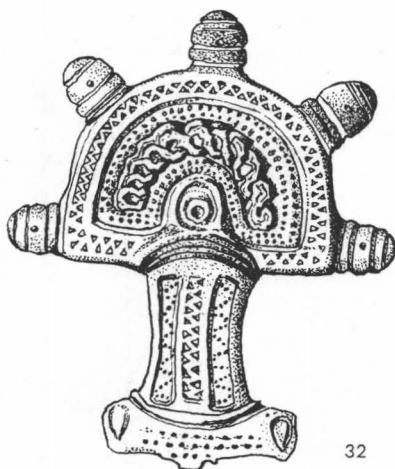
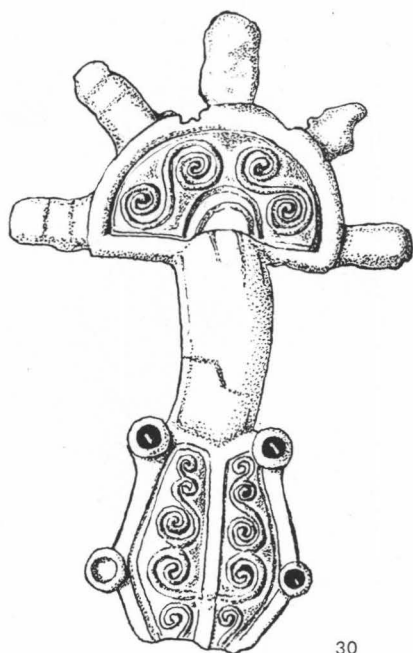

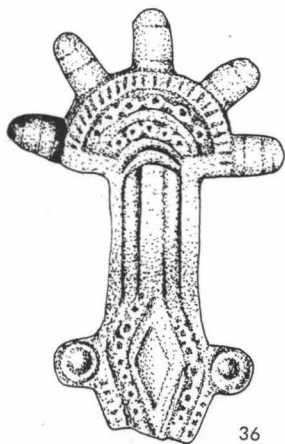
24

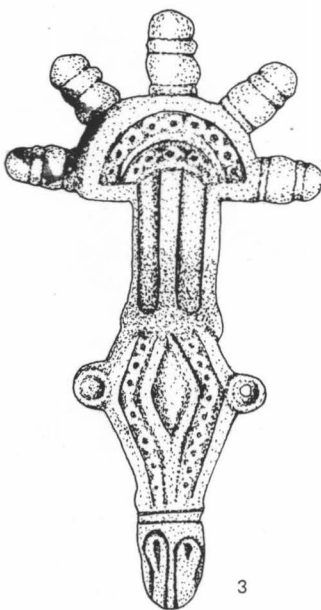
29

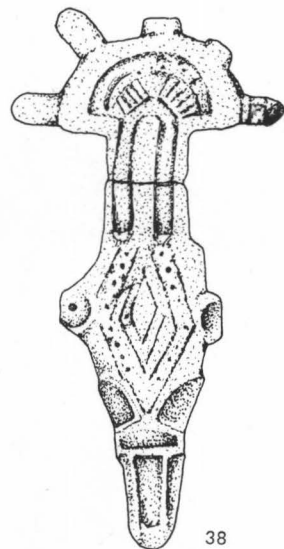

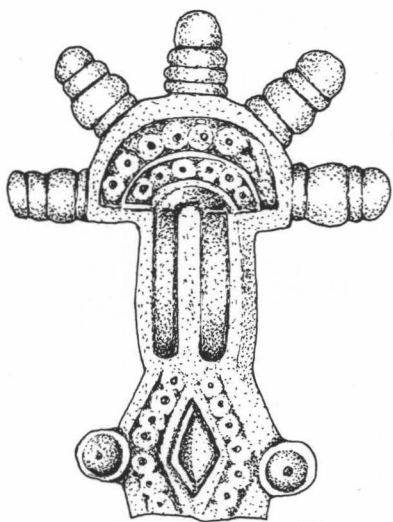
36

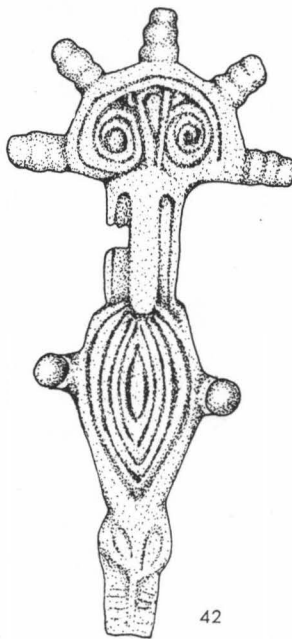
3

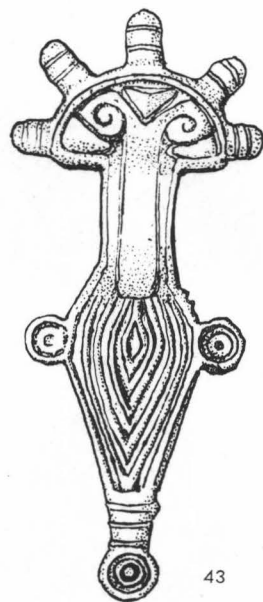
38

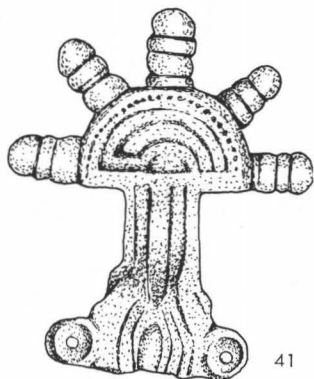
39

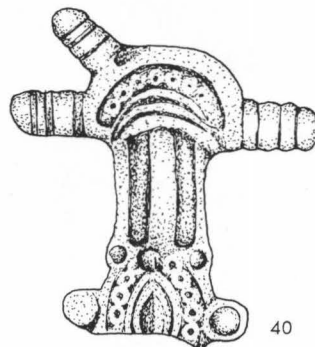
42

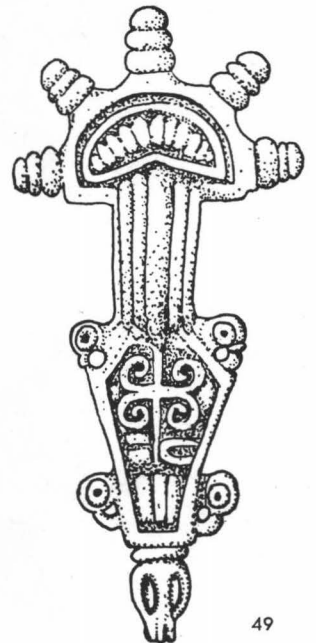
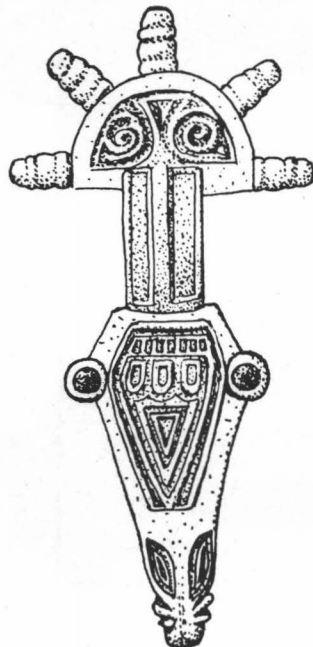
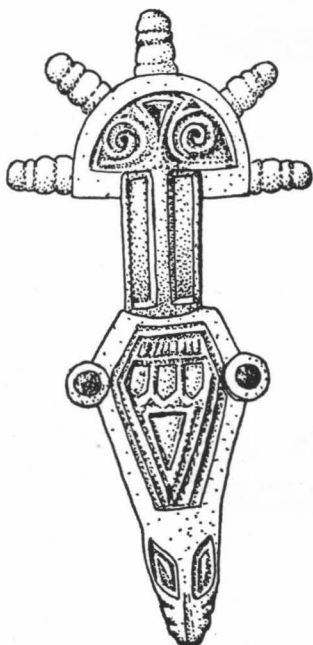
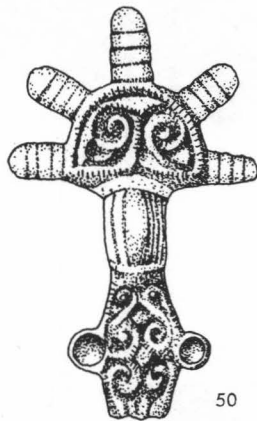
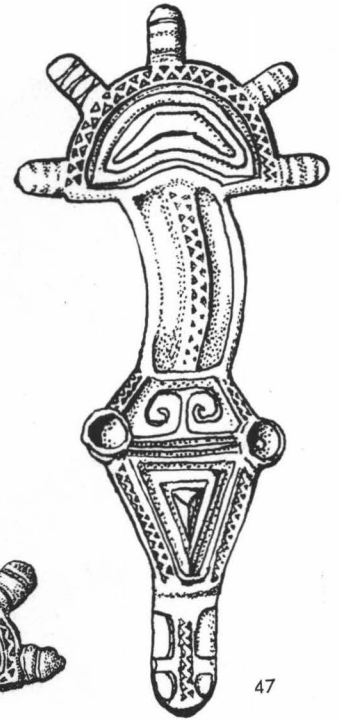
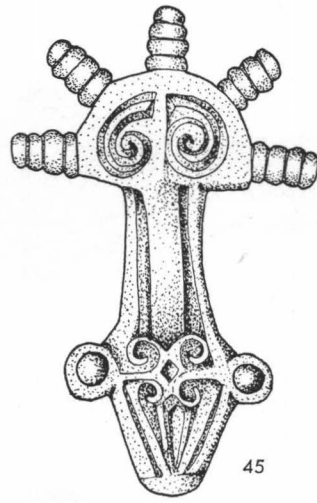
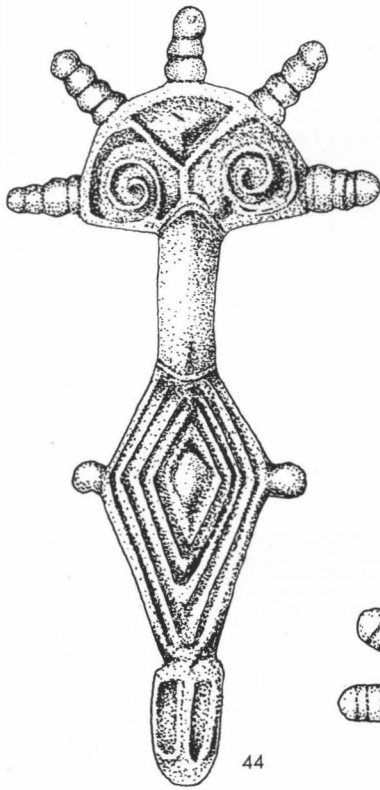
43

41

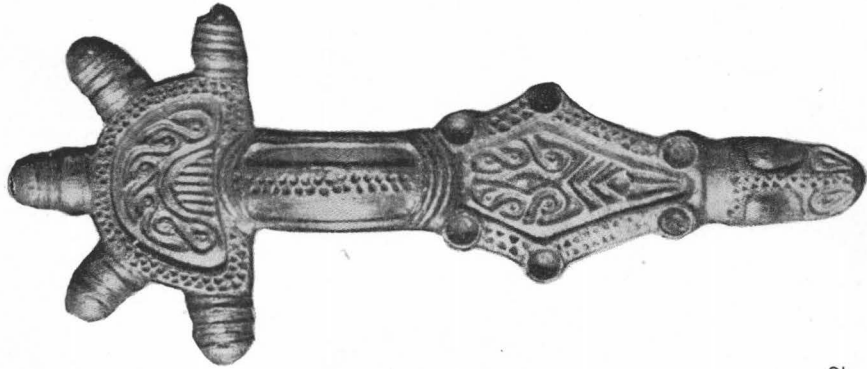

40

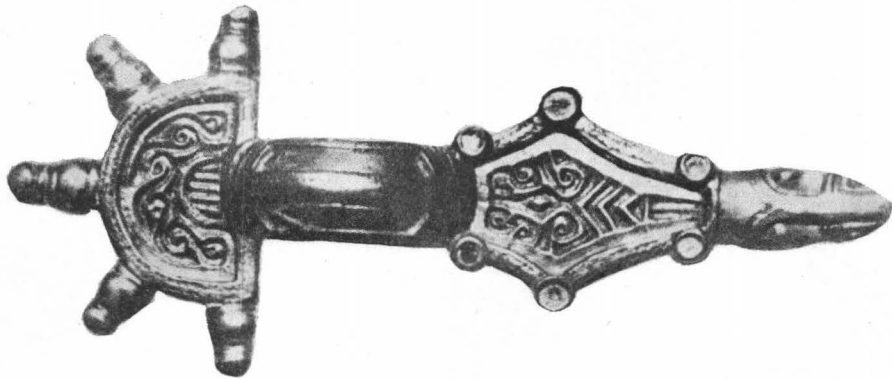

46

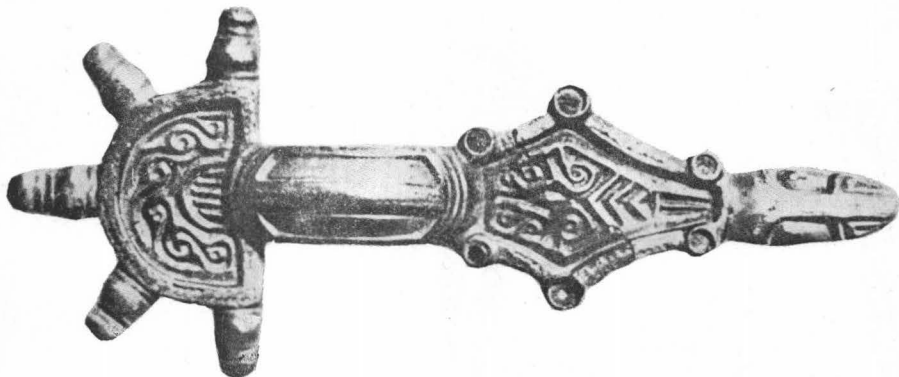
49

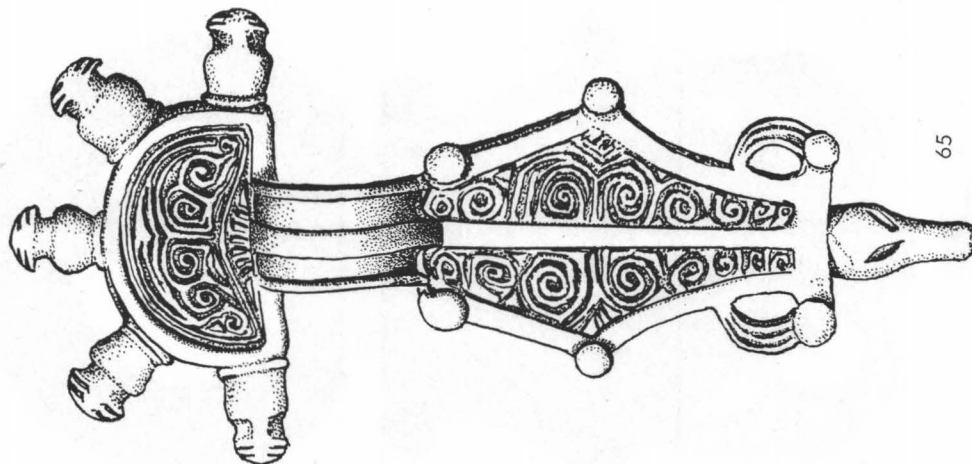
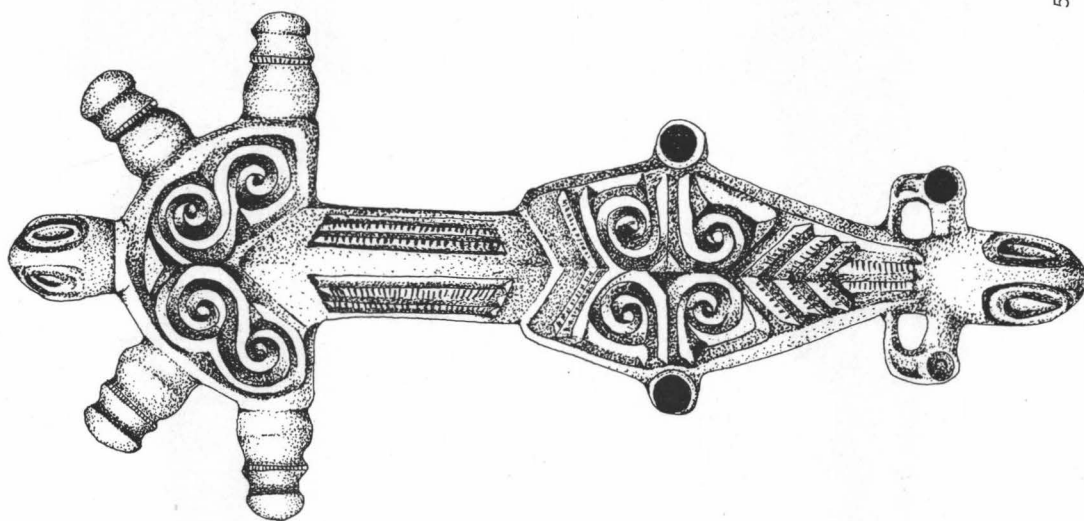
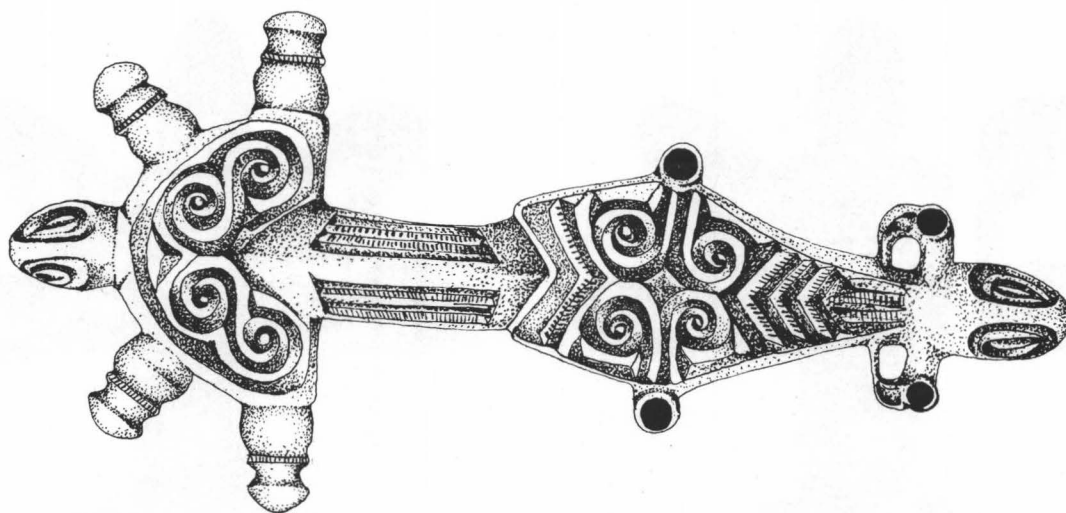

52

51

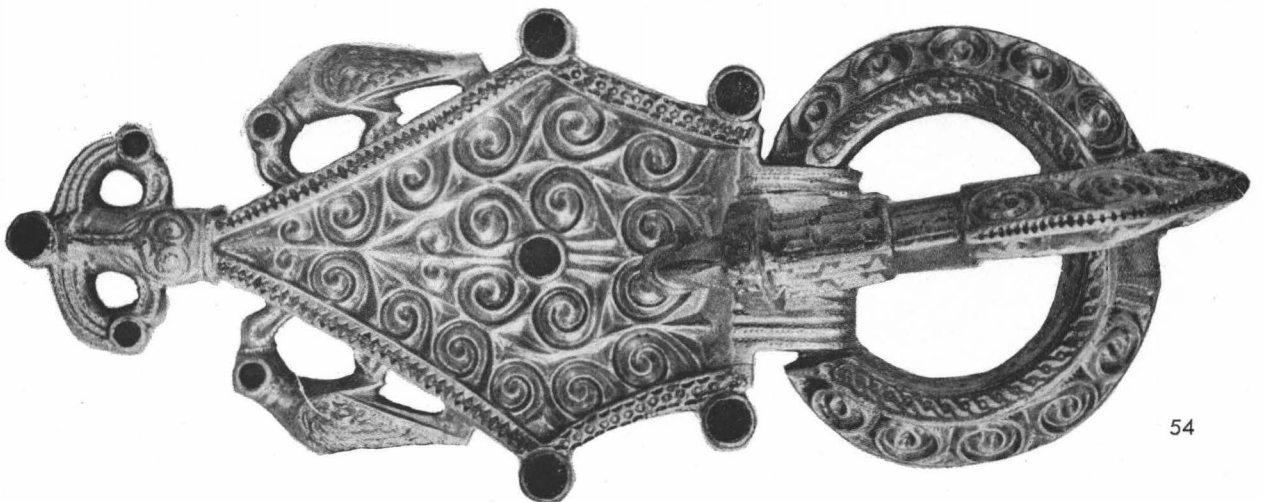

53

65

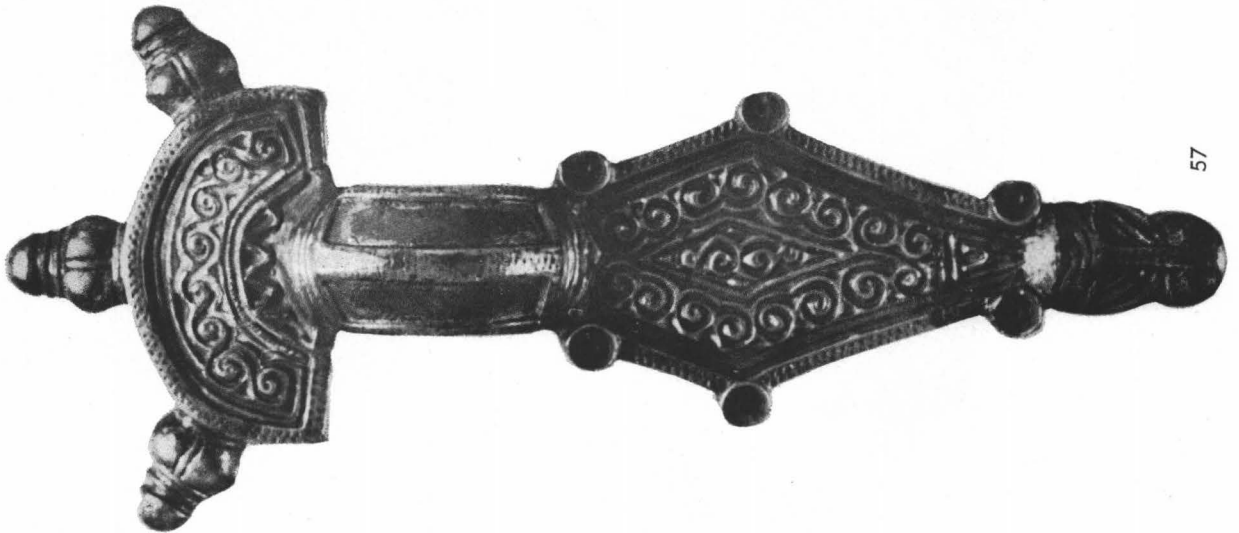
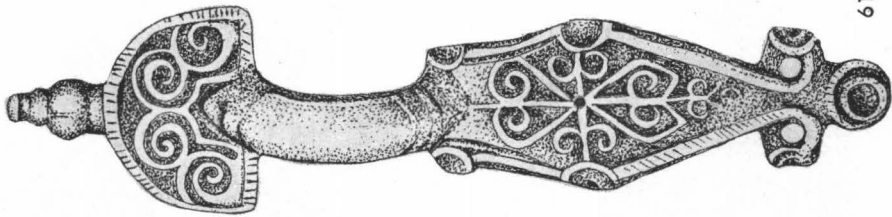

56

54

59

63

64

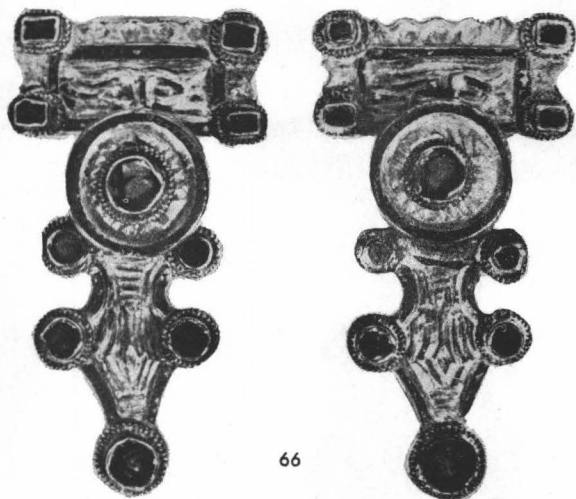
62

60

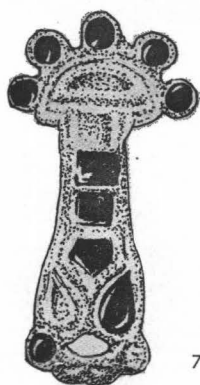
67

66

68

70

71

69

72

72a

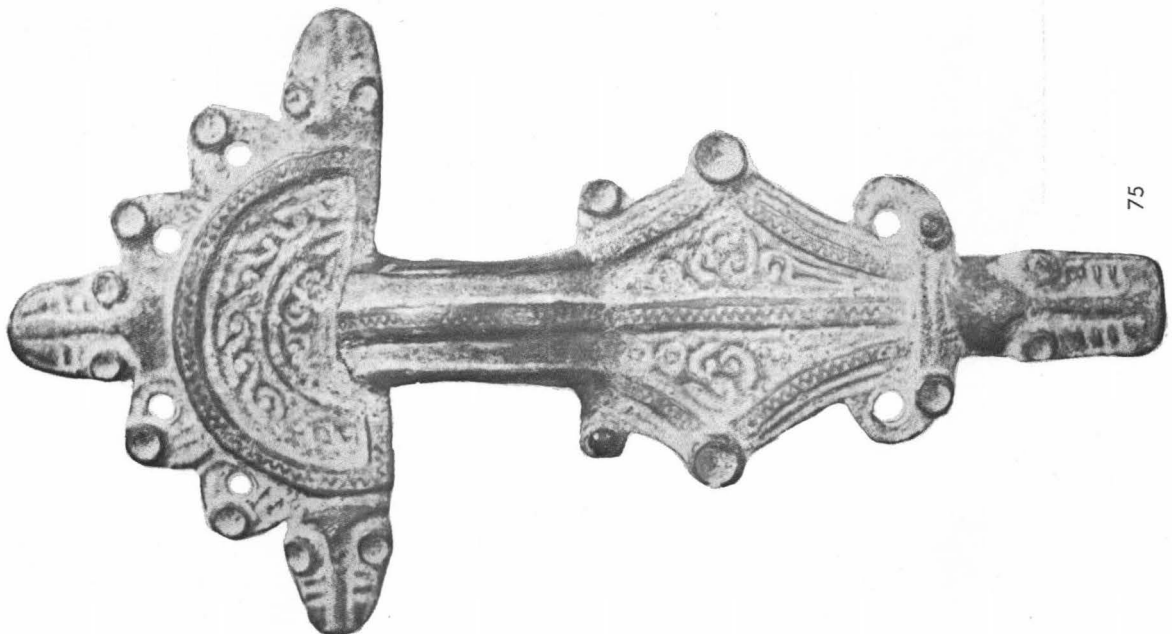
72b

73

74

IVAN ŠARIĆ

NOVI NALAZI STAROHRVATSKOG ORUŽJA U LICI

U selu Prozor, nedaleko od Otočca u Lici, na području Gackog polja, nađena su posljednjih godina dva mača. Nalazili su se neovisno jedan od drugoga, na položajima međusobno udaljenim oko 1,5 km.

Prvi primjerak nađen je 1965. godine u zaseoku Gornja Luka. Iskopan je na zemljištu Zore Brajković (kat. čest. 743/9), prigodom kopanja rova za polaganje vodovodnih cijevi. Virio je iz presjeka rova na dubini od otprilike 1 metra. Tom prilikom osim mača radnici nisu naišli ni na kakav drugi arheološki materijal. Mač je dospio u vlasništvo osmogodišnje škole »Moša Pijade« u Otočcu, gdje se i sada nalazi.¹

Mjesto gdje je mač nađen izgleda kao niska zemljana greda, koja se jedva razlikuje od konfiguracije ostalog zemljišta. Cijeli se teren blago uzdiže prema padini obližnjeg brda, te ga mještani nazivaju »zemlja pod Umcem«. Čestica na kojoj je mač iskopan ne obrađuje se.

Mač je prekinut duž sječiva na dva mjesta. Vrlo je vjerojatno da je prelomljen u času nalaza, tj. od udarca oruđa prilikom kopanja rova. Zatečen je jako izgrizen od rđe i na prelomljenim mjestima vrlo nespretno zavaren. Sada, očišćen, nanovo spojen i konzerviran, mač predstavlja osjetljiv i lomljiv predmet, težak 70,25 dkg.²

To je dug dvosjekli željezni mač. Po sredini sječiva s jedne i druge strane teče plitki ali široki žlijeb. Sječivo je dugo 77,3 cm a sada je pri nakrsnici široko oko 6 cm. Pri kraju sječiva širina se smjanjuje na 3 cm. Neukrašena nakrsnica, duga 11,5 cm, dijeli sječivo od drška. Na vrhu drška dugog 9,5 cm nalazi se ovalna pločica na kojoj leži jabučica razdijeljena jednostrukom srebrnom žicom na 5 režnjeva. Srednji režanj je najviši, dok se ostali prema krajevima jabučice smanjuju. Jabučica je više oštrog nego zaobljenog ruba, s osnovom nešto užom nego što je širina pločice (7,5 cm) na kojoj leži. Na srebrnoj žici vide se tragovi ukrasnih ureza. Ukupna dužina mača iznosi 91,5 cm (tabla I, 1, 2; tabla III, 1).

¹ Josip Bogdanović, tadašnji učenik spomenute škole donio ga je u školu. Dopuštene da se koristim mačem kao predmetom znanstvenog istraživanja dugujem susretlji-

vosti kolektiva škole »Moša Pijade« u Otočcu, na čemu im se ovime zahvaljujem.

² Mač je očišćen i konzerviran u laboratoriju Arheološkog muzeja u Zagrebu.

Na gornjem dijelu sječiva pojavili su se nakon čišćenja i konzerviranja prostim okom vidljivi tragovi radioničkog natpisa.³ Dobro su se sačuvala početna slova natpisa ULFBERHT. Jasno su vidljiva prva dva slova pisana ligaturom i okomita hasta trećeg slova. Ostali dio natpisa nije se sačuvala jer je upravo na tom mjestu, tj. na gornjoj polovici sječiva, mač pretrpio najjača oštećenja. Naziru se samo dijelovi i pojedini tragovi ostalih slova, što upućuje na postojanje čitavog natpisa. Kao oblik slova upotrijebljena je rimska majuskula. Slova su izvedena tehnikom damasciranja, poput mača s lokaliteta Gjersvik Hordaland u Norveškoj, na kojem je dobro sačuvana spomenuta signatura, također vidljiva prostim okom.⁴ Na drugoj strani sječiva razabiru se tragovi i dijelovi damascirana ukrasa poput pletenice. Upotrijebljena je tzv. tehnika damasciranja zavarivanjem. Sječivo je također izvedeno tom tehnikom. S obzirom na tragove natpisa ULFBERHT sječivo mača vrlo vjerojatno predstavlja import iz Porajnja. Sam radionički natpis, ukoliko nije imitirana radionička signatura, garantira kvalitetan čelik od kakovog su u franačkim radionicama kovana ULFBERHT sječiva. Takvi su primjerci predstavljali skupocjen trgovački proizvod raširen po čitavoj Evropi.⁵

Radioničko porijeklo mača i njegove tipološke značajke nesumnjivo ga svrstavaju u grupu karolinških spata, koje su bile u upotrebi od 8. do 10. stoljeća.⁶ Ta skupina karolinških spata predstavlja opće evropsko oružje,⁷ a bilo je u upotrebi i kod južnih Slavena.

Po karakterističnom obliku jabučice balčaka valja taj mač pripisati tzv. tipu K po Petersenovoj nomenklaturi spata ranoga srednjeg vijeka.⁸ Mačevi tipa K vrlo su rijetko uočeni u srednjoj i jugoistočnoj Evropi. Iznimku čine mačevi nađeni u Hrvatskoj, gdje su najbrojnije zastupljeni upravo oni tipa K; najveća gustoća nalaza evidentirana je na teritoriju ranofeudalne hrvatske države, i to prvenstveno u njezinu matičnom području, između rijeke Zrmanje i rijeke Cetine.⁹

Po Petersenovoj klasifikaciji mačevi tipa K datirani su u 9. stoljeće.¹⁰ Međutim ustanovilo se da su izrađivani i prije 800-te godine, što dokazuju pojedini mačevi nađeni u Hrvatskoj. Kod Hrvata datiraju se oni, s obzirom na neposredniji utjecaj franačke države tokom 9. stoljeća, u vremenski okvir od kasnog 8. do završetka 9. stoljeća.¹¹

³ Mač je upravo radi eventualnog otkrivanja natpisa prije čišćenja i elektrolitičkog postupka rendgenski snimljen; međutim na snimkama se natpis nije mogao ustanoviti. Tek kod crtanja mača, nakon čišćenja i konzerviranja, primijećeni su tragovi natpisa. Ovom prilikom zahvaljujem profesoru dru Zdenku Vinskom, koji je pročitao natpis ULFBERHT i upozorio me na njegovo dešifriranje. O tome pobliže vidi Z. Vinski, *Vesnik Vojnog muzeja* 11–12, Beograd, 1966, str. 70 i dalje.

⁴ Z. Vinski, o. c., str. 74, 75, bilj. 14

⁵ Z. Vinski, o. c., str. 74, gdje je i ostala literatura.

⁶ Z. Vinski, *Vesnik Vojnog muzeja* 2, Beograd, 1955, str. 42.

⁷ B. A. Ribakov, *Remeslo Drevnei Rusi*, Moskva—Leningrad, 1948, str. 224, 228.

⁸ Z. Vinski, *Peristol* 1, Zagreb, 1954, str. 196, gdje je i ostala literatura.

⁹ Z. Vinski, *Oružje na području starohrvatske države do godine 1000*, referat na I Międzynarodowy kongres archeologii Słowianskiej, Warszawa, 1965, T. III, 1969/1970, str. 137, 136, sl. 1 (karta nalaza). (dalje skraćeno: Z. Vinski, Warszawa).

¹⁰ Z. Vinski, *Peristol* 1, Zagreb, 1954, str. 197 (prvi stupac).

¹¹ Z. Vinski, Warszawa, str. 138, 145.

S obzirom na klasifikaciju mačeva tipa K, izvršenu kod nas, prozorskom maču najbližu paralelu predstavljaju mačevi iz Dalmatinske zagore. On je vrlo sličan maču istog tipa iz groba 1 s čuvenog starohrvatskog nalazišta Biskupija—Crkvina kod Knina.¹² Na tom je maču rendgenskim snimkom ustanovljen radionički natpis ULFBERHT. Mač pripada grobnoj cjelini, datiranoj novcem, i to bizantskim solidusom Konstantina V Kopronima i njegova sina Lava IV (752—775), te predstavlja najstariji jasno datiran primjerak ULFBERHT sječiva u Evropi.¹³ Biskupijski i prozorski primjerak su za sada jedini primjerci mačeva tipa K s identificiranim ULFBERHT sječivom u srednjoj i jugoistočnoj Evropi.

S područja Dalmatinske zagore postoji još nekoliko primjeraka karolinških spata koje s prozorskim mačem čine istu tipološku grupu. To je mač iz groba 6 s navedenog lokaliteta Biskupija—Crkvina, bez signiranog sječiva, također iz datirane grobne cjeline.¹⁴ Proizveden je prije 800-te godine. Prozorskom je maču srodan također i mač tipa K iz groba s nalazišta Koljani na rijeci Cetini, datiran, zbog nešto duže nakrsnice, u 9. stoljeće.¹⁵

Dalju tipološku paralelu predstavlja mač nađen u slučajno otkrivenom pojedinačnom grobu u Podsusedu kod Zagreba. Datiran je u rano 9. stoljeće.¹⁶

Prozorskom maču može kao važna usporedba poslužiti i mač iz groba 90 s čuvenog lokaliteta Mikulčice u Moravskoj, koji se datira u drugu četvrtinu 9. stoljeća, a pripada jednom od najznačajnijih ranosrednjovjekovnih staroslavenskih nalazišta u srednjoj Evropi.¹⁷

Rezimirajući tipološke karakteristike prozorskog mača tipa K i povezujući ih s gore navedenim nalazima, očito je da mač pripada skupini ranosrednjovjekovnih mačeva karolinškog tipa nađenih u Hrvatskoj, koji se datiraju u već navedeni vremenski okvir od kasnog 8. do konca 9. stoljeća. Ipak imajući na umu blizu paralelu s mačem iz groba 1 na lokalitetu Biskupija—Crkvina, te s navedenim tipološki sličnim mačevima 9. stoljeća, smatramo da prozorski mač potječe iz groba ratnika zakopanog u prvoj polovici 9. stoljeća.

Ovo tipično oružje starohrvatskog ratnika u ovom slučaju treba pripisati Gačanima, premda bi u okviru povijesnih događaja prve polovice 9. stoljeća u tim krajevima mač mogao pripadati i franačkom vojniku.¹⁸ S obzirom na njegovo radioničko porijeklo, i time zajamčenu kvalitetu, on je sigurno pripadao nekom istaknutijem ratniku, koji je ovdje pokopan.

¹² F. Radić, *Starohrvatska prosvjeta I*, 4, Knin, 1895, str. 243. — Isti, *Starohrvatska prosvjeta III*, 1, 1897, str. 33, 31.

¹³ Z. Vinski, *Warszawa*, str. 137, 138. — Isti, *Vesnik Vojnog muzeja* 11—12, Beograd, 1966, str. 72, 73, sl. 2, 3, 4.

¹⁴ F. Radić, o. c., str. 31 — Isti, *Starohrvatska prosvjeta I*, 4, Knin, 1895, str. 244—255. — Z. Vinski, *Warszawa*, str. 140, str. 139, sl. 4.

¹⁵ F. Radić, *Starohrvatska prosvjeta III*,

3—4, Knin, 1897, str. 99. — Z. Vinski, *Warszawa*, str. 140, sl. 5.

¹⁶ Z. Vinski, *Zbornik iz starog i novog Zagreba*, 1960, str. 53, sl. 43 i 43a. — Prva objava: M. Šeper, *Hrvatska smotra*, god. XII, br. 5, Zagreb, 1944, str. 204, tab I.

¹⁷ J. Poulík, *Památky Archeologické XLVIII*, Praha, 1957, str. 271 i dalje, sl. 58, 59, 60.

¹⁸ N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb, 1971, str. 207—208.

Prozorski mač novi je dokaz neposrednog utjecaja franačke države na hrvatsku kneževinu 9. stoljeća. Vrlo je vjerojatno da su većinom importirani i ostali mačevi 9. stoljeća, koji čine glavninu ranosrednjovjekovnih spata u Hrvatskoj. Nedovoljni podaci o samim okolnostima nalaza i činjenica da uz nalaz nije nađen na spomenutom položaju nikakav popratni arheološki materijal, ostavljaju otvorenim pitanje kakvu je namjenu ovaj mač mogao imati. Vjerojatno je pripadao grobu. Uz tu mogućnost prvenstveno moramo pretpostaviti postojanje groblja na redove ili pak pojedinačnog groba, što nije toliko česta pojava u ranom srednjem vijeku. Ipak, za tu pretpostavku imamo — uz spomenuti pojedinačni grob s mačem u Podsusedu kod Zagreba — upravo na području Gackog polja prikladan primjer. Srebrne starohrvatske naušnice nađene 1878. godine u slučajno otkrivenom grobu, prilikom kopanja temelja za kuću vlasnika Ivica Begovića iz Ličkog Lešća Gornjeg, potvrđene su naknadno kao nalaz iz pojedinačnog ukopa mrtvaca, jer tragovi groblja na tom mjestu nisu ustanovljeni.¹⁹

Sondažnim arheološkim iskapanjima, vršenim 1955. godine u Gackom polju, na području sela Ličko Lešće Gornje i Donje, ustanovljeno je postojanje starohrvatskih groblja.²⁰ Isti rezultat pokazala su kratkotrajna istraživanja kod crkve sv. Marka u Podumu.²¹ Ta su groblja manjih dimenzija i nešto kasnije datirana. Karakteristično je da su smještene uz crkvu; međutim ta činjenica ne mora biti pravilo, jer istraživanja groblja ranog srednjeg vijeka u Lici, osim navedenih iznimki, nisu vršena.

Ova razmatranja ostaju za sada pretpostavke, koje će eventualna arheološka istraživanja na tom mjestu potvrditi ili opovrgnuti.

Drugi primjerak mača nađen je 1967. godine na sjevernoj padini brda zvanog Prozorina.²² To je dosta strm i nepristupačan teren, kamenjar, obrastao u šikaru i sitno žbunje. Mač je slučajno nađen između dvije škrape. Ležao je na površini zemlje. Prilikom nalaza mača na spomenutom mjestu također nije nađen nikakav drugi arheološki materijal, te se o namjeni tog mača ne može sa sigurnošću ništa reći. Moramo ga, kao i pređašnji, smatrati samo slučajnim i pojedinačnim nalazom.

Okolnosti u kojima je mač nađen mogle bi upućivati i na postojanje groba, jer je prirodni oblik kraške škrape mogao dobro poslužiti kao mjesto improviziranog ukopa. Ipak smatramo prije mogućim da je mač pripadao naselju, koje se moglo nalaziti upravo na vrhu spomenutog brda. Danas se tamo vide ostaci zidova iz 16. i 17. stoljeća. S pravom se pretpostavlja ranija tradicija tog mjesta.²³ Pri tome valja imati na umu i izrazito povoljan strateški položaj Prozorine u Gackom polju.

¹⁹ Z. Vinski, *Starohrvatska prosvjeta*, III ser. 1, Split—Zagreb, 1949, str. 25, tab. IV, sl. 29 i 30 — S. Ercegović, *Starohrvatska prosvjeta*, III ser. 7, 1960, str. 243—244.

²⁰ S. Ercegović, o. c., str. 243 i dalje.

²¹ J. Brunšmid, *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva*, n. s. V, 1901, str. 44 i dalje.

²² Mač se nalazi u vlasništvu profesora Milana Oreškovića iz Otočca te mu se ovom prilikom zahvaljujemo na posudbi mača i dopuštenju da se njime koristim iz znanstvenih razloga.

²³ R. Horvat, *Lika i Krbava II*, Zagreb, 1941, str. 129.

Mač je željezni. Sječivo, pri nakrsnici široko 5 cm, sužuje se prema vrhu na 2,5 cm. Po sredini sječiva, s jedne i druge strane, teče 1,5 cm uski ali duboki žlijeb, dug 60 cm. Dužina sječiva iznosi 62,5 cm. Dobro sačuvana nakrsnica duga 12 cm, debljine 1 i širine 2,2 cm, na krajevima je zaobljena. Jednostavna polukružna plosnata jabučica nasađena je na držak dug 9 cm, te se na vrhu jabučice vidi raskucani završetak trna. To je vrlo dobro sačuvani primjerak dvosjeklog mača, ukupne dužine od vrha jabučice do vrha sječiva 76 cm. Težak je 1 kg i 60 grama²⁴ (tabla II, 1, 2; tabla III, 2).

Ovaj jednostavni i neukrašeni mač je, kao i onaj prije spomenuti, zapadnoevropskog porijekla. Po svojim jasno izraženim tipološkim značajkama pripada tzv. tipu X ranosrednjovjekovnih spata, po već spomenutoj Petersenovoj nomenklaturi.²⁵

Spata tipa X je također karolinškog porijekla i nastaje već u 9. stoljeću. S obzirom na jednostavni oblik jabučice vjerojatno su izrađivane po franačkim uzorima također u domaćim radionicama; bile su vrlo raširene i znatno dulje u upotrebi nego ostali tipovi spata, s jabučicama složenijeg oblika, te predstavljaju tokom 10. i 11. stoljeća kao mlađa varijanta relativno čest tip mača u Evropi.²⁶ Kako prozorski mač tipa X nema nikakvih popratnih nalaza, trebamo ga, kao i većinu analognih mačeva nađenih kod nas i inače u Evropi, datirati vjerojatno u 10. stoljeće.

Mačevi istog tipa na teritoriju Čehoslovačke dijelom su nešto ranije datirani. Potječu s vrlo značajnih ranosrednjovjekovnih staroslavenskih nalazišta u srednjoj Evropi. To je npr. mač nađen u grobu ratnika s već navedenog velikomoravskog lokaliteta Mikulčice,²⁷ te mač nađen u velikomoravskoj nekropoli u Starom Městu.²⁸ Poznati primjerak spate tipa X iz ratničkog groba na Hradčanima u Pragu datira se oko 900-te godine.²⁹

Nešto kasnije datiraju se mačevi na teritoriju Mađarske. Njih susrećemo u relativno većem broju u staromađarskim grobovima 10. i ranog 11. stoljeća.³⁰

Od domaćih analogija prozorskom maču tipa X srodan je jedan primjerak sa starohrvatskog groblja u Koljanima,³¹ te mač nađen u Banatu, i to u okolici Vršca.²³ Oba se datiraju u 10. stoljeće. Mač istog tipa iz Brodskog Drenovca blizak je prozorskom primjerku, premda postoje neke razlike. Drenovačka spata ima nešto šire sječivo i vidljivo širi žlijeb, dok je nakrsnica prozorske spate nešto duža a jabučica više elipsoidnog oblika. Mač iz Brodskog Drenovca potječe iz uništenog groba na tamošnjem terenu oštećenog avarsko-slavenskog groblja, te

²⁴ Mač je očišćen i konzerviran u laboratoriju Arheološkog muzeja u Zagrebu.

²⁵ Z. Vinski, Warszawa, str. 152.

²⁶ K. Vinski-Gasparini i S. Ercegović, Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu, III ser. I, Zagreb, 1958, str. 145, gdje je i ostala literatura.

²⁷ J. Poulík, o. c., str. 282 i dalje, sl. 71.

²⁸ V. Hrubý, Staré Město, Praha, 1955, str. 167, tab. 72, sl. 14.

²⁹ I. Borkovský, Památky Archeologické, XLII, Praha, 1946, str. 126, 130 i dalje, str. 125, sl. 5 i 5a.

³⁰ Z. Vinski, Vesnik Vojnog muzeja 11—12, Beograd, 1966, str. 80.

³¹ Z. Vinski, Warszawa, str. 140.

³² Z. Vinski, Vesnik Vojnog muzeja 11—12, Beograd, 1966, str. 79, 80, bilj. 25, sl. 8, 9.

se po groblju datira u 9. stoljeće.³³ Prozorski mač izrazit je primjerak spate tipa X, koji bi možda mogao biti domaći proizvod 10. stoljeća, rađen po uzorima iz karolinškog kulturnog kruga. S obzirom na nepristupačniji teren taj je utjecaj u ovim krajevima vjerojatno nešto kasnije ispoljen nego što je to slučaj u matičnom području ranofeudalne hrvatske države. Mač takova oblika prikazan je i na poznatoj kamenoj plastici dostojanstvenika s transene iz starohrvatske crkve sv. Marije na nalazištu Biskupija—Crkvina.³⁴ Spomenik se datira u 11. stoljeće. Mač bi, šire gledajući, također mogao ukazati na domaću proizvodnju tih mačeva u Dalmatinskoj Hrvatskoj, kad je u 10. a pogotovo u 11. stoljeću ranofeudalna hrvatska kraljevina samostalnija i neovisnija.

Opisani mačevi prvi su nalazi ranosrednjovjekovnog oružja u Lici. Oni su sigurno importirani na tlo gacke županije jer ondje nisu bili izrađivani. Na to nas upućuje vrlo mali broj do sada otkrivenih primjeraka izvan Dalmatinske zagore, premda je uzrok takvoj situaciji i slabija istraženost ostalih područja. Prozorski mačevi tipa K i X nesumnjivo su odraz utjecaja karolinškog kulturnog kruga na ranofeudalnu hrvatsku državu. Iako nađeni stjecajem slučajnih okolnosti, upućuju nas na nova starohrvatska nalazišta kojima bi trebalo ukazati odgovarajuću znanstvenu pažnju.

POPIS I SADRŽAJ TABLI

Tabla I

1—2. Prozor — Gornja Luka, željezni mač tipa K

Tabla II

1—2. Prozor — Prozorina, željezni mač tipa X

Tabla III

1. Prozor — Gornja Luka, željezni mač tipa K, obje strane. 2. Prozor — Prozorina, željezni mač tipa X

³³ Z. Vinski, *Vesnik Vojnog muzeja* 2, Beograd, 1955, str. 44, tab. IV 3. — K. Vinski-Gasparini i S. Ercegović, o. c., str. 145, 153, tab. XV, 8.

³⁴ Lj. Karaman, *Živa Starina*, Zagreb, 1943, str. 74, 75. — Za atribuciju mača usp. Z. Vinski, *Warszawa*, str. 145, str. 144, sl. 9.

R É S U M É

NOUVELLES TROUVAILLES D'ARME ANCIENNE CROATE A LIKA

Dans le village de Prozor, non loin de Otočac à Lika (Croatie) on a trouvé dans la plaine de Gacko polje deux épées. Elles sont trouvées sur des lieux mutuellement éloignés, sans aucune interdépendance.

Le premier spécimen a été trouvé en 1965 dans le hameau de Gornja Luka. Il est fouillé accidentellement, dans la profondeur d'environ de 1 m. Outre l'épée, sur le même lieu aucune autre trouvaille archéologique n'est pas retrouvée.

C'est une épée en fer, à double tranchant (spatha). Par la partie médiane de cette épée il y a une rainure peu profonde mais large. La poignée en est séparée de la lame par une garde, non décorée. Sur la tige de la poignée il y a une plaque ovale, surmontée d'un pommeau divisé par un fil en argent à cinq segments. La longueur de cette épée contient en tout 91,5 cm (Pl. I, 1, 2 et Pl. III, 1). Sur la partie supérieure de la lame apparurent après le nettoyage et le procédé de conservation des traces d'une inscription, laquelle prouve un acier de très haute qualité, provenant de l'atelier qui est visible à l'oeil nu, et qui a été déchiffrée par le professeur Z. Vinski (Zagreb). Les lettres initiales de cette inscription ULFBERHT sont bien conservées; en tant que la forme de ces lettres est employée la majuscule romaine, exécutée au moyen de la technique de damasquinure. La lame en est élaborée aussi à la même technique.

L'épée de Prozor représente un import vraisemblable provenant de la Rhénanie. D'après ses caractéristiques typologiques elle est attribuée au groupe des épées carolingiennes du 8ème à 10ème siècle, et d'après la typologie de la manche au type K de Petersen. Les épées du type K sont très rares dans l'Europe centrale et celle de Sud-Est. Une exception font les épées trouvées en Croatie qui sont pour la plupart du type K.

D'après la classification de Petersen, les épées du type K sont attribuées au 9ème siècle. Elles étaient en production même avant l'année 800 ce qui est prouvé justement par les épées trouvées en Croatie. Elles sont datées chez les Croates, tenant compte de l'influence immédiate de l'état franc au cours du 9ème siècle, dans la période allant du tard 8ème siècle jusqu'à la fin du 9ème. Une parallèle la plus proche pour l'épée de Prozor est représentée par les épées provenant de la Dalmatie. Elle est très semblable à l'épée du même type provenant de la tombe nr. 1 de la localité Biskupija—Crkvina qui, elle aussi, possède la signature de l'atelier ULFBERHT. Elle appartient à l'ensemble de la tombe qui est bien daté, et c'est pourquoi elle représente le spécimen le plus ancien sûrement daté de la lame du type ULFBERHT en Europe.

Les épées provenant de Biskupija et de Prozor restent pour le moment les seuls spécimens connus du type K, avec la lame en acier identifiées provenant de l'atelier ULFBERHT, dans toute l'Europe centrale et celle de Sud-Est.

Il y a encore quelques épées carolingiennes qui sont de provenance dalmate, et qui font un groupe typologique avec l'épée de Prozor. C'est l'épée provenant de la tombe nr. 6 de la localité Biskupija—Crkvina dont la lame n'est pas signée, et

qui provient aussi d'un ensemble d'une tombe daté. Elle est fabriquée avant l'année 800. Très rapprochée à l'épée de Prozor est aussi l'épée du même type provenant de la localité Koljani sur le fleuve Cetina et provenant d'une tombe du 9ème siècle. A noter aussi que pour l'épée de Prozor peut très bien servir en tant qu'une importante comparaison une épée provenant de la tombe nr. 90 de la localité de Mikulčice en Moravie, qui est exactement datée dans le second quart du 9ème siècle. En résumant les caractéristiques typologiques de l'épée de Prozor du type K et en les mettant en connexion avec les trouvailles sus-mentionnées, on peut conclure que l'épée de Prozor appartient à un horizon unique des épées du haut Moyen âge existant dans l'Europe centrale et celle de Sud-Est. Tenant compte de la très proche parallèle de l'épée provenant de la tombe nr. 1 de la localité de Biskupija—Crkvina, et en les mettant en connexion avec les épées semblables provenant d'autres localités ici mentionnées, l'auteur pense que l'épée de Prozor provient d'une tombe d'un guerrier enterré dans la première moitié du 9ème siècle. L'épée de Prozor représente une nouvelle preuve pour l'influence immédiate de l'état franc sur la principauté croate du 9ème siècle. Il est vraisemblable que les autres épées du 9ème siècle provenant de la Croatie, elles-aussi, ont été fabriquées dans les ateliers franques. Cette épée de Prozor appartenait probablement à une tombe et c'est pourquoi nous devons présumer que la localité en question représente un cimetière ou peut-être une tombe à part. A cause du manque des données plus sûres et plus détaillées concernant les circonstances de la trouvaille de l'épée de Prozor, on peut espérer qu'une réponse sera donnée par les recherches archéologiques exécutées sur le même lieu.

Un autre spécimen de l'épée a été trouvé tout accidentellement aussi en 1967 sur la pente Nord de la montagne dite Prozorina. Elle se trouvait à la surface du terrain, entre deux rochers. A l'occasion de la trouvaille de cette épée n'est pas trouvée aussi aucune autre trouvaille archéologique. L'épée appartenait peut-être au village qui se trouvait sur le sommet de la montagne mentionnée. Elle est en fer. Par la partie centrale se trouve aussi, d'une part et de l'autre de la lame, une rainure étroite mais profonde. La garde est très bien conservée et elle est arrondie aux bouts. Un pommeau plat, simple et semi-circulaire, est attaché sur la poignée. Ceci est un spécimen très bien conservé d'une épée à deux tranchants, de la longueur totale depuis le pommeau jusqu'au bout de la lame de 76 cm (Pl. II, 1, 2 et Pl. III, 2).

Cette épée simple et non ornée est aussi, comme l'épée susmentionnée, de provenance de l'Europe occidentale. D'après ses caractéristiques typologiques bien exprimées, elle appartient au type X de Petersen. L'épée du type X est aussi de provenance carolingienne. Elle a été dans l'emploi un peu plus longtemps que les autres types de l'épée dont les pommeaux sont plus complexes par la forme, et elle représente au cours du 10-ème et du 11ème siècle dans l'Europe une sorte de l'épée relativement plus fréquente.

Comme l'épée de Prozor n'a aucune indication concomitante, nous devons la dater, comme aussi les épées analogues trouvées en Yougoslavie, au 10-ème siècle. Les épées du même type trouvées en Tchécoslovaquie sont partiellement datées un peu plus en arrière, c'est-à-dire dans la seconde moitié du 9ème siècle. Les épées provenant de l'Hongrie sont un peu plus tardives, elles sont trouvées relativement

en un plus grand nombre et sont datées du 10-ème et du 11ème siècle. Parmi les analogies en Yougoslavie, à l'épée de Prozor du type X est proche un spécimen provenant de la localité Koljani et l'épée trouvée aux environs de Vršac. Toutes les deux sont datées dans le 10-ème siècle. L'épée du même type provenant de Brodski Drenovac est très semblable au spécimen de Prozor, et elle provient d'une nécropole avaro-slave endommagée, d'après laquelle l'épée est datée dans le 9ème siècle. Le spécimen de Prozor pourrait représenter peut-être un produit indigène du 10-ème siècle, fabriqué d'après les modèles provenant de la sphère culturelle carolingienne.

Les épées mentionnées représentent les premières trouvailles de l'arme du Moyen âge provenant de la région de Lika. Elles sont indiscutablement le reflet de l'influence de la sphère culturelle carolingienne sur l'état feudal croate du haut Moyen âge. Quoiqu'elles sont trouvées grâce à des circonstances accidentelles, elles nous indiquent de nouvelles localités auxquelles il faudrait consacrer une attention scientifique adéquate.

LISTE ET CONTENU DES PLANCHES

Planche I

1—2, Prozor — Gornja Luka, l'épée en acier du type K

Planche II

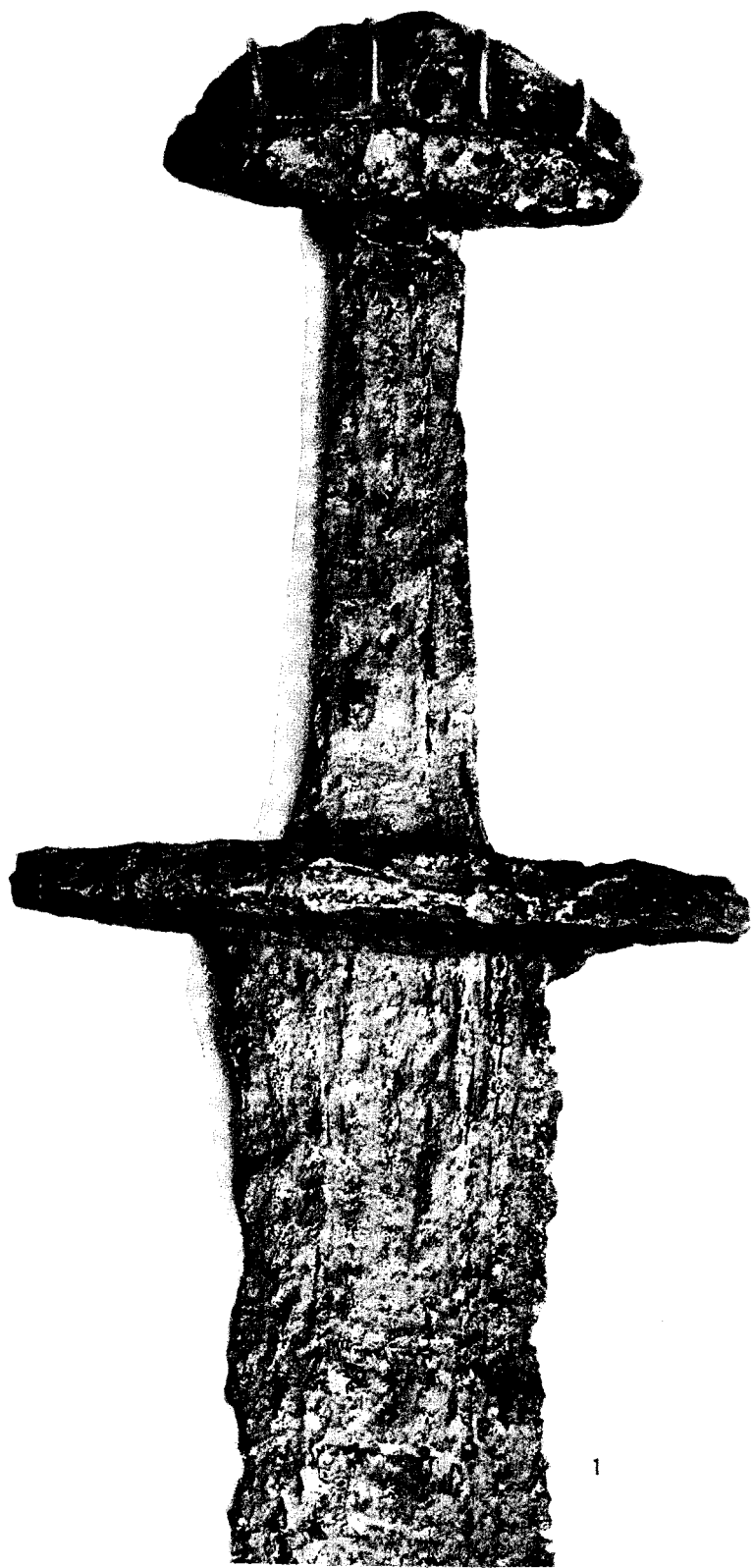
1—2, Prozor — Prozorina, l'épée en fer du type X

Planche III

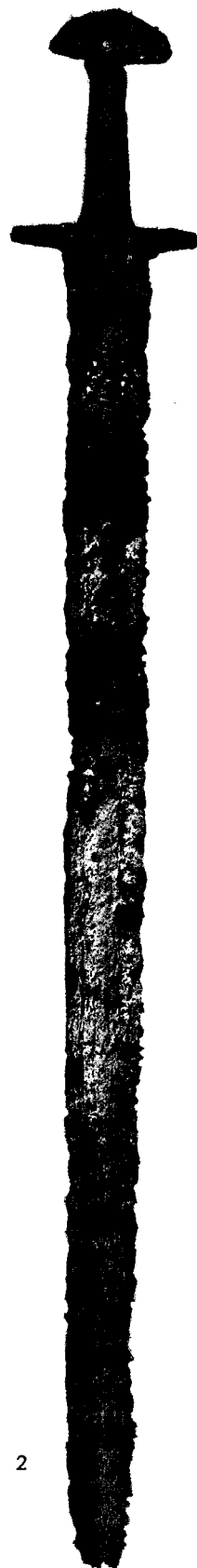
1, Prozor — Gornja Luka, l'épée en acier du type K

2, Prozor — Prozorina, l'épée en fer du type X

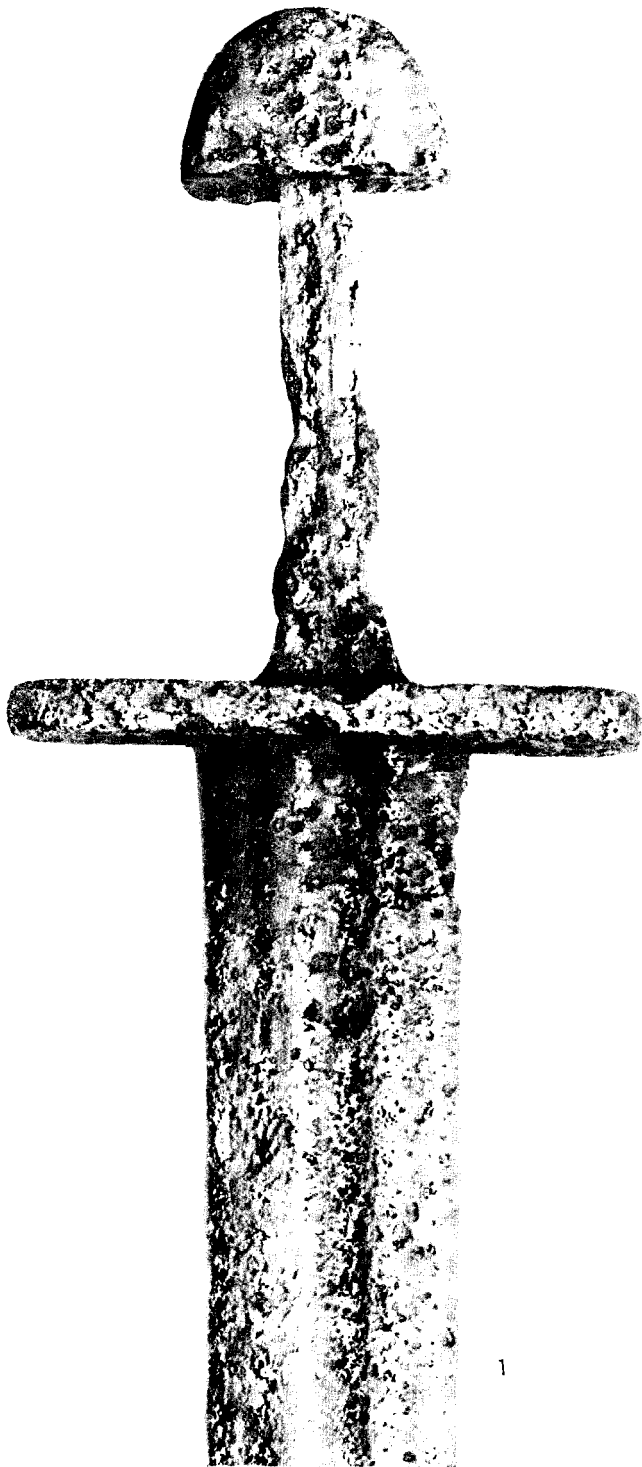

1

2

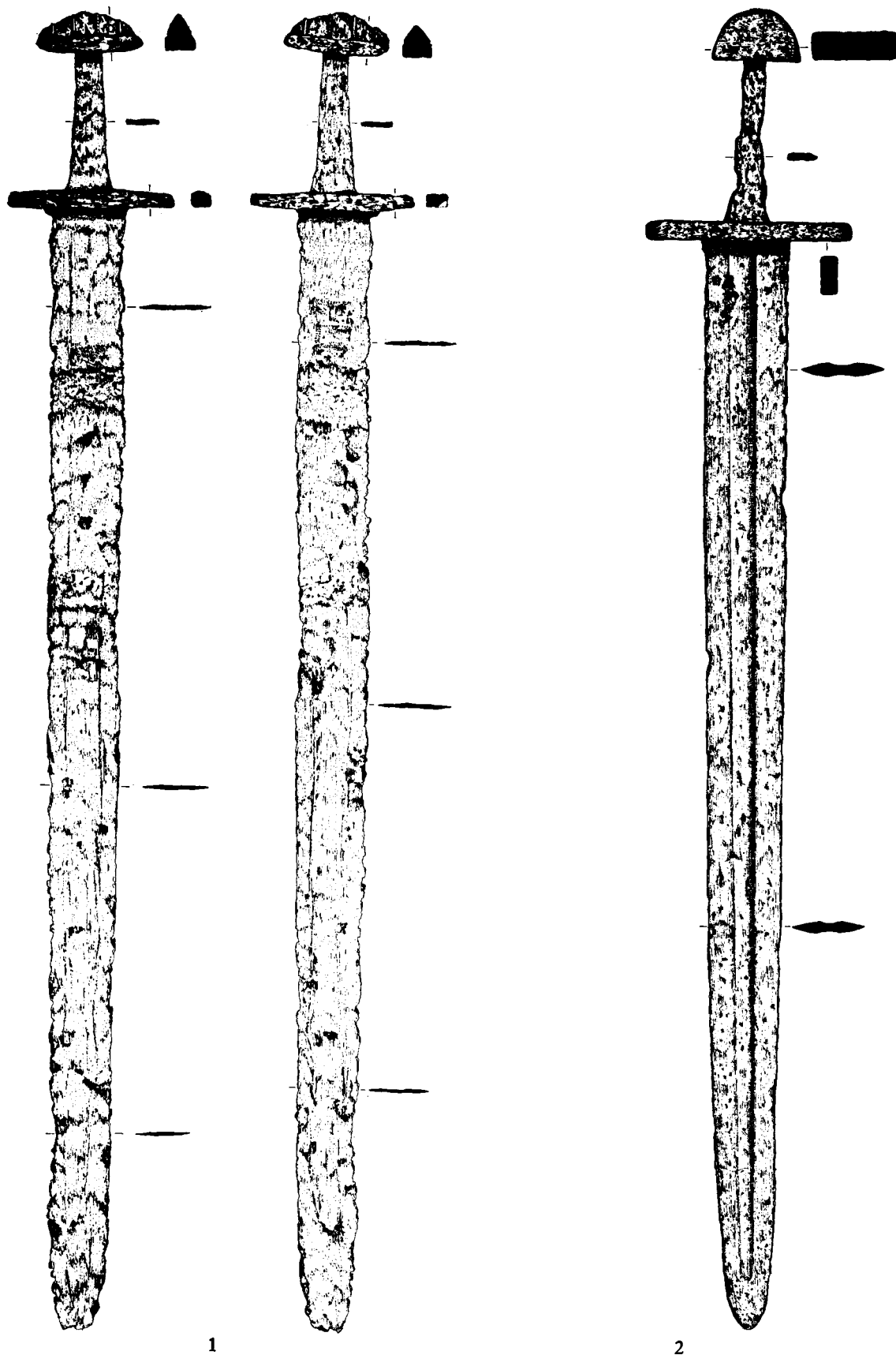

1

2

VALERIJA DAMEVSKI

CRVENOFIGURALNE VAZE IZ APULSKIH RADIONICA U
ARHEOLOŠKOM MUZEJU U ZAGREBU

II DIO*

AMFORE

U grupi amfora (br. 36—39) ove zbirke zastupljen je samo jedan tip.¹ Trbušasto tijelo, prema dnu suženo, prelazi u visoku šuplju nožicu, koja završava širokim postoljem. Uži vrat se proširuje u ljevkasti otvor s vodoravnim rubom, a trakaste drške, polukružno savijene ispod otvora, završavaju na ramenima.

Cijela im je površina ispunjena biljnim i geometrijskim motivima, kao i figuralnim scenama, dok su otvor, drške i postolje prevučeni samo crnim firnisom.² Ukrasni elementi na vratu gotovo su identični na svim primjercima. To su uglavnom stilizirane palmete (br. 36, 38, 39) ili lovorova grančica (br. 37), smješteni na obje strane ispod otvora, zatim uski pojas valovnice ili meandra, te široko polje s radijalnim ukrasom koji se spušta na ramena. Prostor ispod drški ispunjen je uvijek velikom lepezastom palmetom i viticama, a na završetku scene, pri dnu amfore, teče unaokolo uži pojas s motivom pasjeg skoka ili samo crna traka.

Figuralne scene komponirane su na isti način kao na kraterima³ i pelikama. Strana A ima jednu od kompozicija mladića i žene s atributima u rukama — vijenac, fiale, zrcalo (br. 36, 27) — ili lik ratnika u naiskosu (br. 39), a vrlo često je prikazana i velika ženska glava u poluprofilu s bogatim ukrasom u kosi i oko vrata (br. 38, 39). Strana B pretežno je ispunjena s dva muška lika u himationu sa štapovima i s nekim od već poznatih elemenata u međuprostoru.

* Prvi dio vaza iz ove zbirke — krateri — objavljen je u Vjesniku AMZ 3. s. V 1971, str. 75. i d.

¹ Prema nekim autorima nazvan je »apulski« — Kultura materialna starozytnej Grecji, Warszawa, 1956, str. 218 ryc. 230 br. 4, a prema A. D. Trendallu »panatenajski« — Vasi italioti ed etruschi a figure rosse, Città

del Vaticano, 1955, fasc. II, str. 141 i d.

² Na jednoj amfori (br. 36) otvor je ukrašen polegnutom granom lovor, koja teče unaokolo, izvedenom pastoznim namazom bijele boje. Takav motiv dosta je čest na amforama ovog tipa.

³ Opširniji opis figuralnih kompozicija prikazan je u I dijelu kataloga, n. mj., str. 79.

PELIKE

Ovaj tip vaze (br. 47—57) vrlo je raširen među proizvodima apulskih radionica IV st. pr. n. e. Pored osnovnih karakteristika, koje su zajedničke za sve primjerke — široki otvor, dvije trakaste uglavnom narebrene drške i široko profilirano postolje — uočava se razlika u građi tijela između ranijih i kasnijih primjeraka. Dok je u ranijih tijelo više trbušasto a vrat kratak i širok (br. 47, 48) u kasnijih tijelo postaje elegantnije zbog užeg i izduženog vrata (br. 49, 50, 52, 53, 54). Dekoracija ovisi o njihovim dimenzijama. U velikih pelika ukras na vratu je raznolikiji i raskošniji, kao i središnje scene, a palmete ispod drški komponirane su bogatije i kompliciranije.

Motivi na primjercima srednjih dimenzija ⁴ mnogo su stereotipniji. Vrat je najčešće ukrašen polegnutom granom lovora, smještenom između dvije uske trake, na obje strane vrata, uz to još i nizom točkica (br. 49, 51, 53, 54), užim pojasom stiliziranih rozeta (br. 50, 52), a javlja se također motiv jajnice i pasjeg skoka (br. 48). Na donjem dijelu tijela, ispod središnje scene, teče unaokolo uži ili širi pojas meandra ili pasjeg skoka. Prostor ispod drški ispunjen je jednom velikom lepezastom palmetom i volutama, a u nekim slučajevima još i izdancima sa strane (br. 49, 52).

Središnje scene ponavljaju se kao u prethodnih tipova (krateri, amfore): mladići i žene statični ili u pokretu s raznim atributima, te kompozicije s Erosom na strani A (br. 49, 55) i s dva muškarca u himationu na strani B.

HIDRIJE

Vaze (br. 40—46) trbušastog tijela s izrazito naglašenim ramenima, kratkim vratom i širokim vodoravnim rubom. Šuplja niska nožica tanjurasto proširena završava profiliranim uzdignutim rubom. Dvije oble, male drške, koso položene i prema gore previnute, smještene su jedna nasuprot drugoj na trbuhu, dok se treća nalazi u sredini i okomito se spušta ispod ruba na rame.

Dekoratívni elementi — biljni i geometrijski — prekrivaju i ovdje cijelu površinu, a figurativne kompozicije nalaze se samo na jednoj strani. Obod je obično ukrašen debljim okomitim potezima crnog firnisa, na vratu je polegauta lovorova grana, ili isti motiv kao na obodu (br. 40, 42), a pri dnu ukras završava već dobro poznatim pojasom meandra ili pasjeg skoka. Drške i nožica prevučeni su samo crnim firnisom.

Motiv palmeta, koji se javlja gotovo na svim oblicima vaza u različitim kombinacijama, ovdje dolazi osobito do izražaja. Bogate kompozicije, sastavljene od jedne velike lepezaste palmete (br. 41), ili nekoliko manjih (br. 46), ukomponiranih unutar razgranatih voluta, listova i cvjetova, prekrivaju cijeli prostor ispod središnje drške, šire se prema bočnim drškama i završavaju visoko na ramenima.

⁴ U ovu grupu spada pretežni dio zbirke pelika prikazanih u katalogu.

Repertoar likovnih kompozicija na prednjoj strani vaze izvariran je samo nekim detaljima,⁵ ali osnovna koncepcija ostaje nepromijenjena.

Na kraju potrebno je spomenuti da se i u ovom dijelu prikazane građe mogu izdvojiti skupine — primijenjene već kod kratera⁶ koje imaju zajedničke elemente u načinu obradbe, dekoriranju, kvaliteti gline i firnisa, bez obzira na njihov oblik.

U skupinu a spadaju bez sumnje dvije pelike manjih dimenzija (br. 47, 52) s posve jednostavnim ukrasom i osobito dobro izvedenim ljudskim likovima. Primjerak br. 47 najvjerojatnije potječe iz iste radionice, a možda ju je dekorirala čak i ruka istog majstora koji je radio i krater br. 28, tab. VII, 3 (I dio kataloga). Na ovu pretpostavku upućuje prikaz mladića, koji je u stavu, duktusu crteža i tehničkoj izvedbi cijelog tijela i dodatnih elemenata (nabori plašta, vrpca u kosi) identičan s desnim likom na spomenutom krateru. Kvaliteta i faktura gline također su isti (crvene boje), a isti je i firnis.

Amfore (br. 36, 37), pelike (br. 53, 54, 55) i hidrije (br. 45) čine s karaterima skupine b (br. 3, 4, 18, 20, 27, 34, 35) jednu cjelinu i vjerojatno pripadaju istom radioničkom krugu.⁷ Na njima se uočava ista tehnika u izradi i dekoriranju ljudskih likova, kompozicije se ponavljaju s neznatnim varijantama (amfora br. 36, 37, pelike br. 55 i krater br. 34), a dodatni atributi ispunjavaju sve slobodne površine međuprostora. Upotreba bijele, žute i naranđaste boje i ovdje je bogato primijenjena. Glina je vrlo dobre fakture i svjetlocrvene boje, a firnis pretežno zelenkasto-crni, jačeg sjaja i kvalitetan.

SUMMARY

RED-FIGURED VASES FROM THE APULIAN WORKSHOPS IN THE ARCHAEOLOGICAL MUSEUM IN ZAGREB

In this paper the author deals with the second group of redfigured Apulian vases — amphoras, hydrias and pelikes — which belong to the collection of Greek vases in the Archaeological Museum in Zagreb.

In the introductory part the author gives the main features of the forms as well as the analysis of decorative elements and figural scenes. She points out that the group of amphoras is represented only with one type, the so-called Apulian type (Cat. Nr. 36—39), whereas the vegetal and geometric decoration on their necks and shoulders — consisting of laurel branches, wave pattern, meander and radial motif — is nearly identical on all samples. The figural scenes are composed in the same manner as on the pelikes and the kraters.

⁵ Prikaz žene u naiskosu (br. 46) jedinstven je primjerak u cijeloj zbirci, dok se lik ratnika javlja u dva slučaja (krater br. 2 i amfora br. 39).

⁶ Karakteristike pojedinih skupina (a, b, c) vidi u I dijelu kataloga, str. 79—80.

⁷ Posljednje razdoblje slikara Dareja i njegovih suradnika, koji djeluju u trećoj četvrtini IV st. pr. n. e.

The author further states that in the group of pelikes (Cat. Nr. 47—57) a difference between the earlier and the later samples can be observed, particularly concerning the shape. The earlier ones are more bellied while the neck is short and wide (Cat. Nr. 47, 48), later on the body becomes more elegant because of a more prolonged and narrower neck (Cat. Nr. 49, 50, 52, 53, 54). The decoration of the pelikes depends on their size and consists of laureal branches, rosettes, the wave pattern and meander which are applied on the neck, while the fan-like palmettes with volutes fill up the space below the handles. The central scenes are similar to those on the kraters and amphoras. i. e. youth and women, either standing or in movement, with various attributes, as well as the compositions with Eros on the side A and two men in chimation on the side B.

On hydrias (Cat. Nr. 40—46), besides the scene in the front-side dominates the palmette richly elaborated, covering the entire surface beneath the central handle and spreading towards the side handles ending high on the shoulders.

Finally the author concludes that the material described in this paper can be divided into several groups — just as it was the case with the kraters — which have certain elements in common, for instance the elaboration, the decoration, the quality of the clay and gloss, without any regard of the shape.

The Group a) consists without any doubt of two pelikes of minor dimension (Cat. Nr. 47, 52), with a very simple decoration and with extraordinarily well executed human figures. The sample Nr. 47 probably comes from the same workshop, and might have been decorated by the same hand as the krater Nr. 28 (I part of the catalogue). To the same presumption leads us the figure of the youth who in his posture, manner of design and technical execution of the entire body and additional elements (the drapery, the band in the hair) seems to be identical with the right figure on the mentioned krater. Both the quality and the texture of clay are the same (red colour), as well as the gloss.

Amphoras (Cat. Nr. 36, 37), pelikes (Cat. Nr. 53—55) and the hydria (Cat. Nr. 45) form together with the kraters (Cat. Nr. 3, 4, 18, 20, 27, 34, 35) an uniform group and probably belong to the same workshop. One can observe the same technique of elaboration and decoration of human figures. The scenes are being repeated with slightly changed details (amphoras Nr. 36, 27, pelike Nr. 55 and krater Nr. 34) whereas the additional attributes fill in the free surface between them. The use of the white, yellow and orange colour is here widely applied. The clay is of a very good texture and light-red colour and the gloss is mainly greenish-black, shiny and of good quality.

KATALOG

AMFORE

36. Inv. 1082

TABLA XVII, 1, 2

Amfora. Otvor ljevkast, rub vodoravan. Drške trakaste. Visoka šuplja nožica na širokom postolju. Površina je ukrašena: otvor polegnutom lovorovom granom, na vratu malom palmetom, radijalnim ukrasom i nizom točkica koji prelazi na ramena, a pri dnu motivom pasjeg skoka. Prostor ispod drški ispunjen je velikom palmetom i volutama.

Strana A — Desno na stijeni sjedi žena u podvezanom i bogato nabranom hitonu bez rukava. Oko vrata ima ogrlicu, na rukama narukvice. Lijevom se rukom oslanja na stijenu, a u desnoj, ispruženoj, drži veliko zrcalo. Okrenuta je ulijevo prema nagom muškarcu, koji stoji ispred nje. Kosa mu je ukrašena vrpcom. U lijevoj, ispruženoj ruci, preko koje je prebačen plašt, drži veliku fiale, a desnom se oslanja na štap. Okrenut je udesno prema ženi. Međuprostor je ispunjen stiliziranom rozetom i savijenom vrpcom.

Strana B — Dva muškarca, odjevena u himation, stoje jedan nasuprot drugome. Desni se oslanja desnicom na štap. Između njih je stilizirani vijenac.

Firnis zelenkasto-crni, srednjeg sjaja, tanko i nejednako nanesen. Glina svjetlocrvena, a detalji izvedeni bijelom, žutom i narandastom bojom. Modelacija likova dobra, crtež siguran.

Vis. 0,44 m, šir. dna 0,12 m, šir. oboda 0,16 m.

Apulski stil, treća četvrtina IV st. pr. n. e.

37. Inv. 1083

TABLA XVII, 3

Amfora. Otvor ljevkast, rub uzak i vodoravan. Drške trakaste. Visoka šuplja nožica na širokom postolju. Vrat je ukrašen polegnutom lovorovom grančicom i radijalnim ukrasom, koji prelazi na ramena, a pri dnu motivom pasjeg skoka. Prostor ispod drški ispunjen je velikom palmetom, listovima i volutama.

Strana A — Desno na stijeni sjedi žena u podvezanom hitonu bez rukava. Kosa joj je vrpcom vezana u punđu i ukrašena. Oko vrata ima ogrlicu, na rukama narukvice. Lijevom se rukom oslanja na stijenu i pridržava rascvjetanu lovorovu granu, a u ispruženoj desnici drži veliku ukrašenu fiale. Okrenuta je ulijevo prema nagom muškarcu, koji stoji ispred nje. Njegova je kosa ukrašena vijencem. Desnom rukom, u kojoj ima plašt i lovorovu granu, oslanja se na štap, a u uzdignutoj lijevoj ruci drži veliki vijenac. Okrenut je udesno prema ženi. Međuprostor je ispunjen zrcalom, paterom i timpanom.

Strana B — Dva muškarca, odjevena u himation, stoje jedan nasuprot drugome i desnicama se oslanjaju na štapove. U međuprostoru iznad likova su tri halteresa. Firnis crni, srednjeg sjaja, tanko i nejednako nanesen. Glina svjetlocrvena, a detalji su izvedeni bijelom, žutom i narandastom bojom. Modelacija likova, crtež i dekorativni elementi rađeni su dosta neujednačeno.

Vis. 0,43 m, šir. dna 0,11 m, šir. oboda 0,14 m.

Apulski stil, treća četvrtina IV st. pr. n. e.

38. Inv. 1084

TABLA XVIII, 1, 2

Amfora. Otvor ljevkast, rub uzak i nakošen. Drške trakaste. Visoka šuplja nožica na širokom postolju. Površina je ukrašena: na vratu malom palmetom, uskim pojasom valovnice i radijalnim ukrasom, koji prelazi na ramena. Prostor ispod drški ispunjen je velikom palmetom i volutama.

Strana A, B — U središnjem polju prikazana je na obje strane velika ženska glava u poluprofilu. Kosa je skupljena u mrežu, a jedna kovrča se spušta preko uha. Oko vrata ima ogrlicu.

Firnis zelenkasto-crnn, tanko i nejednako nanesen. Glina svjetlocrvena, a detalji su izvedeni bijelom i žutom bojom.

Vis. 0,32 m, šir. dna 0,09 m, šir. oboda 0,12 m.

Apulski stil, konac IV st. pr. n. e.

Anal. A. D. Trendall, *Vasi italoti ed etruschi a figure rosse*, 1955, fasc. II, t. XXXVIII, i. V 63.

39. Inv. 1085

TABLA XVIII, 3, 4

Amfora. Otvor ljevkast, rub nakošen. Drške trakaste. Visoka šuplja nožica na širokom postolju. Cijela površina je ukrašena: na vratu stiliziranom palmetom, vodoravnim nizom točkica i kosih poteza, širim pojasom meandra, a na ramenima radijalnim ukrasom, pri dnu motivom pasjeg skoka. Prostor ispod drški ispunjen je palmetom, listovima i volutama.

Strana A — Središnji lik nagog muškarca (ratnik) smješten je u naiskos. Sjedi na stolici, preko koje je prebačen crveni plašt. Na leđima mu visi štit, a uz njega je prislonjeno koplje. Lijevom rukom se oslanja na sjedište, a u ispruženoj desnici drži kacigu. Okrenut je ulijevo. Sa svake strane, izvan naiskosa, nalazi se previnuta vrpca.

Strana B — Velika ženska glava u poluprofilu ispunjava cijeli prostor trbuha. Kosa joj je skupljena u mrežu i bogato ukrašena. U kovrđi, spuštenoj preko uha, nalazi se velika naušnica. Oko vrata ima ogrlicu.

Firnis zelenkasto-crnn, tanko i nejednako nanesen. Glina svjetlocrvena, a lik muškarca kao i neki detalji izvedeni su bijelom, žutom i narandastom bojom. Modelacija likova i dekorativni elementi rađeni su dosta površno.

Vis. 0,56 m, šir. dna 0,14 m, šir. oboda 0,19 m.

Apulski stil, konac IV st. pr. n. e.

Anal. A. D. Trendall, *Vasi italoti ed etruschi a figure rosse*, 1955, fasc. II, t. XXXVII, g. V 48.

HIDRIJE

40. Inv. 24

TABLA XXVI, 2

Hidrija. Rub vodoravan, obod trakast i profiliran. Nožica niska, tanjurasto se proširuje i ima uzdignut rub. Cijela je površina bogato ukrašena: obod okomitim debljim potezima crnog firnisa, na vratu pojasom radijalnih traka, pri dnu cikcak-linijom. Prostor ispod okomite središnje drške ispunjen je velikom palmetom i razvedenim volutama, koje se proširuju na ramena i ispod bočnih drški. Na prednjoj strani je scena:

Desno sjedi na stijeni nag Eros s velikim krilima i visokom ženskom frizurom. Lijevom rukom se oslanja na stijenu, a u uzdignutoj desnici drži lepezu. Okrenut je ulijevo prema ženi u dugom podvezanom hitonu. Ona je ispružila lijevu ruku i drži veliku fiale, a u uzdignutoj desnici ima zrcalo. Međuprostor je ispunjen nizom rozeta i grančicom lovora.

Firnis crn, srednjeg sjaja, mjestimice otpada. Glina svjetlocrvena. Modelacija likova osrednja.

Vis. 0,30 m, šir. dna 0,10 m, šir. oboda 0,11 m.

Apulski stil, treća četvrtina IV st. pr. n. e.

41. Inv. 26

TABLA XXV, 3, 4

Hidrija. Rub vodoravan, obod trakast i profiliran. Nožica niska, tanjurasto se proširuje i ima uzdignut rub. Cijela površina je ukrašena: obod okomitim debljim potezima crnog firnisa, na vratu polegnutom grančicom lovora, pri dnu motivom

pasjeg skoka. Prostor ispod okomite središnje drške ispunjen je velikom palmetom, listovima i bogato razvedenim volutama, koje se proširuju na ramena i ispod bočnih drški. Na prednjoj strani je scena:

Dvije žene i stela. Desna, u dugom podvezanom hitonu bez rukava i s kosom vezanom u punđu, drži u lijevoj uzdignutoj ruci veliku fiale, a u ispruženoj desnici stilizirani grozd. Lijeva, isto odjevena, pridržava lijevom rukom velik timpan. Obje su okrenute prema steli (smještenoj u sredini vaze) na visokom postamentu ukrašenom viticama i vezanom vrpcom u gornjem dijelu. Međuprostor je ispunjen zrcalom, paterom, stiliziranim rozetama i previjenom vrpcom.

Firnis crn, srednjeg sjaja. Glina svjetlocrvena, a detalji izvedeni bijelom i žutom bojom. Modelacija likova dobra.

Vis. 0,35 m, šir. dna 0,11 m, šir. oboda 0,14 m.

Apulski stil, treća četvrtina IV st. pr. n. e.

Anal. A. D. Trendall, *Vasi italoti ed etruschi a figure rosse*, 1955, fasc. II, t. XLI, j. V 54.

42. Inv. 27

TABLA XXVI, 1

Hidrija. Rub vodoravan, obod profiliran i nakošen. Nožica niska, tanjurasto se proširuje i ima uzdignut rub. Površina je ukrašena: obod okomitim debljim potezima crnog firnisa, na vratu pojasom radijalnih traka, pri dnu cikcak-linijom. Prostor ispod okomite središnje drške ispunjen je velikom palmetom i bogato razvedenim volutama, koje se proširuju na ramena i ispod bočnih drški. Na prednjoj strani je scena:

Desno sjedi na stijeni nag Eros s ukrašenim krilima i visokom ženskom frizurom. Oko vrata ima ogrlicu, a na rukama narukvice. U desnoj ispruženoj ruci drži veliku fiale, a lijevom se oslanja na sjedište. Okrenut je ulijevo prema ženi u dugom podvezanom hitonu, bez rukava, koji se spušta u bogatim naborima. Kosa joj je vezana u punđu. U lijevoj ispruženoj ruci drži veliku otvorenu cistu, a u desnoj rascvjetanu granu. Okrenuta je udesno prema Erosu. Između njih je lovorova grana.

Firnis smeđasto-crni, srednjeg sjaja, tanko i nejednako nanesen. Glina svjetlocrvene boje. Modelacija likova osrednja.

Vis. 0,29 m, šir. dna 0,10 m, šir. oboda 0,11 m.

Apulski stil, treća četvrtina IV st. pr. n. e.

43. Inv. 31

TABLA XXIV, 1

Hidrija. Rub vodoravan, obod trakast, profiliran i nakošen. Nožica niska, tanjurasto se proširuje i ima uzdignut rub. Površina je ukrašena: obod okomitim debljim potezima crnog firnisa, na vratu polegnutom granom lovora, pri dnu motivom pasjeg skoka. Prostor ispod okomite središnje drške ispunjen je velikom palmetom i širokim volutama, koje se proširuju na ramena i ispod bočnih drški. Na prednjoj strani je scena:

Desno nag muškarac s lovorovom granom i plaštem u lijevoj i zrcalom u desnoj ispruženoj ruci. Okrenut je ulijevo prema ženi u dugom podvezanom hitonu bez rukava, koji se lepršavo spušta u bogatim naborima. Kosa joj je vezana u punđu. U lijevoj spuštenoj ruci drži vijenac, a u desnoj cistu. Glavu je zabacila udesno prema muškarcu. Između njih je spuštena vrpca. Obje figure su u pokretu.

Firnis smeđasto-crni, vrlo tanko nanesen, slabe kvalitete, i otpada. Glina svjetlocrvena. Modelacija likova osrednja.

Vis. 0,30 m, šir. dna 0,09 m, šir. oboda 0,12 m.

Apulski stil, treća četvrtina IV st. pr. n. e.

Anal. A. D. Trendall, *Vasi italoti ed etruschi a figure rosse*, 1955, fasc. II, t. XLI, d. V 30.

44. Inv. 308

TABLA XXVI, 3

Hidrija. Rub vodoravan, obod trakast, profiliran i nakošen. Nožica niža, tanjurasto se proširuje i ima uzdignut rub. Površina je ukrašena: obod okomitim debljim potezima crnog firnisa, na vratu širom polegnutom granom lovora, pri dnu motivom pasjeg skoka. Prostor ispod okomite središnje drške ispunjen je velikom palmetom i širokim volutama, koje se pružaju na ramena i ispod bočnih drški. Na prednjoj strani je scena:

Desno nag muškarac u pokretu drži u uzdignutoj lijevoj ruci, preko koje je prebačen plašt, cistu, a u spuštеноj desnici velik timpan. Glavu je zabacio ulijevo prema ženi u dugom podvezanom hitonu. Njena je kosa vezana u punđu i ukrašena. Lijevo uzdignutom rukom pridržava vijenac, a desnom lovorovu granu. Međuprostor je ispunjen srololikim listićima.

Firnis crn, jačeg sjaja. Glina svjetlocrvena. Modelacija likova osrednja.

Vis. 0,30 m, šir. dna 0,09 m, šir. oboda 0,12 m.

Apulski stil, treća četvrtina IV st. pr. n. e.

45. Inv. 727

TABLA XXIV, 2

Hidrija. Rub vodoravan, obod trakast, profiliran i nakošen. Nožica niža, tanjurasto se proširuje i ima uzdignut rub. Površina je ukrašena: obod okomitim debljim potezima crnog firnisa, na vratu polegnutom granom lovora, pri dnu motivom pasjeg skoka. Prostor ispod okomite središnje drške ispunjen je velikom palmetom, listovima i širokim volutama, koje se pružaju na ramena i ispod bočnih drški. Na prednjoj strani je scena:

Desno sjedi na previjenom plaštu nag mladić s ukrasom u kosi. Lijevo rukom se oslanja na sjedište, a u ispruženoj desnici drži veliku bogato ukrašenu fiale. Okrenut je ulijevo prema ženi u dugom podvezanom hitonu bez rukava. Kosa joj je vezana vrpcom u punđu i ukrašena. Oko vrata ima ogrlicu a na rukama narukvice. U lijevoj spuštеноj ruci drži vijenac a u desnoj uzdignutoj veliku lepezu. Nagnula se prema muškarcu, dok joj je lijeva noga nešto uzdignuta. Međuprostor je ispunjen nizom točkica, rascvjetanim grančicama i stiliziranim rozetama.

Firnis crn, srednjeg sjaja, tanko i nejednako nanesen, mjestimice otpada. Glina svjetlocrvena, a detalji su izvedeni bijelom, žutom i narandastom bojom. Modelacija likova dobra, crtež siguran.

Vis. 0,33 m, šir. dna 0,10 m, šir. oboda 0,13 m.

Apulski stil, treća četvrtina IV st. pr. n. e.

46. Inv. 1081

TABLA XXV, 1, 2

Hidrija. Rub vodoravan, obod zaobljen i profiliran. Nožica viša, tanjurasto se proširuje i ima uzdignut rub. Površina je ukrašena: obod okomitim potezima crnog firnisa, na vratu s dvije polegnute grančice lovora i stiliziranom rozetom na sredini, pri dnu užim pojaskom meandra. Prostor ispod okomite središnje drške ispunjen je palmetama, listovima, te bogato razvedenim viticama i volutama, koje se proširuju ispod bočnih drški. Na prednjoj strani je scena:

Na sredini vaze prikazan je naiskos sa visokim postamentom. U njemu sjedi žena odjevena u podvezan hiton bez rukava. Kosa joj je vezana u punđu. Lijevo rukom se oslanja na sjedište, a u ispruženoj desnici drži pticu raširenih krila. Okrenuta je ulijevo. Iznad njene glave su polegnute dvije grančice lovora, a ispred nje je previnuta vrpca. Desno, izvan naiskosa, stoji žena, također u podvezanom hitonu bez rukava, koji se spušta niz tijelo u bogatim naborima. Kosa joj je skupljena u mrežu. Oko vrata ima ogrlicu a na rukama narukvice. Lijevo rukom pridržava visoku rascvjetanu granu, a iz desnice joj visi stilizirana lovorova grančica i rozeta. Okrenuta je ulijevo. S lijeve strane sjedi na plaštu druga žena isto odjevena. Desnom se rukom oslanja na sjedište i pridržava rascvjetanu granu, a u lijevoj ispruženoj

drži veliku otvorenu cistu. Okrenuta je udesno. Međuprostor je ispunjen stiliziranim rozetama, vrpcom, paterom i listovima akanta.

Firnis crn, jačeg sjaja i dobre kvalitete. Glina svjetlocrvene boje. Modelacija likova dobra, crtež siguran.

Vis. 0,47 m, šir. dna 0,15 m, šir. oboda 0,18 m.

Apulski stil, treća četvrtina IV st. pr. n. e.

Anal. A. D. Trendall, Vasi italioti ed etruschi a figure rosse, 1955, fasc. II, str. 157, fig. 20b.

PELIKE

47. Inv. 1073

TABLA XXIV, 3

Pelike. Rub nakošen, obod zaobljen. Drške rebraste. Postolje široko. Površina je ukrašena: na vratu polegnutom granom lovora, pri dnu prekinutim pojasom meandra.

Strana A — Desno je nag muškarac s plaštem prebačenim preko lijevog ramena i ruke. U kosi ima vijenac. Desnom ispruženom rukom pridržava vrpcu, koja se valovito spušta prema dnu. Okrenut je ulijevo prema ženi u dugom hitonu bez rukava, koji je podvezan i spušta se lepršavo u bogatim naborima. Kosa joj je vezana u pundu. Oko vrata ima ogrlicu a na rukama narukvice. Desnom spuštenom rukom prihvaća hiton, a u ispruženoj ljevici drži veliku dekoriranu cistu. Glavu je zabacila udesno prema muškarcu. Oba su lika u pokretu.

Strana B — Dva muškarca, odjevena u himation, stoje jedan nasuprot drugome. Desnicama se oslanjaju na štapove. Između njih je halteres.

Firnis crn, srednjeg sjaja. Glina svjetlocrvena, a neki su detalji izvedeni bijelom i žutom bojom. Modelacija likova dobra, crtež siguran.

Vis. 0,28 m, šir. dna 0,13 m, šir. oboda 0,17 m.

Apulski stil, prva pol. IV st. pr. n. e.

48. Inv. 1080

TABLA XIX, 1, 2

Pelike. Rub vodoravan, obod zaobljen. Drške rebraste. Postolje usko prstenasto. Površina je ukrašena: na vratu uskim pojasom s motivom jajnice, na jednoj strani, i s motivom pasjeg skoka, na drugoj.

Strana A — Na sredini stoji žena odjevena u hiton i plašt, koji se u bogatim naborima spušta niz lijevo rame. Kosa je skupljena u mrežu. Oko vrata ima ogrlicu. U desnoj ispruženoj ruci drži cistu. Okrenuta je ulijevo. Sa svake strane lika izvija se vitičasta voluta.

Strana B — Na sredini stoji nag muškarac. Lijevom rukom, preko koje je prebačen plašt, oslanja se na štap. Okrenut je udesno. Sa svake strane lika izvija se vitičasta voluta, a ispred njega u gornjem dijelu je stilizirana rozeta.

Firnis crn, jačeg sjaja, ali je mjestimice oštećen i otpada. Glina blijedoružičasta. Modelacija likova dobra, crtež siguran.

Vis. 0,17 m, šir. dna 0,09 m, šir. oboda 0,13 m.

Apulski stil, IV st. pr. n. e.

Anal. A. D. Trendall, APS str. 72, no. XXXVII, fig. 188.

49. Inv. 1072

TABLA XX, 1, 2

Pelike. Rub vodoravan, obod trakast. Drške rebraste. Postolje široko i profilirano. Cijela površina je ukrašena: na vratu polegnutom granom lovora, pri dnu pojasom meandra. U predjelu drški je velika palmeta s listovima i volutama.

Strana A — Desno sjedi na stijeni ženskoliki Eros s velikim ukrašenim krilima i visokom frizurom. Oko vrata ima ogrlicu a na rukama narukvice. Lijevom rukom

se oslanja na stijenu, a u ispruženoj desnici drži veliku fiale. Okrenut je ulijevo prema ženi u hitonu bez rukava. Njena je kosa vezana u punđu. U lijevoj ispruženoj ruci drži veliku lepezu, a u uzdignutoj desnici fiale. Okrenuta je udesno prema Erosu. Međuprostor je ispunjen stiliziranim rozetom, grančicom i previjenom vrpcom. Strana B — Dva muškarca odjevena u himation, stoje jedan nasuprot drugome. Desni se oslanja desnicom na štap. Između njih je halteres.

Firnis zelenkasto-crnn, srednjeg sjaja, nejednako nanesen. Glina svjetlocrvena, a detalji su izvedeni bijelom, žutom i narandastom bojom. Modelacija likova dosta dobra, crtež sigurniji.

Vis. 0,34 m, šir. dna 0,13 m, šir. oboda 0,17 m.

Apulski stil, treća četvrtina IV st. pr. n. e.

50. Inv. 1074

TABLA XX, 3, 4

Pelike. Rub vodoravan, obod trakast. Drške rebraste. Postolje široko i profilirano. Površina je ukrašena: na vratu polegnutom grančicom lovora, s jedne, i nizom stiliziranih rozeta, s druge strane, pri dnu širim pojasom meandra. U predjelu drški je palmeta sa volutama.

Strana A — Desno je nag muškarac s plaštem prebačenim preko obje ruke. Lijeva je spuštena a u desnoj drži veliku fiale. Glavu je zabacio ulijevo prema ženi u dugom podvezanom hitonu. Njena je kosa vezana u punđu. U lijevoj spuštenoj ruci drži stilizirani vijenac, a desnom dodiruje fiale koju drži muškarac. Okrenuta je udesno. Oba lika su u pokretu.

Strana B — Dva muškarca, odjevena u himation, stoje jedan nasuprot drugome. Između njih je sistrum i jedan halteres.

Firnis crn, srednjeg sjaja, nejednako nanesen. Glina ružičasta. Cijela dekoracija izvedena je shematski, bez preciznosti, likovi su zdepasti i neproporcionalni.

Vis. 0,36 m, šir. dna 0,14 m, šir. oboda 0,18 m.

Apulski stil, treća četvrtina IV st. pr. n. e.

51. Inv. 1077

TABLA XXI, 1, 2

Pelike. Rub vodoravan, obod trakast. Drške rebraste. Postolje široko i profilirano. Površina je ukrašena: na vratu polegnutom grančicom lovora, pri dnu užim pojasom meandra. U predjelu drški su velike palmete s volutama.

Strana A — Desno stoji žena u podvezanom i bogato nabranom hitonu bez rukava. Kosa joj je skupljena u mrežu i ukrašena. Oko vrata ima ogrlicu a na rukama narukvice. U lijevoj ispruženoj ruci drži vijenac, a u desnoj veliku i ukrašenu fiale. Okrenuta je ulijevo prema nagom muškarcu, koji sjedi na savijenom plaštu. Njegova je kosa ukrašena vijencem i vrpcama. Desnom se rukom oslanja na sjedište, a u lijevoj ispruženoj drži veliku rascvjetanu granu. Okrenut je udesno prema ženi. Između njih je vrpca savinuta poput girlande, a međuprostor je ispunjen stiliziranim rozetama i vjenčićem.

Strana B — Dva muškarca, odjevena u himation, stoje jedan nasuprot drugome. Lijevi se oslanja desnicom na štap. Iznad njih su dva halteresa.

Firnis crn, jačeg sjaja, mjestimice otpada. Glina svjetlocrvena, a neki detalji izvedeni su bijelom i žutom bojom. Modelacija likova vrlo dobra, crtež siguran.

Vis. 0,30 m, šir. dna 0,12 m, šir. oboda 0,14 m.

Apulski stil, treća četvrtina IV st. pr. n. e.

52. Inv. 1071

TABLA XXI, 3, 4

Pelike. Rub vodoravan, obod trakast i nakošen. Drške rebraste. Postolje široko i profilirano. Cijela površina je bogato ukrašena: na vratu polegnutom grančicom lovora, na jednoj strani, i nizom stiliziranih rozeta i točkica, na drugoj, pri dnu užim pojasom meandra. U predjelu drški je velika palmeta s listovima i volutama.

Strana A — Nag muškarac sjedi na bogato nabranom plaštu. Lijevom rukom se oslanja na sjedište, a u desnoj ispruženoj ima zrcalo. Okrenut je ulijevo prema ženi u dugom podvezanom hitonu bez rukava. Kosa joj je vezana u punđu. Oko vrata ima ogrlicu a na rukama narukvice. U lijevoj ispruženoj ruci, preko koje je prebačen plašt, drži veliku fiale, a u spuštеноj desnoj stilizirani grozd. Okrenuta je udesno prema muškarcu. Međuprostor je ispunjen lovorovom grančicom, prozorčićem i savijenom vrpcom.

Strana B — Dva muškarca odjevena u himation, stoje jedan nasuprot drugome, lijevi se oslanja desnicom na štap. Između njih je halteres.

Firnis sivkasto-crni, slabog sjaja, vrlo tanko nanesen. Glina svjetlocrvena, a detalji izvedeni bijelom, žutom i narandastom bojom. Modelacija likova dosta dobra, crtež sigurniji.

Vis. 0,33 m, šir. dna 0,12 m, šir. oboda 0,18 m.

Apulski stil, treća četvrtina IV st. pr. n. e.

Anal. A. D. Trendall, *Vasi italioti ed etruschi a figure rosse*, 1955, fasc. II, t. XLV, e. V 33; h. Z 16.

53. Inv. 1078

TABLA XXII, 1, 2

Pelike. Rub horizontalan, obod nakošen, profiliran. Drške rebraste. Postolje široko i profilirano. Cijela je površina ukrašena: na vratu polegnutom grančicom lovora, pri dnu motivom pasjeg skoka. U predjelu drški su palmete i volute.

Strana A — Desno je nag muškarac s ukrasom u kosi i plaštem prebačenim preko lijeve ruke. U desnoj, ispruženoj, drži veliko zrcalo. Glavu je zabacio ulijevo prema ženi u dugom podvezanom hitonu bez rukava. Njena je kosa vezana u punđu i ukrašena. Oko vrata ima ogrlicu, a na rukama narukvice. U lijevoj ispruženoj ruci drži veliku situlu. Okrenuta je udesno prema muškarcu. Obje figure su u pokretu. Međuprostor je ispunjen rascvjetanim lovorovim grančicama i rozetama.

Strana B — Dva muškarca, odjevena u himation, stoje jedan nasuprot drugome. Između njih je sistrum.

Firnis crni, jačeg sjaja, nejednako nanesen. Glina svjetlocrvena, a neki su detalji izvedeni bijelom, žutom i narandastom bojom. Modelacija likova dobra, crtež siguran.

Vis. 0,33 m, šir. dna 0,13 m, šir. oboda 0,15 m.

Apulski stil, treća četvrtina IV st. pr. n. e.

54. Inv. 1076

TABLA XXII, 3

Pelike. Rub nakošen, obod trakast. Drške rebraste. Postolje nedostaje. Površina je bogato ukrašena: na vratu polegnutom grančicom lovora, pri dnu je pojas s motivom pasjeg skoka. U predjelu drški su palmete i volute.

Strana A — Desno je nag muškarac s vijencem u kosi i s plaštem i štapom u lijevoj ruci. U desnoj, ispruženoj, drži veliki vijenac. Okrenut je ulijevo prema ženi u dugom podvezanom hitonu bez rukava. Kosa joj je vezana u punđu i ukrašena. Oko vrata ima ogrlicu a na rukama narukvice. U lijevoj ispruženoj ruci drži veliku fiale, a u desnoj rascvjetanu lovorovu granu. U međuprostoru su grančice i jedna patera. Oba lika su u pokretu.

Strana B — Dva muškarca, odjevena u himation, stoje jedan nasuprot drugome. Firnis crni, srednjeg sjaja, mjestimice jače oštećen. Glina svjetlocrvena, a detalji su izvedeni žutom i bijelom bojom. Modelacija likova dobra ali dekorativni elementi nisu rađeni osobitom preciznošću.

Vis. 0,31 m, šir. dna —, šir. oboda 0,14 m.

Apulski stil, treća četvrtina IV st. pr. n. e.

55. Inv. 1079

TABLA XXII, 4

Pelike. Rub razgrnut, obod zaobljen, profiliran. Drške rebraste. Postolje široko i profilirano. Površina je ukrašena: na vratu polegnutom grančicom lovora, pri dnu širim pojasom meandra. U predjelu drški je palmeta i volute.

Strana A — Desno je ženskoliki Eros s velikim ukrašenim krilima i visokom frizurom. U kosi ima ukras, oko vrata ogrlicu, na rukama narukvice. U lijevoj spuštеноj ruci drži vijenac, a u ispruženoj desnici velik ukrašen timpan. Okrenut je ulijevo prema ženi u hitonu bez rukava, koji je podvezan i lepršavo se spušta u bogatim naborima. Njena je kosa vezana u punđu i ukrašena. Oko vrata ima ogrlicu, a na rukama narukvice. U desnoj, spuštеноj ruci drži niz rozeta, a u uzdignutoj ljevici veliko zrcalo. Glavu je zabacila udesno prema Erosu. Oba lika su u pokretu. Međuprostor je ispunjen rozetama i rascvjetanom lovorovom grančicom.

Strana B — Dva muškarca, odjevena u himation, stoje jedan nasuprot drugome. Desni se oslanja desnicom na štap. Između njih je halteres.

Firnis zelenkasto-crni, srednjeg sjaja, mjestimice otpada. Glina svjetlocrvena, a neki su detalji izvedeni bijelom, žutom i ružičastom bojom. Modelacija likova dobra, ali dekorativni elementi nisu rađeni osobitom preciznošću.

Vis. 0,36 m, šir. dna 0,13 m, šir. oboda 0,18 m.

Apulski stil, treća četvrtina IV st. pr. n. e.

56. Inv. 1070

TABLA XXIII, 1, 2

Pelike. Rub vodoravan, obod trakast. Drške rebraste. Postolje široko i profilirano. Cijela je površina ukrašena: na vratu stiliziranim rozetama i uskim pojasom jajnice, na jednoj strani, a motivom pasjeg skoka, na drugoj, pri dnu širim pojasom meandra. U predjelu drški je palmeta sa stiliziranim listovima i volutama.

Strana A — Desno stoji nag muškarac ogrnut plaštem, koji se u naborima spušta niz obje ispružene ruke. U desnici drži grančicu, a ljevica mu je zabačena u stranu. Okrenut je ulijevo prema ženi u dugom podvezanom hitonu i plaštu spuštenom niz obje ruke. Kosa joj je vezana u punđu i ukrašena. U ispruženoj desnici drži rascvjetani tirs, a u ljevici lepezu. Okrenuta je ulijevo prema fontani na visokom postolju, smještenoj u sredini vaze. Iznad fontane kao da lebdi malen lik Erosa sa velikim krilima i visokom ženskom frizurom. U spuštеноj lijevoj ruci drži vijenac, a u ispruženoj desnici male ljestvice — slabo vidljive. Međuprostor je ispunjen stiliziranim rozetom i krugom.

Strana B — Desno sjedi na stijeni nag muškarac s plaštem prebačenim preko bedara. U spuštеноj ljevici drži vijenac, a u ispruženoj desnici pticu. Okrenut je ulijevo prema ženi u dugom podvezanom hitonu bez rukava. Kosa joj je vezana u punđu i ukrašena. Iz ispružene lijeve ruke se spušta široka vrpca, a u desnoj drži veliku fiale. Okrenuta je udesno. Međuprostor je ispunjen stiliziranim rozetama i previnutom vrpcom.

Firnis crni, srednjeg sjaja, mjestimice otpada. Glina blijedožutkaste boje. Modelacija likova i dekorativni elementi izvedeni su površno.

Vis. 0,44 m, šir. dna 0,15 m, šir. oboda 0,18 m.

Apulski stil, IV st. pr. n. e.

57. Inv. 1075

TABLA XXIII, 3, 4

Pelike. Rub vodoravan, obod zadebljan i nakošen. Drške valjkaste. Nožica niska, tanjurasto proširena i profilirana. Površina je ukrašena: na vratu polegnutom grančicom lovora, s jedne strane, a nizom stiliziranih rozeta, s druge, pri dnu motivom pasjeg skoka. U predjelu drški je velika palmeta, stilizirani listovi i volute.

Strana A — Na sredini je lik žene, odjeven u podvezani hiton bez rukava, okrenut ulijevo. Kosa joj je vezana u punđu, a oko vrata ima ogrlicu. U desnoj ispruženoj

ruci drži veliku situlu a u lijevoj stilizirani grozd. Međuprostor je ispunjen rozetom i previjenom vrpcom.

Strana B — Nag muškarac okrenut ulijevo, drži u lijevoj ruci plašt a u desnoj cistu. Međuprostor je ispunjen stiliziranim vijencem, prozorčićem i pilastrom. Oba lika su u pokretu.

Firnis crn, srednjeg sjaja, tanko i nejednako nanesen. Glina svjetlocrvena. Cijela dekoracija je izvedena shematski i bez preciznosti, likovi su zdepasti i neproporcionalni.

Vis. 0,31 m, šir. dna 0,12 m, šir. oboda 0,13 m.

Apulski stil, treća četvrtina IV st. pr. n. e.

1

2

3

4

2

1

1

2

3

4

DUJE RENDIĆ-MIOČEVIĆ

ILIRSKI VLADARSKI NOVCI U ARHEOLOŠKOM MUZEJU U ZAGREBU

U bogatim zbirnama antičkog novca numizmatičkog odjela Arheološkog muzeja u Zagrebu posebno mjesto pripada novcu koji je nastao na našem tlu i potekao iz domaćih kovnica, kojih je, kako je poznato, bilo i u doba grčke kolonijalne penetracije i u vrijeme rimske dominacije u našim krajevima. Među novcima koji su već u ta najranija vremena emitirani iz domaćih kovnica na Jadranu izdvajamo ilirske novce koji su se u ranijoj numografiji redovito ubrajali — zbog njihovih kronoloških, tipoloških, epigrafskih i drugih nekih osobina — u grčke novce, rjeđe u grčko-ilirske njihove emisije.¹ Spomenimo tako sada već dobro poznate emisije Jonijeva novca (Ἰόνιος)² u području srednjega Jadrana, novac malo poznatog vladara Baleja (Βαλλαῖος)³ iz risanske i hvarske kovnice, pa emisije samoga grada Risna (Ῥίζων) i novac plemena Daorsa (ΔΑΟΡΣΟΙ) s donje Neretve.

Ovim novcima, kovanim na našem današnjem nacionalnom području, treba pribrojiti i one veoma zanimljive emisije proizašle iz kovnica izvan toga područja, a koje su u ono doba pokrivala ekonomske i političke interese tadašnjih etničkih i državnih zajednica na širim geografskim prostranstvima koja uključuju kako današnji naš tako i albanski nacionalni teritorij. Tu su, na području Iliride, uz spomenute već sjevernije centre emisija ilirskog novca, još i gradovi Skadar (Σκόδρα), Lješ (Λίσσος)⁴ i, napose, Drač (Δυρράχιον, tj. Ἐπίδαμνος), koji su svi

¹ Vidi o tome naš rad: Prolegomena ilirskoj numografiji (Godišnjak Naučnog društva B. H., knj. III — Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 1, Sarajevo, 1965, str. 77 i d.).

² Usp. D. Rendić-Miočević, Ἰόνιος "τὸ γένος Ἰλλυριός" i novci grčko-ilirskih kovnica na Jadranu (Adriatica, praehistorica et antiqua — Miscellanea Gregorio Novak dicata, Zagreb, 1970, str. 347 i d.).

³ Usp. J. Brunšmid, Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens, Wien, 1898, str. 76 i d.; v. bilj. 28.

⁴ Brunšmid, n. dj., str. 70, 73 (i d.); S. Islami, Le monnayage de Skodra, Lissos et

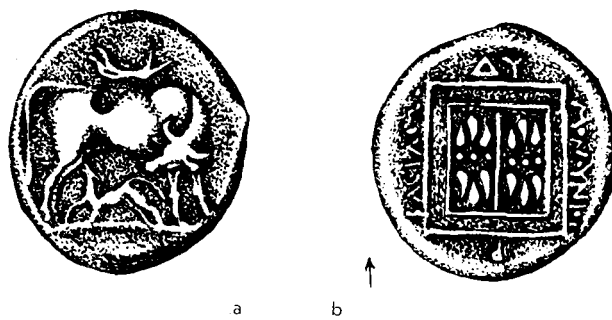
Genthios (Studia Albanica, god. III, 1, Tirana, 1966, str. 225 i d.); H. Ceka, Questions de numismatique illyrienne, Tirana, 1972, str. 150 i d. (Les monnaies des villes Lissos et Skodra).

⁵ Usp. A. Maier, Die Silberprägung von Apollonia und Dyrrhachion (Numismatische Zeitschrift, N. F., Band I., Wien, 1908, str. 1 i d.); H. Ceka, La datation des drachmes de Dyrrhachion et d'Apollonie et l'époque de leur pénétration massive vers les côtes de la Mer Noire (Studia Albanica, n. sv., str. 213 i d.); isti, Questions de numismatique illyrienne (Chap. Ier).

istakli i kao kovnice ilirskog vladarskog novca te u posljednje vrijeme pronađeni i identificirani novac plemena Labeata (Λαβιαται) s albanskog dijela Skadarskog jezera.^{5a}

U ovom ćemo prilogu obraditi dakle primjerke ilirskog vladarskog novca iz kovnica u Draču, Skadru (Lješū ?) i Risnu, koji se čuvaju u numizmatičkom odjelu Muzeja, ili točnije, u našu će obradu biti uključeni samo neki istaknutiji primjerci toga novca, napose oni koji do danas nisu bili objavljeni ili su tek ušli u muzejske zbirke. Obradit će se, nadalje, samo oni vladarski novci iz spomenute zbirke u kojima vladarska titula (βασιλεύς) prati vladarevo ime ne ostavljajući pri tome nimalo sumnje o karakteru i funkciji osobe čije ime čitamo na novcu. Konkretno, obrađeni će biti muzejski primjerci novca — srebrna i brončana — ilirskih vladara Monunija (Μονούνιος), Mitila (Μύτιλος), Gencija (Γένθιος) (?) i spomenutog već Baleja. Od ovoga posljednjega, čijega novca u muzejskoj zbirci ima podosta,⁶ bit će obrađeni samo primjerci emisija u srebru uz jedan primjerak brončanog novca toga vladara, iz risanske kovnice, kao nova akvizicija te zbirke.

I — *Stater (tridrahma?)*^{6a} kralja Monunija
(oko 280. god. pr. n. e. ?)

Sl. 1

Av: Krava stoji, nadesno, s jako zavijenim vratom i glavom ulijevo; ispod nje tele, jako shematiziranih oblika, visoko uzdignute glave, nalijevo, siše dok ga »mati« istodobno miluje i liže. Krava, i tele, koje ispunja slobodan prostor između njena tijela i nogu (*horror vacui*), stoje na ravnoj podlozi koja definira odsječak aversa.

^{5a} Usp. B. Jubani, Monnaies illyriennes à l'ethnikon de LABIATAN découvertes à Kukës (Studia Albanica, god. VIII, 1, 1971, str. 69 i d.). Novac je istog tipa kao i od ranije poznati novac Daorsa.

⁶ Brunšmid je registrirao (n. mj.) 132 primjerka, od čega 47 primjeraka iz risanske kovnice.

^{6a} U numizmatičkoj literaturi novac se

pretežno naziva staterom (stater kralja Monunija). Brunšmid ga međutim (Vjesnik Hrv. arheol. društva, n. s. XII, Zagreb 1914, str. 269, br. 36) naziva tridrahmom, a tako u novije vrijeme i H. Ceka (Questions de numismatique illyrienne, str. 23 i d.: Les tridrachmes du roi Monoun), iako i sam koleba između tog naziva i naziva stater (n. dj., str. 25, 26).

Iznad leđa krave nejasan lik, koji se obično identificira kao čeljust (kaledonskog) vepra (?).⁷

Rv: Slabo vidljiv krug u obliku tanke kontinuirane crte ide gotovo pravilnim kružnim obrubom novca. U krugu je, znatno manjih razmjera, upisan dvostruko profilirani četverokut kojemu uglovi ne dopiru do naznačene kružnice. Profilacija četverokuta izvedena je ravnim kontinuiranim i dosta naglašenim plastičnim linijama. Četverokut — zamalo pravi kvadrat — podijeljen je vertikalnom ravnom crtom u dva jednaka izdužena pravokutna polja u kojima se nalazi istovetan (cvjetni ?) motiv: sredinom idu po tri »kuglice« a iznad i ispod njih po tri izdužena i šiljasta listića (?) od kojih oba krajna kao da izviru iz »granula«, dok je srednji, umetnut među njih, vrhom okrenut prema ishodištu.⁸

Uokolo četverokuta je legenda: gore ΔΥ, a dolje Ρ (ΔΥΡραχινῶν); s lijeve strane, od dolje prema gore (čita se iznutra prema vani), uz sam vanjski rub profilacije četverokuta, ΒΑCΙΑΕΩC, s desne strane čitano odozgor prema dolje (čita se također iznutra prema vani) ΜΟΝΟΥΝΙΟΥ.

Karakteristike slova: *sigma* je oblika C (lunatum),⁹ *alfa* ima poprečnu hastu ravnu, dok je *omega* po visini znatno manje od ostalih slova i ponešto uzdignuto (uz to i dosta nemarno izvedeno); karakter slova *epsilon* nije dovoljno jasan, zahvaljujući vjerojatno pomaknuću kalupa ili novca pri kovanju, ali se sasvim sigurno mora tu pretpostaviti normalan i drugim primjercima potvrđen oblik E. U imenu vladara samo su dva slova karakteristična: *mi*, pisano s kosim vanjskim hastama i s unutarnjim koje samo plitko zalaze u dubinu, i *omikron*, koje se na Monunijevu novcu tradicionalno (uz izuzetak jedne, najstarije varijante) piše kao puna točka dana uz samu gornju liniju slova.

Promjer: 21, 20 mm.

Težina: 10, 35 gr.

Kovina (čistoća srebra): srebro odlične kvalitete.

Stanje sačuvanosti: veoma dobro (avers odlično).

Broj muzejskog inventara: 6.206.

Novac je nabavljen 1909. god. aukcijom; ranije je pripadao zbirci R. Ratto iz Genove, od koje je i otkupljen.¹⁰

⁷ Usp. npr. A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum — Thessaly to Aetolia, London, 1883, str. 80.

⁸ Taj četverokut-tip različito se označuje; nekome je to »double floreal pattern« (A Catalogue, etc., n. mj.), a nekome opet — osobito u starijoj terminologiji — »les Jardins d'Alcinoüs« (T. E. Mionnet, Description de Médailles antiques grecques et romaines — Recueil des Planches, Paris, 1808, str. 35, br. 8).

⁹ F. Papazoglu u nedavno objavljenom radu: Un témoignage inaperçu sur Monounios l'Illyrien (Živa Antika, god. XXI, 1, Skopje, 1971, str. 177 i d.), vidi, napose u jednom primjerku tog Monunijeva »state-

ra«, objavljenom u spomenutom katalogu Britanskog muzeja (t. XIV, 11), »un *sigma* angulaire à deux branches« (str. 184) osporavajući mu karakter čistog *sigma lunatum*. Mislimo da iz nešto nemarnijeg oblikovanja toga u numizmatici dobro poznatog znaka ne bi trebalo izvoditi neke posebne zaključke.

¹⁰ Novac je u povodu te aukcije bio opisan i objavljen (s vrlo dobrom fotografijom) u prigodnom katalogu izdanom u Genovi (Catalogo di monete greche... in vendita all'asta amichevole presso Rodolfo Ratto, Genova 1909, str. 141, br. 2157 i t. X, 2157). Usp. i J. Brunšmid, Vjesnik H. a. d., n. s. XII, n. mj.

Među dosta brojnim varijantama ovoga tipa Monunijeva novca¹¹ naš primjerak odgovara poznatijoj varijanti inače dosta rijetkih sačuvanih primjeraka njegovih statera, koju donosi Percy Gardner (*A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum*), *Thessaly to Aetolia*, London, 1883, str. 80, br. 2, t. XIV, 11.

Monunije je ilirski vladar (kralj) koji je po mišljenju mnogih na ilirskom prijestolju bio negdje početkom 3. stoljeća pr. n. e., najvjerojatnije oko 280. god.¹² Sin je vjerojatno kralja Bardilisa II ili njegova prethodnika na ilirskom prijestolju, Graba.¹³ Nedavno je F. Papazoglu upozorila na jedan u objavljenim radovima zanemareni (no ne i neuočeni!) izvor o tom vladaru — kacigu s njegovim imenom, nađenu u području Ohridskog jezera, a danas u Državnom muzeju u Zap. Berlinu, koja kompletira malobrojne izvore o njemu.¹⁴

Monunije je bio vladar ilirske države. Pod njegovim suverenitetom našao se i poznati grad u ilirskom primorju, *Dyrrhachion* — u starijim izvorima *Epidamnos* — koji je, kako je dobro poznato, imao dugu tradiciju emitiranja srebrna novca (drahme) s istim tipovima koje ima i Monunijev stater (tridrahma?). Monunije međutim nije kovao taj novac kao ilirski kralj (iako njegova vladarska titula dolazi na tom novcu) već kao osoba koja ima suverenitet nad gradom Dirahijem, koja je dakle bila u neku ruku njegovim vrhovnim magistratom i eponimom.¹⁵ Drugim riječima, to nije nikakav poseban ilirski novac odnosno novac ilirske države, kojoj je na čelu Monunije, već dirahijski novac s tradicionalnim tipovima svoje (i ne samo svoje)¹⁶ kovnice odnosno, moglo bi se reći, Monunijev dirahijski stater (tridrahma?) koji ima svoje posebno mjesto u antičkoj numografiji ilirskog područja. Varijante, posebno u simbolima i u legendi toga novca, koje pokazuju neki primjerci, daju osnove i za neke šire povijesne interpretacije Monunijeve uloge u grčkim gradovima Iliride, no o tome u svoje vrijeme na drugom mjestu.

¹¹ F. Papazoglu (n. mj., str. 183) govori o tri poznate joj varijante; njima treba pribrojiti i četvrtu, kod koje se vladarska titula i ime Monunijevo susreću pod pravim kutom (usp. J. v. Schlosser, *Beschreibung der altgriechischen Münzen*, I, Wien, 1893, str. 66 i t. III, 16).

¹² Usp. F. Papazoglu, *Poreklo i razvoj ilirske države* (Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti BiH, knj. V — Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 3, 1967), str. 123. i d., posebno str. 135 (v. i *Historia XIV*, 2, Wiesbaden, 1965). U numizmatičkim djelima, a i drugdje ponegdje, Monunijevo vladanje stavlja se nešto ranije (usp. spomenuti katalog Brit. muzeja, str. 80). — H. Ceka, *Questions de numismatique illyrienne*, str. 23 i d., naprotiv, vladavinu Monunija, kojega on smatra ocem, a ne sinom (nasljednikom) Glaukije, stavlja u početak druge polovice 4. st. (350—335.) pr. n. e. Ceka međutim dopušta da je postojao još jedan ilirski vladar s tim imenom koji se

u izvorima spominje poslije smrti Aleksandra Velikoga (Trog, *prol.* 24), točnije 280. god. pr. n. e. (možda Glaukijin s i n, dakle unuk starijeg Monunija).

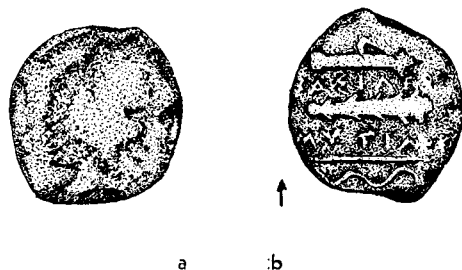
¹³ Usp. F. Papazoglu, n. dj. str. 137.

¹⁴ Na ovu kacigu prvi je upozorio L. Ugolini u *Albania antica*, I, Roma—Milano, 1927 (t. XCV, sl. 113), no bez detaljnijeg opisa ili reprodukcije natpisa.

¹⁵ Isto mišljenje vrijedi i za ostale emisije ilirskih vladara (Mitol, Gencije), koje se javljaju u gradovima Dirahiju, Lisosu i Skodri. Balejevimi emisijama, međutim, trebat će dati — s obzirom na novonastale prilike u kojima se javljaju — nešto drukčiju interpretaciju i vezati ih više uz njegovu osobu nego uz centre iz kojih su potekli (*Rhizon, Pharos.*)

¹⁶ Iste tipove imaju i Apolonija i Korkira, što potvrđuje kako njihovu genetičku povezanost tako i monetarno jedinstvo u prostoru koje su ekonomski pokrivali.

II — Mala bronca kralja Mitila
(oko 270. god. pr. n.e.)

Sl. 2

- Av:* Heraklova glava s lavljom kožom, nadesno, ispunja gotovo čitavu površinu aversa; avers je od upotrebe ili od korozije (?) toliko promijenio izgled da je opisani lik jedva moguće prepoznati i pratiti.
- Rv:* Heraklovi atributi paralelno poredani odozgo prema dolje: tobolac, s drškom i šiljastim poklopcem, okrenut nadesno, buzdovan, također okrenut nadesno, i luk s valovitom tetivom (dolje); između spomenutih atributa legenda: ΒΑΣΙΛΕΩΣ (između tobolca i buzdovana) i ΜΥΤΙΑΟΥ (između buzdovana i luka) čita se u dva paralelna reda od lijeva nadesno.

Karakter slova pokazuje donekle težnju odstupanja od klasičnih šablona (*tau*, u imenu vladara, s nejednakim krakovima horizontalne haste te desnim krakom lagano zaobljenim); *sigma* ima oblik Σ, *epsilon* Ε, *omega* je i ovdje niže i nešto podignuto, dok je *omikron* veličinom gotovo ravnopravno ostalim slovima; *mi* je i ovdje s kosim hastama i s kraćim unutrašnjim dijelom.

Promjer: 13—14 mm.

Težina: 1,83 gr.

Kovina: bronca tamne crno-zelene patine.

Stanje sačuvanosti: loše (avers) do osrednje (revers).

Broj muzejskog inventara: 2.809.

Novac je vjerojatno nađen na Hvaru, možda u samome Farosu, a već se dugo nalazi u muzejskoj zbirci; prvu objavu dao je J. Brunšmid, *Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens* (Wien, 1898), str. 54, bilj. 47 (s dosta nejasnom slikom na tabli VII, 139).

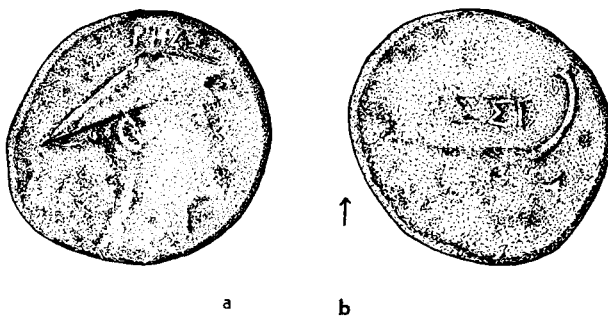
Ime vladara, pod čijim je suverenitetom kovan ovaj novac inače poznatih dirahijskih tipova, glasi prema našem čitanju ΜΥΤΙΑΟΣ (gen. ΜΥΤΙΑΟΥ), dok ga je Brunšmid, a za njim i drugi koji su tu lekciju od njega preuzimali, čitao ΜΥΤΙΛΙΟΣ (gen. ΜΥΤΙΛΙΟΥ). U skedama muzejske zbirke, uz ovaj novac, ime je dapače čitano ΜΥΡΙΑΙΟΣ (ΜΥΡΙΑΙΟΥ). Te i takve kombinacije odbio je već Brunšmid na navedenom mjestu (str. 54, bilj. 47). Naše čitanje osnažuje tu Brunšmidovu lekciju imena sa T, ali se od nje razlikuje u čitanju njegova dočetka. Oblik ΜΥΤΙΑΙΟΣ na ovom novcu nije potvrđen, jer se iza Λ jasno prepoznaje Ο a ne Ι, dakle: ΜΥΤΙΑΟΣ (ΜΥΤΙΑΟΥ) a ne ΜΥΤΙΑΙΟΣ (ΜΥΤΙΑΙΟΥ). Tu je lekciju — iako bez mogućnosti da

je ustanovi na samom novcu — bio predložio već Gaebler,¹⁷ a prihvatio ju je u svom leksiku ilirskih imena i A. Mayer,¹⁸ dok su mnogi drugi ustrajali na obliku MYTIAIOS.¹⁹

O tom ilirskom vladaru, nasljedniku i možda sinu (?) kralja Monunija,²⁰ imamo važan podatak u Pomponija Troga (*prol. XXV*): »... *filiusque eius Alexander Illyricum cum Mitylo bellum habuit.*« Citat govori o ratu što ga je ovaj ilirski kralj vodio oko 270. god. prije n. e. sa sinom kralja Pira, vladarem Epira. Naša lekcija, koja je potvrdila neke pretpostavke o pravom obliku imena tog ilirskog vladara, nije dakle više suprotna predanom nam obliku u spomenutom citatu Pomponija Troga već nova i, smatramo, odlučna potvrda tome čitanju i toj tradiciji.

Rečeno je već da ova Mitilova emisija pripada poznatoj seriji dirahijskog brončanog novca, koji, uz spomenute tipove, nosi jednostavnu legendu s početnim slovima toga grada (ΔΥ, ΔΥΡ) kao oznaku autonomije što ju je u to vrijeme uživao (t. III, 1, 2). Isti tip kovan je i s imenom makedonskog kralja Filipa (t. III, 3), no uz njegovo ime čita se u legendi i ime grada (početni dio etnonima (ΔΥΡ), iz čije je kovnice emitiran taj novac, što će biti znak još prisutnog suvereniteta Dirahinaca nad svojim gradom, kako je to i na nekim emisijama Monunijevih dirahijskih stateta (tridrahmi?) pa tako i na ovdje opisanome. Na Mitilovu dirahijskom novcu izostala je ta oznaka, isto kao i na nekim drugim varijantama Monunijevih statera. Toj pojavi vjerojatno treba pridati određeno značenje, ali o tome, kako je rečeno, na drugom mjestu.

III — *Brončani novac grada Lisosa (tipa PHΔΩΝ)
ili kralja Gencija(?)
(180—168. god. pr. n. e.)*

Sl. 3

Av: Glava muškarca, bez brade, s dugim trokrakim šeširom, nadesno; iznad nje legenda (s lijeva nadesno) PHΔΩΝ. Veličina glave osrednja i ne ispunja čitav avers.

¹⁷ *Zeitschrift für Numismatik*, 37, 251.

¹⁸ *Die Sprache der alten Illyrier*, I, Wien, 1957, str. 236, s. v. *Mutel(i)us, -ia*, Μυτιλος br. 1,

¹⁹ Među njima i F. Papazoglu (*Poreklo ilirske države*, n. mj., str. 136 i d. i bilj. 55).

²⁰ *Ista*, n. mj., str. 137.

Rv: Lađa, ilirskog tipa, s pramcem nalijevo (jedva razbirljiva); iznad i ispod lađe ostaci legende s imenom grada (etnonim), u paralelnim recima koji se čitaju s lijeva nadesno: ΛΙΣΣΙ — TAN.

O karakteru slova nije moguće reći ništa drugo osim da je *sigma* oblika Σ.

Promjer: 19,18 mm.

Težina: 6,1 gr.

Kovina: bronca tamnozelene patine.

Stanje sačuvanosti: dosta slabo, napose reversa.

Broj muzejskog inventara: 2.302.

Ovaj novac obrađujemo ovdje iz posebnih razloga, iako je naprijed bilo rečeno da će biti obrađeni samo oni vladarski novci iz muzejske zbirke u kojima u legendi čitamo i vladarsku titulu (βασιλεύς). To, međutim, ovdje ne dolazi.

Naš primjerak zapravo pripada tzv. ΦΗΔΩΝ-emisijama lisoskog novca,²¹ s tipologijom koju djelomično poznajemo i sa skodarsko-Gencijevih emisija, a i nekih drugih kovnica na istočnom Jadranu koje su djelovale poslije Gencijeva poraza i zarobljavanja.²² Brunšmid je ovu emisiju stavljao u godine iza 168. pr. n. e. određujući je kao autonomno kovanje Lisosa, no pod rimskim gospodarstvom, a time je i odvajajući potpuno od emisione aktivnosti kralja Gencija. Nasuprot tome S. Islami, koji je dao novi prijedlog za tipologiju i kronologiju skodarsko-lisoskih emisija (uključujući i one Gencijeve) i koji aktivnost lisoske kovnice zaključuje padom i odlaskom Gencija, ubraja te emisije u Gencijeve,²³ prepoznajući u liku prikazanom u aversu samoga Gencija s kausijom (Brunšmid je u njemu gledao, najvjerojatnije, Hermesa sa petasom). S obzirom na tu najnoviju interpretaciju spomenutog lika, a s tim u vezi i na novu determinaciju novca, i uzeli smo ga ovdje, s rezervom koju smo dužni istaknuti, kao mogući primjerak vladarskog ilirskog novca.

Iako je teško zauzeti odlučan stav u dilemi Hermes-Gencije odnosno autonomna lisoska ili Gencijeva emisija, želimo ipak u toj diskusiji izložiti i neka svoja stajališta i razmatranja.

O pitanju da li se na nekim emisijama ilirskog novca javlja lik Hermesa (s petasom) ili vladara (s kausijom) — koji su kao tipovi veoma bliski — nešto smo već rekli na drugom mjestu,²⁴ dopustivši mogućnost tog prekvalificiranja u korist posljednjega. Primjerci koje je objavio Islami u spomenutom radu, uz jedan izuzetak, u to nas još više uvjeravaju, ali — zbog nejednakog oblikovanja i tretiranja lika — i upozoravaju na oprez. Moglo bi se, naime, raditi o dvjema serijama prividno istih tipova, no s različitim likovima koji su odraz novonastalih stanja i kronoloških okvira. Naš bi primjerak mogao ići u prvu od navedenih skupina, tj.

²¹ Usp. J. Brunšmid, n. dj., str. 74 (Autonome Prägung unter römischer Herrschaft (nach 168), br. 3.

²² Usp. novonađene novce plemena Labata (s leg. Λαβαταν); B. Jubani u Studia Albanica IX, 1972, sv. I, str. 69 i d. U tu skupinu idu i rijetki primjerci daorsijskog

novca (Brunšmid, n. dj., str. 74 i d.). V. i Đ. Basler, Novčić plemena Daorsa, Glasnik Z. m. BiH u Sarajevu, n. s. XXVI Arheologija, 1971, str. 333 i d.

²³ Studia Albanica, n. mj. (napose str. 245, X- »type Genthuis-galère« — t. II, 6—8).

²⁴ Prolegomena, itd., str. 87.

predstavljati pravi Gencijev lik, ako bi se prihvatila ta dvojnost u izraženoj tipologiji.

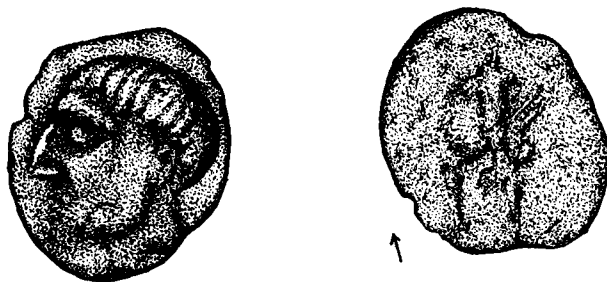
Ono što, međutim, znatno umanjuje — ali nikako i ne isključuje — tu mogućnost, naime da nam je u tim serijama sačuvan lik Gencijev (više negoli činjenica da na novcu nema traga njegovu imenu), jest to što se u aversu (s navodnim njegovim likom!) javlja legenda s imenom jednog magistrata,²⁶ karakteristična za autonomne serije postgencijevskog vremena kovnice grada Skodre.²⁷ U skodarskim novcima odgovarajućih serija — koje su sačuvale isti gencijevski tip reversa (lađa) kao što ga imaju i ovi iz lisoske serije — vladarev lik s aversa zamijenjen je Zeusovim, pa bi analogno trebalo očekivati da je i na lisoskom novcu mjesto vladareva došao lik nekog božanstva, konkretno — Hermesov koji mu je ikonografski bio najbliži. Ponovno ističemo mogućnost da su još prve serije te nove emisije lisoskog novca sačuvale i u aversu neizmijenjeni tip s likom Gencija, no bez njegova imena koje je posve nadomješteno imenom (etnonimom) stvarnih nosilaca suvereniteta ΛΙΣΣΙΤΑΝ.²⁸

Naš primjerak potječe s Visa. Nekada je bio u posjedu A. Zanelle koji ga je, još 1895. god., poklonio Muzeju. Objavio ga je J. Brunšmid u citiranom već radu, kako je već rečeno, među novcima grada Lisosa (autonomni kovovi iza 168. god. — str. 74, br. 3 — uz odgovarajuću fotografiju (t. VI, 93).

IV — Novci kralja Baleja iz risanske kovnice

(iza 168. god. pr. n. e.)

A. Srebrni novci (drahme?)

a b
Sl. 4

1. - Av: Vladareva glava, orlovskog nosa i karakteristične »trajanovske« frizure, nalijevo, ispunja čitavu površinu sačuvanog dijela novca.

²⁵ Primjerak koji Islami donosi na tabli II pod br. 8 pokazuje nešto drukčije oblikovanu »kausiju« (?) negoli je to na ostalim poznatim primjercima toga tipa.

²⁶ Usp. Pape's Wörterbuch der griechischen Eigennamen (3. izd.) s. v., gdje je dato i posebno značenje tog imena.

²⁷ Usp. Brunšmid, n. dj., str. 71 i d.; Islami, n. dj., str. 246 i d.

²⁸ Dopuštamo ovdje mogućnost tzv. prijelaznih tipova kakvi se javljaju u tipologiji novca gradova Skodre (napose u Evans-Brunšmidovoj shemi), Rizona i Farosa, gdje se autonomni tipovi miješaju s onima vladara — Gencija, Baleja — koji su njima zavladaali. Za prva dva usp. Brunšmid, Inschriften und Münzen, str. 70 i d. i str. 75 i d., a za farosko Gencijeve tipološke

Rv: Artemida-Dijana s bakljom u desnoj i s dva koplja u lijevoj ruci, u snažnom pokretu, nalijevo, veoma loše sačuvana. Legenda (ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΛΛΑΙΟΥ) nije sačuvana.

Promjer: 18 × 15 mm.

Težina: 2,6 gr.

Kovina (čistoća srebra): veoma loša legura.

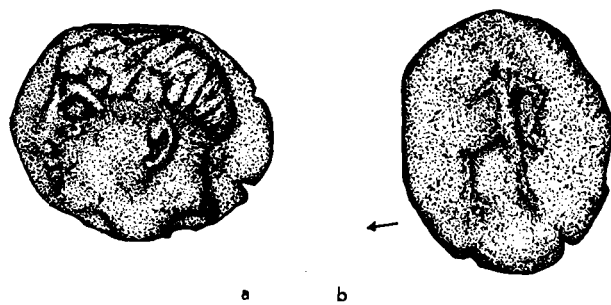
Stanje sačuvanosti: avers (glava) osrednje, revers loše.

Broj muzejskog inventara: 2.678.

U muzejskoj dokumentaciji nema nikakvih podataka o mjestu nalaza ili načinu nabave ovog primjerka, koji je zabilježio već Brunšmid u svom popisu novca grčkih gradova u Dalmaciji (spominje ga bez posebnog opisa i fotografije).²⁹ Tada je to još bio samo jedan od svega četiri poznata — Brunšmidu barem — srebrna novca toga u povijesti još uvijek slabo znana ilirskog vladara. Brunšmid daje dvije varijante³⁰ te rijetke Balejeve drahme (?), s obzirom na raspored dijelova natpisa.

Iako se ovdje od toga natpisa gotovo ništa nije sačuvalo, naš je primjerak Brunšmid uvrstio u prvu varijantu, u kojoj je vladarska titula (ΒΑΣΙΛΕΩΣ bila lijevo, a vladarevo ime (ΒΑΛΛΑΙΟΥ) desno.

U novim primjercima Balejeva srebrna novca usp. naš prilog u »Numizmatičkim vijestima«, god. XIV, br. 25 (1967). Na drugom mjestu³¹ govorili smo više o samoj ličnosti ovoga ilirskog vladara koji je, sudeći po obilju emisija novca — iz dvaju središta (grada Rizona i grada (?) Pharosa) — po kojemu nam je jedino i poznat, morao biti aktivan iza pada kralja Gencija (168. god. prije n. e.) i vladati ilirskim krajevima pod suverenitetom Rima.

Sl. 5

2. - Av: Vladareva glava, punijih formi i drukčije konstitucije, s karakterističnom, nešto kraće ošišanom kosom, nalijevo; glava ispunja čitav sačuvani dio aversa, koji je ovoga puta horizontalno izdužen.

podudarnosti usp. naš rad »Ballaios et Pharos — Contribution à la typologie et à l'iconographie des monnaies gréco-illyriennes« (Archaeologia Iugoslavica, V, Beograd,

1964, str. 83 i d.).

²⁹ N. mj., str. 80, br. 11.

³⁰ *Ibidem*, br. 11 i 12.

³¹ V. bilj. 28.

Rv: Artemida-Dijana, istog tipa kao i na prethodnom novcu, s još manje sačuvanih elemenata, nalijevo. Legenda se ni ovdje nije sačuvala.

Promjer: 20×16 mm.

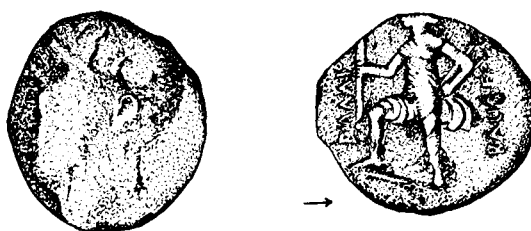
Težina: 2,5 gr.

Kovina (čistoća srebra): veoma loša legura.

Stanje sačuvanosti: avers (glava) osrednje, revers loše.

Broj muzejskog inventara: 2679 (novac je dosada bio registriran kao bronca, no radi se nesumnjivo o lošoj srebrnoj leguri, karakterističnoj za takve Balejeve emisije).

Novac je nađen u Starom Gradu (*Pharos*), a za muzejsku zbirku nabavljen je 1901. god. (raniji vlasnik Bervaldi-Lucić).

a b
Sl. 6

3. - Av: Vladareva glava (tipa 1) nalijevo; prednji dio glave (lice) uništen u vezi s oštećenjem oboda novca. I ovdje glava ispunja čitavu sačuvanu površinu aversa.

Rv: Artemida-Dijana u podignutom hitonu, čiji donji dijelovi sakupljeni lebde, u snažnom pokretu, nalijevo; na nogama božice čizme, u desnoj ruci drži baklju, u lijevoj su joj dva kratka (?) koplja. S jedne i s druge strane božičina lika legenda: ΒΑΣΙΛΕΩΣ (desno, odozdo prema gore) ΒΑΛΛΑΙΟΥ (lijevo, također odozdo prema gore).

Karakteristika slova: *alfa* je bez poprečne haste, *sigma* ima oblik C (*lunatum*),³² a *epsilon*, kao i na ostalom ovdje opisanom novcu, E; *omikron*, u vladarevu imenu (ΒΑΛΛΑΙΟΥ), dan je kao mala podignuta kružnica. — Veoma kvalitetan rad gravera.

Promjer: 16,5—15 mm.

Težina: 2,8 gr.

Kovina (čistoća srebra): bolja legura.

Stanje sačuvanosti: obod novca oštećen, uslijed čega avers loše sačuvan; revers prilično dobro sačuvan.

Broj muzejskog inventara: 10.346.

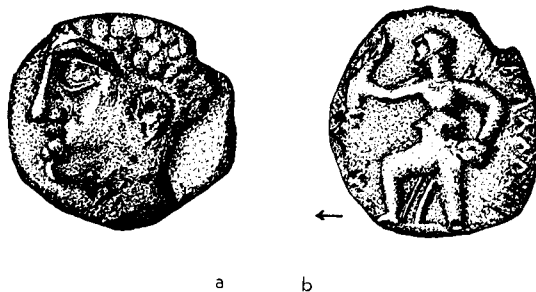
³² Brunšmid nije zabilježio niti jedan primjerak sa *sigma lunatum* u legendi, što se čini prilično nevjerovatnim, no zasada ni-

smo u mogućnosti ulaziti u ocjenu ispravnosti njegova čitanja dok se ne izvrši potpuna revizija primjeraka.

Poklon E. Pegana (Ljubljana—München) 1971. god.; nikakvi podaci o nalazu ili o ranijem vlasništvu novca nisu poznati.

Kako je naprijed rečeno, Brunšmidu su bila poznata četiri primjerka srebrna Balejeva novca (dvije varijante). Spomenutom našom ranijom objavom dvaju primjeraka — jedan iz zbirke berlinskog muzeja, a drugi u privatnom posjedu u Risnu (?) — taj smo broj bili podigli na šest primjeraka, pod pretpostavkom, koja važi i danas, da se u drugim poznatim ili manje poznatim, javnim ili privatnim zbirkama ne nalazi još poneki primjerak koji je izbjegao našoj pažnji ili našem znanju, pa možda čak i objavljen u nekoj nedostupnoj publikaciji. Ovaj smo broj sada ponovno povisili za dva primjerka (naš br. 1 već je uključen u prvobitnu evidenciju ovih primjeraka),³³ pa bi danas ukupan broj iznosio najmanje o s a m poznatih srebrnih »drahmi« kralja Baleja!

B. Brončani novac (nova akvizicija)

Sl. 7

Av: Vladareva glava markantnih crta i prilično barbarizirane koncepcije, nalijevo; ističe se plasticitet portreta s jako naglašenom obrvom i poligonalno oblikovanim okom i shematiziranom kosom (kovrče u obliku kuglica). Portret ispunja čitavu površinu aversa, kao i kod prethodnih, srebrnih, primjeraka Balejeva novca.

Rv: Artemida-Dijana, shematskih i krutih crta, jakog plasticiteta, u snažnom pokretu nalijevo; božica u desnoj ispruženoj ruci drži baklju (?), a u lijevoj ruci dva duga koplja. S jedne i druge strane božice legenda: [ΒΑΣΙΛΕΩΣ] (lijevo) ΒΑΛΛΑΙΟΥ (desno, odozgo prema dolje).

Karakter slova moguće je samo djelomično odrediti (*alfa* je i ovdje pisano bez poprečne haste, jednako kao i *lambda*: Λ), jer je sačuvano samo ime vladara koje sadrži malo karakterističnih slova).

Risanski tip (polubarbarskog karaktera)

P r o m j e r : 17—15,5 mm.

T e ž i n a : 3 gr.

³³ Kod Brunšmida br. 11 (v. bilj. 29); primjerak koji smo ovdje objavili pod br. 2 ušao je u muzejske zbirke nakon objave Brunšmidove radnje pa tamo nije mogao biti još registriran. Čini se da je isprva

bio u muzejskom inventaru uvršten kao brončani novac (AE), što je kasnije ispravljeno u AR (vrlo loša srebrna legura djelovala je kao bronca).

Kovina: Bronca s finom zelenom patinom.

Stanje sačuvanosti: uz manje oštećenje oboda uglavnom vrlo dobro (izuzetak legenda, koja je samo djelomično — vladarevo ime — sačuvana).

Broj muzejskog inventara: 10.347.

Poklon dra I. Meixnera (Zagreb), 1971. god. Nema nikakvih podataka ni o mjestu nalaza ni o ranijem vlasniku ovog najnovijeg primjerka Balejeva novca u muzejskoj zbirci.³⁴

Arheološki muzej u Zagrebu ima u svojoj numizmatičkoj zbirci, kako je rečeno, još velik broj primjeraka Balejeva novca, napose onih tzv. risanskog tipa, s vladarskom titulom u legendi, no oni ovom prilikom ne će biti ovdje obrađivani, jer su više-manje već svi obrađeni i objavljeni u spomenutoj Brunšmidovoj radnji. Ovdje su, kako je naprijed već bilo rečeno, a iz samog se opisa prikazanih primjeraka vidi, obrađeni novci koje ili Brunšmid nije imao ili su tamo bili obrađeni tako da su tražili novu interpretaciju ili raspravu, ili su pak, kao dva posljednja, nove muzejske akvizicije.

I ovaj izbor iz numizmatičke zbirke Arheološkog muzeja u Zagrebu, koji je ovaj put pripao ilirskim vladarskim novcima, pokazuje vrijednost te zbirke koja čuva tako vrijedne i dragocjene primjerke — među njima i veoma rijedak primjerak³⁵ Mitilova novca iz dirahijske kovnice — koji sve više postaju dokumentima prve kategorije i izvorima bez kojih nije moguće proučavanje ni shvaćanje ilirske povijesti, koja je bila tako čvrsto srasla i utkana u helenski i helenistički svijet u širokim prostorima od Apolonije i Drača (Dirahij) do Risna i Hvara.

³⁴ Ovom se prilikom zahvaljujemo g. dru I. Meixneru i g. E. Paganu na poklonima kojima su obogatili muzejsku zbirku Balejeva novca, a osobno se zahvaljujemo na dozvoli i želji da te primjerke objavimo.

(Sve crteže novca u ovom prilogu izradio je Krešimir Rončević, a fotografije su od mra Mladena Grčevića).

³⁵ Brunšmid je, prema Pickovu obavještenju (usp. Die Inschriften und Münzen, str. 54, bilj. 47), spomenuo još jedan sličan primjerak u Biblioteci u Torinu, no čitanje vladareva imena na tom primjerku — koji je Pick smatrao kovom neke kovnice s tračkog, makedonskog ili epirskog podru-

čja — nije pouzdano. U novije vrijeme ustanovljen je još jedan dobro sačuvani primjerak toga novca u Tirani, u posjedu Arheološko-etnografskog muzeja (usp. H. Ceka, Questions de numismatique illyrienne, str. 66 i d.: L'activité monétaire de Mytilos), koji smo, zahvaljujući spomenutom autoru, imali prilike vidjeti i studirati za vrijeme nedavnog boravka u Tirani. Tom smo prilikom saznali da je pred godinu, dvije još jedan primjerak — dakle već četvrti — bio pronađen u sjevernoj Grčkoj i da se nalazi u privatnom posjedu u Sarbrückenu u Njemačkoj (informacija kolege P. R. Franke-a).

POPIS I SADRŽAJ TABLI

Tabla I

Novac (stater ili tridrahma) kralja Monunija, AR (1, naravna veličina; 2 a i b, znatno uvećano)

Tabla II

Novac kralja Mitila, AE (1, naravna veličina; 2 a i b, znatno uvećano)

Tabla III

1, novac Dirahija s tipom Heraklova oružja, AE (malo uvećano); 2, drugi primjerak istog novca (rv); 3 a i b, novac istog tipa emitiran od kralja Filipa (Arhidaja?), AE (znatno uvećano)

Tabla IV

Novac Lisosa, AE tzv. »Redon« tipa — emitiran od kralja Gencija? — (1, naravna veličina; 2 a i b, znatno uvećano)

Tabla V

Novac (drahma?) kralja Baleja, AR (1, naravna veličina; 2 a i b, znatno uvećano)

Tabla VI

Novac (drahma?) kralja Baleja, AR (1, naravna veličina; 2 a i b, znatno uvećano)

Tabla VII

Novac (drahma?) kralja Baleja, AR; nova akvizicija (1, naravna veličina; 2 a i b, znatno uvećano)

Tabla VIII

Novac kralja Baleja, AE, iz risanske kovnice, nova akvizicija (1, naravna veličina; 2 a i b, znatno uvećano)

R É S U M É

MONNAIES DES ROIS ILLYRIENS AU MUSÉE ARCHÉOLOGIQUE
DE ZAGREB

Parmi les émissions de monnaies antiques, frappées par les Illyriens — ou plus exactement par les tribus, villes, dynastes et rois illyriens — avec toutes les caractéristiques de la numismatique grecque, d'un intérêt historique à part sont les monnaies de ces derniers parce qu'elles sont d'ordinaire un reflet du rôle et de l'importance qu'ont eus les rois illyriens dans un milieu pour la plupart illyrico-grec, et surtout le reflet de leur empiétement dans la souveraineté des centres culturellement et économiquement très puissants, des colonies grecques de l'Adriatique de l'Est.

Le Musée archéologique de Zagreb, dans sa riche collection numismatique, possède d'exemplaires extraordinaires, même des séries de telles monnaies ce qui fait que cette collection représente l'une des collections les plus riches du monde des monnaies gréco-illyriennes provenant de cette région. Ici sont étudiés, partiellement aussi pour la première fois publiés, seulement quelques spécimens choisis de ces monnaies qui représentent ou de rarités numismatiques et historiques ou ils sont une nouvelle contribution à la numismatique illyrienne et aux

disciplines historiques qui l'utilisent pour former une image et notre savoir concernant ces temps éloignés et cette région.

Comme la première est publiée (nro I) une monnaie en argent provenant de l'atelier de Dyrrhachion, à savoir le statère (tridrachme ?) de Monounios qui, d'après la thèse de la plupart des historiens, siégeait au trône illyrien au commencement du 3ème siècle d'avant-notre-ère (quelques-uns des numismates albanais contemporains le font régner, au contraire, assez plus tôt, déjà au commencement de la seconde moitié du 4ème siècle d'avant-notre-ère). Sur cette monnaie figurent de types connus des drachmes provenant de l'atelier de Dyrrhachion: *av.* une vache avec son veau, *rv.* un carré au motif floral et la légende ΒΑCΙΑΕΩC MONOYNIOY. Ce même (?) roi, ou comme le pensent les autres, un autre roi illyrien au même nom, frappe une monnaie d'argent avec la même légende mais avec les types caractéristiques des monnaies (tetradrachmes) d'Alexandre ce qui donne un nouvel aspect des rois et du royaume illyriens.

Le spécimen suivant (nro II) qui est présenté ici (c'est une petite monnaie en bronze) représente une vraie rareté numismatique et il a été considéré tout récemment encore comme l'unicat mondial. Il s'agit, à savoir, de la monnaie produite, de même, dans l'atelier de Dyrrhachion, portant ses types traditionnels — les signes d'Héraclès (*av.* la tête du héros, *rv.* ses armes: l'arc, la flèche et la matraque), mais elle appartient à un autre roi illyrien, à savoir au roi Mytilos. L'auteur établit définitivement la légende, c'est-à-dire le nom vrai de ce roi illyrien, d'après quelques-uns le fils du roi Monounios (Mytilos règne environs 270 de l'avant-de-notre-ère), en rejetant la lecture auparavant communément acceptée de Mytilios. La lecture Mytilos (ΒΑΣΙΛΕΩC ΜΥΤΙΛΑΟΥ) qui est proposée à la base du spécimen zagrébois par l'auteur (ce qui a été présumé aussi auparavant par certains auteurs, numismates et linguistes, quoique ce ne fut pas toujours et d'une manière conséquente, v. fig. 2 et Pl. II) est confirmée aussi par un autre spécimen conservé dans le Musée archéologique et ethnographique de Tirana.

Un spécimen de la monnaie de Mytilos est conservé semble-t-il aussi à la Bibliothèque de Turin, et d'après les données reçues un quatrième spécimen, récemment trouvé en Grèce se trouverait à Saarbrücken, dans la possession privée.

Dans la collection du Musée de Zagreb est conservé aussi un spécimen de la monnaie (en bronze) qui a été émise par l'atelier de Lissos — l'émission du soi-disant type PHΔΩΝ (nro III, 3) — d'après quelque-uns monnaie du roi illyrien Genthios, ayant des types »illyriens« connus (*av.* une tête d'homme au chapeau large (*kausia*), *rv.* une galère (la légende ΔΙΣΣΙΤΑΝ à *rv.*, celle de PHΔΩΝ en *av.*). Il reste un problème pour le futur si la figure existant à avers représente une figure d'Hermès ou peut-être une autre divinité (locale), ou encore, comme le pensent quelques numismates albanais, la figure du roi (*Genthios*) lui-même qui apparaît sur les monnaies des cités de Scodra et de Lissos aussi que sur celles de la tribus de Labiatai récemment découvertes.

Le Musée archéologique de Zagreb possède aussi une collection très riche des monnaies du roi *Ballaios* qui semble-t-il régnait sur le territoire illyrien, vraisemblablement avec appui de Rome, après la défaite du roi Genthios (après 168 d'avant-notre-ère). Sont publiées ici d'abord trois monnaies en argent qui sont

très rares parmi les émissions de Ballaios dont l'une représente une nouvelle acquisition pour le Musée (nro IVA 3) et deux suivantes font part de la collection ancienne du Musée (III A 1, 2). Le spécimen nro 2 a été enregistré jusqu'ici comme une monnaie en bronze, et il s'agit en réalité d'une monnaie en argent (un alliage très mauvais) qui a été émise seulement par l'atelier de *Rhizon*.

A la fin, est publiée ici pour la première fois aussi une monnaie en bronze contenant le nom du même roi (nro IV B) qui est elle aussi une acquisition nouvelle du Musée. Toutes les monnaies de Ballaios publiées ici appartiennent au soi-disant type de *Rhizon* (frappée dans cette ville) contenant les types caractéristiques des monnaies de ce roi (*av.* la tête du roi, *rv.* l'Artémide, avec le flambeau et deux javelots) et la légende ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΛΛΑΙΟΥ, à la différence de soi-disantes émissions de l'île de Hvar (*Pharos*) qui contiennent seulement le nom du roi, sans la titulature royale.

LISTE ET CONTENU DES PLANCHES

Planche I

Monnaie (statère ou tridrachme) du roi *Monounios*, *AR* (1, grandeur naturelle; 2 a et b, très agrandi)

Planche II

Monnaie du roi *Mytilos*, *AE* (1, grandeur naturelle; 2 a et b, très agrandi)

Planche III

1, monnaie de *Dyrrhachion* au type d'armes d'Héraclès, *AE* (un peu agrandi); 2, une autre pièce de la même monnaie (*rv*); 3 a et b, monnaie du même type émise par le roi *Philippe* (*Archidaïos?*), *AE* (très agrandi)

Planche IV

Monnaie de *Lissos* du soi-disant type »*Rhedon*« (émise par le roi *Genthios?*), *AE* (1, grandeur naturelle; 2 a et b, très agrandi)

Planche V

Monnaie (drachme?) du roi *Ballaios*, *AR* (1, grandeur naturelle; 2 a et b, très agrandi)

Planche VI

Monnaie (drachme?) du roi *Ballaios*, *AR* (1, grandeur naturelle; 2 a et b, très agrandi)

Planche VII

Monnaie (drachme?) du roi *Ballaios*, *AR*; nouvelle acquisition (1, grandeur naturelle; 2 a et b, très agrandi)

Planche VIII

Monnaie du roi *Ballaios* (*AE*) émise par l'atelier de *Rhizon*; nouvelle acquisition (1, grandeur naturelle; 2 a et b, très agrandi)

1.

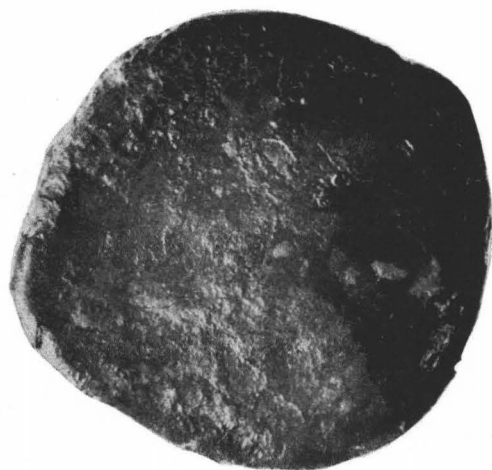
a b

2

1

a

b

2

1

2

a

b

3

1

a

b

2

1

a

b

2

1

a

b

2

1

a

b

2

1

a

b

2